

**AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI
AMEA FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

**MƏTLƏB MAHMUDOV
ZEYNƏDDİN ŞABANOV
FAİQ ƏLƏKBƏROV**

İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Dərslik

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 14 mart 2012-ci il 401 sayılı
əmri ilə təsdiq edilmişdir

**«Elm və təhsil»
Bakı – 2012**

301
M15

Elmi redaktor: Əlikram Tağıyev
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: — **Hüseyn Qaraşov** – sosiologiya elmləri doktoru
Əli Abasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Rafail Əhmədli - fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Tərtib edənlər:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Mətləb Əbdüləli oğlu Mahmudov
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Zeynəddin Müsənnif oğlu Şabanov
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərov

280055

İdarəetmə nəzəriyyəsi (Ali məktəblər üçün dərslik)
Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 344 səh.

Azərbaycanda idarəetmənin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı bir sıra kitablar işıq üzü görsə də, ümid edirik ki, "İdarəetmə nəzəriyyəsi" (dərslik) özünməxsusluğu ilə seçiləcəkdir. İlk dəfə idarəetmənin bütün sahələri (fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və b.) bir kitabda konspektləşdirilmişdir. Eyni zamanda birinci dəfə bu dərslikdə Qərb dövlətlərinin (ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç və b.), o cümlədən Yaponiya, Çin, Hindistan, Rusiya və başqa ölkələrin idarəetmə nəzəriyyələri ümumiləşdirilərək müqayisələr aparılmış, idarəetmənin qanunları, funksiyaları, metodları, qərarların qəbulu incənlənmiş və onun cəmiyyətin həyatında rolu göstərilmişdir. Eyni zamanda bu kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının idarəetmə təfəkkürünün yaranması və inkişafı, Azərbaycan Cümhuriyyəti və müstəqilliyimizin yeni dövründə demokratik idarəetmə prinsipləri öz əksini tapmışdır. Kitabdən ali məktəb müəllimləri, tələbələr, idarəetmə sahəsində çalışan bütün şəxslər, eləcə də idarəetmə dünyagörüşünə malik olmaq istəyən hər bir şəxs istifadə edə bilər.

Qeyd edək ki, bu kitab dərslik olduğu üçün bir çox xarici və yerli müəlliflərin idarəetmə və bu sahə ilə bağlı kitablarından, monoqrafiyalarından mənbə kimi yararlanmış, dərsliyin hazırlanması qanunauyğunluğu ilə həmin müəlliflərin adları yalnız istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında göstərilmişdir.

ISBN 978-9952-8024-2-9

3701000000
N098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2012

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	5
I BÖLMƏ	
I FƏSİL. İdarəetmə nəzəriyyəsinə giriş	
1.1. İdarəetmə nəzəriyyəsinin predmeti, onun məqsəd və vəzifələri	10
1.2. İdarəetmə təfəkkürünün meydana gəlməsi və inkişafı.....	20
II FƏSİL. İdarəetmə elmində klassik və çağdaş nəzəriyyələr	
2.1. Qərbdə idarəetmə nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi («klassik məktəb»)	42
2.2. Qərbdə idarəetmənin çağdaş nəzəriyyələri («empirik», «sosial sistem» və b. məktəblər).....	47
2.3. Çağdaş dövrdə idarəetmənin dövlət tənzimlənməsi modelləri	54
III FƏSİL. Çağdaş dövrdə siyasi idarəetmə və ideologiya	
3.1. İdarəetmədə mövcud siyasi və inzibati idarəetmə sistemləri.	60
3.2. İdarəetmədə mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının əhəmiyyəti	64
3.3. Çağdaş idarəetmənin Avropa modelləri (İtaliya, İsveç və b.)	73
3.4. ABŞ-da idarəetmənin çağdaş xüsusiyyətləri	88
3.5. İdarəetmənin çağdaş Yaponiya modeli	92
IV FƏSİL. Azərbaycanada idarəetmə təfəkkürünün yaranması, inkişafı və çağdaş idarəetmə modellərinin tətbiqinin metodoloji aspektləri	
4.1. Azərbaycanada idarəetmə təfəkkürünün meydana gəlməsi və inkişafı.....	99
4.2. XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycanada idarəetmə təfəkkürünün formalaşması	117
4.3. Azərbaycanada çağdaş dövrdə idarəetmə modellərinin tətbiqinin metodoloji aspektləri.....	135
II BÖLMƏ	
V FƏSİL. İdarəetmə elminin qanun və prinsipləri	
5.1. İdarəetmənin qanunları	148
5.2. İdarəetmənin prinsipləri	157
VI FƏSİL. İdarəetmə prosesi və mexanizmi. İdarəetmənin funksiyaları və metodları	
6.1. İdarəetmə prosesi və idarəetmə mexanizmi	171
6.2. İdarəetmə funksiyaları və onun təsnifatı	179

6.3. İdarəetmə elminin xüsusi və ümumi metodları	188
6.4. İdarəetmənin iqtisadi, inzibati və sosial-psixoloji metodları..	191
VII FƏSİL. İdarəetmə qərarlarının mahiyyəti, hazırlanması və qəbulu	
7.1. İdarəetmə qərarlarının mahiyyəti, təsnifatı və hazırlanması...	206
7.2. İdarəetmə qərarlarının qəbulu sistemində idarəetmə əməliyyatı və prosedurası	212
7.3. Qərarvermə, onun mərhələləri və xüsusiyyətləri.....	215
7.4. İdarəetmə qərarlarının qəbulu modelləri	220
7.5. Qərarın təsirliyində rol oynayan amillər və təşkilatdaxili qərar növləri	226
VIII FƏSİL. İdarəetmənin sosiologiyası	
8.1. Cəmiyyətin idarə olunması ictimai zərurətdir	231
8.2. İdarəetmədə kadr məsələlərinin sosioloji təhlili	238
8.3. Təşkilati-texnoloji quruluşun prinsiplial aspektləri	245
8.4. Sosial idarəetmədə sistem və onun xassələri haqqında anlayış	254
8.5. İdarəetmə sisteminin mahiyyəti strukturu, prosesi və təşkili.....	260
8.6. Sinergizm və özünü-təşkil çağdaş sosial idarəetmənin başlıca amilləri kimi.	265
IX FƏSİL. Qloballaşma müasir dünyanın mövcudluq amili kimi və çağdaş dövrün idarəetmə problemləri	
9.1. Qloballaşmanın mahiyyəti	281
9.2. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin cəmiyyətin bütün sahələrinə və idarəetməni effektivliyinin yüksəldilməsinə təsirinin sosial-fəlsəfi təhlil	285
9.3. Qloballaşmaya təsir edən amillər çərçivəsində yeni tipli idarəetmə sisteminin Azərbaycanda təzahürü məsələləri	298
9.4. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət	309
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	332

ÖN SÖZ

Müasir dövr inkişaf prosesinə uyğun yeni idarəetmə fəlsəfəsinin formalaşdırılması reallıqda baş verən sosial-siyasi hadisələrin düzgün dərk edilməsi, zəruri sosial-iqtisadi meyillərin zamanında müəyyənləşdirilməsi, onu təşkil edən üsürlərin yenidən formalaşdırılması və uyğun qabiliyyətə malik subyektlərin sərəncamına verilməsi mexanizmlərinin yaradılması kimi vəzifələrin həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Cəmiyyətin bu tələbatının ödənilməsi prosesində onun öncüllərinin münasibətlərində və həyatında baş verən dəyişikliklər nə qədər tez, sistemli surətdə müsbət səmtə istiqamətlənərsə, bir o qədər zəruri idarəçilik əməllərinin metodoloji əsaslarının müəyyənləşməsi qərarlaşar, cəmiyyətdə neqativ hadisələrin baş vermə ehtimalları azalar. Bu baxımdan da cəmiyyətin insan kapitalı resurslarının səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi kontekstində idarəetmənin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi bu gün böyük aktualıq kəsb edir.

Dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri bəşər cəmiyyətinin yeni idarəetmə sisteminə olan tələbatı ilə öz mövcudluğunu, inkişaf perspektivini müəyyənləşdirir. Bunun nəticəsində, bəşəri inkişaf prosesində cəmiyyətin idarə olunması haqqında ideya və baxışlar, nəzəriyyə və konsepsiyalar dəyişilərək zamanın tələblərinə uyğunlaşır. Bu cəhətdən Azərbaycan cəmiyyətində idarəetmə sahəsində də müəyyən problemlərin olması təbiidir. Dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri (Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, ABŞ, Almaniya və b.) böyük bir tarixi idarəetmə təcrübəsi keçərək yeni şəraitə müvafiq idarəetmə problemlərini həll etməyə çalışdığı bir vaxtda, Azərbaycan kimi uzun müddət müstəmləkə həyatı yaşamağa məcbur edilmiş və öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkələr bir tərəfdən müstəqillik baxımından idarəetmə sahəsindəki təcrübəsizliyini aradan qaldırmalı,

başqa tərəfdən isə yeni dövrün idarəçilik məsələlərinin də öhdəsindən gəlməlidir. Bir sözlə, əgər Azərbaycan cəmiyyəti tam mənada dolğun, demokratik idarəetmə metodologiyasına və zamanın tələblərinə cavab verən yeni tipli potensiala yiyələnmək istəyirsə **idarəetmənin əsasları, onu təşkil edən əsas nəzəriyyə və konsepsiyaları ilə yaxından tanış olmalıdır.**

Artıq 20 ilə yaxındır ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bu dövr ərzində xalqımız böyük siyasi iradə və əzmlə öz milli iqtisadiyyatını gücləndirir, iqtisadi cəhətdən sərbəstliyini təmin edir və bütün çətinliklərə sinə gərərək şərəfli bir strateji məqsədə çatmaq - ölkədə aparıcı dövlətlərin səviyyəsinə bərabər sosial rifah cəmiyyətinin qurulması ilə yanaşı öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması kimi mühüm vəzifəni qarşısına qoymuşdur. Belə bir strateji məqsədə nail olmaq, sözsüz ki, ilk növbədə, dinamik inkişaf prosesini təmin edə biləcək normal idarəetmə sistemini yaratmadan mümkün deyildir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində və fəvqəladə dövrlərdə cəmiyyəti idarə etmək qabiliyyəti sayəsində ölkəmiz bir çox təhlükəli problemlərdən yan keçə bilmiş və onun xeyir-duası ilə məqsədyönlü formada zəruri islahatların həyata keçirilməsi işi davam etdirilir.

Hazırda Azərbaycan dövləti köhnə idarəetmə sisteminin dağılması prosesini az itki ilə başa çatdırmış və digər tərəfdən isə dünyəvi tələblərə cavab verə biləcək, milli mənafelərimizə uyğun yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində tətbiq olunan iqtisadi qanunlar, artıq qətiyyətlə respublikada formalaşmaqdadır. Belə ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını nəzərdə tutan islahatlar kursunun ardıcıl həyata keçirilməsi öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

İdarəetmə elmi ABŞ-da bir nəzəriyyə kimi XX əsrin əvvəllərində meydana çıxaraq bir qədər sonra yalnız Amerikada deyil, həm də Avropa ölkələrində məşhurluq qazansa da, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının həyatına bu sahə çox gec daxil olmuşdur. Bunu şərtləndirən başlıca amillərdən biri demokratik həyat tərzinin, demokratik idarəçilik üsulunun, demokratik mədəniyyətin

yətin Şərqi ölkələrində, eləcə də İslam Şərqi ölkələrində və Azərbaycanda uzun müddət daha geniş yayılmaması və özünə müəyyən yer tutmaması ilə bağlı olmuşdur.

Bu fikirlər islam ölkələrinə aid millətlərin idarəetmə sahəsində biliklərdən tamamilə uzaq olmasını əsaslandırmır. İslam Şərqinə aid ölkələrin, ən azı orta əsr müəlliflərinin irsləri bizə bu bölgədə idarəetmə elmi sahəsində çox mühüm fəaliyyətlərin olduğunu deməyə əsas verir. Özəlliklə Məhəmməd peyğəmbər (s.), Məhəmməd Fərabi, Yusif Bəlsəqunlu, İbn Sina, Nizami Cəncəvi, İbn Xəldun, İbn Rüşd, İbn Qabus, Fəxrəddin Razi, Nizamülmülk, N. Tusi və başqaları idarəetmə təfəkkürü ilə bağlı müxtəlif ideyalar, mülahizələr irəli sürmüşlər. Ancaq başqa elm sahələrində olduğu kimi, idarəetmə sahəsində də adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz Şərqi dünyasına aid müəlliflərin ideyaları kölgədə qalmış, bir çox hallarda isə biz onların ideyaları ilə Qərbi alimlərinin əsərləri vasitəsilə, əsasən XX əsrdə tanış ola bilmişik. Belə ki, Qərbi alimləri idarəetmə sahəsində Antik dövrdə - Qədim Yunanıstan və Qədim Roma zamanında idarəetmə ilə bağlı bəzi nəzəriyyələrin yarandığını və uzun müddət - Dirçəliş dövrünə qədər durğunluğun olmasını özləri də etiraf edirlər. Avropada yeni dövrdə (17-18 əsrlərdə) başlayan köklü dəyişikliklərin əsas təkanverici qüvvəllərindən biri də məhz İslam Şərqi mütəfəkkirlərinin müxtəlif sahələrdə (fəlsəfə, sosial, siyasi, idarəetmə, tibb və b.) irəli sürdükleri yenilikçi ideyaları olmuşdur.

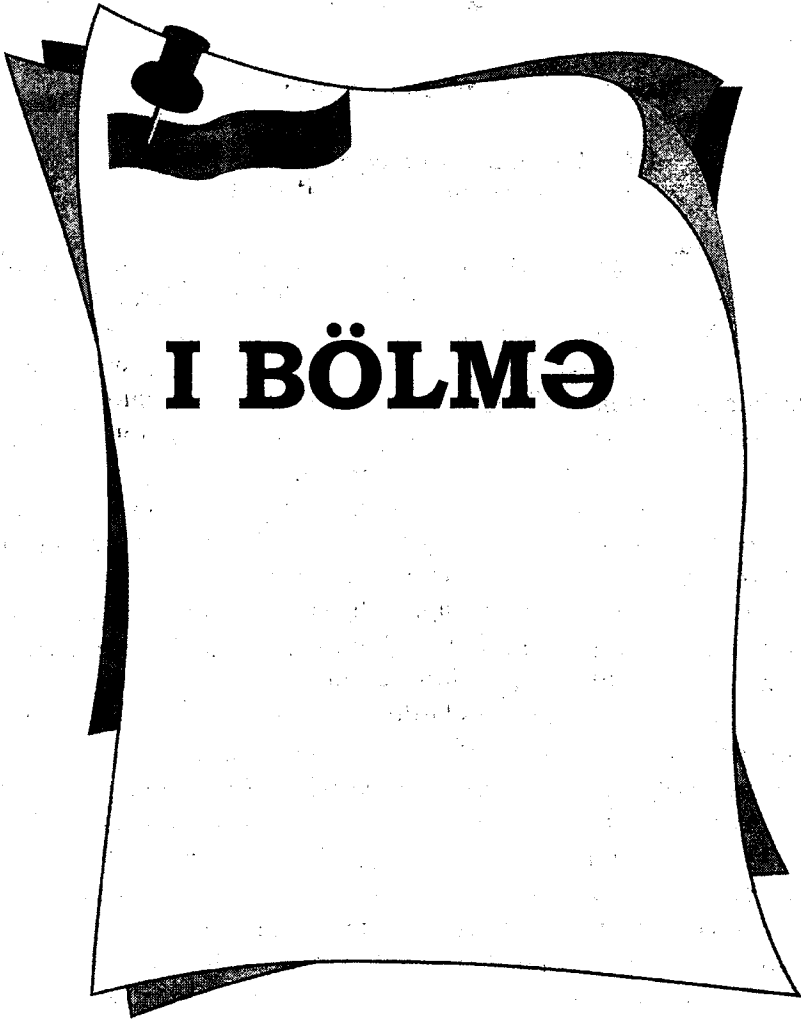
Deməli, biz idarəetmə elmini, idarəetmə nəzəriyyəsini bir elm kimi Avropa, ümumilikdə Qərbi ölkələrinin təcrübəsi baxımından öyrənsək də, Şərqi xalqları mədəniyyətinin, o cümlədən Azərbaycanda bu sahədəki nəzəri və təcrübi irsinin rolunu qeyd etməyə bilmərik. Bu baxımdan ümumilikdə idarəetmə nəzəriyyəsini Şərqi millətləri, o cümlədən Azərbaycan üçün tamamilə yad bir elm sahəsi kimi təqdim etmək doğru olmazdı.

Çox təəssüflər olsun ki, Sovetlər Birliyi dönəmində idarəetmə bir elm sahəsi kimi Azərbaycan xalqından çox uzaq tutulmuş, təhsil sistemində kütləvi xarakter daşmamışdır. Yalnız, totalitarizm rejiminə uyğun olaraq partiya sistemində müəyyən idarəçilik üsulları marksizm-leninizm nəzəriyyəsi əsasında tədris edilmişdi. Ancaq partiya nomenklaturasının bu tədrisi Azərbaycan üçün formal xa-

rakter daşımış, əsas məqsəd sovetlər birliyinin ideoloji maraqlarına uyğun «kadrlar» yetişdirmək olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin, sözün həqiqi mənasında, həyatının müxtəlif sahələrində (sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, hüquqi, məişət və s.) idarəçilik təfəkkürünə, idarəçilik dünyagörüşünə böyük ehtiyacı vardır. Azərbaycan vətəndaşının məişət idarə olunmasından tutmuş bürokratik-məmur idarəçiliyinə qədər sahələrdə müəyyən çətinliklərlə üz-üzə gəlməsinin başlıca amillərindən biri də onların idarəetmə elmi ilə yaxından tanış ola bilməməsidir. Etiraf etməliyik ki, müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra (1991) idarəetmə elmi Azərbaycan cəmiyyətinə daxil olmağa başlamış, onun müxtəlif fəaliyyət növlərini əhatə edən təlimləri son illərdə təhsil sistemində kütləvi şəkildə tədris olunmağa başlamışdır.

**fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əlikram Tağıyev**

I BÖLMƏ

I FƏSİL

İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİNƏ GİRİŞ

1.1. İdarəetmə nəzəriyyəsinin predmeti, onun məqsəd və vəzifələri

Ç ağdaş dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarəedilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. İdarəetmə cəmiyyətin mənafeələrinin həyata keçirilməsi mexanizmi, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təsiretmə vasitəsidir. İdarəetmə dedikdə, cəmiyyətin şüurlu, elmi idarə olunmasının mahiyyəti nəzərdə tutulur. Bu isə cəmiyyətin və təbiətin obyektiv qanunlarını, inkişafın mövcud cəhətlərini nəzərə almağı tələb edir.

İdarəetmə, hər hansı bir obyektə, prosesə müxtəlif vasitələrlə təsir edib, onu mövcud vəziyyətdən arzu olunan vəziyyətə gətirə bilmək fəaliyyətidir. Elmi idarəetmə bu təsir vasitələrini elmin dərinədən köməyi ilə hazırlanmağı və həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Bir sıra müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi idarəetməni menecment termininin ekvivalenti olaraq götürmək, onları eyniləşdirmək olmaz. Bu terminlər bəzən ona görə qarşılaşdırılır ki, ingiliscə əsasən iqtisadi, o cümlədən bazar münasibətlərini tənzimləmək sahəsində formalaşan «menecment» sözü Azərbaycan türkcəsinə «idarəetmə», rus dilinə «управление» kimi tərcümə olunur. «İdarəetmə» anlayışı bəzən inzibatçılıq termini ilə də eyniləşdirilir. Bu da doğru deyil. İdarəetmə menecmentlə, inzibatçılıqla müqayisədə daha geniş, fəlsəfi kateqorial anlayışdır və istər menecment, istərsə də inzibatçılıq sahələri idarəetmə sahəsindəki elmi, fəlsəfi biliklərdən istifadə edərək olduqca zənginləşə, təkmilləşə bilər. Eyni zamanda menecment və inzibatçılıq sahələrində əldə edilmiş praktik təcrübə, ümumiləşmələr də idarəetmə elminin zənginləşməsinə mühüm kömək edir.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin əsası 1890-cı illərdə qoyulmuşdur. İdarəetmə ilə bağlı nəzəriyyə ilk növbədə ABŞ alimi Friderix

Teylorun (1856-1915) adı ilə bağlıdır. F.Teylor XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da istehsalın idarəedilməsi, əməyin təşkilinin sistemləşdirilməsi, işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə olunması və əmək haqqının ödənilməsi və s. prinsipləri işləyib hazırlayıb. İdarəetmə haqqında klassik nəzəriyyənin başqa nümayəndələri isə alman sosioloqu Maks Veber, fransız alimi Anri Fayol, Frank və Lillian Gilbert qardaşları və başqalarıdır.

İdarəetmə nəzəriyyəsi bir neçə mərhələdən keçmişdir:

1. **Elmi idarəetmə nəzəriyyəsi**
2. **İnzibati idarəetmə nəzəriyyəsi**
3. **Davranış idarəetmə nəzəriyyəsi**
4. **İdarəetmə elmi nəzəriyyəsi**
5. **Təşkilati idarəetmə nəzəriyyəsi**

İdarəetmə, hər şeydən əvvəl fərdlərin, sosial qrupların öz məqsədlərini yerinə yetirmək üçün göstərdikləri şüurlu fəaliyyətin xüsusi forması olmaqla, qərarların hazırlanması və həyata keçirilməsindən, nizamlayıcı fəaliyyət və informasiya mübadiləsindən, prioritetlərin müəyyənlənməsi və konkret məqsədlərin əldə olunmasından ibarətdir. İdarəetmə eyni zamanda cəmiyyətin intellektual səviyyəsinə əsaslanaraq insanların məlum obyektə və onun dəyişilməsinə yönəlmiş hərəkətlərinin məcmusudur.

İdarəetmə zamanı ictimai proseslərə məqsədyönlü normativ-institutsional təsir göstərilərək onu xalqın, dövlətin marağına doğru istiqamətləndirmək hər bir idarəedici subyektin əsas məqsədidir. Bu yöndə fərd və cəmiyyət, sosial qrup və cəmiyyət, şəxsiyyət və hakimiyyət, bütövlükdə, cəmiyyət və dövlət münasibətləri tənzimlənilir. Əlbəttə, tənzimləyici forma və üsullar müxtəlif ola bilər. Ən geniş planda bu formalara mövcud olan iki böyük qrupa - demokratik və avtoritar-totalitar tənzimlənmə formalarına mexanistik formanı da əlavə etmək olar.

İdarəetmə sisteminin öz məqsədlərinə nail olmasında informasiya mübadiləsinin ayrıca, bəlkə də müstəsna rolu vardır. Burada sistem daxili və sistemin ətraf mühitlə əlaqələrində özünü ifadə edən informasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki qrup informasiya növü idarəetməyə böyük təsir göstərdiyindən onların təhlili, ümumiləşdirilməsi sosial dərkətmə süzgəcindən keçirilməsi çox əhəmiyyətli

yətlidir. Yalnız bu təyinatda ictimai həyata təsir göstərən hadisə və prosesləri, amilləri düzgün müəyyənləşdirmək, eyni zamanda, onları cəmiyyətin pozitiv mənafeləri istiqamətində yönəltmək mümkündür. Bu baxımdan cəmiyyətin intellektual özünəməxsusluğu məsələsi olduqca aktualdır. Belə ki, çağdaş dövrdə sosial münasibətlərin inkişafı, onun mövcudluq mahiyyətinin öyrənilməsi mütləq müvafiq elmi prinsip, təsəvvür və normalar sisteminə əsaslanmalıdır.

Cəmiyyətin idarə olunmasının spesifikliyi məhz aparıcı və zəruri elmi paradigmanın fəaliyyətində və sosial təsirində özünü göstərir. İdarəetmə elmi ümumelmi potensialdan qidalanmaqla yanaşı, onlara da öz töhfəsini verir. Qarşılıqlı fayda verən mübadilə ünsiyyət, əlaqə, hər tərəf üçün inkişaf mənbəyinə çevrilir. Bu baxımdan da cəmiyyətin idarə olunması, məsələlərinin, onun mövcudluğu səviyyəsinə adekvat elmi paradigmalarının adekvatlıq baxımından araşdırılması, zəruri rolunun qiymətləndirilməsi və öyrənilməsi hədsiz dərəcədə aktualdır.

İdarəetmə anlayışı altında müəyyən subyekt tərəfindən ya cəmiyyətə bütövlükdə, ya da onun ayrı-ayrı sahələrinə (sosial, siyasi, mədəni, iqtisadi, hüquqi və s.) olan təsir başa düşülür. Bunu, həmçinin həmin üsulla insanların gündəlik həyat fəaliyyətinə şüurlu sosial-tənzimləyici təsir kimi qiymətləndirmək olar. Əlbəttə ki, sosial idarəetmənin mahiyyəti və formaları cəmiyyətin siyasi və iqtisadi təşkil olunma səviyyəsindən, dövlətin idarəetmə formalarından, qanunların aliliyinin gözlənilməsindən və s. asılıdır. Burada hüquqi dövlətin mahiyyət etibarilə önəmli əhəmiyyət daşıyan prinsiplərinə əməl olunması ayrıca vurğulanmalıdır. İdarəetmənin pozitiv nəticələri məhz bu zəmində özlərini ifadə edə bilər.

Hər bir elmin predmeti olduğu kimi, idarəetmə elminin də öz predmeti vardır. Hər bir elmin məzmunu isə onun predmetindən daha genişdir. Məsələn, idarəetmə elminin məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **İdarəetmə nəzəriyyəsi**
2. **İdarəetmənin təşkili**
3. **İdarəetmə metodları**
4. **İdarəetmə texnikası.**

İdarəetmə elminin predmetinin formalaşması uzunmüddətli bir yol keçmişdir. Bu barədə ayrı-ayrı mütəxəsislər arasında fikir ayrılığı olmuşdur. Məsələn, bəzi iqtisadçı və filosoflar xalq təsərrüfatının bütün sahələri arasında əlaqələndirmə işlərinin təmin edilməsini, uçot-nəzarət və iqtisadi inkişafda tənzimləmənin həyata keçirilməsini idarəetmə elminin predmeti adlandırmışlar. Bəziləri isə istehsal planlarının əlaqələndirilməsi prosesində meydana çıxan təşkilati münasibətləri idarəetmə elminin predmetinə aid etmişlər. Halbuki, təşkilati münasibətlərin özü də ictimai münasibətlərin bir hissəsidir. İqtisadi ədəbiyyatda təsərrüfat mexanizmini də bu fənnin predmeti kimi qiymətləndirmişlər. Bəziləri isə rəhbər işçilərlə icraçılar arasındakı münasibətlərin məzmununu həmin elmin predmeti adlandırmışdır.

İdarəetmə elminin predmetinin əhatə dairəsini süni olaraq nə genişləndirmək, nə də dar çərçivəyə salmaq lazımdır. İdarəetmə onun əhatə etdiyi münasibətlər baxımından bir tərəfdən müəyyən hədd daxilində baş verən münasibətlərlə bağlıdırsa, başqa tərəfdən isə o, bir elm sahəsi olmaq etibarilə geniş məzmunla malikdir. İdarəetmə prosesi, idarəetmə fənninin məği, mahiyyəti ilk növbədə **idarəetmə münasibətləri** ilə əlaqədardır.

İdarəetmə münasibətlərinə sistem halında yanaşılması zəruri şərtlərdən biridir. Bunu həmin münasibətlərə maraq göstərən ayrı-ayrı filosoflar, iqtisadçılar və sosioloqlar da öz əsərlərində daim vurğulayırlar. Bu yanaşma istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İdarəetmə münasibətləri cəmiyyətin struktur üsürü, subordinasiya, koordinasiya (əlaqələndirmə), intizam, məsuliyyət və təşəbbüs münasibətləri kimi;

2. Cəmiyyətdə idarəetmə obyektinə və subyektinin xüsusiyyətləri, istehsal münasibətləri ilə şüurlu idarəetmə münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;

3. İdarəetmə münasibətləri ilə rəqabət prinsipləri arasındakı əlaqə;

4. İdarəetmə istehsal münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi;

5. İdarəetmə münasibətlərinə üstqurum baxımından yanaşılması, onun tənzim edilməsində hüquqi təsisatlaşmanın rolu;

6. İdarəetmə münasibətlərinin sosial-psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilməsi.

İdarəetmə münasibətlərini onun təzahür formaları ilə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, hüquqi münasibətlər, yaxud şəxsiyyətlərarası əlaqələr (rəsmi və qeyri-rəsmi) hələ idarəetmə münasibətləri deyildir. Bununla yanaşı idarəetmə münasibətlərinə həddindən artıq dar çərçivədə yanaşmaq olmaz. İdarəetmə elminin çoxplanlı, çoxşaxəli olması faktı idarəetmə münasibətlərinə kompleks yanaşılmasını zəruri edir. İdarəetmə elminin kompleksliliyi hər bir hadisəyə, o cümlədən idarəetmə münasibətlərinə ayrı-ayrı aspektlərin inteqrasiyasını, sintez halında yanaşmağı tələb edir. Lakin bu, heç də ayrı-ayrı aspektli problemlərə mexaniki qaydada yanaşma deyildir, idarəetmə münasibətlərində baş verən sosial, təşkilati, iqtisadi, psixoloji münasibətlərin sistem halında əlaqələndirilməsi, öyrənilməsidir.

İdarəetmə münasibətləri konkret keyfiyyət müəyyənliyinə malikdir və o, real idarəetmə proseslərini əks etdirir. İdarəetmə münasibətləri idarəetmə sahəsində çalışan adamların fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğundan bu münasibətlərin xarakteri və istiqaməti həmin fəaliyyətin məzmunundan xeyli dərəcədə asılı olur.

İdarəetmə münasibətlərini planlaşdırmaq olmasa da, bu münasibətlər sistemli olmalıdır. Çünki bu münasibətlər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Ona görə də idarəetmə münasibətləri bir sistem olmaqla onu əmələ gətirən struktur ünsürlər arasındakı sabit əlaqələrin təmin edilməsi zəruridir. İdarəetmə münasibətləri həm də şüurlu subyektiv fəaliyyətin nəticəsidir. Bu sözsüz ki, idarəetmə münasibətlərinin sırf təfəkkür fəaliyyəti və yalnız iradənin məhsulu deyildir. Rəhbərlik idarəetmə münasibətlərini şüurlu idarə etməli, bunun üçün isə müəyyən olunmuş prinsipləri, normaları əsas götürməlidir. Lakin bütövlükdə idarəetmə münasibətlərinin müəyyənləşməsi cəmiyyətdə mövcud olan sosial-iqtisadi amillərlə şərtlənmiş olur. Burada iqtisadi tələbat və mənafe həlledici rola malikdir. İqtisadi tələbat və mənafe müəyyən fəaliyyət motivlərini əmələ gətirir, vətəndaşlıq cəmiyyəti üzvlərini bir-birilə bağlayır. Bununla belə, bunu mütləq halda başa düşmək düzgün olmazdı. Elə bir şərait yaratmaq və şüuru elə bir tərzdə yüksəltmək lazımdır ki, adamlar idarəetmə münasibətləri sistemine girən zaman cəmiyyətin mənafeləri ilə öz mənafeləri arasındakı normal əlaqəni görə bilsin, onu düzgün dərk etmiş olsun. Mənafeələr arasındakı əlaqələrin belə qurulması və qarşılıqlı təsiri idarəet-

mənin məqsəd və vəzifələrinin düzgün müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Lakin ayrı-ayrı dövlət idarəetmə sisteminin məsul şəxslərinin idarəetmə münasibətlərini öz şəxsi mənafeələrinə uyğun qurmaları, şəxsi maraq və motivlərini əsas götürmələri cəmiyyətin mənafeələr sistemində, idarəetmə münasibətlərinə, adamların mənəvi tərbiyəsinə, dövlətin kadr siyasətinin normal inkişafına ciddi ziyan vurur.

İdarəetmə münasibətləri strukturunda subordinasiya və koordinasiya münasibətləri mühüm yer tutur. Subordinasiya rəhbərlik-tabeçilik münasibətlərindən irəli gəlir və adamlar arasında rəsmi, xidməti münasibətlər formasında təzahür edir. Bu münasibətlərə sosioloji-psixoloji amillər mühüm təsir göstərir.

Subordinasiya idarəetmə münasibətləri, idarəetmə metodu baxımından xətti və funksional, idarəetmə metodu baxımından isə məcburetmə və inandırma formasında təzahür edir. Xətti idarəetmə münasibətləri dar mənada tabeçilikdə olanların bir rəhbər tərəfindən idarə olunması deməkdir. Xətti idarəetmə münasibətləri çoxpilləli olur və idarəetmə funksiyalarının mərkəzləşməsinə, rəhbər işçilərlə tabeçilikdə olanlar arasındakı müstəqim əlaqəyə əsaslanır.

Məcburetmə metodu idarəetmənin daimi, ardıcıl metodu deyildir və idarəetmə münasibətlərində başlıca mövqe tutmamalıdır. Məcburetmə metodu əsasən aşağıdakı hallarda: ayrı-ayrı idarə öz vəzifələrindən sui-istifadə etdikdə, intizam pozulduqda, qayda-qanuna əməl olunmadıqda, bürokratizmə, qeyri-normal iş üslubuna yol verildikdə, adi insanların təklif və şikayətlərinə əhəmiyyət verilmədikdə tətbiq edilir. Bununla yanaşı normal idarəetmə münasibətlərində məcburetmədən öncə inandırma və başsalma metodlarından istifadə olunur.

İdarəetmə münasibətlərinin təkmilləşməsi, mənafeyi, idarəetmə münasibətlərinin elmi xarakterini dərinləşdirməyi, bu sahədə keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsini tələb edir. Burada idarəetmə faktorlarının ümumi mədəniyyətinin yüksəldilməsi mühüm rol oynayır. İdarəetmə münasibətlərinin mədəniyyəti idarəedən və idarəolunanın peşəkarlıq və ya korporativ mədəniyyətindən, onların siyasi savadı və həyat tərzindən asılıdır.

Cəmiyyətin idarə olunmasına xas olan yeni ideyaların tətbiq olunmasının da böyük əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmək gərkdir. Bu

mənada böyük sürətlə inkişaf edən informasiyalaşma prosesində yeni ideyaların idarəetməyə tətbiq olunmasına böyük ehtiyac vardır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, çağdaş zamanla ayaqlaşma bilən uyğun idarəetmə sisteminin yaradılması cəmiyyətin zəruri tələbatından əlavə, həmçinin orijinal ideyaların müvafiq formada sınaqdan keçirilməsidir.

İctimai qayda və əlaqələrin, mütəşəkkilliyin təmin edilməsində idarəetmə bir fəaliyyət növü olmaq etibarilə çoxdan mövcuddur. Lakin əsrlər boyu idarəetmə prosesi əsasən sırf empirik xarakterə malik olmuş və adətən elmə əsaslanmaqdan yan keçmişdir. İdarəetmənin həyata keçirilməsinə sosial münasibətlərin müxtəliflik xüsusiyyəti böyük təsir göstərmişdir. Mövcud siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər çərçivəsində idarəetmə elminin müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşması prinsiplərinin geniş tətbiq olunması üçün obyektiv şərait vardır. Lakin sosial, siyasi-iqtisadi və mədəni quruculuq məsələlərində yol verilmiş bir sıra qüsurlar və çatışmazlıqlar əslində idarəetmə elminə olan biganəlikdən, əsasən direktivlik meyillərinin prioritet təşkil etməsindən irəli gəlmişdir. Başqa elmlərdən fərqli olaraq, idarəetmə elmi yalnız iqtisadi münasibətləri deyil, bütün ictimai münasibətləri bütöv, ümumi halda öyrənməli və nəzərə almalıdır. Bu, idarəetmə elminin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. İdarəetmə elmi həm də bu münasibətləri bütövlükdə, kompleks vəziyyətdə - integrativ halda öyrənir. Bu, nəticə etibarilə müəyyən idarəetmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar olur. Ona görə də bəzi mütəxəssislər idarəetmə qərarlarını idarəetmə elminin predmeti adlandırmışlar.

Hazırda ayrı-ayrı müəlliflər arasında idarəetmə münasibətlərinin təbiəti və strukturu haqqında fikir birliyi yoxdur. Bəziləri idarəetmə münasibətlərini yalnız psixoloji, üstqurum səciyyəli münasibətlər, başqa qrup müəlliflər isə həm bazis, həm də üstqurum səpkili münasibət kimi qiymətləndirirlər.

Rasional idarəetmə prosesi cəmiyyətdə olan bütün mümkün münasibətlərin düzgün nəzərə alınaraq və qiymətləndirilərək konkret məqsədəuyğun təşkil edilməsi metodu kimi bütöv, tam bir sistemin ayrı - ayrı hissələri, ünsürləri arasındakı əlaqəni təmin edən bir prosesdir. Bu cür idarəetmə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və dərk edilmiş məqsədə nail olmaq, zəruri nəticələr əldə etmək üçün nəzərdə tu-

tulan konkret obyektə məqsədyönlü təsiretmə vasitəsidir. Burada hökmən bütün obyektiv qanunlar sisteminin tələblərinin, eyni zamanda çağdaş cəmiyyətə xas olan ümumi və fərdi mənafehlərin nəzərə alınması mexanizmidir.

Bəzi tədqiqatçılar, (Teylon, Fayol, Saymon, Druker, Qurney, Karneqi, Talibi, Amin, Atamançuk, Afanasyev və b.) elmi idarəetməni əslində idarəetmə təcrübəsinin keyfiyyətini səciyyələndirən bir anlayış kimi təqdim edirlər. Bu mənada onlar elmi idarəetməni şüurlu idarəetmə ilə əlaqələndirirlər. Bu baxımdan, şüurlu idarəetmə birinci növbədə cəmiyyətin və təbiətin obyektiv qanunlarını və mövcud sosial – iqtisadi inkişafın strateji təmayüllərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Burada ilk növbədə, cəmiyyətin malik olduğu müsbət potensiallardan maksimum istifadə edilməsini və idarəetmə sisteminin bütün iştirakçılarının fəallığının artırılmasını nəzərdə tutur. Bunlar aşağıdakı amillərdən irəli gəlir:

- Cəmiyyətin malik olduğu müsbət potensiallardan maksimum istifadə etmədən və idarəetmə sisteminin bütün iştirakçılarının fəallığını artırmadan cəmiyyətdə və ayrı-ayrı icmalarda ümumi qayda və tənzimləməni həyata keçirmək mümkün deyildir;

- elmi idarəetmə ictimai inkişafda baş verən və ya baş verə biləcək ziddiyyətlərin aşkara çıxarılması, vaxtlı-vaxtında aradan qaldırılması ilə bağlıdır;

- sosial-iqtisadi inkişafın gedişinə əngəl olan obyektiv və subyektiv amilləri neytrallaşdırmadan elmi idarəetməni həyata keçirmək mümkün deyildir;

- elmi idarəetmə sosial-iqtisadi sistemin vəhdətliyini təmin edərək qorunub saxlanılmasını, mütərəqqi, müsbət meyillərin keyfiyyətə inkişaf etdirilməsini, həmin sosial-iqtisadi sistemlərdə cərəyan edən mənfə halların təsirinə neytrallaşdırılmasını tələb edir;

- elmi idarəetmə bütün yuxarıda deyilənlərin, müsbət həll olunması şəraitində, həm də real sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Çağdaş dövrdə cəmiyyətin siyasi idarə olunmasının təşkilində reallığın və elmi tövsiyələrin nəzərə alınması başlıca şərtidir. Elmi, ilk növbədə, obyektiv imkanların nəzərə alınması ilə, real siyasət və cəmiyyətin inkişafındakı qüvvələr nisbətinin nəzərə alın-

ması ilə əlaqədardır. Ona görə də elmi idarəetmə cəmiyyətin qanunlarından, insan amillərindən, maddi-texniki amillərdən optimal şəkildə istifadə olunmasını, idarəetmə qarşısında qoyulan vəzifələrə nail olmaq məqsədilə şüurlu şəkildə ardıcıl, planauyğun təsir vasitələrinin həyata keçirilməsini tələb edir. Burada ayrı-ayrı adamların məqsədi ilə ümumi məqsədlərin də təmin edilməsi mühüm şərtidir.

İdarəetmədə ən başlıca məqsəd və vəzifə cəmiyyətin obyektiv imkanlarından istifadə olunmasını təmin etməkdir. Cəmiyyətin potensialından mümkün qədər səmərəli istifadə edilməsi, müxtəlif fərdlər və qrupların fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsi və müvafiq məqsədə çatmaq üçün səfərbərliyə alınması kimi mühüm amillər, əslində idarəetmənin ən başlıca vəzifəsidir.

Cəmiyyətin idarə olunması, ilk növbədə onun özünün mürəkkəb bir sistem kimi mövcud siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi inkişafının əlaqələndirilməsi, ayrı-ayrı fərd və qrupların fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsi, cəmiyyətdə baş verən bir çox siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin nizamlanması prosesində müəyyən problemlərin hələ də həllinin mümkün olmaması ilə əlaqədardır.

Bütün bu və ya başqa məsələlər idarəetmə elmindən istifadə olunmasına, yeni idarəetmə fəlsəfəsinin formalaşdırılmasına, onun öyrənilməsinə və təbliğinə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. XXI əsr artıq elmi-texniki tərəqqi əsri deyil, onu nailiyyətlərinin yarışdığı postinformasion idarəetmə əsri adlandırmaq olar. Çağdaş texnika, mürəkkəb texniki sistemlər, kütləvi kompyuterləşmə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) axın xətləri də bu sadalananların təşkil olunmasını və səmərəli idarə edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan idarəetmədə qeyd olunanlar onun müəyyən funksiyalarının icra edilməsidir. Qeyd edildiyi kimi, döyüş meydanında generalın verdiyi komanda nə dərəcədə zəruridirsə, ayrı-ayrı müəssisə və cəmiyyətdə idarəetmə proseslərində həyata keçirilən müxtəlif idarəetmə funksiyaları da bir o qədər zəruridir. Ona görə də çağdaş cəmiyyətdə idarəetmə əsl mənada elmi yenilikdir və hər bir idarəetmə həlqəsinin subyekti bu elmə mükəmməl formada yiyələnməlidir. İdarəetmə elminin metodlarına, qanunlarına, prinsiplərinə, bütün müddəalarına yalnız elmi işçilər deyil, eyni dərəcədə hər bir idarəetmə həlqəsinin subyekti əməl

etməlidir. Məhz bunun sayəsində idarəetmədə sözlə işin vəhdətini təmin etmək olar.

İdarəetmə elmi bütün cəmiyyətlər üçün təxminən eyni olan bir sıra ümumi məsələləri həll edir. Çünki idarəetmə prosesi hansı cəmiyyət olursa olsun müəyyən sistemlərin, habelə idarə edən və idarə olunan yarımsistemlərin, idarəedici parametrlərin və müəyyən informasiyaların toplanmasını, işlənilib hazırlanmasını, idarə edən və idarə olunan sistemlərdə əks əlaqəli mövcudluğunu və s. nəzərdə tutur. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, idarəetmənin sosial məzmunu sivilizasiyanın inkişaf mərhələlərində zamana müvafiq müxtəlif olmuşdur.

Çağdaş dövr öncəki dövrlərdən fərqli olaraq idarəetmə elmi qarşısında daha böyük məsuliyyət qoyur. Bu, əsasən aşağıdakılarla əlaqədardır:

1. Qloballaşmanın genişlənməsi ilə əlaqədar cəmiyyətlərin inkişafında siyasi, sosial-iqtisadi xarakterli fəaliyyətlərin artması və onun strukturunun mürəkkəbləşməsi;

2. İntegrativ xüsusiyyətlərə malik olan geosiyasi, iqtisadi və sosial əlaqələrin bir-birinə nüfuz etməsi;

3. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha səmərəli istifadə olunması, kütləvi kompyuterləşmə və bu proseslərin beynəlxalq standartlara müvafiq yüksək səviyyədə idarə edilməsi zərurəti;

4. Bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin hərtərəfli intensivləşdirilməsi və əməyin istehsalının yüksəldilməsi;

5. Cəmiyyətin və fərdlərin zəruri tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində kompleks sosial-iqtisadi problemlərin həlli.

İdarəetmə elmi çoxplanlı, çoxcəhətli elmdir. Bu elm, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, psixologiya, hüquq, əməyin iqtisadiyyatı, statistika, iqtisadi kibernetika, sahə iqtisadiyyatı elmləri və s. ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Həmin elmləri bilmədən idarəetmə məsələlərindən baş çıxarmaq olmaz. İdarəetmə elmi yalnız həmin elmlərlə birlikdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına imkan yarada bilər. Məsələn, iqtisadi nəzəriyyələrin öyrəndiyi iqtisadi münasibətlər, iqtisadi qanunlar, əməyin sosiologiyasının öyrəndiyi əmək ehtiyatları problemləri, psixologiyanın öyrəndiyi sosial-psixoloji proseslər,

münasibətlər tipi nəticə etibarilə bu fənnin də dərinə, hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə nədir?
2. İdarəetmə hansı anlayışlarla eyniləşdirilir?
3. İdarəetmənin növləri hansılardır?
4. İdarəetmə elminin məzmununa hansı anlayışlar daxildir?
5. İdarəetmənin predmetinə hansı anlayışlar aiddir?
6. İdarəetmə münasibətləri nə cür anlayışdır?
7. «İdarəetmə» və «menecment» anlayışlarının oxşar və fərqli tərəfləri hansılardır?
8. İdarəetmənin fəlsəfəsi anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?

1.2. İdarəetmə təfəkkürünün meydana gəlməsi və inkişafı

İdarəetmə nəzəriyyəsi bir elm kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaransa da idarəetmə anlayışının, idarəetmə münasibətlərinin meydana çıxması və inkişafı böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. İdarəetmə insanların bir-birləri üzərində ağalığ etməsi, hökmranlıq münasibətlərindən törəmiş, özünün sadə formasından (quldarlıq idarəçiliyi) ən mürəkkəb mərhələsinə qədər (demokratik idarəçilik) inkişaf etmişdir. Şübhəsiz, əsrlər boyu idarəetmə elmi nə cür adlandırılmasından asılı olmayaraq özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdir. Ötən çağların təcrübəsi də bizə deməyə əsas verir ki, insanlar, bəşər cəmiyyəti idarəçilik sistemi olmadan yaşaya bilməz. Hətta ibtidai insanlar belə bəsit şəkildə də olsa, idarəçiliyə ehtiyac duymuş və bunun da nəticəsində bəşər cəmiyyətinin həyatında mühüm hadisələr baş vermişdir. Buna nümunə kimi, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə (qullar və quldarlar və b.), dövlətin yaranmasını və s. göstərmək olar. Deməli, bəşər cəmiyyətinin təfəkkürlü təbəqəsi ən qədim dövrlərdən çağdaş zamanımızadək ədalətə, qanunun aliliyinə əsaslanan sivil cəmiyyətdə yaşamaq, daxili azadlığını təmin edə bilən, hüquqi dövlətə qovuşmaq arzusu ilə yaşamışdır. Tarixin ən müxtəlif təkamül mərhələlərində insanlar xalqın hakimiyyət üzərində dominantlığına əsasla-

nan idarəçilik haqqında düşünmüş, fərdi azadlıqlarının təmin olunmasına can atmışdır.

Cəmiyyət, dövlət və idarəetmə haqqında ilk fikirlər həm Qədim Şərq yazılı abidələrində, həm də mütəfəkkirlərin əsərlərində də öz əksini tapmış, gələcək nəsillər üçün ideya mənbəyi rolunu oynamışdır. Qədim Misir, Babilistan, Hind, Çin, Azərbaycan, İran, ərəb mənbələrində cəmiyyətin strukturu, onun idarə olunması haqqında kifayət qədər məlumatların olması onu sübut edir ki, sosial-siyasi fikirlər daim Şərq mütəfəkkirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qədim Misirin siyasi-fəlsəfi fikirlərində mərkəzi yeri fironların həyatı, onların hakimiyyətlərinin və idarəetmədə istifadə etdiyi prinsiplərin təsviri tutur. Plutarx «İsida və Osiris haqqında» əsərində (e.ə.IV minillik) göstərir ki, misirlilər Ra allahını dünyanın yaratıcısı hesab edirdilər və o uzun illər hakimlik etdikdən sonra özü hakimiyyətdən əl çəkir. İnsan cəmiyyətini Osiris və İsida idarə etməyə başlayırlar. Bu illər ərzində onlar insanlar arasında səmimi münasibətlərin bərqərar olmasına çalışır və mədəniyyəti təbliğ edirlər. Osirisin ölümündən sonra hakimiyyət insanların əlinə keçir və onlar (fironlar) düşündükləri kimi cəmiyyəti idarə etməyə başlayırlar. Fironlar idarəetmə məsələlərində zülmkarlığı, amansız istismarı və zalımlığı ilə fərqlənirdilər. Onlar özlərini hakimi-mütləq elan edir və hamını özlərinə tabe edir, şəxsiyyətlərini müqəddəsləşdirirdilər.

Qədim Misrin yazılı abidələrindən olan «Herakleopol çarının öz oğluna nəsihətləri»ndə varlılar və yoxsullar arasında böyük fərq olduğu göstərilir. Belə ki, yoxsul kimə isə mənsubdur, o idarə olunanıdır, heç vaxt başqasının sərvətinə göz dikə bilməz. Yoxsulları orduya cəlb etmək də məsləhət bilinmir, çünki onlar orduda qarışıqlıq sala bilər. Varlının isə hər şeyi var, onun heç nəyə ehtiyacı yoxdur və buna görə də o öz imkanlarından istifadə edərək yoxsulları idarə edir.

«Ptaxetepin nəsihətləri» digərlərindən bir qədər fərqlənir. Onun məsləhətinə görə rəislərə tabe olmaq, onların qarşısında əllərini aşağı salmaq, belini əymək gərəkdir. Belə olarsa, "sənin evin öz qaydasında olacaq, şikayətinə baxılacaq". Rəisin əleyhinə çıxanın vəziyyəti isə ağır olacaq. Burada bugünkü totalitar şüura xas olan keyfiyyətlərin rüşeymləri özünü biruzə verir. Çünki, sadalanan hallar

ancaq sərt determinasiyaya tabe etdirilmiş totalitar idarəetmədə mövcud ola bilər.

Sonralar vəziyyət bir qədər dəyişilir, siyasi fikirdə zülmə bərabər ədalətin də ilkin rüseymləri görünməyə başlayır. "Qırmızı nitqli kəndli" nağlında əmlakı oğurlanmış kəndlinin məhkəməyə müraciət etməsi və oğrunun bəraət qazanmasından danışılır. Məhkəmədə hüququ pozulmuş kəndli ölkədəki özbaşınalıq, fironların yanlış idarəetmə siyasəti barəsində məşhur nitqini söyləyir və bu nitq firona çatır. Fironun əmri ilə iş yenidən baxılır, kəndlinin əmlakı özünə qaytarılır, oğru cəzalandırılır.

"İpuserin nəsihətləri"nə görə, qullar qiyam etməməli, onlar ağasına itaət göstərməlidirlər. Qullar "ayağa qalxanda" ölkədə anarxiya baş verir, taxıl biçilmir, qida çatışmır, qan tökülür. İpuser ölkənin yoxsulluğunun səbəbini dövlət idarəetmə aparatının düzgün qurulmamasında görür və ümumi rifah üçün bərabərsizliyin saxlanılmasını və mərkəzləşdirilmiş güclü dövlət aparatının yaradılmasını təklif edir.

Qədim Babilistanda cəmiyyətin idarə olunması ilə bağlı ilkin mənbələr böyük maraq kəsb edir. Bunların içərisində ən mötəbəri Babil hökmdarı Hammurapinin qanunlarıdır. Həmin qanunların girişində qeyd olunur ki, bu qanunlar "ölkədə ədalətin zəfər çalması, zülmü və qanunsuzluqları məhv etmək, güclünün zəifi incitməməsi üçün dərc olunur". Hammurapi özündən sonra gələcək hökmdarlara da məsləhət görür ki, onun qanunlarından istifadə etsinlər. Bu qanunlarda bütün mübahisəli məsələlərin məhkəmələr yolu ilə həll olunmasının vacibliyi göstərilir. Məhkəmələr isə ədalətli olmalıdır. Hammurapi qanunlarında sələmçilik məhdudlaşdırılır və borclu yoxsulların vəziyyəti yüngülləşdirilir.

Babilistanda mövcud olmuş ictimai-siyasi fikri təhlil edərkən bu qənaətə gəlmək olar ki, hələ qədim dövrdə burada cəmiyyət və onun idarə olunması, ədalətli idarəetmə və hökmdarların zülmü haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdı. Nağıl və əfsanələrdə cəmiyyətin düzgün idarə olunması barəsində fikirlər tərənnüm edilir, idarəetmədə ədalətə əsaslanmaq tövsiyə olunurdu. Zülm, ədalətsizlik, istibdad, istismar və hüquqsuzluq kəskin tənqid olunur və bu bəlalardan qurtarmağın yolları göstərilirdi.

Qədim Hindistanda cəmiyyət 4 təbəqəyə (kasta, varna) bölünmüşdü: 1. Brəhmənlər-kahinlər. 2. Kşatrilər-döyüşçülər. 3. Vaysilər-mülkədarlar, kəndlilər və sənətkarlar. 4. Şudralar-kasıblar və tam yoxsullar. Dövlətin idarə olunması ilə ancaq brəhmənlər və kşatrilər məşğul ola bilərdi, şudralar isə digər üç təbəqəyə tabe idilər.

Qədim Hindistan dövlətçiliyinin yaranmasında ilk qaynaq rolunu oynayan «Manu qanunları»nda dünyanın və cəmiyyətin meydana gəlməsi, müxtəlif cəza tədbirləri, sülh və müharibə şəraitində ölkənin idarə olunması barəsində dəyərli fikirlər ehtiva olunub. Burada hökmdarın funksiyalarının ilahi xarakteri haqqında ideya da öz əksini tapıb. Eyni zamanda qədim hind abidələrində bildirilir ki, siyasi hakimiyyətin başçısı iki üsulla seçilə bilər: birincisi, hakim allahlar tərəfindən yaradılır və ikincisi, hakim xalq tərəfindən seçilir. Hakim və təbəələr arasında isə müqavilə bağlanır.

Qədim hind siyasi-fəlsəfi fikrində monarxiya və respublika idarəetmə forması haqqında məlumatlar da tapmaq olar. Mənbələrdə monarxiya «şahlıq» termini ilə ifadə olunur. Monarxist olmayan siyasi təşəkküllər «sanqxa», «qana», «şreni» kimi sanskrit sözləri ilə müəyyən olunur. Ancaq onların «respublika»ya adekvat olması şübhə doğurur. «Sanqxa» qeyri-monarxist birliklərin konfederasiyalarına uyğun gəlir. «Qana» isə müstəqil qeyri-monarxist dövlətdir, bununla belə, bu termin tayfa, toplantı kimi də başa düşülür.

Hindistanda idarəetmə sisteminin formalaşmasında ən mühüm rollardan birini də mütəfəkkir, filosof- Siddxarta Qautama - Budda (e.ə. VI əsr) oynamışdır. Onun yaratdığı buddizm ideologiyası qədim hindlilərin idarəetmə təfəkkürünə böyük təsir göstərmiş və bu günə qədər də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Qədim Çin. E.ə. VIII əsrə qədim Çin abidəsi «Şu-tszin» əsərində Səma mandatu (tyan-min) ideyasında belə bir fikir öz əksini tapmışdı ki, Səmanın mandatu dəyişdirmək və geri almaq hüququ var. Eyni zamanda Səmanın nəinki yerdəki işlərə qarışmaq hüququ var, həm də Səma yerdəki işləri tənzimləyir, layiqlilərə idarə etmək üçün mandat verir. Səma mandatu ancaq xüsusi qabiliyyəti (de) olan şəxslərə verir və hakimiyyət sülalə üzrə davam edir. Bu sülalədə də qabiliyyəti zəiflədikdə Səma yenidən işə qarışır, mandatu bu sülaləyə

mənsub olan şəxsdən alaraq, daha çox də qabiliyyəti olan şəxsə verir.

Qədim abidədə öz əksini tapmış bu fikirlərdən məlum olur ki, çinlilər dövlətin idarəetmə işlərinə ciddi yanaşır, bu sahədə ancaq xüsusi idarəçilik qabiliyyəti olanların fəaliyyət göstərməsini məqbul hesab edirdilər. Həmin traktatın «Kan-çao» fəslində hökmdar öz kiçik qardaşına əyaləti idarə etmək qaydalarını başa salır. O bildirir ki, idarə edərkən müdrik və ehtiyatlı olmalı, xalqın qayğısına qalmalı, bilikli adamlardan öyrənməyi davam etdirməli, insanları sülhə sövq etməli, qanun-qaydalara əməl etməlidir. Əgər bir nəfər qəsdən və bilərəkdən qaydaları pozubsa, onu mütləq cəzalandırmaq lazımdır.

Beləliklə, «Şu-tszin» tarixi-siyasi konsepsiyasına görə Çinin siyasi mənzərəsini bir neçə prinsip təşkil edir: Səma mandatına əsaslanan Yer idarəetməsi; Yerdə ancaq müdriklər və də qabiliyyəti olanlar idarə etməlidir; hökmdar ədalətli, səy göstərən olmalı və təbəələrin qeydinə qalmalıdır.

Qədim Çinin ən böyük mütəfəkkiri olan **Kunfusunin** etik-siyasi təlimində də dövlət və cəmiyyətin idarə olunması məsələlərinə böyük yer verilmişdir. «Lun-yuy» («Söhbətlər və mülahizələr») kitabında Kunfusi dövləti böyük ailəyə bənzədərək qeyd edirdi ki, ailəni ata idarə etdiyi kimi, dövləti də hökmdar idarə etməlidir, bununla belə idarəetmə işlərində hökmdara kömək lazımdır. O, köməkçilər kimi məmurlara xüsusi yer ayırırdı. **Kunfusiye görə, «Hökmdar – hökmdar, təbəə - təbəə, oğul - oğul olmalıdır».** Əks halda cəmiyyətdə qarışıqlıq yarana bilər və bu dövlətin təkamülündə böyük maneəyə çevrilər. Kunfusunin fikrincə, dövlətin başında əsas vəzifəsi təbəələri şəxsi nümunəsi ilə tərbiyə edən müdrik adamlar dayanmalıdır. Kunfusi cəmiyyətdə harmoniyanın saxlanması üçün insanlar arasında qarşılıqlı hörmət və ədalətin olmasının tərəfdarı idi və o qeyd edirdi ki, məhz belə harmoniyanın olması cəmiyyətdə sabitliyin və nizamın olmasına şərait yaradar. Kunfusi aristokratik idarəetmə tərəfdarı kimi çıxış edərək sadə insanların dövlət idarəetməsində iştirakının əleyhinə idi.

Lao-Tszı «*Dao de tszin*» («*Dao və de haqqında kitab*») əsərində **daonu** səma, təbiət və cəmiyyətin qanunlarının müəyyən edicisi kimi təqdim edərək göstərirdi ki, daoya münasibətdə hər şey bəra-

bərdir. Dao ən ümumi qayda və hər şeyin əsasıdır. Cəmiyyətdəki çatışmazlıqlar, yoxsulluq və xalq kütlələrinin üsyana və qiyama qalxmasını Lao-tszı cəmiyyətdə dao prinsipinin pözulması ilə əlaqələndirirdi. Daoçular cəmiyyətin idarə olunmasında bacarıqlı və maariflənmiş şəxslərin iştirakını alqışlayırdılar: «Maariflənmiş şah idarə etdikdə, onun fədakarlığının təsiri bütün dünyaya yayılır, lakin sanki, bu onun özündən gəlmir, onun hakimiyyəti bütün şeylərə keçir, ancaq o adamlar bu hakimiyyətdə dayaq axtarırlar. O, şöhrətlə hökmdarlıq edir, lakin heç kim ona tərif söyləmir və hər kəsə o, öz zövqünə uyğun yaşamaq imkanı verir».

Cəmiyyətin idarə olunması və burada baş verən hadisələri özünəməxsusluqla təsvir edən Lao-tszı xüsusi qabiliyyəti olanları idarəetmə işinə buraxmağı lazım bilirdi. Onun fikrincə, dövləti idarə edən zaman ədalətliyi gözənilməsi, xalqın incidilməməsi, cəzalandırma tədbirlərində rəhmlilik əsas meyarlardan sayılır. Lao-tszı Hobbs, Løkk və Russodan demək olar ki, min il əvvəl dövlətin ictimai müqavilə əsasında yarandığını öz doktrinasında ifadə etmişdi: «Qədimlərdə insanlar yarananda və hələ qanunlar mövcud olmayan da, hər kəsin öz fərdi mülahizəsi var idi. Bir nəfərin - bir, iki nəfərin - iki, on nəfərin - on, nə qədər adam var idi, bir o qədər də mülahizələr vardı. Hər kəs öz mülahizəsinə əsaslanır və başqalarının fikrini təkzib edirdi və beləliklə, hamı hamının əleyhinə idi. Ata və oğul, kiçik və böyük qardaş bir-birinə nifrət edirdi. Aralarında razılıq olmadığına görə ailələr dağılırdı. İnsanlar bir-birinə zərər vurmaq üçün su, od və zəhərdən istifadə edirdilər. Güclülər gücsüzlərə köməkdən imtina edir, zənginlər artığın atılmasına hazır idilər, ancaq başqalarına vermirdilər, ağıllılar öz biliklərini heç kimlə bölüşmürdülər. İnsan ailəsində heyvan və quşlar aləmində olduğu kimi xaos mövcud idi». Zaman keçdikcə insanlar bu xaosu başa düşmüş, özlərinə rəhbər seçmiş, ona müəyyən hüquqlar vermişlər. Rəhbər öz hüquqlarından istifadə edərək idarəetmə zamanı məmurlardan istifadə etməyi qərara almış, onlara müxtəlif funksiyaların həyata keçirilməsini havalə etmişdi. Beləliklə, dövlət və normal idarəetmə qaydaları formalaşmışdı. Əsərdə idarəetmə prinsipləri özünü aşağıdakı kimi tapmışdır: "Hər kəs yaxşı və pis haqqında eşidərsə rəisə məlumat verməlidir. Rəisin doğru saydığını hamı doğru, yanlış hesab etdiyini hamı yanlış

hesab etməlidir. Əgər o səhv edirsə, tabeçiliyində olanlar onun səhvi-ni düzəltməlidirlər; əgər tabeçiliyində olan müvəffəqiyyət qazanarsa, rəhbər onu irəli çəkməlidir. Aşağıların yuxarılarla həmrəy olması elə aşağıdakılar tərəfindən bəyənilir və yuxarıdakılar tərəfindən mükafatlandırılır. Əgər kimsə yaxşı və pis haqqında eşidərsə və bu barədə rəisə məlumat verməzsə, əgər rəisin doğru hesab etdiyi doğru, yanlış hesab etdiyi yanlış sayılmazsa, əgər müvəffəqiyyət qazananlar irəli çəkilməzsə, əgər kimsə aşağıdakılarla həmrəy olub yuxarıları nəzərə almazsa - hamısı yuxarılar tərəfindən cəzalandırılacaq və xalqın mü-hakiməsinə veriləcəkdir". Qeyd olunan fikirlərdən bu nəticəyə gəl-mək mümkündür ki, Lao-tszı cəmiyyətin idarə olunmasında ədalətin bərqərar olması ilə bərabər həm də idarə edən elitanın böyük hüquq-lara malik olmasını lazım bilirdi.

Faszya («qanunçular») məktəbinin fəlsəfi-siyasi traktatı sayı-lan "Şan Tezyun Şu («Şan vilayətinin hökmdarının kitabı») b.e.ə IV-III əsrlərdə lehizmin məşhur nəzəriyyəçisi və dövlət xadimi Qunsun Yan (Şan Yan) və onun davamçıları tərəfindən tərtib edilib. Əsərin «Xalq haqqında düşüncə» adlı beşinci fəslində deyilir: «Əgər ölkədə xaos varsa, deməli, işlərin gedişi yalnız hökmdar tərəfindən həll olu-nur. Ölkəni idarə edən rəiyyətin mülahizələrini dəyərləndirməlidir. O zaman ki, hər şey hökmdarın mülahizələri əsasında həll olunur, hərə-mərclik yaranır və belə hallarda deyirlər: «Nizam yaratmaqda ləngi-yən ölkə parçalanacaq». Ona görə də həmin yolla gedən ölkədə mə-murlar hökmdara qulaq asmadan yaxşı idarəçilik həyata keçirərlər, xalq isə məmurlara və qanunlara riayət edər».

İlk lehistlərin təlimini üç yerə ayırmaq olar: Şan Yan qanuna, Şen Buxay hakimiyyətə, Şen Dao isə idarəetməyə üstünlük verən cərəyanların nümayəndələri kimi fikir və mülahizələrini söyləyirdi-lər. Onların fikirlərini ümumiləşdirən Xan Fey isə «qanun əsasında idarəetmə» ideyasını daha da inkişaf etdirdi.

Şan Yan qanuna üstünlük verərək qeyd edirdi ki, qanun xalqın həyatıdır və dövləti idarə etmək üçün əsasdır. Onun fikrincə, hökm-darın köməkçilərindən tutmuş sadə insanlara qədər, eyni cinayətə ey-ni cəza tətbiq edilməlidir. Əvvəllər yaxşı işlər görüb, sonralar isə zər-rərli fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün də heç bir yumşaqlıq olmamalı-dır. Şan Yan əsas diqqətini qanuna yönəltmə də, eyni zamanda idarə-

etmə sənəti və hakimiyyətin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Filosof qeyd edirdi: «İdarəetmə metodunu bilən hər kəsin ida-rəetməyə və hakimiyyətə haqqı çatır».

Xan Fey Şan Yan tərəfindən irəli sürülmüş qanun əsasında dövlətin idarə olunması nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirmişdir. Ona görə, fərmanlar və qanunlar külliyyəti dövlət orqanlarında yara-dılır. Cəza və cərimə qarşısındakı qorxu hissi xalqın qəlbində olmalı, qanuna əməl edənlər mükafat, qanunu pozanlar isə cəza almalıdırlar. Xan Fey mükafat və cəzayı qanunun məğzi adlandırır, ölkəni idarə etmək üçün lazım olan "iki vasitə" olduğunu söyləyirdi. Ona görə, mükafat mülki başlanğıc, cərimə isə hərbi başlanğıcdır. Lehistlərə görə, qanun nəinki kobud qüvvə, eyni zamanda "hədiyyə və mükafatdır", yəni qanun kobud qüvvə ilə "sədəqlərin" birgə nəticəsidir. Xan Fey qeyd edirdi ki, qanun hamı üçün açıqdır, lakin idarəetmə sənəti hökmdarın "daxilindədir". O, bu sənətdən ölkəni idarə etmək və təbəələri öz əlində saxlamaq üçün istifadə edir. «Əgər hökmdar idarəetmə sənətinə qabil deyilsə, onda ətrafındakılar onu aldadacaqlar». İdarəetmə sənətinin əsas vəzifəsi sadıq və «kələkbaz» məmurları bir-birindən fərqləndirmək, onların qabiliyyətini yoxlamaq, idarəetməni gücləndirmək üçün onların nailiyyət və nöqsanlarına nəzarət etməkdir.

Ümimiyyətlə, qədim Şərq fəlsəfi fikrində cəmiyyətin idarə olunması haqqındakı ideyaları təhlil edərkən ziddiyyətli məqamlarla üzləşirik. Belə ki, eyni dövrdə, lakin müxtəlif məkanlarda yaşayıb-yaratmış mütəffəkirlərin fikir və ideyaları arasında nə qədər oxşar cəhətlər olsa da, bir o qədər də fərqli cəhətlər mövcud olmuşdur. Belə ziddiyyətlərin əsas səbəbini dövrün sosial idrakının inkişaf səviyyəsi və ölkələrdəki ictimai-siyasi vəziyyətin təsirində axtarmaq lazım gəlir.

Qədim Yunanıstan. İdarəetmə ilə bağlı qədim dövrdə daha mükkəməl fikirlər, mühakimələr Qədim Yunanıstanda və Romada irəli sürülmüş və bir sıra nəzəriyyələr yaranmışdır. İdarəetmə ilə bağlı ilk fikirlər yeddi yunan müdriki (Fales, Solon, Pittak, Biant, Periandr, Kleobul və Hilon) tərəfindən səsləndirilmişdi. Onlara görə, cəmiyyətin idarə olunmasının əsasını ədalət və qanunlar təşkil edir. İlk dəfə afinalı Solon e.ə.594-cü ildə yeni qanunlar yaratmış və demokratiya elan etmişdir. Ona görə, xalq qanundan zalım hökmdar-

dan qorxdugu kimi qorxmalı, dövlətin qayda və qanununa tabe olmalıdır.

Pifaqor (e.ə.580-500) isə demokratiyanı tənqid edərək, idarəetmənin aristokratik idealını əsaslandırmışdır. Pifaqor və pifaqorçuların ideali ədalətli dövlət qurmaq idi. **Heraklit** də demokratiyanı tənqid edərək, sosial-siyasi bərabərsizliyi ümumi mübarizənin mütləq və qanunauyğun nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Demokrit (e.ə. 460-370) isə demişdir: «Onun üçün (Demokritin özü üçün) azadlıq köləlikdən nə qədər yaxşıdırsa, demokratik ölkədə yoxsul yaşamaq mütləq hakimiyyət dövründə xoşbəxt yaşamaqdan bir o qədər üstündür». Ona görə, insanların tərbiyəsi dövlətin idarə olunmasında mühüm yer tutur. O deyirdi ki, dövlətin mənafeyi hər şeydən üstün olmalı, ağılsız, bacarıqsız adamlar idarəetmədən uzaq tutulmalı, bu işə ağıllı, fərasətli insanlar cəlb olunmalıdır.

Sokrat (e.ə.469-399) idarəetmədə qanunları vacib, əbədi və dəyişməz saymışdır. O, ədalət və qanunu eyniləşdirirdi. Demokratiyanın əleyhdarı olan Sokrata görə, demokratiyadan istifadə edən firıldaqçılar, anarxistlər hakimiyyətə gələrək dövlətdə anarxiya yarada bilərlər. Onu düşündürən başlıca məsələ qanunlara ciddi şəkildə əməl olunması və dövlətin bacarıqla idarə olunması idi. O, aristokratiya (əsl-nəcabəti olan insanların hakimiyyəti) tərəfdarı idi.

Platon (e.ə. 427-347) da müəllimi Sokrat kimi demokratiyanı tənqid etmiş və ideal dövlət təlimində («Dövlət» əsərində) «ideal dövlət»in üç sosial qrupun birliyindən əmələ gəldiyini yazmışdı: 1. İdarə edənlər. 2. Ölkəni müdafiə edənlər. 3. İstehsalçılar. Ona görə ideal dövlətdə ya hökmdar bacarıqlı, qabiliyyətli, ağıllı olub dövləti qanunlarsız da idarə etməlidir, ya da hökmdar qanunlara tabe olub bu keyfiyyətlər olmadan da dövləti idarə edə bilər.

Onun fikrincə, demokratik dövlətdə hətta qabiliyyətin çatısa da, idarəetmədə iştirak etmək vacib deyildir. Ona görə, demokratik idarəetmədən tiraniya yaranır. Platona görə, demokratiya xoşagələn və cazibədar təsiri bağışlasa da, zəruri idarəçiliyə malik deyil. Platonun fikrincə, nə vaxta qədər dövlətləri filosoflar idarə etməyəcəklər, yaxud hökmdarlar nəcibliklə və ürəkdən filosofluq etməyə başlamaycaq və dövlət hakimiyyəti fəlsəfə ilə birləşib bir araya gəlməyəcək, o vaxta qədər dövlət fəlakətlərdən qurtula bilməyəcəkdir.

Aristotel (e.ə.384-322) isə hesab edirdi ki, idarəetmə, siyasətlə məşğul olanlar etik-əxlaqi qabiliyyətə malik olmalıdır. O, «Siyasət» əsərində dövlətin yaranmasına iki əsas səbəb göstərmişdi: 1. Nikah münasibətləri. 2. Ağa-qul münasibətləri. Ona görə, insan cəmiyyəti üç sinifdən ibarət olmalıdır: 1. Zəngin varlılar. 2. Orta sinif. 3. Son dərəcə kasıblar.

Aristotel demokratiyanı idarəetmənin ən pis formaları arasında ən yaxşısı hesab etmişdir. Demokratik idarəetmədə hakimiyyət əksəriyyəti təşkil edən yoxsul və əsil-nəcabətsiz vətəndaşlara məxsus olacaqdır. O iddia edirdi ki, demokratiyanın ən yaxşı forması ən az demokratik olanıdır; belə demokratiyada insanların çoxu yoxsul deyil və yoxsulların bərabər hüquqları yoxdur. **Aristotələ görə ədalət bərabərlikdir, ancaq hamı üçün yox, yalnız bərabərlər üçün bərabərlikdir.** Aristotələ görə, həm idarə etməyi, həm də tabe olmağı bacarmaq alqışa layiqdir. Vətəndaş fəziləti layiqli idarə etmək və tabe olmaq bacarığıdır.

Ona görə, demokratiyanın növləri bərabərlik, əmək senzi, vəzifə tutmaq hüququ, qanunun aliliyi və sadə xalqın ali hakimiyyətidir. Xalq demokratiyada çoxluqda qaldığından və onun qərarları həlledici olduğundan, belə dövlət quruluşu demokratikdir. Aristotələ görə, qanunun aliliyi qorunmadığı demokratik quruluşda xalq qanunla idarə olunmur və özü monarx olur, monarxiya qaydaları ilə idarə edib despota çevrilir.

Deməli, idarəetmə forması kimi ilk dəfə qədim yunan şəhərlərində meydana çıxan demokratiya bəşər cəmiyyətinin aktual, mürəkəb və ciddi məsələlərinin həll olunmasının birgə müzakirələrinə yol açan, alternativliyə şərait yaradan idarəetmə sistemidir. Bu idarəetmə sistemi:

- xalqın hakimiyyətin mənbəyi kimi tanınmasına əsaslanmaqla, ona dövlət işlərində iştirak hüququ verir,
- vətəndaşları real hüquq və azadlıqlarla təmin edir;
- insanların dövlətin idarə edilməsində iştirak etməsi hüququnu təmin edir;
- fikrini sərbəst ifadə etmək, eşidilə bilmək imkanı yaradır;
- insanların özünü ifadəsinə, hüquqlarını və istəklərini qanuni yolla gerçəkləşdirmək arzusuna cavab verir;

- təşəbbüslərə, azad yaradıcılığa stimül yaradır.

Qədim Roma. Qədim Roma dövründə idarəetmə təfəkkürü hakim təbəqənin məşğuliyyət sahəsi idi. Ancaq bəzi istisnalar da var idi. Qədim Roma mütəfəkkirlərindən idarəetmə ilə bağlı Lukretsi Kar, Seneka, Mark Avreli Antoni, Mark Tuli Siseron və başqaları müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. **Siseron** (e.ə. 106-43) əsərlərində («Dövlət haqqında», «Qanunlar haqqında») siyasi idarəetmənin mahiyyətini açıqlamışdır. Onun fikrincə, ən yaxşı dövlət forması - «qarışıq dövlət»dir. Siseron «qarışıq dövlət»ə monarxiyanı, aristokratiyanı və demokratiyanı aid edirdi.

Orta əsrlərdə və yeni dövrdə idarəetmə təfəkkürünün inkişafı. Orta əsrlərdə Avropa və Asiya ölkələrində əsas idarəçilik formaları uyğun olaraq xristianlıq və islam dinlərinə əsaslanırdı. Özəlliklə Avropa ölkələrində xristianlıq cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında idarəçiliyin əsası sayılırdı. Ruhani-Tanrı (teoloji) hakimiyyəti bütün hakimiyyətlərdən üstün sayılır və onlar son qərar verən rolunda çıxış edirdilər. Ona görə də orta əsrlərdə Avropada idarəetmə təfəkküründə ciddi yeniliklər baş vermədi.

Ancaq Avropa xalqlarından fərqli olaraq orta çağda Asiyada, o cümlədən Yaxın Şərq ölkələrində idarəetmə ilə bağlı mühüm müddəalar ortaya atıldı və bir sıra nəzəriyyələr yarandı. Fikrimizcə, bu dövrdə idarəetmə təfəkkürünün inkişafı **Məhəmməd peyğəmbər** (s.ə.v.) (570-632) və onun təbliğ etdiyi İslam dini ilə bağlıdır. İslamın əsasını Allahın kitabı olan Qurani-Kərim və sünne təşkil edir ki, onlar da bir yerdə şəriət adlanır. Bu dinə görə, yer üzündə öz həyatlarını idarə etmək və daim abadlaşdırmaq insanların vəzifəsidir. Peyğəmbər şəxsən özü qərar qəbul etməməlidir. O, ümumun razılığına uyğun iş görməlidir. Bunu, Quranın ayələri də təsdiq edir: «İşlərini məşvərlə həll eləyirlər», «onlarla məsləhətləş», «Sən onlara hökm eləyənin deyilsən». İslama görə, insan seçmək hüququna malikdir. İnsanın Tanrı qanununu qəbul etməməyə haqqı var, bu halda o özü Allah qarşısında cavab verməli olacaq: «De ki, Rəbbinizin dərgahından gəlmiş haqq. İnanmaq istəyən inansın, istəməyən dansın onu», «dində məcburiyyət yoxdur». Ailənin idarə olunması ilə bağlı müqəddəs kitabda deyilir: «(Ailədə) kimin gücü nəyə çatırsa onu öz

boynuna götürsün», «(Ailədə kişi ilə arvad) işlərini məşvərlə və ümumi razılıqla (etməlidirlər)».

Hədislərin buyurduğuna görə, Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) isə demişdir: «Heç kəs günah sayılan göstərişlərə tabe olmamalıdır», «icmadakı rəy müxtəlifliyi Rəbbimizin rəhminin nişanəsidir». Peyğəmbərin (s.) bir kəlamında isə öz hüquqlarının müdafiəsinə qalxan adamlardan bəhs olunur: «Kim şərle üz-üzə gəlsə silahla ona qarşı vuruşsun, gücü çatmırsa qoy şərə qarşı fikrini açıq söyləsin, ona da gücü çatmırsa onda bu şəri öz ürəyində bağlasın. Amma bu, iman gətirməyin ən zəif təzahürü olacaq».

İslamın meydana gəlməsi ilə bir çox xalqların (ərəblər, türklər, farslar və b.) həyat tərzində, dövlətçilik ənənələrində, idarəetmənin müxtəlif sahələrində yeniliklər, islahatlar baş verdi. İslamla bağlı bir çox təriqətlər, məzhəblər meydana çıxdı ki, bütün bunlar cəmiyyətin həyatında, onun idarə olunmasında ziddiyyətlərə, fikir ayrılıqlarına yol açdı. Ancaq bu ziddiyyətləri yalnız mənfi yöndən dəyərləndirmək doğru olmazdı.

Safliq qardaşları. X əsrdə Bəsrə şəhərində meydana gəlmiş "İxvan əs-Səfa" ("Safliq qardaşları") öz təlimlərində idarəetməyə də böyük diqqət verərək onu bir neçə növə böldürlər: peyğəmbərcəsinə idarəetmə, hökmdar idarəetməsi, insanlar birliyinin idarə olunması, xüsusi idarəetmə, şəxsi idarəetmə.

Peyğəmbərcəsinə idarəetməni qardaşlar ən yaxşı idarəetmə növü kimi xarakterizə edirdilər. Onların fikrincə, belə idarəetmədə ən əsas olan hamının riayət etdiyi qanun və xalis ənənələrdir. Burada ədalət və xeyirxahlıq üstünlük təşkil edir, zərərli fikirlər, adətlər və ədalətsiz fəaliyyət sərf-nəzər olunur.

"Hökmdar idarəetməsi"ni qardaşlar idarəetmənin başında duran şəxs ilə bağlayırdılar. Onların fikrincə bu idarəetmə ədalətli və doğrucul hökmdar tərəfindən aparılır. Belə idarəetmədə hökmdar daima xalqla razılışır, müntəzəm olaraq onların qayğıları ilə maraqlanır, cinayətkarları cəzalandırır, xeyirxah insanları təltif edir, idarəetmə zamanı ancaq qanunlara arxalanır və həmin xüsusiyyətlərinə görə xalq öz hökmdarına hörmət edir.

İnsan birliklərinin idarə olunmasına gəldikdə, qardaşlar ölkənin, şəhərin əmir tərəfindən idarə olunmasını nəzərdə tutaraq, əmir-

lərdə xüsusi qabiliyyətlərin olmasını zəruri hesab edirdilər. Əmirlər insanların qabiliyyətlərini qiymətləndirə bacarmalı, onların biliklərinin səviyyəsinə bələd olmalı, insanların nə işlə məşğul olmalarını, onların adət-ənənələrini, psixologiyasını bilməlidirlər.

Xüsusi idarəetmə dedikdə, qardaşlar insan tərəfindən öz evinin idarə olunmasını nəzərdə tuturdular və qeyd edirdilər ki, ailənin idarə olunması böyük məsuliyyət kəsb edir.

Şəxsi idarəetmə insanın öz-özünü dərk etməsi, hər kəsin özünün hərəkətinə, sözünə, davranışına nəzarət etməsi kimi başa düşülürdü. Qardaşlara görə, əsl idarəetmə öz-özünü idarəetmədən başlayır.

Ümumiyyətlə, "Saflıq qardaşları" na görə, idarəetmə ədalətə əsaslanmalıdır və idarə olunanların hüquq və maraqları qorunmalıdır.

Məhəmməd Fərabî. Orta əsrlər İslam Şərqində idarəetmə təfəkkürünün inkişafında ilk yerlərdən birini türk filosofu **Məhəmməd Fərabî (870-950)** tutur. Fərabinin fikrincə, bir-birinə olan ehtiyac insanları birləşməyə sövq etmişdir və beləliklə də dövlət əmələ gəlmişdir. Filosof cəmiyyəti üç yerə bölürdü: böyük, orta və kiçik. Böyük cəmiyyət dünyada yaşayan bütün xalqların, insanların birliyidir. Orta cəmiyyət hər hansı xalqın yaxud millətin birliyidir. Kiçik cəmiyyət isə şəhər əhlini birləşdirir. Fərabî iki cür dövləti bir-birindən fərqləndirirdi: xeyirxah və cahil. Əgər xeyirxah dövlətin əhalisi bir-birinə kömək edir, burada ədalət və nizam hökm sürürsə, cahil dövlətdə isə nizamsızlıq, zülm və istibdad təşəkkül tapır. Fərabiyə görə, həmin dövlətlərin xeyirxah və cahil olmasının səbəbi isə burada aparılan idarəetmə siyasəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, məqsədindən asılı olaraq iki cür idarəetmə mövcuddur: 1) insanları həqiqətən xoşbəxtliyə aparən idarəetmə; bu zaman həm dövlət, həm də xalq xeyirxah olur. 2) insanları yanlış yollarla xoşbəxtliyə aparən idarəetmə; nəticədə xoşbəxtliyin əksi alınır və həmin dövlət və onun əhalisi cahil olur.

Ümumiyyətlə, dövlətin idarəetmə formalarına gəldikdə isə Fərabî onları dörd yerə bölürdü: monarxiya, aristokratiya, diktatura və demokratiya. Mütəfəkkirə görə demokratik idarəetmənin mövcud olduğu ölkədə hökmdarı xalq seçir. Belə dövlətdə rəhbər ilə tabe olanı fərqləndirmək mümkün olmur. Başqa sözlə həmin ölkədə anarxiya hökm sürür. Heç kəs bir-birindən asılı olmur, hamı azaddır, hər kəs istədiyini edir. Fərabî belə dövləti cahil dövlət adlandırırdı. Mütəfək-

kirə görə cəmiyyətdə ədalət və hüquq bərabərliyi zəruri olsa da hələ tam inkişaf etməmiş və mədəni səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə demokratik idarəetmə forması mövcud ola bilməz.

Fərabî diktaturanın da əleyhinə çıxaraq, idarəetmədə qanunlara əsaslanmağın zəruriliyi fikrini önə çəkirdi. Filosofun fikrincə, ən yaxşı idarəetmə forması monarxiyadır. O yazırdı: «Ancaq müdrik və maarifçi hökmdar xalqı xoşbəxtliyə və bərabərliyə apara bilər, belə hökmdar ədalətli və humanist olmalıdır». Fərabî çox dəqiqliklə idarəetməni xüsusi sənət növü adlandırırdı. O qeyd edirdi: «İdarəetmə sənəti özündə iki əsas hissəni ehtiva edir: idarəetmənin ümumi qanunlarının nəzəri dərki və dövlətin idarə olunmasında praktik fəaliyyət. İnsan bunlara uzunmüddətli siyasi praktika, müşahidə və təcrübə ilə nail olur. Ümumi biliyin təcrübə ilə birliyi müvafiq hadisələrdə hərəkət metodunu müəyyənləşdirməyə imkan verir».

Fərabiyə görə, idarəetmə mürəkkəb sənət olduğu üçün, hər kəs bu sənəti öyrənə bilməz və idarə edə bilməz. Belə ki, idarə edən şəxsdə müəyyən qabiliyyətlər olmalıdır. Filosof bu cür on iki qabiliyyətin olduğunu qeyd etmişdir: müdriklik, dövlət idarəetmə qaydalarını bilmək, bu qanunları yaradıcılıqla tətbiq etmək bacarığı, hər bəşəriyyəti bilmək, ədalət, həqiqəti sevmək, dərin mühakimə yürütmək qabiliyyəti və s. Eyni zamanda, mütəfəkkir bir nəfərdə bütün bu qabiliyyətin təşəkkül tapmasının müşkül məsələ olduğunu bildirirdi. Bu qabiliyyətlər bir neçə nəfərdə ola bilər. Ona görə də, idarəetmədə bir nəfər deyil, bir neçə nəfər, yaxud kollektiv iştirak etməlidir. Fərabinin bu fikirlərində hələ o dövrdə hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin müxtəlif ifadələrlə irəli sürülməsi və bu bölünmənin zəruriliyini konkret dəlillərlə göstərilməsi qənaətinə gəlmək olar. Məhz, həmin qabiliyyətlərinə görə hökmdar və ona yaxın olanlar cəmiyyətin sosial stratifikasiyasında birinci pillədə dururlar. İkinci pillədəkilər birinciyə, üçüncü pillədəkilər ikinciyə tabedir və bu bölüm cəmiyyətdə öz vəzifəsini yerinə yetirən, ancaq xidmət etməyən səviyyəyədək davam edir. Xidmət edənlər axırıncı pillədə dururlar. Beləliklə, "ikinci müəllim" cəmiyyətdə tabe edən və tabe olanları göstərilən qaydada müxtəlif kateqoriyalara bölür.

Əbu Əli İbn Sina (980-1037) idarəetmə sahəsində irəli sürdüyü ideyaları əsaslandırarkən Platon və Aristotelin ideyalarına üz tutmuşdur.

İbn Sina xüsusilə Aristotelin cəmiyyət və onun idarə olunması ilə bağlı fikirlərini təqdir etmişdi. Ona görə, siyasi biliyi mükkəməl olan dövlət rəhbərləri rəiyyəti idarə edərkən zorakılığa əl atmaz.

Nizamülmülk. XI əsrin dövlət xadimlərindən olan Nizamülmülk «Siyasətnamə» əsərində ölkə başçısını dövlətin idarə olunmasında ədalətli, doğrucul olmağa çağırır, cinayətkarın cəzalandırılması və itaətkarın mükafatlandırılmasını lazım bilirdi. Onun fikrincə, padşah həftədə iki dəfə xalqla ünsiyyətdə olmalı, onların fikir, rəy və şikayətlərini dinləməlidir. Nizamülmülk dünya xalqları arasında ən adil və demokratik idarəetmənin türklərə məxsus olduğunu vurğulamışdır.

İbn Rüşdə (1126-1198) görə, cəmiyyətin bir-birinə zidd olan siniflərə bölünməsi təbiidir, bu bəşəriyyətin zəruri və normal halıdır. O yazır ki, dövlət rəhbərləri istedadlı və qabiliyyətli adamlar olmalı, ədalət və qanuna əsaslanmalıdır.

İbn Həldun (1332-1406) dövlətin meydana gəlməsi və inkişafını təbiət qanunları ilə əlaqələndirirdi. İbn Həldun dövlət başçılarının islam hüququ prinsiplərindən uzaqlaşdıqları bir vaxtda müsəlman dövlətinin əsaslarını öyrənir və idarəçilik formalarının yeni, orijinal təsnifatını hazırlamışdır. Onun fikrincə, hər bir cəmiyyətdə insanın təbiəti ucbatından «təmkinli başlanğıca» ehtiyac duyulur. Bu başlanğıc insanların təbii yolla işğalçılığına və bir-birinə qarşılıqlı surətdə çəkişmələrinə son qoymalıdır. Bu cür məcburetmə dövləti tayfadan fərqləndirir, xalqın nail olduğu sivilizasiya səiyyəsinə göstərirdi. Bu hakimiyyət daxildə öz təbəələrini məcburetmə yolu ilə birləşdirir, xaricdə isə yad hakimiyyətin təsiri altına düşmək təhlükəsindən sovuşdurur. Ona görə dövlət hakimiyyəti yalnız hökmdarla başa çatmır, orada vətəndaşların iştirakı zəruridir. Dövlətdə baş verən dəyişikliklər də cəmiyyətin dəyişməsi ilə bağlıdır və dövlət 5 mərhələdən keçir və onun yaşı nəslin yaşı ilə ölçülür: 1. Əvvəlki məcburetmə hakimiyyətin əvəzində yenisi yaranır. 2. Dövlət başçısı onu hakimiyyətə gətirən silahdaşlarına, cığırdaşlarına divan tutduqdan sonra hakimiyyət bir əldə cəmləşir. 3. Dövlət tərəqqi edir, orada sabitlik, qayda və qanun hökm sürür. 4. Müxalifəti əzmək üçün idarəetmənin güc və despotik metodlarından istifadə olunur. 5. Dövlət tənəzzül edir və məhv olur.

İbn Həldun dövlət formalarının təsnifatını hazırlayarkən dövlət başçısının hüquqi vəziyyətini deyil, dövlət hakimiyyətinin funksional cəhətini əsas götürür və bu cəhət onun üçün sosioloji təhlil obyektinə kimi çıxış edir. Hər bir idarəetmə formasının əsasında müəyyən hüquq tipi durur və onun mahiyyətini təşkil edir. İdarəetmə formalarının əsasında dövlət fəaliyyətinin xarakteri və onun funksional cəhəti, siyasi rejimin tipi durur.

İbn-Həldun dövlətin idarə olunması barədə fikirlərini açıqlayaraq üç cür idarəetmə formasını qəbul edirdi: təbii monarxiya, siyasi monarxiya və xilafət. Ona görə, təbii monarxiyada bir nəfərin despotik rejimi hökm sürür və idarəetmə onun istək və maraqlarına uyğun həyata keçirilir. Siyasi monarxiyada təbəələrin mənafeləri müdafiə olunur, idarəetmədə rəasional meyarlara üstünlük verilir. Xilafətdə isə müqəddəs müsəlman qayda-qanunları və prinsiplərinə əməl olunur. O, prioriteti xilafətə verərək göstərirdi ki, dini sərvətlərə əsaslanması xilafətin daha doğru idarə olunmasından xəbər verir.

M.Fərabı, İbn Rüşd, İbn Sina, İbn Həldun və başqa orta çağ şərq mütəfəkkirlərinin idarəçilik sistemində, o cümlədən dövlət idarəçiliyində irəli sürdükləri ideyalar Avropa ziyalılarına mühüm dərəcədə təsir göstərmişdi. Belələrindən biri italyan mütəfəkkiri **Nikkolo Makıavellidir (1469-1527)**. O, yeni dövr burjua siyasi elminin banisidir və idarəetmə sahəsində müəyyən fikirlər söyləmişdir. O, idarəetmədə və siyasətdə teoloji, sxolastik baxışlara son qoyaraq, həmin sahədəki görüşü obyektiv tarixi zərurətlə əvəz etdi və onu tale ilə əlaqələndirdi.

Tomas Hobbs (1588-1679) özünün başlıca əsərlərində ("Vətəndaş haqqında", «Fəlsəfənin əsasları», «Leviafan», «Begemot») ictimai müqavilənin yeni nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdü. Onun fikrincə, ilk əvvəllər insanlar fiziki və əqli qabiliyyətlər baxımından bərabər yaranmış və elə buna görə də «hər şeyə sahib olmaq hüququna» malik olmuşlar. İnsanlar paxıl, xəsis, eqoist olduqlarına görə sonralar bir-birlərinin qəniminə çevriliblər: «insan insanın canvarıdır» və «hamının hamıya qarşı müharibəsi» qaçılmazdır. Hobbsun fikrincə, bu şərait təbii qanunların mahiyyətini təşkil edir. Birinci təbii qanun insanları barışa can atmaq və ona əməl etməyə çağırır. İkincisi, bütün qalan şeylərdən bu məqsədə çatmaq

üçün istifadə olunmalıdır. Üçüncüsü, bu cür əlçəkmə həmin hüquqların bir hissəsini müqavilə yolu ilə bir şəxsə, yaxud bir qrup şəxsə verilməsi formasında həyata keçirilir. İnsanlar imzaladıqları sazişə əməl etməlidirlər.

Ona görə, idarəetmədə hər bir insanın öz iradəsini və fikirlərini ümumi şəxsin iradəsinə və fikirlərinə tabe etməsi lazımdır: «Bu, yekdillik və həmrəylikdən də çox şey deməkdir. Bu, saziş vasitəsilə bir vahid şəxsə təcəssüm tapmış real vəhdətdir; hər bir insan bu sazişi başqasıyla elə tərzdə bağlamış olur ki, sanki hər kəs başqasına deyir: bu adamı, yaxud bu yığınağı özümə vəkil edirəm və özümün **idarə etmək hüququmu** ona verirəm, bir şərtlə ki, sən də öz hüququnu bu qayda ilə verəsən və onun bütün hərəklərinə icazə vermiş olasan. Əgər bu baş veribsə, o zaman çoxlu insanın bu qaydalar ilə bir şəxsə birləşməsi dövlət adlanır». Hobbs yazır ki, adamlar bağladıqları müqavilələrə əməl etməli, hər bir adam başqalarına uyğunlaşmağı bacarmalıdır.

Con Lokk (1632-1704) liberal demokratiyanın atası hesab olunur və başlıca əsəri «İdarəetmə haqqında iki traktat»dır. O, yaratdığı nəzəriyyədən cəmiyyət tərəfindən mütləqiyyətin məhdudlaşdırılmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edib, liberal demokratiya və konstitusiyachılığın ilkin nəzəri şərtlərini yaradıb. Lokka görə insan xeyrin daha sərfəli olduğunu dərk etməyə qadirdir. Qorxu deyil, ağıl insanların dövlətdə birləşməyə məcbur edir. Cəmiyyətdə insanların iradəsini ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlardan başqa heç nə əngəlləmir. Dövlət insanların həyatı, azadlığı və mülkiyyətini qorunmalı, cəmiyyəti xarici təcavüzdən müdafiə etməlidir.

Lokka görə, dövlət meydana gələnə qədər insanlar təbii halda olublar. Təbii hüquqları, bərabərliyi və azadlığı təmin etmək, şəxsiyyəti və mülkiyyəti qorumaq üçün insanlar dövlət yaratmaq qərarına gəliblər. Ona görə, dövlət insanların özlərinin yaratdıqları qanun altında onların tam birləşməsidir. Dövlətin vəzifəsi isə insanların mənafeələrini təmin etmək, qorumaq və həyata keçirməkdir. O yazır: «Çoxlarının dünyada yeganə idarəçilik forması hesab etdiyi mütləq monarxiya əslində mülki cəmiyyətlə bir araya sığmır və mülki idarəçilik forması ola bilməz. Axı mülki cəmiyyətin məqsədi hər insanın öz şəxsi işində hakim olmasından doğan təbii vəziyyətin labüd nara-

hatlıqlarından yaxa qurtarmaq və bunların yerini doldurmaqdan ibarətdir».

Fransua Volterin (1694-1778) azadlıq və zərurət haqqında təlimi xüsusi yer tutur. Ona görə, azadlıq və zərurət bir-birinə zidd deyil, əksinə ümumi zərurət insan azadlığının əsas şərtidir.

Şarl Lüi de Monteskye (1689-1755) Fransada mövcud olan mütləq monarxiyanı tənqid edir, respublika quruluşuna tərəfdar çıxırdı. Ona görə, cəmiyyət yaranana qədər təbii qanunlar mövcud olmuşdur. Bərabərlik, barış isə cəmiyyətdə yaşamaq arzusudur. Təbii qanunlar halından çıxan insanlar bərabərliyi itirirlər və nəticədə öz aralarında müharibələr başlanır. O idarəetmənin üç formasını göstərir: respublika (kiçik ərazidə), monarxiya (orta səviyyəli ərazidə) və despotiya (böyük ərazidə).

Monteskye dünyada ilk dəfə olaraq siyasi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ümumiləşdirilmiş nəticələr almaq üçün müxtəlif ölkə hüquqlarının müqayisəli öyrənilməsindən şüurlu və sisteməlik şəkildə istifadə etməyə başlamışdır. Eyni zamanda o, hüquqi dövlət və hakimiyyətin bölünməsi (qanunverici, icraedici və məhkəmə) konsepsiyasını irəli sürmüşdü.

Jan-Jak Russonu (1712-1778) böyük Fransa inqilabının intellektual atası hesab etmək olar. «İctimai müqavilə haqqında» əsərində Russo yazır ki, insan azad doğulur, lakin hər yerdə zəncirlənmişdir. Bu vəziyyətin səbəbi ədalətsiz ictimai quruluşda, konkret olaraq isə feodal qaydalarında və insanları bir-birinə düşməni etmiş xüsusi mülkiyyətdədir. Cəmiyyətdə mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün insanlar arasında tarixəqədərki harmonik münasibətlərə qayıtmaq lazımdır. İnsanlar öz mülkiyyət və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün ictimai müqavilə bağlayırlar. İctimai müqavilənin bağlanması nəticəsində vahid ictimai və mənəvi orqanizm - dövlət meydana gəlir. Russoya görə, suveren - xalqdır, onun iradəsi mütləqdir və dəyişikliyə məruz qalacaqdır.

Bencamin Konstanın (1767-1830) fikrincə, qədim yunanlar və romalıları onun çağdaşı olan avropalılarla müqayisədə daha geniş siyasi hüquqlara yiyələnmişdir. Lakin onların demək olar ki, heç bir şəxsi azadlığı yox idi. Konstan çağdaşlarını monarxiyaçıların can atdıqları kimi, şəxsi azadlıqları məhdudlaşdırmaq, sabitlik naminə bu

azadlığa qurban vermək, kollektiv mənafeələr naminə bu azadlığı say-salmamaq kimi təhlükəli meyillərdən çəkəndir. Ona görə siyasi azadlıq şəxsi azadlığın təminatçısı olmalıdır. Şəxsi azadlığı olmayan insan bədbəxt, ləyaqəti alçaldır.

Klod Adrian Helvesi (1715-1771) Monteskyenin coğrafi mühit nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq dövlət quruluşunda idarəetmənin iki formasını göstərmişdi: yaxşı və pis. O, dövləti idarə etmədə demokratiyaya üstünlük verirdi.

Pol Anri Holbaxa (1723-1789) görə, şəxsi mənafe insanları dövlət yaratmağa məcbur edir. Əsas məsələ dövlətin idarə edilməsi deyil, yaxşı qanunların olmasıdır. İnsanın daxilindən irəli gələn isə təbii qanunlardır və bu qanunlar insanlar arasında münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edir. İnsanların müxtəlif sahələrdə idarəetmə üsullarını müəyyənləşdirməsi təbii qanunlardan irəli gəlir.

Məhəmməd Abdo isə öz əsərlərində müsəlman ölkələrinin idarə olunmasında "əş-şura" (məsləhət) prinsipinə əməl olunmasının tərəfdarı idi və onu demokratizmin sinonimi kimi nəzərdə tuturdu. İslami dəyərlərə yüksək qiymət verən Abdo idarəetmədə "xüsusi nümayəndəli orqan"ın fəaliyyət göstərməsi və burada "maariflənmiş elita nümayəndələri"nin iştirakını təbliğ edirdi.

Əli-Əbdəl Raziqə görə, Quranda xəlifə və xilafət haqqında heç nə yazılmayıb. Onun fikrincə, xilafət müsəlman inamının tərkib hissəsi deyil, "islam və müsəlman üçün bədbəxtlik və şər mənbəyidir". O qeyd edirdi ki, dini vəzifələr yerinə yetirilərsə və təbəələr üçün ancaq faydalı olan tədbirlər görülərsə, onda "müsəlman idarəetməsi müxtəlif: mütləq və məhdud monarxiya, xüsusi, respublika, despotik, konstitusion, məşvərətçi, demokratik, sosialist və hətta bolşevik-formasında həyata keçirilə bilər".

Mohandas Karamçand Qandi hər bir dövlət tipini istismarçı adlandıraraq tənqid edirdi və öz-özünü idarə edən kənd icmaları fikrini irəli sürür, ümumi seçki hüququnun bərqərar olmasını tələb edirdi. Qandi cəmiyyəti yenidən dəyişmək yollarını seçərkən ali siniflər ilə zəhmətkeşlər arasında əmək bölgüsü və ali siniflərin anadangəlmə təşkilatçılıq qabiliyyəti haqqında özünün hazırladığı konsepsiyaya əsaslanırdı. O hesab edirdi ki, istismarı aradan götürməyin ən yaxşı yolu varlıları tərbiyə etmək və mənəvi cəhətdən saflaşdırmaqdır.

Çin dövlət xadimi və filosofu **Sun Yatsen** dövlətin normal idarə olunması üçün hakimiyyətin bölünməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi, onun fikrinə görə hakimiyyət beş yerə bölünür: qanunverici, icraedici, məhkəmə, imtahan və nəzarət hakimiyyəti. Mütəfəkkiri üç prinsip-millətçilik, xalq hakimiyyəti və xalqın rifahı maraqlandırırdı.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmənin ilk rüseymləri hansı ölkələrdə yaranmış və inkişaf etmişdir?
2. Qədim Şərqdə idarəetmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Qədim Çin idarəetməsinin əsas mahiyyəti nədən ibarətdir?
4. Qədim Yunanıstanda quldarlıq demokratiyasında idarəetmənin əsas cəhətləri hansılardır?
5. Aristotel demokratik idarəetməni nə cür qiymətləndirmişdir?
6. İslam fəlsəfəsində idarəetmə sahəsində yaranan yeniliklər nədən ibarət idi?
7. Orta əsr islam ölkələrinin filosofları (Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Xəldun və b.) idarəetmə ilə bağlı hansı ideyalar irəli sürmüşdür?
8. İbn Xəldun idarəetmə ilə bağlı irəli sürdüyü hansı ideyalarla Avropada tanınmışdır?
9. Yeni dövrdə Avropada meydana çıxan idarəetmə hansı cəhətlərinə görə özündən əvvəlki idarəetmə münasibətlərindən fərqlənmişdir?
10. Tomas Hobbs idarəetməni nə cür anlayış adlandırmışdır?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2003, 48 səh.
2. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
3. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagıl evi, 2001
4. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çəşoğlu, 2004

5. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
6. Sosialist utopistlər -Kampanella T.Günəş şəhəri. Mor T. Utopiya.Bakı,1976, 235 s.
7. Nizamülmülk. Siyasətnamə. B., Elm , 1989, 154 s.
8. Rüstəmov Y.İ. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, BDU, 2000, 253 s.
9. Şabanov Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakın spesifikliyi. Fəls. elm. nam. alim. dərəcəsi almaq üçün diss. AMEA-nın Elmi kitabxanası. B., 2004.
10. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, Təhsil işçisi, 2010, 220 səh.
11. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
12. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
13. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
14. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
15. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969, 324 с.
16. Закуев А. Философия „Братьев чистоты». Б., 1961, 236 с.
17. История политических правовых учений. М.:Юридическая литература, 1988, с.144.
18. История политических и правовых учений. М.:Наука, 1998, с.163
19. История политических и правовых ученых (древний мир), М.:Наука, 1995, с.146-147
20. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
21. Плутарх. Мораль об Исиде и Осирисе. ВДИ, М.: 1977, Н4, с.112
22. Социально-утопические идеи в Средней Азии. Ташкент, 1983, с.237

23. Almond G., Coleman C. The Politics of the Developing Areas. Princeton - New Jersey, 1960, p.17.
24. Almond G., Verba S. The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Boston, 1965
25. Almond G.A. Political Development: Essays in Heuristic Theory. Boston, 1970

II FƏSİL

İDARƏETMƏ ELMİNDƏ KLASSİK VƏ ÇAĞDAŞ NƏZƏRİYYƏLƏR

2.1. Qərbdə elmi idarəetmə nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi («klassik məktəb»)

İdarəetmə nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ABŞ alimi F.Teylorun adı ilə bağlıdır. F.Teylor iş prosesini yenidən formalaşdıraraq səmərəliliyi artırmaq, insanlar və işlər arasındakı əlaqələri sistemli öyrənmək baxımından elmi idarəetmə üsullarını müəyyən etmişdir. O, iş prinsiplərinin yenidən işlənməsi – işçilərin ixtisaslaşması və əmək bölgüsünün düzgün aparılması və s. tezislər irəli sürmüşdür. Teylor elmi idarəetmə nəzəriyyəsinə əsasən «Maqazin idarə edilməsi», «Elmi idarəetmə prinsipləri» kitablarında əks etdirmişdir.

Teylorun elmi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsasında aşağıdakı məsələlər dururdu:

1. Əməyin həddindən artıq ixtisaslaşması əsasında mənfəətin artırılmasının təmin olunması;
2. İşçilərin ən sadə əməliyyatlar üzrə funksiyalarının məhdudlaşdırılması;
3. İş vaxtının son dərəcədə dəqiq uçota alınması;
4. Əmək proseslərinin, əməliyyatların elmi tədqiqi və artıq iş hərəkətlərinin aradan qaldırılması;
5. İşçilərin istehsalın təşkil olunma qayğısından azad olunması, xüsusi xidmət sisteminin yaradılması;
6. İşçilər üçün minimum əmək haqqı sisteminin tətbiq edilməsi.

F.Teylor sistemindən görüldüyü kimi iş vaxtının uçota alınması, əməliyyatların təhlili və s. ilə əlaqədar olan sırf istehsal xarakterli üstün cəhətlər var idi. Bu sistemi Teylordan qabaq heç kim ver-

məmişdir.

Teylor görə, elmi rəhbərlik prinsipinin isə üç məqsədi vardır:

1. Nümunələr verərək səmərəsiz işin səbəb olduğu böyük zərərləri göstərmək;
2. Bu səmərəsizliyin qarşısını almağın yeganə yolunun sistemli bir idarəçiliyin tətbiqi olduğunu sübut etmək;
3. İdarəetmənin müəyyən qanun, qayda və qanunlara söykənərək bir elm olduğunu ortaya qoymaq.

1910-cu ildə Teylorun elmi idarəetmə sistemi ölkə miqyasında tanınmağa başladı və tamamilə təcrübədə istifadə olundu. Həddən artıq ixtisaslaşma və ya işin sadələşdirilməsi işçilərə monotonluq və ya işin təkrarlanması baxımından qane etməməyə səbəb oldu. Eyni zamanda bu sistem çərçivəsində işçilər performanslarını artırdıqdan sonra mükafatlanması əvəzinə menecerlər tərəfindən daha çox istismar olunmağa başladılar. Teylor sisteminin mənfi cəhətlərindən biri də həmin sistemin fəhləyə necə təsir edəcəyini nəzərə alınmaması idi. Bu sistemdə psixoloji momentlər unudulmuşdur. Çünki bu sistemdə başlıca məqsəd mümkün qədər istismara nail olmaq idi. Beləliklə, Teylorun elmi idarəetmə nəzəriyyəsi bir çox işçilərə fayda əvəzinə daha çox çətinliklər gətirdi və menecerlərin onların sosial rifahı barədə etimadı azaltmağa başladı. Bu narazı işçilər çox zaman yeni elmi idarəetmə üsulu ilə işləməyə cəhd etməklə yanaşı, iş üzrə malik olduqları bilikləri menecerlərdən, rəhbərlərdən gizlədirdilər. Bu da istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş nəzəriyyənin çatışmazlıqlarını göstərməyə yol açdı.

Teylor sisteminin başqa cəhətləri də var idi. O, idarəetmə sahəsində əmək bölgüsünü, fəaliyyətin planlaşdırılması funksiyasını, bu fəaliyyətin kəmiyyətə təhlil əsasında öyrənilməsi məsələlərini də irəli sürmüşdür. O, «optimal» iş metodları sistemini işləyib hazırlamışdır. Teylorun hazırladığı sistem bilavasitə iş yerləri və sexlərin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdı.

Teylorun məşhur davamçıları **Frank Gilbert (1868-1924)** və **Lillian Gilbert (1878-1972)** onun iş fəaliyyətinə yenilik gətirməklə yanaşı vaxt-hərəkət prinsipinə də dair töhfələr verdilər. Onların məqsədi aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Xüsusi işə (tapşırığa) daxil olan komponent fəaliyyətləri yerinə yetirməklə hər fərdin işini tədqiq edib təhlil etmək;
2. Hər komponent işi (tapşırığın) yerinə yetirmək üçün daha yaxşı üsulların tapılması;
3. Hər komponent fəaliyyətləri yenidən təşkil etməklə az vaxt və az cəhd sərf etməklə icrası.

Gilbertlər tez-tez işçinin bir spesfik iş yerinə yetirməsini müşahidə edir və sonra iş fəaliyyətlərini komponent ardıcıl fəaliyyət olaraq yavaş-yavaş ayırırdı. Onların məqsədi səmərəliliyi artırmaq idi. Belə ki, hər fərdi fəaliyyət elə icra olunurdu ki, işlərdən əvvəldə olunan fayda zaman və cəhdlərin çox böyük həcmdə qənaət edilməsinə gətirib çıxarırdı.

Təşkilati inzibətçiliğin səmərəli sisteminin formalaşması kimi qiymətləndirən ən təsirli görüş Avropada inkişaf etmişdir:

1. Anri Fayolun inzibati idarəetmə nəzəriyyəsi
2. Maks Veberin bürokratik idarəetmə nəzəriyyəsi

Anri Fayolun inzibati idarəetmə nəzəriyyəsi. F. Teylorun davamçılarından biri də idarəetmənin təşkilinin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirən, tədqiq edən Fransanın iri sənaye birliklərinin rəhbərlərindən olan **Anri Fayoldur**. O, birinci dəfə olaraq təşkilətmə və idarəetmə prinsiplərini dövlət və istehsalat tətbiq etmişdir. İdarəetmə hadisəsini baş menecerlərin dünyagörüşü ilə ələ alan Fayol idarəetmə elminin universal olduğunu və bəzi qanunlara bağlı olaraq bir sıra funksiyalar tərəfindən icra edildiyini irəli sürmüşdür. İdarəetmə qanunlarını tətbiq edərkən özündə onların yol göstərici olduğunu, amma başqa qanunlarında var ola biləcəyini ifadə etmişdir. Bu yanaşma ilə Fayol bir sənaye müəssisəsində olan başlıca fəaliyyətləri təsnif edərək altı funksiya halına gətirmişdir: texniki, ticarət, maliyyə, mühasiblik, təhlükəsizlik, idarəetmə.

Fayol idarəetmə prinsiplərini, vəzifələrini irəli sürərkən aşağıdakı idarəetmə funksiyalarını göstərmişdir: planlaşdırma, təşkilətmə, uzaqqörənlik, koordinasiya və nəzarət funksiyaları. Fayol planlaşdırma və təşkilətməni ən əhəmiyyətli, yerdə qalanları isə ikinci dərəcəli idarəetmə funksiyaları hesab etmişdir.

Maks Veberin bürokratik idarəetmə nəzəriyyəsi. İdarəetmənin klassik idarəetmə nəzəriyyələri arasında alman sosioloqu **Maks**

Veber də mühüm yer tutur. O, birinci dəfə olaraq inzibati idarəetmənin ideal tipi nəzəriyyəsini irəli sürmüş, idarəetmənin sinfi xarakterini nəzərə almamışdır. Bu nəzəriyyədə başlıca yeri liderlik və hakimiyyətin strukturunun öyrənilməsi tutur. M.Veber üç tipli hakimiyyət, təşkilat tipini irəli sürürdü: ənənəvi, ideal və xarizmatik. O, özünü ideal rəhbərlik formasını bürokratik rəhbərlik forması adlandırmış, ideallıqla bürokratizmi bir sətərə qoymuşdur. O, xarizmatik tipli idarəçiliyi, təşkilətməni isə rəhbər işçinin müstəsna dərəcədə şəxsi keyfiyyəti ilə əlaqələndirmişdir. Bu sistemdə idarəetmə münasibətləri, bu münasibətlərin xarakteri, həmin münasibətlərin iyerarxiya qaydasında qurulması, rəhbərlik qaydası və standartları, kadrlar məsələsi mühüm yer tutur.

Veberin «bürokratik idarəetmə nəzəriyyəsi» cəmiyyətin müxtəlif sahələrində idarəçiliyin ən yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Bürokratiya «məmurların hakimiyyəti» mənasını ifadə edir ki, bu gün Azərbaycan cəmiyyətində təsbitləşmiş məmurların özbaşınalığı - «işin qəsdən gecikdirilməsi», «işlərin yola verilməsi» və s. mənələrindən çox uzaq bir anlayışdır. **Bürokratik idarəetmə** qaydalara, bir qrup iyerarxiyaya, bütöv əmək bölgüsü, firma əməliyyatları, uzunmüddətli karyera vəzifəsi, məntiqliliyə əsaslanan bir sistemdir.

Bürokratik sistemin xüsusiyyətləri ilə bağlı M.Veberin əsas fikirləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- funksional mütəxəssisləşməyə söykənən əmək bölgüsü;
- açıq-aydın təyin olunmuş bir ierarxiya quruluşu və beləcə hər addımın bir üst addım tərəfindən nəzarət edilməsi;
- fərdi olmayan, şüurlu və qanunlar istiqamətində əlaqələr;
- texniki qabiliyyətə söykənən işçi heyəti seçimi və vəzifə artırma sistemi;
- təşkilat fərdlərinin qanuni səlahiyyətlərlə bir-birinə bağlanması.

Bürokratiyanın faydalı və mənfi tərəfləri vardır. Bürokratiyanın faydaları səmərəlilik və daimilikdirsə, mənfi tərəfləri sərt qaydalar və ləng qərar vermədir.

İdarəetmə sahəsində «klassik» nəzəriyyə məktəbi geniş bir dairəni əhatə edir və nəzəriyyələr «məktəbini» əmələ gətirmişdir.

Həmin məktəbin nümayəndələrindən biri də Ford və onun adı ilə bağlı **Ford nəzəriyyəsi** olmuşdur. Ford istehsalın təşkili sahəsində Teylor sisteminin tətbiqini daha da təkmilləşdirmişdi. Onun başlıca fəaliyyəti Teylor sistemindən irəli gələn prinsipləri kütləvi istehsalda tətbiq etmək, ayrı-ayrı məhsulların istehsalı üzrə əməliyyatları ən sadə, ixtisas tələb etməyən hissələrə ayırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu sistem istehsal prosesinin dəqiq ardıcılığının həyata keçirilməsi, onun standart texnologiya, mərhələ və əlaqələr üzrə idarə edilməsi kimi məsələləri nəzərdə tutur. Lakin istehsalın belə bir məcburi konveyer, amansız standart qaydasında təşkili və idarə edilməsi fəhlə sinfinin vəhşicəsinə istismarını daha da artırmışdır.

Əməyin təşkilinin kapitalistcəsinə təkmilləşdirilməsində ABŞ alimi F.Cilbertin də müəyyən rolu olmuşdur. O, fəhlə, əl hərəkəti sistemini öyrənmiş və ona xüsusi kitab həsr etmişdir. Teylorun əlverişli insan fəaliyyəti əl hərəkətlərinə maksimum qənaət etmək F.Cilbertin sisteminin əsasında dururdu. Başqa ABŞ mühəndisi Q.Emerson əmək məhsuldarlığı baxımından insan orqanizminin fəaliyyətini öyrənmişdir.

MÖVZUYA AID SUALLAR:

1. Elmi idarəetmə nəzəriyyəsinin müəllifi kimdir və hansı yeniliklər irəli sürmüşdür?
2. F.Teylorun elmi idarəetmə prinsiplərində məqsəd nədir?
3. F.Teylorun elmi idarəetmə prinsipində işçilərdən başlıca olaraq nə tələb olunurdu?
4. F.Teylorun davamçıları kimlər olmuşdur?
5. İdarəetmə nəzəriyyəsi meydana gəldikdən sonra hansı dəyişikliklər baş verdi?
6. Maks Veber və Anri Fayol idarəetmədə inzibati təşkilatın hansı tiplərini irəli sürüblər?
7. İdarəetmə elmi nəzəriyyəsi nə vaxt meydana gəlmişdir?

2.2. Qərbdə idarəetmənin çağdaş nəzəriyyələri («empirik», «sosial sistem» və b. məktəblər)

«Empirik» məktəb. İstehsalın təşkili və idarə edilməsinin «klassik» və çağdaş nəzəriyyələrində oxşarlıq, habelə məqsəd birliyi vardır. Çağdaş idarəetmə nəzəriyyələri arasında ən geniş yayılan «empirik məktəb»dir. Həmin məktəbin nəzəriyyəçiləri bir sıra variantlar irəli sürmüşlər. Burada spesifik cəhətlərdən biri odur ki, bu nəzəriyyəçilər ayrıca məktəb keçmiş adamlar deyil, iri korporasiyalarla əlaqədar olan şəxslərdir - onların özü ya böyük menecerdirlər, yaxud da iri firmaların məsləhətçiləridirlər. Bu məktəbdə kooperasiyaların və menecerlərin təcrübəsi idarəetmə qərarları üçün əsas götürülür. Ona görə də bu halda idarəetmədə obyektivlik, elmilik öz əhəmiyyətini itirmiş olur. «Empirik məktəb» nəzəriyyəsinə əsaslanan fəaliyyət iki istiqamətdə aparılır: 1. Müəssisələrin kooperasiyaların konkret təşkilati, texniki, iqtisadi, maliyyə fəaliyyəti tədqiq edilir. 2. Cəmiyyət miqyasında yeni-yeni konsepsiyalar hazırlanır. Bu təcrübə əsasında başqa məsələlərlə yanaşı kapitalizm cəmiyyəti haqqında qlobal nəticələr çıxarılır, bu cəmiyyətin «elmi cəmiyyət», «demokratik» və «ədalətli» cəmiyyət olması ideyalarını irəli sürürlər. Bunun üçün «mənfəətdə iştirak etmə», «idarəetmədə iştirak etmə» və s. aid ayrı-ayrı əlahiddə misallar gətirirlər. «Empirik məktəbin» görkəmli nümayəndələrinə P. Draker, P. Devis, L. Nyuman, D. Miller və başqalarını aid etmək olar. Bu məktəb öz nəzəriyyələrini demək olar ki, menecerlərin xidmətinə vermiş, ona həsr etmişdir. Burada istehsalat rəhbərlərinin əməyinin məzmunu və idarəçilik funksiyalarının öyrənilməsinə böyük yer verilir. Müəssisə qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi müəssisə və onun daxili bölmələrinin işinin təşkili, həmin vəzifələrin, fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, təhlili, stimullaşdırılması hər bir idarəedən şəxsin əsas funksiyaları hesab edilir.

«Sosial sistem» məktəbi. Çağdaş Qərb idarəetmə nəzəriyyələri arasında ən geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri də «sosial sistem nəzəriyyəsi»dir. «Empirik məktəb» konsepsiyasının mütləq pragmatikliyi, təşkilətmə və idarəetmə kompleksizliyin olması «sosial sistem» nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini zəruri etmişdir. «Sosial sis-

tem» nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələri D.Marq, Q.Saymon, A.Ettsion olmuşlar. Bu nəzəriyyə idarəetmə məsələlərinə, proseslərinə qlobal, struktur-funksional baxımdan yanaşır və ümumi sistem nəzəriyyəsi baxımdan izah edir. Bu məktəbin nümayəndələri kapitalizmdə idarəetmənin universal, sistem nəzəriyyəsinə yaratmağa cəhd edirlər.

«Sosial sistem» nəzəriyyəsində ayrı-ayrı fərdlərlə təşkilatların tələbatı, onların əlaqəsi, bu tələbatın strukturu, hər bir tələbatın avtonom xarakter daşması, onlar arasındakı labüd ziddiyyətlər məsələsinin öyrənilməsinə də diqqət yetirirlər. Ona görə də qrupların rolu, statusu, müxtəlif münasibətlər, əlaqələrin forması, müəyyən qərarın qəbul edilməsi və s. də «sosial sistem» nəzəriyyəsində mühüm yer tutur.

Son vaxtlar istehsalın idarə edilməsi sahəsində geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri də “yeni məktəb” nəzəriyyəsidir. Hazırda müəsələrdə qəbul edilmiş qərarların optimallaşdırılması, oyunlar nəzəriyyəsi, riyazi məntiq, riyazi statistika, xətti, qeyri-xətti və dinamik proqnozlaşdırma, sistem halında yaşama metodları, habelə «situasiya qaydalı yaşama» konsepsiyası geniş yayılmışdır.

«Kiçik və orta sahibkarlıq konsepsiyası. Bu konsepsiya idarəetmə nəzəriyyələri arasında ən dolaşq nəzəriyyələrdən biridir. Kiçik və orta sahibkarların (kəndlilərin, sənətkarların, xırda tacirlərin-xırda mülkiyyətçilərin) proletarlarla sahibkarlar arasındakı aralıq mövqe tutması - onların cəmiyyətdə tutduqları bu sosial mövqe idarəetmə konsepsiyasında öz təsirini göstərmişdir. Kiçik və orta sahibkarlıq dedikdə, bu ilk baxışdan adama uzaq keçmiş, orta əsr sənətkarlıq dövrlərini xatırladır. Əslində isə kiçik və orta sahibkarlıq nəzəriyyəsi ən çağdaş nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin ən səciyyəvi cəhəti onun çağdaş dövrdə iqtisadiyyatı, idarəetmə təcrübəsinin bayağılaşmış şəkildə izah edən, burjua nəzəriyyəsi olan «sol» təftişçilik nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşməsidir. Həmin məsələdə sahibkarlar sinfinin nümayəndələri - iri inhisarçılar, sahibkarlarla xırda burjuaziyanın nümayəndələrinin (bir çox çinovniklər, fəhlə aristokratiyası) sosial mənafeleli uyğunluq təşkil edir.

Kiçik və orta sahibkarlıq nəzəriyyəçiləri sosialist ölkələrinin, birinci növbədə, keçmiş SSRİ-nin iqtisadiyyatını «inzibati»,

«totalitar», «siyasətləşdirilmiş» iqtisadiyyat adlandırırlar. «**İnzibati iqtisadiyyat**» nəzəriyyəsinin nümayəndələrinə Q.Qrossmanı, R.Treptonanı, P.Uaylazanı, V. Povlovanı, T.Quliyevi, T.Əliyevi aid etmək olar. Lakin sovet idarəetmə sistemini tənqid edən nəzəriyyələr də ziddiyyətlidir:

1. Mərkəzləşdirilmiş, «inzibati iqtisadiyyat». Onlara görə, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda heç bir obyektiv iqtisadi qanun fəaliyyət göstərmir və hər şey yuxarıdan əmrlərlə, əmtəə-pul münasibətlərinə, təsərrüfat hesablı məsələlərə diqqət yetirilmədiyinə görə dəyər qanunundan kapitalistcəsinə geniş istifadə olunduğunu «əsas» tutaraq sovet iqtisadiyyatı, mərkəzləşdirilmiş bazar təsərrüfatı adlandırılır.

2. Sovet iqtisadiyyatı eyni zamanda «inzibati» və «bazar» təsərrüfat formalarının qarışıq forması kimi qiymətləndirilir.

Kiçik və orta sahibkarlıq nəzəriyyəçiləri idarəetmə nəzəriyyəsinə utopik və eklektik baxımdan yanaşır və bəzən o, anarxizm idarəetmə nəzəriyyəsi ilə birləşir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq nəzəriyyəçilərinin iqtisadiyyatı siyasətdən süni olaraq ayırmaq, bərabər bölgü sistemini kobud formada tətbiq etmək ideyaları geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində «sağ» təftişçilər və «yeni sol» təftişçilər formasında təzahür edir.

«**Sağ**» təftişçilər nəzəriyyəsi. Bu, antimarksist nəzəriyyənin başlıca məqsədi proletar diktaturasına, sosializm iqtisadi problemlərinin həllində kommunist və fəhlə partiyalarının rəhbər mövqe tutmalarına qarşı mübarizə aparmaq idi. «Sağ» təftişçilər sosialist ölkələrində idarəedən elit qruplar və idarəolunan zəhmətkeş kütlələrin olması konsepsiyasını əsaslandırmağa çalışırlar. Elit qruplar «hakim» sinif adlandırılır. Həmin rəhbəredici «sinifi» partiya-dövlət aparatı, təsərrüfat rəhbərləri, elmi-texniki ziyalılar qrupuna bölürlər. «Sağ» antimarksist təftişçilərdən - M.Hilas, E.Fişer, S.Stoyanoviç, O.Şir, Q.Qarodin və b. göstərmək olar. «Sağ» təftişçilər aşağıdakı fikirləri, tezisləri də irəli sürürlər:

1) sosializmdə təsərrüfatı idarə etmək səmərəsizdir, müxtəlif səviyyəli təsərrüfat orqanları, təsərrüfatçılar arasında antoqonist ziddiyyətlər vardır;

2) sosial dövlət idarəçiliyi bürokratik idarəetmə sistemi adlandırılır;

3) sosializmdə siyasətin rolu mütləqləşdirilir, iqtisadi münasibətlər isə inkar edilir;

4) maddi stimullaşdırma sistemi səhvən əmtəə-pul münasibətləri ilə eyniləşdirilərək planlaşdırmaya qarşı qoyulur;

5) müəssisələrin özünü idarəetmə müstəqilliyi, «bazar sosializmi» konsepsiyası irəli sürülür.

«Sol» təftişçilər nəzəriyyəsi. «Sol» təftişçilərin ən böyük səhvi iqtisadiyyatla siyasəti qarışıq salmaqdan, onlar arasındakı əlaqəni, iqtisadiyyatın aparıcı rolunu görməməkdən ibarətdir. Burada avantürizm, zəhmətkeşlərin siyasi təşkilatlarının rolunu qiymətləndirməmək, hərbi təşkilatları içtimai təşkilatlardan üstün tutmaq, iqtisadiyyatı dövlətdən ayırmaq, iqtisadiyyata rəhbərliyi hərbi-siyasi orqana tapşırıq kimi meyillərə üstünlük verilir. İqtisadi qanunauyğunluqların rolu, əmtəə-pul münasibətlərinin əhəmiyyəti inkar edilir. İdarəetmə məsələlərində «sol» təftişçilərin konsepsiyası «bazar sosializmi» konsepsiyasına daban-dabana ziddir. Lakin bütövlükdə hər ikisi ardıcıl, vahid proqramı olmayan bir konsepsiyadır.

«Elit nəzəriyyəsi». «Elit nəzəriyyəsi» həm köhnə, həm də çağdaş nəzəriyyədir, bir sözlə, bu nəzəriyyənin köhnə və yeni variantları vardır. Elit nəzəriyyə cəmiyyətin əsasən iki hissədən ibarət olması fikri üzərində qurulmuşdur: hər şeyə qadir olan elit qruplar və onlara tabe olan kütlələr. Burada elit qruplarına «ixtisaslı rəhbərləri», yerdə qalan hissəyə isə «ixtisası olmayan» kütlələri daxil edirlər. Bu müddəə hətta kapitalın demokratikləşdirilməsi haqqındakı burjua şüarına da ziddir. Ona görə də elit nəzəriyyəsinin bu köhnə variantı müasir kapitalizm şəraitində inhisarçı burjua nümayəndələri tərəfindən yararsız hesab edildi, «klassik elitçilər» (Moska, Pareto) tənqid olundu. Nəticədə **«demokratik elitizm»** nəzəriyyəsi meydana gəldi. Bu, elitizm nəzəriyyəsinin yeni variantıdır. Köhnə elitizm variantı cəmiyyətin bir hissəsinin idarəetməyə, başqa hissəsinin isə labüd olaraq tabeçilikdə qalmalarını obyektiv, təbii bir proses kimi qiymətləndirir. Elit qrupu cəmiyyətin ən ağıllı, ən bacarıqlı hissəsi kimi qiymətləndirilir. «Elit» anlayışı təbiətdən götürülmüşdür. Məsələn, ən yaxşı bitki sortları, ən yaxşı heyvan cinsləri belə elit qruplara aid edilir.

«Demokratik elitizm» nümayəndələri məsələni daha incə yol-

la həll etməyə çalışırlar. Onlar (Şumpeter, Sartori, Peri) cəmiyyətdə vahid hakim elit piramidasının mövcudluğunu irəli sürürlər. Hər kəs, hər bir idarəetmə piramidası, cəmiyyətin hər bir qrupu burada öz mənfəyini, öz elitini irəli sürürlər. Ona görə də elit qruplarının çoxluğu guya bütün siyasi sistemin demokratik xarakterinə dəlalət edir. Beləliklə, cəmiyyətin sosial siniflərə bölünməsi inkar edilir, elitlər arasındakı mübarizə mənfəələr uğrunda mübarizə ilə əvəz olunur. Elit nəzəriyyəsinin köhnə variantı da cəmiyyətin sosial siniflərə bölünməsi qəbul etmədi, onu ixtisaslı və ixtisasız qruplara bölürdü. Cəmiyyətdə bütün elit qrupları idarəetmə sistemlərində eyni mövqə tutmur. «Eyni imkanlılıq» burjua müddəası və «demokratik elitizm» kapitalizm cəmiyyətində obyektiv olaraq mümkün olmayan bir prosesi sözdə mümkün etməyə çalışırlar.

Texnokratik və «menecerlərin inqilabı» nəzəriyyəsi. Texnokratiya (yunanca, texno sənət deməkdir) nəzəriyyəsi çağdaş elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin əsası Amerika sosioloqu T. Veblen tərəfindən qoyulmuşdur. O, çağdaş kapitalizm şəraitində mühəndis və texniki ziyalıların hakim mövqə tutması ideyasını irəli sürmüşdür. Texnokratiya nəzəriyyəçiləri hətta, bir sıra hallarda biznesmenlərin əleyhinə çıxaraq göstərirlər ki, onlar texnika məsələlərini bilmədikləri üçün mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadə etməyə mane olurlar.

Əlbəttə, çağdaş dünyada elmi-texniki tərəqqinin (ETT) rolunu inkar etmək olmaz. ETT cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də belə şəraitdə mühəndis kadrların, texniki ziyalıların rolu böyükdür. Bununla yanaşı, texnokratik idarəetmə funksiyaları ilə mühəndislik və elmi yaradıcı funksiyaların qarışdırılması, eyniləşdirilməsi nəinki nəzəri, həm də metodoloji cəhətdən düzgün deyildir. Çünki idarəetmə prosesləri yalnız mühəndislik fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Burada sosial aspekt məsələsi də var. Texno-kratik nəzəriyyəçilər elm və texnikanın inkişafına öz-özünə, əlahiddə bir halda yanaşır, burada iqtisadi münasibətlərin rolu, xarakterləri heçə endirilir, onlara görə elmi-texniki tərəqqi hər şeyi həll edir, istehsal münasibətlərinin isə burada rolu yoxdur.

Texnokratiya nəzəriyyəsi digər bir burjua nəzəriyyəsi olan «Menecerlərin inqilabı» nəzəriyyəçiləri tərəfindən tənqid olunur.

Onlar (Minz, Berli, Bernxem) texnokratik nəzəriyyəçiləri mühəndis işi ilə idarəetmə funksiyalarını eyniləşdirməkdə məzəmmət edirlər. «Menecerlərin inqilabı» nəzəriyyəçiləri idarəetmə funksiyalarının rolunu elm və texnikaya qarşı fetişləşdirirlər. Onlar əsas yeri idarəetmə fəaliyyətinə, menecerlərə (idarəedici, təşkeledici işçi heyəti) verirlər. Bu nəzəriyyə sahibləri də istehsalın idarə edilməsini texnika və texnologiyadan mülkiyyət formalarından ayırır, belə hesab edirlər ki, menecerlər kapitalizmə xas olan ziddiyyətləri aradan qaldıra bilərlər. Burada menecerlər istehsalın ən fəal hissəsi kimi qiymətləndirilir. İstehsaldakı bütün dəyişikliklərin hamısı yalnız menecerlərin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Menecerlərə- ustalar, sex rəisləri korporasiyaların prezidenti, vitse-prezident və b. aid edilir. Aydın ki, bu şəxslər idarəetmə mərhələlərində müxtəlif mövqə tutur, müəyyən idarəetmə funksiyalarını icra edirlər.

“Sənaye cəmiyyəti” nəzəriyyəsi. Texnokratiya və «menecerlərin inqilabı» nəzəriyyələri nəticə etibarilə «sənaye cəmiyyəti» nəzəriyyəsinin ideya əsasını təşkil etmişdir. «Sənaye cəmiyyəti» nəzəriyyəsi əslində bir növ yuxarıda göstərilən hər iki nəzəriyyənin hibridi, sintezidir. Bu nəzəriyyənin ən tanınmış nümayəndəsi ABS iqtisadçısı D.Gilbreytdir. Onun fikrincə, çağdaş kapitalizmdə iqtisadi münasibətlər texniki tərəqqini deyil, texniki tərəqqi iqtisadi münasibətləri müəyyən edir. D.Gilbreytin mülahizəsinə görə, çağdaş ETT ilə birlikdə kapitalizm ona xas olan əvvəlki xassələrini itirmişdir. O, bunun üçün çağdaş korporasiyaların idarə edilməsi strukturunu misal gətirir. Həqiqətən, korporasiyaların idarə edilməsi işində müəyyən struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Lakin bu heç də idarəetmənin kapitalist strukturunu dəyişdirməmişdir, inhisarçı mənfəət və onun bölüşdürülməsi prinsipi yenə də əvvəlki vəziyyətdə qalmışdır.

«İnsan münasibətləri» doktrinası və yaxud «Davranış idarəetmə nəzəriyyəsi». «İnsan münasibətləri» (Davranış nəzəriyyəsi) doktrinasının nümayəndələri «klassik» nəzəriyyəni tənqid edərək göstərir ki, onlar və bir çox çağdaş nəzəriyyələr iqtisadiyyatda, idarəetmədə insan amilini nəzərə almır. Məsələn, F.Uaytın fikrincə, «klassik məktəb» nəzəriyyəçiləri idarəetmə sahəsində üç səhvə yol vermişlər: insanı «səmərəli heyvan» adlandırmaqla; hər bir adamın təcrid olunmuş halda götürülməsi və yalnız öz iqtisadi stimulumu nə-

zərə alması; maşınları, maşınlar sistemində olduğu kimi insanlara da eyni qəbildən standart halında yanaşılması.

Bu nəzəriyyənin ələ aldığı başlıca mövzular aşağıdakılardır: insan davranışı, şəxslərarası münasibətlər, qrupların meydana gəlməsi, qrup davranışları, qeyri-rəsmi təşkilat, qəbuletmə və inanclar, motivasiya, liderlik və s. «İnsan münasibətləri» nəzəriyyəsinin banisi olan M.Meyo ayrı-ayrı zavodlarda 13 il ərzində (1927-1939) apardığı eksperiment nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, fəhlələrin əməyinə məhsuldarlığı yalnız əmək şəraiti və müdiriyyətin fəaliyyətindən asılı deyildir, bu xeyli dərəcədə fəhlələr arasındakı psixoloji və sosioloji münasibətlərdən, qeyri-formal münasibət adlanan kiçik qruplar münasibətindən də asılıdır. Ona görə də «insan münasibətləri»nin görkəmli nümayəndələri olan P.Bleyk, P.Likart, K.Adceris və başqaları psixoloji və sosial münasibətlərin öyrənilməsi və aşkara çıxarılması məsələlərinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu nəzəriyyənin inkişafında Mari Parker Folletin də mühüm xidmətləri olmuşdur.

MÖVZUYA AID SUALLAR:

1. «Empirik məktəb»də idarəetmədə hansı amillər öz əhəmiyyətini itirmiş olur?
2. «Sosial sistem» nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini nə zəruri etmişdir?
3. «Kiçik və orta sahibkarlıq» hansı dövrün idarəetmə nəzəriyyəsidir və səciyyəvi cəhətləri hansılardır?
4. «Sağ» və «Sol» təftişçilər nəzəriyyəsi idarəetmədə hansı mövqeni tutur?
5. «Elit» nəzəriyyəsinə görə cəmiyyət hansı qruplara bölünür?
6. «Demokratik elitizm»in nümayəndələri hansı ideyanı irəli sürürlər?
7. Hansı nəzəriyyə çağdaş elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır?
8. «Menecerlərin inqilabı» nəzəriyyəçiləri əsas üstünlüyü kimlərə və nə üçün verirlər?
9. Texnokratiya və «menecerlərin inqilabı» nəzəriyyələri hansı yeni nəzəriyyənin yaranmasına səbəb olmuşdur?

2.3. Çağdaş dövrdə idarəetmənin dövlət tənzimlənməsi modelləri

Bazar mexanizminin iqtisadi inkişafın bütün problemlərini həll etmək imkanına malik olmadığı kapitalizmin ilkin dövrlərindən məlumdur. A.Smitin «bazarın gözəgörünməz əli» prinsipi üzərində qurulmuş nəzəriyyəsi özündən əvvəlki dövrün «mütləq monarxiyasının» azad bazara ciddi maneə yaratmasına cavab kimi meydana gəlmişdir. A.Smit öz nəzəriyyəsində bazar mexanizminin dayanıqlığını, kənar himayəyə ehtiyacsızlığını sübut edərək dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunu «gecə gözetçisi» funksiyası (Hayek) ilə eyniləşdirmişdir. Dövlət A.Smitin təbirincə, ancaq xüsusi mülkiyyəti və onunla bağlı münasibətlərdə sərbəstliyi qorumaq, bunun üçün zəruri hüquqi bazanı yaratmaq və təmin etmək vəzifələrini həyata keçirməlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, kapitalizmin inkişafı ilə burjuaziyanın siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsi dövlətin ancaq «gecə gözetçisinə» çevrilməsinə imkan vermədi. Dövlət nəinki dünya bazarında ölkənin mənafeyini qorumaq, həm də daxildə sosial-iqtisadi prosesləri qorumağa məcbur oldu. İqtisadi infrastrukturanın yaradılması, sənayenin müdafiə və digər sahələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili, maliyyə-bank sistemi və pul dövriyyəsinin təşkili dövlətin zəruri funksiyalarına çevrildi.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi böhranlar və tənəzzüllər dövründə artır, normal inkişaf dövründə isə azalırdı. Ötən dövr ərzində proteksionistlər və fritrederçilər arasında dövlətin rolu haqqındakı bitməyən mübahisələr onun rolunun inkarı yox, sərhədləri, obyekt və subyektləri, təsir forma və metodlarının seçimi, müdaxilənin sosial qiyməti, obyektivliyi və istiqamətliyi barədə getmişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu əsaslı transformasiya olundu. «Böyük tənəzzül» yüksək inkişafa malik istehsal, şaquli və üfiqi əlaqələrin intensiv inkişafı, beynəlxalq mübadilənin mürəkkəbləşmiş olduğu şəraitdə bazar mexanizminin acizliyini tam sübuta yetirdi.

«Böyük tənəzzülə» eyni vaxtda C.Keyns təsərrüfat mexanizmini dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsası, F.Ruzvelt isə təcrübi əsa-

sını qoydu. Ancaq iqtisadiyyatın idarə olunması prosesində Keynes nəzəriyyəsi və onun tərəfdarlarının dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi tələbi yeganə ideya deyil. Bir sıra neokeynsçi baxış tərəfdarları, hətta konservativ nəzəriyyəçilərlə birgə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsini müdafiə edirlər.

Lakin hər iki nəzəri fikrin tərəfdarları dövləti, müəyyən mülkiyyətə malik olan və cəmiyyətin strateji məqsədlərinə nail olunmasına istiqamətlənmiş iqtisadi siyasət apara bilən təsərrüfat funksiyalarına malik, iqtisadi sistem subyekti kimi qəbul edirlər. Onların arasında fərqli əsasən dövlətin təsir metodlarının seçimindədir.

Keyns və onun birbaşa tərəfdarları hesab edirlər ki, bazarın müəyyən parametrlərinin izlənməsi dövlətin iqtisadi funksiyalarına aiddir. Hər bir qeyri-tarazlıq təsir qeydə alınaraq müəyyən stabilləşdirici tədbirlər vasitəsilə kompensasiya olunmalıdır. Hökumətin iqtisadi təsir mexanizmi belə qurulmalıdır.

İqtisadi artımın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin obyektiv zərurəti nədədir? - sualına cavab kifayət qədər sadədir. Dövlət bazar mexanizminin mövcud çatışmamazlıqlarını aradan qaldırmağa borcudur. Məhz bu baxımdan aydındır ki, dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri qarşılıqlı əlaqələrdə olsalar da, əhəmiyyəti, təsir dairəsi və nəticələrinə görə xeyli fərqlidirlər. Əsas məqsədlər - iqtisadi və siyasi stabilliyin qorunması, rəqabət üstünlüklərinin təmin olunması, iqtisadi təhlükəsizlik, bazar mexanizminin müxtəlif situasiyalara adaptasiyasının təmin olunması isə ümumdür.

Dövlət tənzimlənməsinin üç tipini ayırmaq mümkündür:

1. İdarəetmədə **tam dövlət inhisarı**;
2. Bazar və dövlət alətlərinin müxtəlif kombinasiyası: nümunə kimi **Yaponiya, Cənubi Koreya, İsveç, Almaniya, Çin, Avstriya** modellərini göstərmək olar.
3. Xüsusi mülkiyyətin qeyri-məhdudluğuna əsaslanan **ifrat liberalizm**.

Dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri onun institusional strukturudur. Ölkədə idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi səviyyəsindən asılı olaraq qərar qəbulu və təsir imkanları formalaşır. İnstitusional strukturun variasiyaları genişdir.

Bütövlükdə isə müasir dünya təcrübəsində dövlət tənzimlənməsinin idarəetmə orqanları vasitəsilə ifadəsinin iki modelini ayırmaq olar:

1. Reaktiv (adaptasiya) modeli. (məsələn, ABŞ modeli). Bu model bazarın səhvlərinə dəqiq reaksiya vermə imkanına malikdir. Bu, idarəetmə funksiyalarının çevikliyi, makro və mikro səviyyələrdə birbaşa və dolay tənzimləmə alətlərindən istifadə, dövlət və xüsusi biznesin əməkdaşlığının müxtəlif formalarından istifadə olunması ilə təmin olunur.

2. Proaktiv model (məsələn, Yaponiya). Bu model bazar mexanizmində mümkün qədər dövlət müdaxiləsinin dəqiq həcmələrinin müəyyənləşdirilməsi, proqnozlaşdırma, dövlət və müəssisələrin danışıqlarında koordinasiya və təsisədiçi tövsiyələrin verilməsi yolu ilə həll etməyi məqsəduyğun hesab edir.

Çağdaş dövlətin iqtisadi funksiyalarını aşağıdakı əsas qruplarda ifadə etmək olar:

1. Hüquqi bazanın təmin olunması və rəqabət mühiti yaratmaqla bazar sisteminin fəaliyyətinin himayə olunması. Rəqabət mühiti antiinhisar qanunvericiliyi ilə qorunmalıdır.

2. Sərvətlər və gəlirin yenidən bölgüsü, milli məhsulun strukturunu dəyişmək məqsədilə ehtiyatların bölgüsünün korreksiyası, məşğulluq və infilyasiya üzərinə nəzarət vasitəsilə iqtisadiyyatın stabiləşməsinin təmin olunması.

3. Bazar mexanizmlərinin bəzi elementlərinin təsirinin məhdudlaşdırılması. Məsələn, məcmu istehlak və ictimai rifahın təmin olunması üçün dövlət bazarın və ictimai maraqların qorunmasını təmin etməlidir.

4. Dünya iqtisadiyyatında milli rəqabət üstünlüklərinin yaradılması və qorunması.

Dövlətin iqtisadi funksiyalarının bu təsnifatını yeganə hesab etmək olmaz. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə dövlətin əsas iqtisadi funksiyalarında mövqelərin dəyişməsi məntiqi və qanunuyğun hesab oluna bilər. Məsələn, belə ölkələrdə infrastrukturanın əsas komponentlərinin, təbii inhisarların, bir sıra xüsusilə vacib sahələrin (məsələn, müdafiə sənayesi, Azərbaycan üçün neft-qaz sənayesi və s.) birbaşa dövlət mülkiyyətində qalması; iqtisadiyyatın restrukturizasiyası siyasəti və həyata keçirilməsi; ÜDM-in dövlət büdcəsi va-

sitəsilə yenidən bölüşdürülməsində dövlətin fəal iştirakının təmin olunması, xarici iqtisadi siyasət, sosial müdafiə və sosial təminat siyasəti və s. dövlətin əsas iqtisadi funksiyalarına aid olunması fikrimizcə məqsədəuyğun sayılmalıdır.

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə baxımından müdaxiləsi iqtisadi siyasət vasitəsilə həyata keçirilir. Hökumətin iqtisadi siyasəti dedikdə, iqtisadi alətlər vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin davranışının norma və qaydalarının müəyyənləşdirilməsi başa düşülür.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. A.Smit hansı nəzəriyyəni irəli sürmüşdür?
2. «Böyük tənəzzül» nədir?
3. Dövlətin tənzimlənməsi tipləri hansılardır?
4. Dövlət tənzimlənməsinin idarəetmə orqanları vasitəsilə hansı modelləri var?
5. Reaktiv və proaktiv modellər hansı ölkələrdə geniş yayılıb?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

- 1.Azadov E. N. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmənin təşkilati formasıdır.Bakı, 1998,
- 2.Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
- 3.Ataşiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, 2004, 136 s.
- 4.Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
- 5.Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagil evi, 2001
- 6.Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
- 7.Mehdiyev R. Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000, 288 səh.
- 8.Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: 2009, 144 səh.
- 9.Politologiya. İzahlı lüğət. R. Mehdiyevin baş red. və rəhbərliyiylə. Bakı, 2007, 352 s.

10. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, 2010, 220 səh.
11. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslük. B.: 2005
12. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Az. Ensiklop Poliq. Birl., 1997, 518 səh.
13. Xəlilov S. Lider – Dövlət – Cəmiyyət. B., AU, 2001, 358 səh.
14. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
15. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. Москва, 1973, 392 с.
16. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
17. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
18. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, М., 1969, 324 с.
19. Драго Р. Административная наука. М., 1982
20. Закуев А. Философия „Братьев чистоты». Б., 1961, 236 с.
21. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992
22. Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода (политико-методологические аспекты). Б.: 2010
23. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
24. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. М., 1987, с.42
25. Моска Г. Основы политической науки. М., 1939, с.248
26. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. М.: 1991
27. Управленческие информационные системы. //Проблемы теории и практики управления. 1996, №2
28. Файол Анри. Учение об управлении. М., Феникс, 1992, 226 с.

29. Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) Р-на-Дону, 1998, с. 218
30. Bzejinsky Z. Tecnotron society. Boston, 1970, 328 p.
31. Blau P.M. Bureaucracy in Modern Sojiety. N.Y., 1956
32. Dahl R., Lindblom C. Politics, Economics and Welfare. N.Y., 1957
33. Deutsch K. The Nerves of Government. N.Y., 1966
34. Hesselberger D. Kommentar fuer die politische Bildung. Bonn: Bundeszentrale fuer politische Bildung, 1990, p. 263
35. Simon G. A., Smithburg D.W., Thompson V.A. Public Administration. N.Y., 1970

III FƏSİL

ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ SIYASİ İDARƏETMƏ VƏ İDEOLOGİYA

3.1. İdarəetmədə mövcud siyasi və inzibati idarəetmə sistemləri

Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət orqanlarının siyasi və inzibati sistemləri eyni deyil. Onlar əhalinin milli tərkibindən, dövlətin federativ və ya unitar strukturundan, siyasi rejimdən, coğrafi mövqeyindən və başqa amillərdən asılıdır. İdarəçilik sükanı arxasında dayanan şəxslərin rəhbər tutduğu ölkədəki hakim ideologiya, siyasi doktrina və konstitusiya-hüquqi konsepsiya da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dövlət aparatı sistemlərinin üç əsas çağdaş modelini fərqləndirmək olar: 1. Mərkəzləşmiş seqmentar; 2. Monosefal; 3. Monoteokratik.

Mərkəzləşmiş-seqmentar sistem hakimiyyətlər bölgüsü konsepsiyası və bütün ölkə miqyasında fəaliyyət göstərən yalnız əsas mərkəzi orqanları, eləcə də onların yerlərdəki nümayəndələrini dövlət hakimiyyəti orqanları hesab edən postulatla sıx bağlıdır. Yerlərdəki seçkili orqanlar isə yalnız yerli özünüidarə orqanları kimi nəzərdən keçirilir. Bu sistemin «siması»na başqa amillər də təsir göstərir: çoxluğun idarəçiliyi və azlığın hüquqlarının müdafiəsi, hüquqi dövlət və s.

Mərkəzləşmiş-seqmentar sistem fərqli üsullarla formalaşdırılan, müəyyən səlahiyyətlərə və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malik olan müxtəlif orqanların bir neçə növündən təşəkkül tapır. Hakimiyyətlər bölgüsü ideyasına köklənən bu fərqlər, xüsusiləşmələr sistemin seqmentar tərəfini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda bu heç də elementlərin parakəndə yığını deyil. Dövlət orqanları cəmiyyəti idarəetmənin

vahid prinsiplərə əsaslanan ümumi vəzifə, məqsəd və metodları ilə birləşir, bütün bunlar bütövlükdə tam sistemi təşkil edir. Bu, sistemin mərkəzçi tərəfini şərtləndirir.

Bu sistemdə çoxsaylı müxtəlif orqanlar mövcuddur. Onları dörd növ üzrə təsnifləşdirmək olar. Həmin dörd növün hər biri də öz növbəsində müəyyən yarım sistemdir. **Birinci qrupa** qanunvericilik hakimiyyəti orqanları aiddir. Qanun bütün ölkə əhalisinə şamil edildiyindən və yalnız qanunverici orqanın dövlət büdcəsini qəbul etmək hüququ olduğundan, həmin orqan seçkilər vasitəsilə formalaşdırılır. **İkinci qrupa** icra hakimiyyəti orqanları daxildir. Bura dövlət başçısı, hökumət, nazirlik və idarələrin rəhbərləri, dövlət başçısının, hökumətin yerlərdəki səlahiyyətli nümayəndələri, polis, vergi aparatı və s. aiddir. İcra hakimiyyəti orqanları formalaşdırılarkən müxtəlif qaydalar tətbiq olunur: seçkilər, təyinat və konkurs qaydası. **Üçüncü qrupa** məhkəmə hakimiyyəti orqanları daxildir. Məhkəmələr də seçki yolu və təyinatla formalaşdırılır. Ümumi qəbul edilmiş prinsipə əsasən ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən məhkəmə müstəqildir və yalnız qanuna tabedir. **Dördüncü qrupa** nəzarət hakimiyyəti orqanları aiddir. Bu qrup hakimiyyətlər bölgüsünün ənənəvi üçlüyünə daxil deyil, lakin təcrübədə və konstitusiya hüququnda onun xüsusiləşməsi daha çox müşahidə edilməkdədir. Bu orqanlar normayaratma, icra, sərəncam və ya məhkəmə (konstitusiya məhkəmələri xüsusi vəzifə yerinə yetirirlər) funksiyalarına malik deyil. Onların fəaliyyəti dövlət, təsərrüfat orqanlarının, vəzifəli şəxslərin akt və hərəkətlərinin qanunçuluq, bir sıra hallarda isə məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən yoxlamaqdan ibarətdir. Aşkar olunmuş pozuntular uyğun orqanlara (parlamentə, hökumətə və s.) məruzə edilir, bəzən isə nəzarət orqanları özləri pozuntunu aradan qaldırmaq haqqında göstəriş vermək və təqsiri olanları maddi məsuliyyətə cəlb etmək hüququna malikdir.

Mərkəzləşmiş-seqmentar sistem yalnız vətəndaş cəmiyyətində mövcud ola bilər. O, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi sabitlik, möhkəm siyasi plüralizm, siyasi mədəniyyətin yüksək səviyyəsi şəraitində səmərəlidir. Bu sistemin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olunması cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Dövlət orqanlarının **monosefal** («sefale» qədim yunan dilində «baş» deməkdir) sistemi əks prinsiplərə əsaslanır. Bu halda hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi rədd edilir (lakin bəzi konstitusiyalarda, məsələn, İndoneziya konstitusiyasında hakimiyyətlər bölgüsünün elementləri var), başlanğıc əsas kimi dövlət hakimiyyətinin yuxarıdan aşağıya kimi vahidliyi prinsipi, təkhakimiyyətlik çıxış edir. Bu sistemin başında bütün hakimiyyət səlahiyyətləri verilmiş bir orqan (vəzifəli şəxs) durur. Bu orqan (vəzifəli şəxs) başqa orqanları səlahiyyətləndirir. Orqanların şaquli tabeçiliyi həmin sistemin səciyyəvi cəhətidir. Monosefal sistem bir qayda olaraq, birpartiyalılıqla, məhdud çoxpartiyalılıqla və partiyasızlıqla, siyasi plüralizmdən imtina ilə, dövlətin rolunun həddindən artıq şişirdilməsi ilə, «çoxluğ»un hipertrofik rolu ilə (azlığın hüquqlarının qorunması haqqında məsələ qoyulmur), dövlət orqanları formalaşdırılarkən təyinatın üstünlük təşkil etməsi ilə səciyyələnir. Bu sistemdə, bir qayda olaraq, parlament də mövcud olur. Lakin o öz rolunu yerinə yetirmir, əksər hallarda dekorativ səciyyə daşıyır. Keçmiş sosialist ölkələrində ildə iki dəfə çağırılan sessiyalar 2-3 gün davam edirdi və nomenklatura rəhbərliyinin artıq qəbul etdiyi qərarların formal təsdiqinə həsr edilirdi.

Monosefal sistemin müxtəlif variantları var. Sosialist ölkələrində o, sovetlər kimi nümayəndəli orqanların tamhakimiyyətliyi ideyası ilə sıx bağlı idi. Başqa dövlət orqanları öz səlahiyyətlərini birbaşa və ya dolayısı ilə onlardan alırdı. Orqanların təsnifatı hakimiyyətlər bölgüsü prinsipində olduğundan fərqli idi: dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəçiliyi, məhkəmə, prokurorluq orqanları, bəzən də başqa orqanlar (məsələn, xalq nəzarəti orqanları sistemi).

Monosefal sistem faşizm və hərbi rejimlər şəraitində daha çox mərkəzləşməyə malikdir. Birinci haddə furer korporativ nümayəndəlik əsasında formalaşdırılan parlamentin mövcud olmasına baxmayaraq, rəsmən bütün hakimiyyətin daşıyıcısı elan edilir. Hərbi rejimdə ümumdövlət nümayəndəli orqanı ləğv edildir (buraxılır), hakimiyyət isə hərbi (inqilabi) şuranın, xuntanın əlində cəmləşir.

Monosefal sistem, bir qayda olaraq, siyasi sabitsizlik şəraitində, inqilabdan sonrakı dövrlərdə, hərbi çevriliş nəticəsində, siyasi re-

Jimdə zorakılıq ön plana çıxarıldıqda təşəkkül tapır. Kütləvi zorakılığın həyata keçirilməsi üçün o, daha rahatdır. Lakin bu sistem heç də yalnız mənfəliklərdən ibarət deyil. O, cəmiyyətdə müəyyən sabitlik təmin edə (demokratiyanın əzilməsi və zorakılığın tətbiqi hesabına), cəmiyyətin ehtiyatlarını cəmləyə və mərkəzləşdirə və qısa müddətə də olsa iqtisadi inkişafın yüksək tempinə kömək edə bilər. Tayvanda, Cənubi Koreyada, Braziliyada, Çilidə və s. belə olub. Cəmiyyəti idarəetmənin monosefal sistemi SSRİ-yə bütün ehtiyatları səfərbər etmək və qüvvələrin inanılmaz gərginliyi hesabına (öz iqtisadi potensialının NATO ilə müqayisədə çox zəif olmasına baxmayaraq) Qərblə raket-nüvə paritetini təmin etməyə imkan verdi.

Dövlət orqanlarının **monoteokratik sistemi** dinin rəsmi ideologiya elan edildiyi dövlətlərdə (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qatar, Nepal, Butan və b.) mövcuddur. Bu sistem özündə iki elementi birləşdirir:

1. Hər şeydən əvvəl dini ehkamlara əsaslanan təkhakimiyyətlik.
2. Şəklini dəyişmiş icma qaydalarının saxlanması.

Monoteokratik sistemdə parlament həm mövcud ola (İran), həm də olmaya bilər (Səudiyyə Ərəbistanı). Lakin hər bir halda o, dekorativ-məsləhətverici səciyyə daşıyır. Formalaşdırılmasının üsullarından asılı olmayaraq dövlət başçısı bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirir. Konstitusiya nəzarəti yoxdur (bir sıra ölkələrdə konstitusiyalar yoxdur) və ya xüsusi yarımdaym orqan tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövlət orqanları sisteminin üç əsas modeli digər növləri istisna etmir. Hər üç sistemin elementləri öz şəklini dəyişə və ya digər sistem elementləri ilə çulğalaşa bilər. Bununla əlaqədar olaraq qarışıq, keçid, hibrid sistemləri yaranır. Çağdaş dövrün başlıca tendensiyası ondan ibarətdir ki, dövlət orqanları sistemi bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir sistem digər sistemin institutlarını qəbul etməklə zənginləşir və təkmilləşir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Siyasi və milli ideologiya baxımından dövlət aparatı sistemlərinin neçə çağdaş modelləri var?
2. Mərkəzləşmiş-seqmentar modelin prinsipləri hansılardır?
3. Mərkəzləşmiş-seqmentar sistem hansı cəmiyyətdə mövcud ola bilər?
4. Monsofeal nə deməkdir və hansı xüsusiyyətlərə malikdir?
5. Monosefal sistem hansı ictimai quruluşda geniş yayılmışdır?
6. Monotokratik sistem özündə neçə sistemi birləşdirir?
7. Dövlət orqanlarının monotokratik sistemi hansı ölkələrdə geniş yayılmışdır?

3.2. İdarəetmədə mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının əhəmiyyəti

Bütövlükdə dövlət orqanları sisteminə nəzər saldıqdan sonra mərkəzi və yerli dövlət orqanları sisteminin modellərini nəzərdən keçirək. Mərkəzi və yerli orqanların strukturuna idarəçilik forması və dövlət quruluşu forması əhəmiyyətli təsir göstərir.

Mərkəzi orqanlar səlahiyyət və fəaliyyətinin bütün ölkə ərazisinə şamil edildiyi dövlət orqanlarıdır. Dövlət hakimiyyəti prinsiplial fərqlənən konsepsiyaları rəhbər tutsa belə, formal baxımdan mərkəzi orqanların strukturu oxşar da ola bilər. Adi şəraitdə parlament (bu terminin qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq), dövlət başçısı (kollegial və ya təkbaşına), hökumət, ali məhkəmə və s. həm hakimiyyətlər bölgüsü nəzəriyyəsinin hakim olduğu yerdə, həm də hakimiyyətin vahidliyi konsepsiyasının qəbul edildiyi yerdə mövcuddur. Lakin bunun arxasında elə fərqlər dayanır ki, onlar zahiri oxşarlıq fonunu dağdır. Birinci halda elə mərkəzi orqanlar fəaliyyət göstərir ki, onlar ikincidə yoxdur (məsələn iqtisadi və sosial şuralar - hökumətin,

əməyin və kapitalın üçtərəfli əməkdaşlıq institutları), ikincidə isə birincidə olmayan prokuror nəzarəti adlanan institutdan istifadə edilir.

Mərkəzi dövlət orqanları hakimiyyətlər bölgüsü sistemində üç amildən asılı olaraq fərqli düzümə malik ola bilər: parlamentin səlahiyyətlərindən, dövlət başçısı və konstitusiyaya nəzarətinin rollarından. Parlament mütləq qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik ola bilər (məsələn, Böyük Britaniyada, Hindistanda, Misirdə, Braziliyada, Avstraliyada) və ya onun səlahiyyətləri reqlamentli hakimiyyət tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər: o, yalnız konstitusiyada göstərilmiş məsələlər üzrə qanunlar verir və prinsiplər müəyyənləşdirir, qalan məsələlər üzrə ümumi səciyyəli normaları icra hakimiyyəti - prezident, hökumət, nazirlər (Fransada, Seneqalda və s.) qəbul edir. Prezidentin konstitusiyaya səlahiyyətləri onun özü tərəfindən həyata keçirilə bilər, o zaman dövlətin başında «güclü» prezident dayanacaq (ABŞ) və ya prezident səlahiyyətlərini yalnız hökumətin məsləhəti ilə həyata keçirə bilər, bu halda prezident «zəif» olacaq. Hökumət ona tabe deyil, o yalnız parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır (İtaliya). Ölkədə xüsusi konstitusiyaya nəzarəti orqanı mövcud ola bilər (AFR), belə bir orqan yaradılmaya da bilər, lakin konstitusiyaya nəzarətini ümumi məhkəmələr həyata keçirə bilər (ABŞ), digər halda isə nəzarət həyata keçirilməyə də bilər (Böyük Britaniya).

Bu variantların hər birinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Parlamentin mütləq qeyri-məhdud səlahiyyətləri bəzən «parlament diktaturası»na gətirib çıxara bilər. Başqa tərəfdən, parlamentin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması dövlətçiliyin əsas prinsipini - xalq suverenliyini pozur.

«Güclü» prezident öz hakimiyyətini genişləndirmək, diktator verdişləri nümayiş etdirmək meyilləri ilə müşahidə edilə bilər. «Zəif» prezident isə hökumətin əlində yalnız alətə çevrilə bilər. Əgər o, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli zamanı müstəqillik nümayiş etdirməyə cəhd göstərsə onunla hökumət arasında tez-tez ziddiyyətlər yaranır. Prezident və hökumət çoxluğu ayrı-ayrı partiyaları təmsil etdikdə də ziddiyyətlər davamlı mübarizəyə qədər yüksələ bilər.

Konstitusiyaya nəzarətinin müxtəlif sistemlərinin də öz üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Ümumi məhkəmələr sistemi nəzarət orqanları kimi konstitusiyaya uyğunluq məsələlərini yalnız konkret məhkəmə prosesi ilə əlaqədar həll edir. Əgər bu məsələyə cinayət işinə, mülki, əmək və s. mübahisələrə baxılan zaman toxunulmayıbsa konstitusiyaya zidd akt fəaliyyət göstərə bilər. Nəzarət orqanları kimi Konstitusiyaya məhkəməsi və ya konstitusiyaya şurası konstitusiyaya zidd aktların mübahisəsi üçün daha yaxşı imkanlar verir.

Hakimiyyətin vahidliyi sistemində də müxtəlif variantlar mümkündür. Birincisi, bəzi ölkələrdə parlamentüstü orqanlar mövcuddur (məsələn, İndoneziyada yarısı parlament üzvlərindən ibarət olan, yarısı isə prezident tərəfindən təyin edilən Xalq Məsləhət Konqresi). Elə ölkələr də var ki, orada parlament yoxdur və «ümumxalq konqresi» adlanan qurum çağırılır (məsələn, Liviya). İkincisi, dövlət başçısı kollegial (məsələn, 1990-cı ilə qədər SSRİ-də, 1989-cu ilə qədər Polşada) və ya təkbaşına (parlament tərəfindən seçilən) olur. Parlament və ya xalq tərəfindən seçilməyən prezidentlər də olur, lakin bu daha çox hərbi rejimlər üçün səciyyəvidir. Üçüncüsü, bu sistemdə fəaliyyətdə olan konstitusiyaya nəzarəti yoxdur. Onun funksiyaları bəzən qanunları qəbul sdən orqana, parlamentə tabe olan kollegial orqana, xüsusi komissiyaya tapşırılır. Belə orqanlar dar fəaliyyət sahəsinə malikdir və az səmərəlidir.

Yerli hakimiyyət orqanları da həmçinin müxtəlif modellər üzrə qurulur. Onlardan birincisi anqlosakson modelidir (Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Avstraliyada və s.). Bu model yerlərdə inzibati ərazi vahidlərində yalnız seçkili şuraların yaradılmasını nəzərdə tutur, yerlərdə mərkəzi hökumətin hər hansı səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmur. Şuralar yerli məcburi aktlar qəbul etmək hüququna malikdir, bəzi ölkələrdə onlar "yerli qanunlar" adlanır. Bəzən həmin sistemdə şuralarla bərabər bütün vətəndaşlar tərəfindən prefekt seçilir (Yaponiyada icra hakimiyyətini həyata keçirən qubernator).

İkinci modeli şərti olaraq kontinental model (Fransa, İtaliya, Belçika, Afrikanın fransızdilli bir çox ölkəsi, Latın Amerikasını dövlətləri) adlandırmaq olar. Bu modeldə də həmçinin nümayəndəli or-

qanlar yaradılır. Lakin bu orqanlar inzibati ərazi bölgüsünün heç də bütün həlqələrində yaradılmır (daha çox orta, rayon həlqəsində belə orqanlar yaradılmır, ora, bir qayda olaraq, yuxarı inzibati ərazi vahidi şurası tərəfindən yalnız səlahiyyətli nümayəndələr təyin edilir). İkincisi, seçilən şuralarla yanaşı inzibati ərazi vahidlərinə mərkəzi orqanların nümayəndələri təyin edilir. Onlar şuraların fəaliyyətinə inzibati nəzarəti həyata keçirir.

Üçüncü sistem şərti olaraq İberiya modeli adlandırılı bilər. O, Latın Amerikasının bir sıra ölkəsində İspaniya və Portuqaliyanın təsiri altında təşəkkül tapıb. Onun elementləri bəzi başqa ölkələrdə də (məsələn, Misirdə) mövcuddur. Həmin sistemdə inzibati ərazi bölgüsünün bütün həlqələrində yerli nümayəndəli orqanlar seçir. Yerli şura öz sədrini seçir və o, eyni zamanda şuranın icraedici orqanı olur. O, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həmin inzibati ərazi vahidində dövlətin nümayəndəsi kimi təsdiq olunur.

Dördüncüsü, yerlərdə dövlət hakimiyyətinin vahid orqanları kimi sovetlər sistemidir. O, keçmişdə və hazırkı dövrdə totalitar sosializm ölkələri üçün xasdır.

Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edən orqanlar sırasında hökumətin xüsusi çəkisi var. Ümumi qəbul edilmiş anlayışa görə, hökumət ölkədə icra və sərəncam fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirən kollegial orqandır. Lakin prezidentli respublikalara və bəzi dualist monarxiyalara tətbiq edildikdə bu anlayışla mövcud fakt arasında müəyyən uyğunsuzluq yaranır. Beləki, bu ölkələrdə ümumi səlahiyyətli administrasiyaya kollegial orqan deyil, prezident və ya monarx təkbəşinə rəhbərlik edir. ABŞ-da nazirlərin hamısı yalnız prezidentə tabedir, onları birləşdirən Kabinet isə qərar qəbuletmir və yalnız müzakirələr aparır. Ümumi səlahiyyətli mərkəzi icra hakimiyyətinin qərarlarını yalnız prezident qəbul edir.

Siyasi tərkibindən asılı olaraq, hökumət birpartiyalı, koalisiyon və partiyalarsız ola bilər. Parlamentli və ya qarışıq idarəçilik formalı demokratik ölkələrdə birpartiyalı hökumət o zaman formalaşdırılır ki, siyasi partiyalardan biri seçkilər nəticəsində parlamentdə və ya onun aşağı palatasında yerlərin çoxunu əldə edir. Böyük Britaniyada

adətən belə olur. Prezidentli respublikalarda prezident hökuməti, bir qayda olaraq, öz partiyasının nümayəndələrindən formalaşdırır, bəzən isə bu və ya digər siyasi məqsədlə onun tərkibinə başqa partiyaların nümayəndələri də daxil edilir.

Bir qayda olaraq, parlamentli və qarışıq idarəçilik formalı ölkələrdə koalisiyon hökumət yaradılır. Bu o zaman baş verir ki, seçkilər nəticəsində partiyalardan heç biri parlamentdə birpartiyalı hökumət formalaşdırmağa kifayət edəcək qədər çoxluq qazana bilmir. Başqa sözlə, koalisiyon hökumət partiyalar arasında ümumi hökumət proqramı haqqında razılığın nəticəsidir. Almaniya, İtaliya, Türkiyə kimi ölkələrdə adətən koalisiyon hökumətlər formalaşdırılır.

Həhayət, partiyasız hökumətlər partiyaların koalisiyon hökumətin təşkili barədə razılığa gələ bilməməsi və parlamentin buraxılmasının arzuolunmaz olduğu hallarda yaradılır. Belə hökumət mütəxəssislərdən ibarət olur, onların siyasi mənsubiyyəti isə heç bir əhəmiyyət daşımır. Belə hökumətlərin mövcudluq müddəti əksər hallarda böyük deyil. Partiyasız hökumət cari işləri hökumət ipartiya əsasında formalaşdırmağa nail olunan müddətə qədər aparrır.

İdarəçilik formasından və parlamentin hökumətin formalaşdırılmasında iştirak dərəcəsindən asılı olaraq hökumətin təşkilinin iki əsas formal prosedur modelini fərqləndirmək olar: parlament və parlamentdənkenar.

Parlament modeli hökumətin parlament seçkilərinin nəticələri əsasında təşkilini nəzərdə tutur. Bu, parlamentli respublikalar, monarxiyalar və əksər qarışıq respublikalar üçün səciyyəvidir. Ümumi qayda üzrə, dövlət başçısı hökumətin başçısını təyin edir. Mandat alan hökumət başçısı hökumətin tərkibini formalaşdırır və onu fəaliyyət proqramı ilə birlikdə parlamentin (məsələn, Böyük Britaniya və İcmalar Palatasının, İtaliyada hər iki palatanın) təsdiqinə verir. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Bolqarıstanda) parlamentə yalnız hökumətin başçısı təqdim olunur. O, təsdiq olunduqdan sonra hökuməti formalaşdırır və onu təyinat üçün dövlət başçısına təqdim edir. Almaniya və Bunderstaq federal kansleri federal prezidentin təklifi ilə seçməlidir. Bu mümkün olmadıqda Bunderstaq belə seçimi öz mülahizələri

nə əsasən apara bilər. İsveçdə hökumətin başçısı Kral yox, Riksdanın talmanı tərəfindən təyin edilir.

Mərkəzi icra hakimiyyətinin formalaşdırılmasının parlament-denkənar modeli prezidentli respublikalar, dualist monarxiyalar və bəzi qarışıq respublikalar üçün səciyyəvidir. Kolumbiya Konstitusiyasının 189-cu maddəsinə əsasən, respublika prezidenti dövlət və hökumət başçısı kimi Kabinetin nazirlərini və inzibati departamentlərin direktorlarını sərbəst təyin edir və dəyişir.

Bəzi prezidentli respublikalarda parlament mərkəzi icra hakimiyyətinin formalaşdırılmasında müəyyən formada iştirak edir. Belə ki, ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, prezident Senatın məsləhəti və razılığı ilə vəzifələrə təyinat aparr.

Müxtəlif ölkələrdə hökumət üzvlərinə münasibətdə işlədilən eyniadlı terminlərin məna yükləri bir çox hallarda fərqlidir. Məsələn, Yunanıstanda “dövlət katibi” termini nazirin birinci müaviniyə münasibətdə işlədilir. ABŞ-da isə “dövlət katibi” termini xarici işlər naziri vəzifəsini bildirir. Bu termindən Böyük Britaniyada da istifadə edilir. Burada “böyük nazirlər” adlanan Kabinet üzvləri belə adlanır.

«Dövlət naziri» termini də müxtəlif mənalarda işlədilir. Bir sıra ölkələrdə bu adı daşıyan vəzifəli şəxslər hökumətin tərkibinə daxildir. Norveçdə hökumətin başçısını, Yaponiyada Kabinetin hər bir üzvünü, Böyük Britaniyada nazirin (dövlət katibinin) birinci müaviniyə “dövlət naziri” adlandırırlar. Fransada, Macarıstanda, Portuqaliyada dövlət nazirləri hökumət başçısının müavirləri kimi çıxış edirlər.

Avstriyada, Böyük Britaniyada hökumətin tərkibinə üzvlərinə parlament qurumları ilə əlaqə saxlamaq vəzifəsi qoyulan parlament katibləri də daxil edilib.

Ənənələrə sadıq qalan Böyük Britaniya kimi bəzi ölkələrdə ayrı-ayrı hökumət üzvlərinin orta əsr adları saxlanır. Xəzinə kansleri (maliyyə naziri), lord kansler (məhkəmə hakimiyyətinin başçısı) kimi adlar bu qəbildəndir. Hökumət başçısının adı müxtəlifdir, lakin əksər ölkələrdə o, baş nazir (birinci nazir - fransız sözü olan «premier» birinci deməkdir) adlanır. Bir çox hallarda hökumət başçısını Nazirlər Sovetinin sədri (məsələn, İtaliyada) və ya hökumətin sədri

(məsələn, İspaniyada, Çexiyada) adlandırırırlar. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Bolqarıstanda) hökumət başçısı nazir-sədr, alman torpaqlarında nazir-prezident adlanır. Özünəməxsus adlara da rast gəlinir: məsələn, Almaniya və Avstriyada federal kansler.

Bir sıra ölkələrdə hökumətin başçısı bəzən daha nüfuzlu idarələrə rəhbərlik edən nazirlərin özünəməxsus daimi müşavirəsini təşkil edir. Böyük Britaniyada, ABŞ prezidenti yanında «mətbəx kabineti»nə oxşar olan daxili kabinet adını alıb.

Hökumətin yanında, daha dəqiq desək, onun başçısı yanında xüsusi administrativ aparatın yaradılması meyli son onilliklər ərzində daha çox müşahidə edilməkdədir. Bu aparatın başçısı kifayət qədər nüfuzlu şəxsdir və bir sıra hallarda nazir statusuna malikdir. Böyük Britaniyada baş nazirin katibliyi və Kabinetin katibliyi kimi qurumlar get-gedə daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Fransada baş nazirin yanında mülki və hərbi kabinet fəaliyyət göstərir, mülki kabinetin tərkibinə daxil olan baş nazirin baş katibliyi isə idarələrin fəaliyyətini əlaqələndirir, hökumət sənədlərini hazırlayır və onların icrasına nəzarət edir. Almaniya nazirin başçılıq etdiyi federal Kansler İdarəsi hökumət başçısı üçün siyasətin bütün istiqamətləri üzrə (inzibati, əlaqələndirmə, nəzarət, təşkilati və s.) tövsiyələri, qanun və hökumət qərarlarının layihələrini, Bundestaq və Bundesrat üzvlərindən daxil olan sorğulara cavabları işləyib hazırlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiyaların əksəriyyətində hökumətin səlahiyyətləri ən ümumi şəkildə təsbit edilir. Parlamentli idarəçilik formasına malik dövlətlərdə hökumət bəzən öz konstitusiya səlahiyyətlərinə malikolmaqla yanaşı, təcrübədə dövlət başçısı səlahiyyətlərinin böyük hissəsini həyata keçirir. Əlbəttə, hökumətin səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyən olunmaması təcrübədə onların əsassız olaraq genişləndirilməsinə yol açmağa bilər. Buna yol verməmək üçün demokratik ölkələrdə xüsusi konstitusiya institutları fəaliyyət göstərir.

Sosialist ölkələrinin, eləcə də bir sıra demokratik dövlətlərin konstitusiyaları üçün hökumətin səlahiyyətlərinin daha geniş şəkildə tənzimlənməsi səciyyəvidir. Məsələn, Çin Xalq Respublikası Konstitusiyasının «Dövlət Şurası» adlanan 3-cü bölməsinin 89-cu

maddəsi hökumətin səlahiyyətlərini müəyyən edən on səkkiz bənddən ibarətdir. Slovakiya hökumətinin səlahiyyətləri isə ölkə konstitusiyasının 119-cu maddəsinin on iki bəndində öz əksini tapır. Onu da qeyd edək ki, Slovakiya parlamentli respublikadır və bu hal bir çox digər parlamentli quruluşlar üçün də səciyyəvi hesab edilə bilər.

Prezidentli respublikalarda prezident icra hakimiyyətinin daşıyıcısı hesab edildiyindən onun verdiyi aktlar hökumət aktları sayılır. Qarışıq idarəçilik formalı respublikalarda isə hökumətin səlahiyyətləri fərqli şəkildə nizama salınır. Məsələn, Namibiya hökumətinin səlahiyyətləri prezident və baş nazir daxil olmaqla onun üzvlərinin birgə səlahiyyətləri kimi müəyyən edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, digər «qarışıq» respublikanın - Fransanın Konstitusiyası hökumətin səlahiyyətlərini iyirminci maddənin ilk iki hissəsində kifayət qədər qısa müəyyən edir: hökumət millətin siyasətini müəyyənləşdirir və idarə edir; inzibati orqanlar və silahlı qüvvələr onun sərəncamındadır.

Hökumət öz iclaslarında qərarlar qəbul edir. Bu iclaslar həmişə bağlı qapılar arxasında keçirilir. Parlamentli monarxiyalarda və parlamentli respublikalarda iclasların iki növü fərqləndirilir: rəsmi və qeyri-rəsmi. Rəsmi icaslarda dövlət başçısı iştirak edir və bəzən hətta sədrlik də edir (lakin bəzi konstitusiyalı monarxiyalarda dövlət başçısının hökumətin iclaslarında iştirakını qadağan edən qayda təşəkkül tapıb), lakin bu iclaslar daha çox formal səciyyə daşıyır. Belə ki, həmin icaslarda bundan əvvəlki qeyri-rəsmi icaslarda işlənilmiş qərarlar yalnız rəsmiləşdirilir. Hökumətin faktiki rəhbərinin dövlət başçısı olduğu prezidentli respublikalarda və dualist monarxiyalarda isə, əksinə, rəsmi iclaslar daha mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu dövlətlərdə heç bir əhəmiyyətli qərar hökumət tərəfindən dövlət başçısının iştirakı olmadan qəbul edilmir. Baş nazir vəzifəsinin olmadığı prezidentli respublikalarda, təbii ki, hökumət iclaslarının rəsmi və qeyri-rəsmi iclaslar kimi bölgüsü yoxdur, dövlət başçısı bütün icaslarda iştirak və sədrlik edir.

Hökumətin iclaslarında səsvermənin keçirilməsi prinsipcə mümkündür və qərar səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilər. Lakin təcrübə-

də buna, demək olar ki, rast gəlinmir. Mütləq və dualist monarxiyalarda, prezidentli respublikalarda əsl hökumət başçısının - monarxın və ya prezidentin fikri həlledicidir. Buna sübut olaraq, məsələn, T. Ruzveltin prezident olduğu dövrün ABŞ təcrübəsindən olan bir hadisəni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Prezident kabinetinin iclasında Ruzveltin təklifinin əleyhinə bütün nazirlər çıxış edir. Prezident isə yığıncağı belə yekunlaşdırır: on nəfər «əleyhinə», bir nəfər «lehinə», qərar qəbul edildi.

Hökumət öz fəaliyyətinə görə siyasi, mülki və cinayət məsuliyyəti daşıyır (söhbət xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsuliyyətdən gedir, digər cinayətlər, xətalər, hüquq pozuntularına görə isə hökumət üzvləri qanuna uyğun olaraq adi vətəndaşlar kimi məsuliyyət daşıyır). Hökumətin və ya ayrı-ayrı nazirlərin siyasi məsuliyyəti ondan ibarətdir ki, onlar etimadsızlıq göstərildiyi hallarda istefaya getməlidir. Şərikli məsuliyyət zamanı bütün kabinet, fərdi məsuliyyət zamanı isə etimadsızlıq göstərilmiş nazir istefaya çıxır. Hansı məsuliyyət formasının tətbiq edilməsi haqqında məsələni bəzi ölkələrdə kabinet özü (Böyük Britaniyada), digərlərində isə parlament (İtaliyada) həll edir.

Bir çox konstitusiyalar hökumətin və ayrı-ayrı nazirlərin xidməti fəaliyyətlərinə görə siyasi məsuliyyətlə bərabər mülki məsuliyyət daşmalarını da nəzərdə tutur. Belə məsuliyyət hökumətin fəaliyyəti nəticəsində vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə vurulan ziyanın ödənilməsini bildirir. Ziyanın ödənilməsi məhkəmənin qərarı ilə zərərçəkmişin mülki iddia ilə məhkəməyə müraciət etməsi nəticəsində həyata keçirilir. Nəhayət, hökumətin, onun üzvlərinin xidməti vəzifələri yerinə yetirərkən qanunları pozduqlarına görə cinayət məsuliyyəti də mövcuddur. Əksər hallarda onun formaları prezidentin məsuliyyəti ilə (impichment, parlament palatalarından biri tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə, parlament tərəfindən məxsusi təşkil edilən xüsusi məhkəmə, konstitusiya məhkəməsində aparılan proses) oxşardır. Hökumətin cinayət məsuliyyəti bəzi Afrika ölkələrində (Somali, Ekvatorial Qvineya və s.; doğrudur, yalnız hərbi çevriliş və həmin hökumətin devrilməsindən sonra) tətbiq edilib. İtaliyada, Yaponiyada

hökumət üzvləri rüşvətxorluğa və vergiləri ödəməməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib.

MÖVZUYA AID SUALLAR:

1. Mərkəz dövlət orqanları hakimiyyətlər bölgüsü sistemində hansı amillərdən asılı olaraq fərqli düzümə malik ola bilər?
2. Prezident səlahiyyətlərini yalnız hökumətin məsləhəti ilə həyata keçirərsə, bu halda prezident hansı vəziyyətdə olacaq?
3. Parlamentin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması dövlətçiliyin hansı əsas prinsipini pozur?
4. Yeni idarəetmə orqanlarının əsas modelləri hansılardır?
5. Ölkədə icra və sərəncam fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirən kollegial orqan hansıdır?
6. Siyasi tərkibindən asılı olaraq hökumət hansı formada təşkil olunur?
7. «Güclü» və «zəif» prezident nə deməkdir?
8. Parlamentli və qarışılq idarəçilik formalı ölkələrdə hansı hökumət yaradılır?

3.3. Çağdaş idarəetmənin Avropa modelləri (İtaliya, İsveç və b.)

İtaliya «modeli». İdarəetmənin təşkili sahəsində İtaliyanın təcürübəsini qısaca nəzərdən keçirək. Burada sənaye kompaniyalarının bir hissəsi dövlət, başqa hissəsi xüsusi kompaniyalara məxsusdur. İstehsalın müasir təşkilinin İtaliya nəzəriyyəsi iri müəssisələrin müstəqil sexlərə, istehsal vahidlərinə ayrılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, tökmə istehsalının müstəqil sex kimi ayrılması ilə onun yalnız öz müəssisəsinin deyil, tabe olduğu firmanın müəssisələrinin də tələbatını ödəməlidir.

İtaliyanın sənaye müəssisələrinin idarə edilməsinin başlıca

prinsipləri aşağıdakılardır: hər bir şəxsin funksiyası və məsuliyyət həddünün dəqiq müəyyən edilməsi; dəqiq təbəçiliyin qoyulması, funksional şöbələrin dərin ixtisaslaşması. Burada müəssisə işçi heyətinin işçiləri aşağıdakı üç kateqoriyaya ayrılır: rəhbəredici yaxud direktiv koordinasiyaedici rəhbərlər və icraçılar. Direktiv işçi heyəti müəssisənin ümumi fəaliyyətinə rəhbərlik edir, hər bir işçi müəyyən bir bölməyə cavabdeh olur. Koordinatorlar müəyyən olunmuş proqram əsasında hər bir bölmədaxili sahəyə rəhbərlik edir. İcarəedici isə istehsal və s. funksiyaları (uçot, xidmət və s.) yerinə yetirir. Müəssisənin bütün istehsal fəaliyyəti xırda, elementar mənzillərə bölünür və hər birinin icraçısı vardır. Belə texnoloji, funksional mənzillər həmişə deyil, işin təmərküzləşməsi və bir neçə işçinin iş günü ərzində işlə təmin oluna bilməsi şəraitində təşkil olunur. Burada köməkçi fəhlələr, yersüpürənlər, yağlayıcılar yoxdur. Fəhlələr köməkçi fəhlələrin görməli olduqları işləri də icra edirlər. Dəzgah sındıqda, mürəkkəb sazlaşma işləri lazım gəldikdə təmirçi yaxud sazlaşdırıcı çağırırlar. Konveyer olmadıqda hissələri bir dəzgahdan o biri dəzgaha nəqliyyat fəhləsi verir. Bir neçə iş yerləri texnoloji əlamətlərinə görə müəyyən istehsal sahələrində birləşirlər. Bütün fəhlələr (eyni ixtisas dərəcəsinə olanlar) eyni sahədə məşğul olur və bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyət göstərir, bir-birlərini əvəz edə bilirlər. İstehsal sahəsinə baş fəhlə, yaxud texnik rəhbərlik edir. onun təbəçiliyində 20-30, bəzi hallarda 40-50 fəhlə (əsasən yığma konveyerlərdə) olur. Baş fəhlə burada yeganə və bilavasitə rəis hüququna, səlahiyyətinə malikdir. Xidmətedici istehsal sahələrində (alətlərin verilməsi, kassa əməliyyatı və s.) baş qulluqçu çalışır. Baş fəhlə və baş qulluqçu koordinasiyaedici işçi kateqoriyasına aiddir. Sahələr sexlər halında birləşir. Sexə sex rəisi yaxud istehsal rəisi rəhbərlik edir. Sex rəisi bir sıra hallarda, bir koordinasiyaedici işçi heyətinə, bəzən isə direktiv heyətə daxil olur. Sex (istehsal) rəisi verilmiş proqram üzrə istehsalını normal gedişini təmin etməlidir.

İstehsalın idarə edilməsinin İtaliya variantında növbə rəisi vəzifəsi yoxdur. Bu vəzifəni ya sex rəisinin müavini, ya da baş fəhlə icra edir.

«İsveç modeli» 1960-cı illərin sonunda, İsveçdə cəmiyyətin nisbi sosial münaqişəsizlik şəraitində sürətli iqtisadi yüksəlişin geniş islahatlar siyasətilə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşdırılmasının xarici müşahidəçilər tərəfindən qeyd edildiyi dövrdə meydana gəldi. İsveçin bu müvəffəqiyyətli və sakit obrazı o zaman dünyada sosial və siyasi münaqişələrin artması ilə xüsusilə güclü təzad təşkil edirdi. İndi bu termin müxtəlif mənalarda işlənir və nə ifadə etməsindən asılı olaraq müxtəlif mənə daşıyır. Bəzi mütəxəssislər bazar münasibətləri və dövlət tənzimləməsini, istehsal sahəsində üstünlük təşkil edən şəxsi mülkiyyət və istehlakın ümumiləşdirilməsini özündə birləşdirən İsveç iqtisadiyyatının qarışıq - müxtəlif ünsürlərdən ibarət olmasını qeyd edirlər. Müharibədən sonrakı İsveçin digər səciyyəvi xüsusiyyəti əmək bazarında əməklə kapital arasında olan münasibətlərin özünəməxsusluğundan ibarətdir. Uzun on illiklər ərzində İsveç gerçəkliyinin vacib elementi əsas tərəf kimi güclü həmkarlar təşkilatları və sahibkarların iştirakı ilə əmək haqqı sahəsində kollektiv müqavilələrin bağlanması haqqında mərkəzləşdirilmiş danışıqlar sistemindən ibarət olmuşdur. Bununla belə həmkarlar təşkilatının həyata keçirdiyi siyasət zəhmətkeşlərin müxtəlif qrupları arasında həmrəylik prinsiplərinə əsaslanırdı. İsveç modelinin müəyyənləşdirilməsinin daha bir üsulu da ondan ibarətdir ki, İsveç siyasətində üstünlük təşkil edən iki məqsəd seçilir: *tam məşğulluq və gəlirlərin bərabərləşdirilməsi*, bu da iqtisadi siyasətin metodlarını müəyyənləşdirir. Yüksək inkişaf etmiş əmək bazarında aparılan fəal siyasət və dövlət bölməsinin son dərəcə genişliyi (bu halda dövlət mülkiyyəti deyil, hər şeydən əvvəl yenidən bölüşdürmə sahəsi nəzərdə tutulur) bu siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu sistemin formalaşması yarım əsrdən çox - 1932-ci ildən başlayaraq (1976 - 1982-ci illəri çıxmaq şərtilə) hakimiyyətdə olan İsveç Sosial-Demokratik Fəhlə Partiyasının (İSDFP) rəhbərliyi altında baş vermişdir. On illiklər ərzində İSDFP ilə İsveç həmkarlar təşkilatının Mərkəzi Birliyi sıx əməkdaşlıq edir, bu da ölkədə reformist fəhlə hərəkatını gücləndirir. Məhz İsveç üçün səciyyəvi olan amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar: xarici siyasət sa-

həsində 1814-cü ildən başlayaraq ölkənin dəyişməz neytral mövqə tutması, hər iki dünya müharibəsində iştirak etməməsi, yeni formasiyalara, xüsusilə feodalizmdən kapitalizmə dinc keçid üsullarının tarixi ənənələri, iqtisadiyyatın inkişafının uzunmüddətli əlverişli və sabit şəraiti, reformizm meyillərinin fəhlə hərəkatında üstünlük təşkil etməsi, müxtəlif tərəflərin maraqlarını nəzərə alaraq siyasətçilərin kompromis axtarmağa istiqamətləndirilməsi.

1970-ci illərin ortalarından başlayaraq xarici bazarlarda rəqabətin şiddətlənməsi və dərin iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq ölkənin vəziyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə mürəkkəbləşdi və «İsveç modeli» müvəffəqiyyətsizliyə uğramağa başladı. Xüsusilə sənayenin dərin struktur böhranına düşmüş bəzi sahələri dövlətdən çox böyük məbləğdə yardım almağa başladı. Lakin bir çox iqtisadçıların ürəksıxıcı proqnozlarına baxmayaraq İsveç böhrandan çıxma bildi. 1983-cü ildən davam edən fasiləsiz iqtisadi yüksəliş göstərdi ki, İsveç modeli dəyişmiş şəraitə uyğunlaşa bildi və bir daha öz yaşamaq qabiliyyətini göstərdi.

İsveç modeli ondan irəli gəlir ki, istehsalın mərkəz-ləşdirilməmiş bazar sistemi səmərəlidir, dövlət müəssisənin istehsal fəaliyyətinə qarışmır, əmək bazarında aparılan fəal siyasət isə bazar iqtisadiyyatının sosial çatışmazlıqlarını minimuma endirməlidir. Onun mənası özəl bölmədə istehsalın maksimal yüksəlişi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mənfəətin bir hissəsinin vergi sistemi və dövlət bölməsi vasitəsilə (istehsalın əsaslarına toxunmadan) dövlət tərəfindən daha çox bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu halda infrastruktur elementləri və kollektiv pul fondları dayaq rolunu oynayır. Bu, İsveçdə milli gəlirin vergilər və rekord səviyyəsinə çatmış dövlət xərcləri vasitəsilə bölüşdürülməsi, istehlakı və yenidən bölüşdürülməsində dövlətin çox böyük rol oynamasına gətirib çıxardı. Reformist ideologiyasında belə fəaliyyət «*funksional sosializm*» adını aldı.

İsveçdə mövcud olan iqtisadi sistem adətən *qarışıq iqtisadiyyat* (çox ünsürlü) kimi səciyyələndirilir. Onun əsasını dövlət tənzimləməsindən fəal surətdə istifadə edən rəqabətə söykənən bazar münasi-

bətləri təşkil edir, bu da İsveç modelinin iqtisadi bazisini təşkil edir. Qarışıq iqtisadiyyat dedikdə İsveçin kapitalist bazar təsərrüfatının əsas mülkiyyət formalarının - *özəl, dövlət və kooperativ* formalarının uyğunlaşdırılması, nisbəti və qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutulur. Bu formalardan hər biri öz yerini tutaraq iqtisadi və sosial qarşılıqlı əlaqələrin ümumi sistemində öz funksiyasını yerinə yetirir. İsveçdə əmtəə və xidmət istehsalında başlıca rol özəl bölmə oynayır. Onun fəaliyyəti çərçivəsində ixracat ixtisaslaşmasını müəyyənləşdirən sahələrdə, hər şeydən əvvəl emal sənayesində üstünlük təşkil edən iri kapitali göstərmək olar. Özəl bölmənin qalan hissəsi kiçik və orta firmalardan ibarətdir. İsveç iqtisadiyyatı aparıcı sahələrdə istehsalın, kapitalın və inhisarlaşmanın təmərküzləşməsi ilə səciyyələnir. İsveçdə dövlət bölməsinin ən vacib vəzifəsi sosial və iqtisadi məqsədlər üçün küllü pul vəsaitini toplanması və yenidən bölüşdürülməsidir.

Dövlət bölməsində iki səviyyədə mülkiyyətçi var: mərkəzi hökumət və yerli (kommunal) hakimiyyət orqanları. Aşağı səviyyə bəzən kommunal mülkiyyət formasında fəaliyyət göstərir. Bu iki səviyyə mülkiyyət formasına görə birlikdə bir tam təşkil edərək iqtisadiyyatda tutduğu yerə və fəaliyyət miqyasına görə fərqlənir.

Dövlət bölməsi və dövlət mülkiyyəti - müxtəlif anlayışlardır. Dövlət mülkiyyəti dedikdə, tam və ya qismən (qarışıq mülkiyyət) dövlətə məxsus müəssisələr nəzərdə tutulur. İsveçdə dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Bunun əksinə olaraq dövlət bölməsinin ölçüsünə görə (bunu isə dövlətin iqtisadi həyata qarışmasının həcmi kimi səciyyələndirmək olar) inkişaf etmiş ölkələr arasında İsveç birinci yer tutur. Dövlət bölməsinin ölçüsü dövlət xərclərinin, istehlakın, ÜDM-dəki vergilərin, dövlət bölməsində məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisi kimi göstəricilərlə ölçülə bilər.

Milliləşdirilmiş müəssisələr, əsasən, xammal sahələrində - dağmədən, qara metallurgiya, eləcə də gəmiqayırma, kommunal xidmətlərdə və nəqliyyatda cəmləşmişdir. Bu bölmələrdə milliləşdirilmiş və ya dövlətə məxsus olan müəssisələrin payına bütün əmtəə və xidmətlərin yarısından çoxu düşür. Dövlət mülkiyyəti əmlakı ya səhmdar kompaniya, ya da dövlət müəssisəsi formasını alır. Sonun-

cular maliyyə və kadr məsələlərində kifayət qədər fəaliyyət azadlığına malikdir. Qiymətlər sahəsində qərarların qəbul edilməsində də onlar müstəqildir. Onlar xərcləri ödəməli və qoyulmuş kapitalın üzərinə gəlir gətirməlidir.

Mərkəzi hökumət ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif iqtisadi alətlər vasitəsilə həlledici təsir göstərir. Onlardan ən əsası dövlət büdcəsidir. İsveçdə dövlət xərclərinin 50 faizdən çoxunu transfer ödəmələr, yəni mənfəətin özəl bölməyə (ev təsərrüfatlarına və müəssisələrə) köçürülməsi, eləcə də pensiyalar, yaşayış üçün maddi yardım, uşaqlar üçün müavinətlər, xalq təsərrüfatı və sənayeyə edilən maliyyə yardımı təşkil edir. Bura həm də dövlət borcu üzrə faizlərin ödənilməsi aiddir. Ümumi dövlət xərclərindən transfert ödəmələri çıxdıqdan sonra qalan vəsait dövlət istehlakı və investisiyalarını təşkil edir. Qalan məbləğin təxminən 90 faizi dövlət istehlakının payına düşür, o cümlədən 2/3 hissə səhiyyəyə, təhsilə, dövlət inzibati orqanlarına və s. xərclənir.

İsveç iqtisadiyyatının xüsusiyyəti ölkədə kooperativ hərəkatının rolu və əhəmiyyətindən ibarətdir. O bütün ölkəyə yayılmış və çox güclü mövqeyə malikdir. Kooperativlər İsveçin aqrar ölkədən sənayesi inkişaf etmiş çiçəklənən ölkəyə çevrilməsinə şərait yaratdı. Qarışıq iqtisadiyyatda kooperativ hərəkat demokratik prinsiplərə əsaslanaraq və xalq tərəfindən geniş dəstəklənərək özəl və dövlət mülkiyyətinin “üçüncü qüvvəsi” və ya “üçüncü alternativ” kimi fəaliyyət göstərir. Bəzi sahələrdə - xüsusilə istehlak kooperativləri arasında - kooperasiya bazarda sadə adamların maraqları nöqtəyindən, məsələn qiymətqoyma məsələlərində bərabərləşdirici qüvvəyə çevrilmişdir. Keçmişdə istehlak kooperativləri dəfələrlə şəxsi kartellərin müqavimətilə üzləmişlər. Nisbətən az dramatik formalarda olsa da bu rolu onlar indi də oynayırlar. İsveçdə ev təsərrüfatının 2/3 hissəsi bu və ya digər şəkildə kooperativlərlə əlaqədardır. Gündəlik tələbat malları satışının 20%-i istehlak kooperativlərinin payına düşür. İsveçdə istehlak olunan ərzaq məhsullarının 1/2 - 2/3 hissəsi kooperativlərə daxil olan fermerlər tərəfindən istehsal edilir, süd və ət məhsullarına görə bu rəqəm

müvafiq olaraq 99 faiz və 80 faiz təşkil edir. 1989-cu ildən başlayaraq ölkədə 2 mln. üzvü olan Kooperativ İttifaqı (Kİ) fəaliyyət göstərir. Kİ ticarət, istehsalat, bank, nəşr, turizm və maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olur. Kİ-nin 80-dən çox ticarət bölmələri var (o cümlədən, xaricdə): ərzaq məhsulları istehsal edən zavodlar, xüsusilə un zavodları, çörəxanalar, ətin qablaşdırılması ilə məşğul olan zavodlar, pivə və konserv zavodları, eləcə də bir neçə sənaye müəssisəsi.

Hər bir sosial-iqtisadi model müəyyən məqsədlər üçün yaradılır. İsveç modelində birinci dərəcəli rolu sosial siyasət oynayır ki, o da işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün qismən normal şəraitin yaradılmasını təmin etməklə sosial gərginliyin azaldılması, sinfi antoqonizm və münafişlərin neytrallaşdırılması aləti rolunu oynayır. İsveçin inkişafının özünəməxsusluğunu və beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini nəzər alsaq, bu məsələnin İsveç üçün son dərəcə vacib olduğunu görürük. Sosial siyasət ictimai münasibətlərin sosial ədalət ruhunda dəyişdirilməsinə, gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə, sinfi bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına və son nəticədə rifah dövləti əsasında yeni demokratik sosializm cəmiyyətinin qurulmasına kömək edir. İsveç həyat səviyyəsinə görə dünyada ən yüksək yerlərdən birini, Avropada isə birinci yeri tutur. ÜDM və adambaşına düşən istehlaka görə İsveç Avropada və dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə görə İsveç dünyanın bütün yerdə qalan ölkələrindən irəlində gedir. İsveçdə qadın və kişilərin əmək haqqlarının nisbəti dünyada ən yüksəkdir.

Keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrinin çağdaş idarəetmə təcrübəsi (Polşa, Rumıniya və b.). İslahatların səciyyəsi baxımından Polşa Respublikası Şərqi Avropanın postsosialist ölkələri içərisində başqalarından müəyyən dərəcədə fərqlənən özünəməxsus yer tutur. Başqa sosialist ölkələri ilə müqayisədə 1970-ci illərin sonu, 1980-ci illərin əvvəllərində kommunist rejiminə qarşı mübarizənin daha açıq müstəvidə aparılması, görünür, bu fərqi şərtləndirən əsas amillərdən biridir. İqtisadi terminologiyaya “şok terapiyası” adı ilə daxil olan dəyişmə mexanizmi postsosialist ölkələri içərisində ilk

dəfə burada sınaqdan çıxarılıb və bunu da çox ciddi fərqləndirici cəhət kimi göstərmək olar. Nəhayət, Polşada kommunistlərə qarşı onların özlərinin əsas silahı olan “proletariat sinfi”nin kütləvi çıxışlarından istifadə olunması da özünəməxsusluğun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Hegemon kommunist ideologiyalı keçmişdən insan haqları, vətənpərvərlik, bazar münasibətləri ilə səciyyələnən açıq cəmiyyətə keçid bu ölkədə o qədər də yüngül olmayıb və həmin proses bu gün də davam etməkdədir. Ardıcıl həyata keçirilən islahatlar Polşada son nəticədə səmərə versə də həyata keçirildiyi anda bir çox məsələlərin həllinə münasibətdə ənənəvi yanaşma tərzinin kökündən fərqlənməsini əhali çox ağırlı qarşılayır. 1990-cı illərin əvvəllərində parlamente, daha sonra - 1993-cü ildə prezident hakimiyyətinə seçkilər zamanı əsasən sollardan ibarət əski kommunistlərin qələbəsi ölkədə islahatların sürətini bir qədər ləngitmişdir. 1997-ci ildə parlamente keçirilən seçkilərdə sağ və sağ mərkəzçi qüvvələrin yenidən qələbə çalması prosesin yenidən sürətlənməsinə zəmin yaratdı. Məhz buna görə də Polşa Respublikasının az qala Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrlə müqayisə olunacaq bir səviyyəyə çatmasına baxmayaraq ölkədə hələ də həllini gözləyən problemlər çoxdur.

Polşada islahatlardan danışıarkən onu şərti olaraq üç hissəyə ayırmaq olar:

1. **Siyasi və ictimai münasibətlər sisteminin islahatı.** Bu istiqamətdə görülən işlər əsasən çoxpartiyalı sistemin formalaşması, hakimiyyət qanadlarının müstəqilliyinin konstitusion yolla təminatı, hakimiyyət qollarının azad, demokratik və ədalətli seçki yolu ilə formalaşdırılmasının hüquqi əsaslarının yaradılması çərçivəsində aparılır.

2. **Sosial və iqtisadi sistemin islahatı.** Tənzimlənən bazar münasibətləri, əhalinin gəlirlərinin bioloji və sosial minimumlarla uzlaşdırılması, investisiyaların geniş tətbiqinə əsaslanan sosial-iqtisadi siyasət bu istiqamətdə aparılan dəyişikliklərin tərkib hissələridir.

3. **İdarəetmə sisteminin islahatı.** Bu islahatlar müxtəlif səviyyələrdə qanunverici və icra hakimiyyətinin bir-birini tamamlayan fəaliyyətlərinin reqlamentləşdirilməsi ilə əlamətdardır.

Polşada idarəetmə sisteminin islahatlarına başlanılarkən qarşıya əsas məqsəd kimi ölkə vətəndaşlarının idarəetmədə fəal iştirakının və hakimiyyət orqanlarına təsir etmək imkanlarının təmin olunması dayanırdı. Bu təminat isə idarəetmə orqanlarının seçki yolu ilə formalaşdırılması yolu ilə verilə bilərdi. Demokratik cəmiyyətə keçidin tərkib hissəsi kimi Polşa islahatları hakimiyyət bölgüsünün həyata keçirilməsi ilə başlandı (qanunverici, icra və məhkəmə). Polşanın idarəetmə sistemində aparılan islahatlar ali, aşağı və orta səviyyələr üzrə aparılır. Polşada idarəetmə sistemi islahatının ilkin mərhələsi (1980-ci illərin 2-ci yarısı) ali qanunvericilik və ali icra hakimiyyətinin formalaşdırılması, onların qarşılıqlı münasibət reqlamentinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Polşada ali qanunverici hakimiyyət Seym və Senatın əlində cəmləşmişdir. Seym Nazirlər Şurasının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, qanunlar qəbul edir, Polşa Respublikası adından müharibə və sülh haqqında qərar qəbul edir. Polşa Seyminin 460, Senatın 100 nəfərdən ibarət deputatı vardır. Seym və Senat birbaşa, ümummilliyet seçki yolu ilə 4 il müddətinə seçilir. Seym və Senat öz tərkiblərindən Seym və Senatın marşalını və vitse-marşalını seçir. Seym qanunları iştirakçıların sadə səs çoxluğu ilə qəbul edir və onu prezidentin təsdiqinə verir. Hər iki palataya seçkilərin keçirilməsi haqqında qərarı Seymin səlahiyyətinin bitməsinə 90 gün qalana qədər prezident verir.

Konstitusiyaya görə Polşa Respublikasının ali nümayəndəsi və dövlət hakimiyyəti varisliyinin təminatçısı prezidentdir. Prezident gizli səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilir və təkrarən yalnız bir dəfə seçilə bilər. Prezident Polşa Respublikası Silahlı Qüvvələrinin baş komandanıdır. Prezidentin özünün xüsusi dəftərxanası vardır ki, o, icra işləri ilə bağlı məsələləri bu qurum vasitəsilə həyata keçirir. Ümumiyyətlə, götürdükdə Polşa Respublikası prezidentinin səlahiyyətləri kifayət qədər geniş olsa da onun siyasi proseslərə birbaşa müdaxiləsi xeyli məhdudlaşdırılıb. Belə bir vəziyyət Seym və Senatın

imkanlarının genişlənməsi və hakimiyyətin bu iki budağı arasında tarazlığın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Polşa Respublikasının daxili və xarici siyasətini Nazirlər Şurası həyata keçirir. Konstitusiya və qanunlara uyğun olaraq Nazirlər Şurası qanunların icrasını, hökumət qurumlarının işinin aparılmasını, dövlət büdcəsinə nəzarəti, dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin qorunmasını həyata keçirir, beynəlxalq müqavilələr bağlayır, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına ümumi rəhbərlik edir. Nazirlər Şurasının işinə rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri həyata keçirir. Bütün nazirlər Nazirlər Şurasının üzvləridir. Nazirlər Şurasının sədri və nazirlər prezident tərəfindən təyin olunur və Seymin təsdiqinə verirlər. Seym 14 gündə Nazirlər Şurasını təsdiq etməlidir. Əks təqdirdə Prezident Seymin səlahiyyət müddətinin məhdudlaşdırılması haqqında sərəncam verə bilər.

Bütün səviyyələrdə Polşanın məhkəmə hakimiyyətini Ali Məhkəmə, ümumi məhkəmələr, inzibati məhkəmələr və tribunallar həyata keçirir. Biz bunun üzərində xüsusi dayanmırıq.

İslahatların ikinci mərhələsi 1990-cı ildən başlanmış və 3 ildə sona çatmışdır. Bu mərhələ inzibati baxımdan ən aşağı vahidləri əhatə etməklə yerli özünüidarəetmə qurumlarını özündə birləşdirirdi. Polşada yerli özünüidarəetmənin əsas vahidi qmina adlanır. Qmina birbaşa, azad və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş Qmina Radası tərəfindən idarə olunur. Qmina Radası öz tərkibindən və həmçinin qmina ərazisində yaşayan vətəndaşlardan ibarət icra qurumu yarada bilər. Qmina icra qurumunun rəhbəri şəhərdə burmuş, kənddə voyt adlanır. Böyük şəhər qminasının rəhbəri prezidentdir. Qmina qanunvericiliyə uyğun olaraq yerli vergilərin ölçülərini müəyyən edir, yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi və təhsil proqramlarını həyata keçirir, büdcəni müəyyənləşdirir və həyata keçirir. Nisbətən yüksək səviyyəli idarəetmə orqanları ilə qminalar arasında səlahiyyət bölgüləri mövcuddur. Məsələn, qmina təhsil sistemi üzrə ancaq ibtidai məktəblərə (gimnaziya) və uşaq bağçalarına cavabdehdir. Bundan yuxarı səviyyələr - litsey, yaxud texnikumlar artıq yuxarı qurumların təsir dairəsindədir.

Polşanın bir çox bölgələrində yerli özünüidarəetmə orqanları qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar, həmçinin Avropa Şurasının yerli özünüidarəetmə ilə bağlı qurumları ilə sıx əlaqədə işləyir. Belə yanaşma əksər hallarda səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır. Avropa Şurasının ekspertləri və Polşanın özündəki mütəxəssislər bəzi xırda çatışmazlıqlar nəzərə alınmaqla yerli idarəetmə sistemində aparılan islahatları uğurlu hesab edirlər. Yerli özünüidarəetmə qurumlarının fəaliyyəti nəticəsində nəinki ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatı həll olunub, həm də indi burada kənd təsərrüfatı məhsullarının artıqlığı hiss edilir. Ölkədə yerli əhəmiyyətli, kiçik həcmli geniş xidmət, emal və istehsal şəbəkəsi formalaşır. Vətəndaşlar getdikcə “özün özüne kömək et” prinsipinə üstünlük verir, problemlərin “yuxarılar”sız həllinə çalışırlar.

Sonuncu mərhələ - orta səviyyələrdə seçkili orqanlar və icra qurumlarının formalaşdırılmasının startı 1999-cu ilin yanvarında verilib. Bu mərhələ orta, yəni regional səviyyələri əhatə edir. Bu mərhələ əvvəlcə ölkənin inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Belə ki, 1998-ci ilin sonunadək Polşa Respublikasında 42 voyevodluq mövcud idi. Ərazi islahatlarından sonra onların əksəriyyəti birləşdirildi və voyevodluqların sayı 16-ya endirildi. İnzibati bölgüdə aparılan bu islahat iki məqsəd daşıyırdı: həddindən artıq çox olan bölgə qurumlarının məhdudlaşdırılması və şaquli münasibətlərin sadələşdirilməsi.

1997-ci il Konstitusiyasının müddəalarına uyğun olaraq, voyevodluq səviyyəsini əhatə edən qanunverici və icra orqanlarının fəaliyyətinə ehtiyac hiss olunurdu. Konstitusiyanın qəbulundan az sonra Seym bölgə qurumlarının islahatı ilə bağlı qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, ümumi voyevodluq ərazisi üzrə Nazirlər Soveti sədrinin rəsmi nümayəndəsi voyevodadır. Voyevoda yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etməklə dövlət idarəetmə qurumuna aiddir.

Voyevodluq ərazisi üzrə ümumi seçkili orqan voyevodluq seymidir. Voyevodluq Seymi həm də icra orqanını formalaşdırıb onun fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Seymin tərkibindən marşalek və vitse-

marşalek seçilir. Marşalek eyni zamanda icra hakimiyyətinin başçısı funksiyasını yerinə yetirir. Voyevodluq seyminin reqlamenti Polşa Seyminin reqlamentinə uyğun qurulub.

Bölgə qurumuna aid islahatların ən başlıca cəhəti voyevodluq səviyyəsi ilə qmina səviyyəsi arasında yer tutan və təxminən bizim inzibati rayon statusuna malik yeni səviyyənin tətbiqidir. Bu səviyyəyə keçid 1999-cu ilin yanvarından başlanmışdır. Onun rəhbər orqanı poviat adlanan seçkili qurumdur. Poviatin formalaşdırılma prinsipləri, icra aparatının yaradılması mexanizmi qmina ilə oxşardır. Lakin bu qurumun fəaliyyət dairəsi daha genişdir. Əgər qmina ibtidai məktəblərə nəzarəti həyata keçirirsə poviat orta məktəblərə cavabdehdir. Poviatin seçkili orqanı poviat radası adlanır. Poviata radası sayca genişdir, səlahiyyətləri daha əhatəlidir. Bu seçkili orqanın qmina radasından əsas fərqi odur ki, onun deputatları konkret siyasi təşkilatları təmsil edirlər. Məsələn, Lüblin poviatı radasının 55 deputatı vardır. Onlardan 20 nəfəri «Həmrəylik»dəndir, 16 nəfəri sollarıdır, yerdə qalanları isə Aqrar Partiyasının, Azadlıq İttifaqının və digər təşkilatların üzvləridir. Poviat ərazisində konkret icra ilə bağlı işlərə starosta rəhbərlik edir. Starosta icra fəaliyyətinə aid hesabatı yalnız poviat radası qarşısında verə bilər.

Ölkənin idarəetmə qurumları qarşısında duran əsas vəzifə vətəndaşlar üçün iş yerlərinin yaradılması, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi və insanların təhsil və istirahətinin təşkilindən ibarətdir.

Polşada idarəetmə orqanlarının islahatı istiqamətində aparılan uğurlu işlərlə yanaşı bəzi problemlər də mövcuddur. Burada qminanın inzibati statusu qeyri-müəyyəndir və onu bir çox hallarda poviatlardan fərqləndirmək mümkün olmur. Vergi subyektlərinin vergi ödəmək gücündə olmamaları bəzən qminanı yuxarı qurumlardan asılı vəziyyətə salır. Mühüm problemlərdən biri də poviatların həddindən artıq böyük şəhərləri əhatə etməsidir. Məsələn, Varşava şəhərində cəmi 1 poviat mövcuddur. Polşada «bir şəhər-bir poviat» prinsipi ilə fəaliyyət göstərən, əhalisinin sayı 500 min nəfəri ötən iri mərkəzlərin sayı onlardır.

Rumıniya təcrübəsi. Hələ ikinci dünya müharibəsinin sonuna qədər Rumıniyada monarxiya rejimi hökm sürürdü. Bu tipik aqrar ölkəsində torpaqların çox böyük bir hissəsi iri torpaq mülkiyyətçilərinin əlində cəmləşmişdi. Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə olduqca zəif bazaya malik sənayenin bir sıra emal sahələri mövcud idi ki, bu da ölkənin ümumi inkişafına heç nə vermirdi. Ölkədə sənayenin daxili infrastrukturunu 1930-cu illərdən başlayaraq formalaşdırılırdı. 1930-cu illərin sonu, 1940-cı illərin əvvəllərində ölkədə hakim olan faşist rejimi olan-qalan potensialı hərbi istiqamətə yönəltmişdi.

1944-cü ildən Sovet qoşunlarının Rumıniyaya daxil olması ilə burada sürətlə «kommunizm quruculuğu» dövrü başlandı. 1987-ci ilə qədər davam edən bu dövr Rumıniya üçün elə bir önəmli hadisə ilə əlamətdar olmayıb. 1987-ci ilin noyabrında ölkəyə 30 ildən çox rəhbərlik edən N.Çauşeskunun kommunist diktaturasının devrilməsi ilə Rumıniyada iqtisadi inkişafın Qərb modelinə üstünlük verilməsi mərhələsi başlanır.

Rumun iqtisadiyyatının “sosializm” dövrü ilə bağlı son 40 illik dövrünün təhlili bazar iqtisadiyyatına keçidi və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasını şərtləndirən bəzi məqamları aşkarlayır:

Əvvəla, təməli hələ 1920-ci illərin sonunda SSRİ-də qoyulmuş “ölkənin bütövlükdə sənayeləşdirilməsi” prinsipinin tələm-tələsik Rumıniyada da tətbiqi bu ölkədə xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri arasında tarazlığın pozulmasına gətirib çıxardı. Əgər müharibəyə qədər ölkə əhalisinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə bağlı idisə, 1985-ci ildə əmək qabiliyyətli əhalinin 70 %-ə qədəri sənaye sahələrində çalışırdı. Sənayedə müvafiq infrastruktur yaradılmadan energetika, maşınqayırma, metallurgiya, neft-kimya sənayələrinin nəhəng obyektləri yaradılmışdı.

1987-ci il hüduunda Rumıniyanın sosialist kənd təsərrüfatında 419 dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi (onların payına dövlət kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 14 faizi düşürdü), 4356 kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı kooperativi (ümumi sahənin 60 faizi) cəmlənmişdi. Fərdi təsərrüfatların xüsusi çəkisinin digər postsosialist öl-

kələrlə müqayisədə nisbətən böyük olmasına baxmayaraq, onlar əldən - ayaqdan uzaq dağ yerlərində qalmışdı və üstəlik texniki təminatları dövlət tərəfindən deyildi. Belə bir fon gec-tez yeni sistemə keçidi zəruri edirdi.

İkincisi, iqtisadiyyat sahələrinin qeyri-bərabər inkişafı özəlləşdirmə yolu ilə qərb dəyərlərinə qayıdışı imkansız edirdi. O vaxtkı Rumın iqtisadiyyatının orbitində olan sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin təsnifatı da bunu sübut edir. Ölkədə kommunist rejiminin mövcudluğu ərzində yaradılmış sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrini 3 qrupa ayırıbsaq, onların müxtəlif “özəlləşmə” potensialına malik olmaları aydınlaşar: a) qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərən, həddindən çox istehsal məsrəfləri tələb edən kiçik və orta həcmli obyektlər. b) parametrləri beynəlxalq standartlara az-çox uyğun gələn, istehsal xərcləri ilə iqtisadi səmərəlilik göstəricisi arasında əlverişli nisbət olan orta və kiçik həcmli obyektlər. v) həddindən çox böyük istehsal xərci tələb edən, dünya qiymətləri ilə rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayan qeyri-effektiv iri sənaye obyektləri.

Üçüncüsü, əsasını ənənəvi işgüzarlıq təşkil edən və özünü daha çox torpaq münasibətlərində bürüzə verən «kommunizm quruculuğu» dövründə çox cüzi dəyişikliyə məruz qalan mentalitet və kommunizm quruculuğu prosesinin nisbətən daha az zaman kəsiyini əhatə etməsi Rumıniyada normal bazar əlaqələrinin bərpasının daha ağırsız olmasını şərtləndirir. Lakin digər postsosialist ölkələrində olduğu kimi Rumıniyada da xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılmasının qohumluq və qrup mənafeyinə söykənməsi təhlükəsi vardır.

Hazırda Rumıniyada sənaye müəssisələrinin 30-35 faizi özəlləşdirilib. Orta və iri həcmli müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlər və digər formalarda yenidən qurulması prosesi davam edir. Neftin hasilatı, ilkin emalı sahəsində yeni texnologiyaların cəlb edilməsi mərhələsi başlanıb. 1992-ci ildə torpaqlardan istifadənin yeni qaydalarının hüquqi əsaslarına dair bir neçə qanun qəbul edildi və bunun nəticəsi olaraq indi torpaqların 80 faizindən çoxu mülkiyyətçilərin əlində cəmlənib. Kənd təsərrüfatı obyektlərinin cəmi 18 faizi dövlətin əlindədir. Özəlləşdirilmiş obyektlərin və emal müəssisələrinin 37 faizi

səhmdar cəmiyyətlər formasındadır. Özəlləşdirmənin gedişində müəyyən edilib ki, mülkiyyətçilər öz torpaq sahələrindən istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Xırda kəndli təsərrüfatları texnikanı saxlaya bilmir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün həmin qurumlara əvəzsiz pul yardımları və güzəştli kreditlər buraxılır.

Dövlət yeni aqrar texnologiyanın yaradılmasına və onun xüsusi təsərrüfatlarda istifadəsinə kömək göstərir. Kənd təsərrüfatında qiymət stimulu yüksək rol oynadığından, Rumıniyada bu amilə xüsusi diqqət yetirilir. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri tamamilə sərbəstləşdiyi halda, kənd təsərrüfatı texnikasına hökumət xüsusi güzəştli qiymətlər tətbiq edir.

Rumıniyada vergi sisteminin təkmilləşməsi vasitəsilə büdcə gəlirlərinin aradan qaldırılması, yeni infrastrukturların yaradılması üçün əhəmiyyətli maliyyə yönəldilməsi, savadlı investisiya siyasəti yolunda mühüm addılar atılır, dövlət aparatında korrupsiya və rüşvətخورluğa qarşı mübarizə aparılır. Ardıcıl maliyyə siyasəti sosial təminatlar üçün xərclərin ayrılmasını da imkanlı edir. Hazırda ölkədə inkişafa zəmin olan orta təbəqənin formalaşması prosesi gedir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmənin təşkili sahəsində İtaliyanın təcrübəsi nədən ibarətdir?
2. İtaliyada müəssisə işçi heyətinin işçiləri hansı kateqoriyaya bölünür?
3. «İsveç modeli»ndə hansı xüsusiyyətlər var?
4. İsveç siyasi idarəetməsində hansı məqsədlər üstünlük təşkil edir?
5. Polşada idarəetmə sahəsində islahatlar hansı sahələrdə həyata keçirilmişdi?
6. Polşada idarəetmə orqanlarında aparılan islahatlar necə nəticələnmişdir?
7. Rumıniyada idarəetmə islahatları nə zaman başlamış və hansı nailiyyətlər əldə olunmuşdur?

3.4. ABŞ-da idarəetmənin çağdaş xüsusiyyətləri

Çağdaş dövrdə elmi-texniki cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində, birinci növbədə ABŞ-da kapitalın görünməyən dərəcədə təmərküzləşməsi prosesi ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Bu işə istər-istəməz idarəetmənin praktiki məsələlərinə, onun bir sıra problemlərin işlənilməsinə təsir göstərir. Yüksək inhisarçı mənfəət əldə etmək və dağıdıcı rəqabət mübarizəsi, kortəbii inkişaf təsərrüfat sahiblərini həmin vəziyyətdən «çıxmaq» yollarını axtarmağa sövq edir. Bu səbəbdən də təkcə ABŞ-da deyil, digər inkişaf etmiş ölkələrdə son vaxtlar idarəetmədə köklü islahatların dinamik olaraq yeniləşməsi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilir. Əlbəttə, bu çağdaş istehsal münasi-bətləri şəraitində olan arzu olunandır. Ona görə də çağdaş idarəetmə metodları diqqət mərkəzində durur, çoxlu miqdarda elmi və məsləhət xarakterli mərkəzlər yaradılır, idarəetmə üzrə kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılması məsələlərinə böyük diqqət yetirilir.

ABŞ-da idarəetmə sahəsində son illərdə baş verən dəyişiklikləri qısa olaraq aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. İdarəetmə nəzəriyyəsi sahəsində. Bu sahədəki dəyişikliklər ayrı-ayrı idarəçilik fəaliyyətinin səmərələşdirilməsi (Teylor sistemi) sistemi ilə yanaşı ümumi sistem nəzəriyyəsi, kibernetikanın nəzəri prinsipləri və ideyalarından istifadə olunmaqla ümumiyyətlə idarəetməyə sistem halında yanaşılması ilə bağlıdır;

2. İdarəetmə texnikası sahəsində. İstehsal sistemlərinin, digər sistem və yarım sistemlərin elektron-hesablama maşınları (EHM), informasiya texnikası ilə təchiz edilməsi, istehsal, iqtisadi, maliyyə və kommersiya məsələlərində onlardan geniş istifadə olunması;

3. İdarəetmə metodologiyası sahəsində. Ayrı-ayrı problemlərin fərdi qaydada izah edilməsi, iqtisadi, istehsal xarakterli vəziyyətin şəxsi qaydada qiymətləndirilməsindən, müəyyən edilməsindən bir sözlə, onlara subyektiv qaydalı yanaşma metodundan sistemli təhlil, əməliyyatların tədqiqi, riyazi və elektron-proqramlaşdırmaya, paket proqramlı planlaşdırmaya keçilməsi kimi metodlar sistemi ilə əlaqədardır;

4. İdarəetmənin təşkilatı formaları sahəsində. Burada başlıca dəyişiklik hakimiyyətin, idarəetmə sisteminin forma və strukturunun ayrı-ayrı funksiyalarından proqram-məqsədli idarəetmə strukturuna keçilməsi, müxtəlif funksiyaların inteqrasiyası, onların konkret bir məqsədin həyata keçirilməsinə tabe edilməsi, bununla da idarəetmənin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş sistemləri arasında ki ziddiyyətləri, uyğunsuzluqları «həll etməkdən» ibarətdir;

5. İdarəetmənin sosioloji-psixoloji sahəsində. Son vaxtlar ABŞ-da və bir sıra digər Qərb ölkələrində fiziki əməklə yanaşı, əqli əmək sahəsində çalışan işçilərin intellektual əməyinin daha çox istismar edilməsi, istismar metodlarının humanistləşdirilərək təkmilləşdirilməsi, habelə şəxsiyyətlərarası əlaqələrin «yeni» formalarının tətbiq edilməsi, stimullaşdırılması, məsuliyyət, idarəetmə fəaliyyətinin koordinasiyası, idarəedici heyətin mütəmadi olaraq təlim-treninglərə cəlb edilməsi və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu əslində «İnsan münasibətləri» doktrinası ilə birbaşa əlaqədardır. Ona görə də ABŞ-da Teylor və Fayol sistemləri ilə, bu məktəbin nümayəndələrinin konsepsiyası ilə birinci dəfə E. Meyo tərəfindən irəli sürülən «İnsan münasibətləri» məktəbinin müddəalarının inteqrasiya edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Teylor sisteminin çağdaş ardıcılıları olan A. Alen, R. Devis, Q. Kunts və başqaları idarəetmənin əvvəllər irəli sürülmüş koordinasiya, ixtisaslaşma prinsiplərinə yeni qaydada yanaşmış, beləliklə də həmin funksiyaların qarşılıqlı təsiri və həyata keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamışlar. «Klassik məktəbin» çağdaş nümayəndələri «şaquli» və «üfiqi» idarəetmə funksiyaların özlərinin ixtisaslaşması, təşkilatı və strukturun istiqamətlərinin həmin ixtisaslaşmadan, təbəçilikdə olan adamların miqdarının bu ixtisaslaşmış funksiyadan açılı olaraq müəyyən edilməsi, funksiyalararası məntiqi əlaqənin qurulması məsələlərinə diqqət cəlb edirlər. ABŞ-da korporasiyalar və kompaniyalar formalaşarkən xətti və funksional təşkilətmənin dəqiq ayrılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Xətti təşkilətmədən əsas məqsəd məhsul istehsalını təmin etməkdir. Sənaye korporasiyaları və kompaniyalarda xətti təşkilətmə qaydasında istehsala baş menecer, yaxud

istehsal üzrə vitse prezident rəhbərlik edir, baş mühəndis isə texniki, texnoloji məsələlərə bir mütəxəsis kimi baxır. Funksional təşkilatmanın əsas vəzifəsi köməklik göstərmək, xidmət etmək, məsləhət verməkdir. Burada yenə də idarəetmə fəaliyyəti, «İnsan münasibətləri», onların davranışı ilə əlaqədar olaraq bixevioristik-bixeviorizm (davranış haqqında elm) məsələlərinə geniş yer verilir. Bundan məqsəd fəhlələrlə sahibkarlar arasındakı barışmaz ziddiyyətləri «sağlamlaşdırmaqdan» ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq «qrup münasibətlər», «qrup normaları», «kommunikasiya əngəlləri», «münaqişə və əməkdaşlıq» məsələləri də öyrənilir.

Çağdaş Amerika idarəetmə nəzəriyyəsində idarəedici heyətin fəaliyyət probleminə böyük əhəmiyyət verilir. Burada biznesmenlə maliyyə maqnatlarının başlıca diqqəti yüksək ixtisaslı peşəkar idarəedici heyətinin hazırlanmasına verilir. Ona görə də mürəkkəb istehsal güclərindən, çoxcəhətli informasiyalardan kortəbii istehsal, maliyyə məsələlərindən baş çıxarmağı, resurslardan səmərəli istifadə etməyi həyata keçirmək üçün belə tipli adamlar diqqət mərkəzində durur.

İdarəedici heyətin məsuliyyəti, maddi həvəsləndirilməsi məsələlərinə də böyük əhəmiyyət verilir. Ona görə də menecerlər də sahibkarlarla birlikdə izafi dəyərin bölüşdürülməsində iştirak etməklə, istehsal vasitələrinin sahibkarlardan az fərqlənir və inhisarçı burjua sinfi çərçivəsində xüsusi bir təbəqə kimi təzahür edirlər.

Son vaxtlar ABŞ-da idarəetmə texnikasının, riyazi-iqtisadi metodların tətbiqi və bununla da idarəetmə problemlərinin həll edilməsində onların rolu həddindən artıq şişirdilir. Aydın məsələdir ki, hər bir idarəetmə texnikası kapitalist təsərrüfat sisteminə xas olan antononist ziddiyyətləri həll edə bilməz. İdarəetmə texnikasının, riyazi modelləşdirmənin həmin problemin həllindəki qeyri-aparıcı rolu bir sıra Amerika mütəxəssisləri tərəfindən də etiraf edilir. Onlar düzgün olaraq göstərirlər ki, ABŞ-da idarəetmənin praktiki məsələlərinə nisbətən, onun riyazi məsələlərinə daha çox fikir verilir. Məsələn, Amerika alimi C.Forrester göstərir ki, real təsərrüfat vəziyyətinin mürəkkəbliyi və qeyri-xəttiliyi qarşısında riyaziyyat acizdir.

ABŞ-da 1960-cı illərin ortalarında prinsipcə yeni idarəetmə

strukturu yayılmağa başladı. İri sənaye kompleksləri ayrı-ayrı məhsulların mərkəzləşdirilmiş halda istehsalı və satışı ilə əlaqədar olaraq kompleks səlahiyyətə malik olan xüsusi orqanlar yaratmağa başladı. Operativ, cari rəhbərlik işləri aşağı vəsilədən olan idarəetmə orqanlarına həvalə edilirdi. Onların hüquqları xeyli genişləndirildi.

Son illərdə ABŞ-ın federal hökumətində mühüm təşkilati dəyişikliklər edilmişdir. 1969-1970-ci illərdə icraedici orqanların yenidən qurulması üzrə prezidentlik məsləhət şurası yaradıldı. Bu məsləhət komissiyası federal öhkumət orqanlarının yenidən qurulması üzrə bir sıra təkliflər hazırladı. Burada məqsədli, funksional informasiya sistemlərinə, cari və perspektiv məsələlərə, qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarətin bir orqanda birləşməsi və s. idarəçilik problemlərinə xüsusi diqqət yetirildi. 1971-ci ildə daxili məsələlərlə məşğul olan bütün nazirlik sisteminin işi tamamilə yenidən quruldu. Əvvəlki 11 federal nazirlikdən 5-i dövlət departamenti, müdafiə, maliyyə, ədliyyə və kənd təsərrüfatı nazirliyinin, digər yenidən qurulan 7 nazirlik – ticarət, nəqliyyat, səhiyyə, təhsil və sosial təminat, mənzil tikintisi və şəhərlərin inkişafı, daxili işlər, əmək-əvəzinə 4 iri inzibati mərkəzin – iqtisadiyyat, insan resursları, yerli inkişaf, təbii resurslardan istifadə nazirliklərinin yaradılması nəzərə alındı. Təşkilati yenidənqurmada dövlət - inhisarçı təmayüllərin artması da özünü göstərir. Federal orqanlar bütün daxili strateji məsələlərin həllini öz əlinə almağı, cari, operativ məsələləri isə ştat və yerli orqanlar səviyyəsində həyata keçirməyi zəruri bildi.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Çağdaş dövrdə ABŞ-da idarəetmə nəzəriyyəsi sahəsində hansı dəyişikliklər baş vermişdir?
2. Çağdaş dövrdə ABŞ-da idarəetmə nəzəriyyəsində nəyə böyük əhəmiyyət verilir?
3. Hazırda ABŞ-da F.Teylorun davamçıları kimlərdir və onlar hansı ideyalar irəli sürürlər?
4. ABŞ-da nə vaxtdan prinsipcə yeni idarəetmə strukturu

yayımağa başladı və əsas yeniliklər nədir?

5. ABŞ-da yaranan prezidentli məsləhət komissiyası hansı orqanların yenidən qurulması üzrə hansı qurum yaradıldı?

3.4. İdarəetmənin çağdaş Yaponiya modeli

II Dünya müharibəsindən sonra Yaponiyada inkişafın əsas faktoru Qərbin kapitalist iqtisadiyyatı şəraitində yaranan istehsalat idarəçiliyi elminin dövlət həyatında mühüm strateji yer tutmasıdır. Yaponiyada idarəetmənin əsas komponentləri aşağıdakılardır: sənaye mühəndisliyi, operativ öyrənmə, işin aparılması psixologiyası, ictimai münasibətlər və dizayn. Yaponiyada bu elmin sürətlə irəliləməsi həm elmi-texniki inqilabı, həm də demokratikləşmə proseslərinin dərinləşməsi ilə şərtlənirdi. Müharibədən sonra Yaponiya universitetlərində idarəetmə fakültəsi ən populyar və nüfuzlu hesab edilirdi.

Yaponiyada təşkilatın, müəssisənin idarəçiliyi sənəti mənecrlərdən aşağıdakıları tələb edirdi:

- Keyfiyyətli təhsil, peşəkarlıq, səriştəliliyin və rəhbərliyə yardım keyfiyyətinin olmasını;
- Müəyyən edilmiş qayda və texnologiyalara uyğun öz vəzifə və funksiyalarını vicdanla yerinə yetirmək;
- Həyatda və biznesdə dialektik dəyişiklikləri və zaman faktörünü nəzərə alaraq vaxtında və qəti qərarlar qəbul edilməsi üzrə iradə və cəsarət;
- Öz peşə imkanlarını real qiymətləndirmək və onu özünütənzimləmə əsasında həll edilən problemlərlə uyğunlaşdırmaq;
- Məqsədləri düzgün müəyyənləşdirmək, «zəif yerləri» aşkar etmək, prioritet məsələləri və onların həll edilməsinin effektiv metodlarını tapmaq bacarığı;
- Məsuliyyətli qərarları müstəqil olaraq qəbul etmək bacarığı;

- Əməyi əməkdaşlar arasında düzgün bölüşdürmək bacarığı və başqalarının görməli olduğu işi özünün etməsinə çalışmaq;
- Mütəşəkkil və ahəngdar qarşılıqlı münasibətə yüksək peşəkarlığa, məsuliyyətə və bir-birinə həqiqi dostluq və məhəbbətə malik komandanın formalaşdırılması bacarığı;
- Təbiiyində olanlarla sadə davranmaq, öz xeyirxahlığı və səmimiyyəti, hər kəsin problemlərini bilməsi və anlaması ilə onların hörmət və məhəbbətini qazanmaq bacarığı;
- Əməkdaşlarını diqqətlə dinləmək, anlamaq, onların çətinliklərini aradan qaldırılmasına yardım etmək;
- Əməkdaşların fəaliyyət planının hazırlanması və reallaşdırılmasına cəlb edilməsi bacarığı;
- Kollektiv üzvlərini məhsuldar və vicdanlı əməyə, effektiv idarəetmə üçün aparıcı əhəmiyyət daşıyan, işə yalnız biliyi ilə deyil, həm də qəlbi və təcrübəsi ilə yanaşmağı motivləşdirmək bacarığı;
- Ünsiyyətlik, adamlarla davranış, əməkdaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət, ümumi işin xeyrinə insan potensialından məhsuldar istifadə edilməsinə təkan verən qarşılıqlı anlaşma və həmrəylik mühitinin yaradılması bacarığı;
- Əməkdaşlar pul mükafatı, trening hazırlığı və vəzifələrini artırmaq yolu ilə həvəsləndirilməsi;
- Kütlə qarşısında çıxış və fərdi söhbət etmək bacarığının olması;
- Rüblük (kvartal) məruzələrinin hazırlanması.

Yapon alimi Li Yakokkanın kvartal məruzələri sisteminin effektivliyi onunla şərtlənir ki, o, yaranan problemlərin həllinə yeni yanaşmaları stimullaşdırır və bütün səviyyəli rəhbərlərə aşağıdakı imkanları yaradır:

- Öz vəziflərini müstəqil müəyyənləşdirib, özünə nəzarəti həyata keçirmək

- İdeyanın həyata keçirilməsi üzrə ilk addımın ən uğurlu vasitəsi olan, fikirləri yazılı ifadə etmək
- İşin məqsəd, məzmun və metodlarını korrektə etmək
- Öz xəyallarını unutmamaq
- Görülmüş işlərin nəticəsini qiymətləndirmək, müsbət təcrübəni ayırmaq və növbəti kvartal üçün yeni vəzifələr müəyyənləşdirmək
- Yeni plan tərtib edib, onun icra vaxtı və metodlarını müəyyənləşdirmək
- Öz peşəkarlığını, əməyinin nəticə yönümlülüyünü, son nəticəyə görə müstəqillik və məsuliyyətini artırmaq
- İnnovasiyalı fəaliyyəti inkişaf etdirmək və onun praktik olaraq həyata keçirilməsinə yardım etmək
- Hər bir rəhbər işçinin əməyinin keyfiyyət və effektivliyini aşkar etmək
- Təşkilatın bütün səviyyələrdəki rəhbərləri arasında dialoq həyata keçirmək
- Tutduğu vəzifələrə uyğun olmayan işçiləri vaxtında aşkar edib onların könüllü olaraq imkanlarına uyğun vəzifələrə keçirmək
- Ümumi qarşılıqlı razılaşdırılmış və birgə işlə bağlı əməkdaşların fəaliyyətinin koordinasiyasını yaxşılaşdırmaq
- Müəssisə rəhbərinin monitoring və nəzarət fəaliyyətinin yüngülləşdirilməsi

Li Yakokka öz işçilərinə aşağıdakı sualları verirdi: 1. Yaxın 3 ay üçün qarşınıza hansı məsələləri qoyursunuz? 2. Plan, prioritet və vəzifələriniz nədən ibarətdir? Onların həyata keçirilməsi üçün nə etmək fikrindəsiniz?

Burada düzgün qərar qəbul edilməsini təmin edən faktorlar bunlardır: məqsədə çatmaq haqqında dəqiq təsəvvür, texnoloji və marketing tədqiqatlarının nəticələri, dəyişikliklər haqqında düzgün informasiya, toplanmış təcrübə, faktlara əsaslanan intuisiya, şüurlu

risk. «Yapon iqtisadi möcüzəsinə» nail olmağa yardım edən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- Sağlam milli ideya;
- İntellektual mədəniyyətin prioritetləri;
- Milli mədəniyyətin demokratikləşdirilməsi;
- Əldə edilə bilən inkişaf məqsədlərinə istiqamətlənmiş, elmə əsaslanan və uzaqgörən milli strategiyanın mövcudluğu;
- İşçi qüvvəyə az xərc çəkməklə yüksək məhsuldarlıq əldə edilməsinə səbəb olan ümumi dəyər, ideologiya və milli ideya əsasında rəhbər və təbəçilikdə olanların maraqlarını birləşməsinə yardım edən korporativ mədəniyyət;
- İşçi kollektivlərində yüksək intizam və qayda, vətənpərvərlik və qürur, yüksək vəzifə borcunun olması;
- Siyasi və iqtisadi pragmatizm, müdriklik və iqtisadi siyasətin mütəhərrikiyi;
- Hökumət və iqtisadiyyat arasında, vahid milli məqsədlər və dövlət stimullaşdırma sistemindən istifadə etməklə, sıx əməkdaşlıq;
- Müəssisə rəhbərliyinin həmkarlar təşkilatı ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və hörmət prinsipi əsasında fəaliyyəti;
- Xarici partynorlarla bərabərhüquqlu müqavilələr və qarşılıqlı əlverişli müqavilələr əsasında azad ticarətin tənzimlənməsi;
- Yaxşı təhsili və təşkilatçılıq istedadı olan rəqabətəqabil rəhbər işçilərin düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi;
- İstehsalat kollektivlərində işçilərin qarşılıqlı əvəzedilməsini tənzim edən universal bilik və vərdislər;
- Xüsusi prioritet sahələrin düzgün müəyyənləşdirilməsində hökumətin ekspert yardımı və elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsində onlara yardım göstərilməsi;
- Dövlətin iqtisadiyyatı, zərurət məntiqi ilə şərtlənən tənzimlənməsi;

- İqtisadiyyatın idarə edilməsində elm və incəsənətin əsas prinsiplərinin gözlənilməsi;
- İdarəetmə və təşkilatlanma sahəsində dünya təcrübəsinin müntəzəm olaraq öyrənilməsi və yaradıcı tətbiqi;
- İstehsalın yüksək səviyyəsini təmin edən yüksək məsuliyyət mədəniyyəti;
- Elmi-tədqiqat və texnoloji işləmələrə prioritet maliyyə qoyuluşu;
- Hərbi xərclərin aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar aşağı vergilər
- Doğru informasiyanın mövcudluğu.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Yaponiyada idarəetmə nəzəriyyəsi nə vaxtdan geniş yayılmışdır?
2. Li Yakokka idarəetmə sahəsinə hansı yeniliklər gətirdi?
3. «Yapon iqtisadi möcüzəsi»nin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
4. Hazırda Yaponiyanın idarəetmə təcrübəsi hansı amillərə əsaslanır?
5. Yaponiya və Qərb İdarəetmə nəzəriyyəsinin oxşar və fərqli tərəfləri hansılardır?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. B., 2006
2. Axundov M. Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
3. Atakişiyev M. S., Süleymanov Q. S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, 2004, 136 s.
4. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.

5. Qaraşov H.T. Həmkarlar ittifaqı rəhbəri: sosial idarəetmə subyekti kimi. Bakı, 2010
6. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarəetmənin fəlsəfi və psixoloji problemləri. Ahəng yolu., Bakı, Elm, 2008
7. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nəgıl evi, 2001
8. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çəşioğlu, 2004
9. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
10. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: 2009, 144 səh.
11. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslik. B.:2005
12. Xəlilov S. Lider – Dövlət – Cəmiyyət. B., AU, 2001, 358 səh.
13. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
14. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
15. Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления// Вопросы философии, 1974, №7
16. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. Москва, 1973, 392 с.
17. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. 1996, №5
18. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
19. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
20. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы. М.: МП "Сувенир", БГ. 1993, 364 с.
21. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969, 324 с.

22. Драго Р. Административная наука. М., 1982
23. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992
24. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
25. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. М.: 1991
26. Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред.Игнатов В.Г., Р-на-Дону, 1998, с.326.
27. Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред.Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
28. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. //Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
29. Токтыбеков А. А. Теоретические основы механизма государственного управления. М.: 1996, с. 302
30. Управленческие информационные системы. //Проблемы теории и практики управления. 1996, №2
31. Файол Анри. Учение об управлении. М., Феникс, 1992, 226 с.
32. Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) Р-на-Дону, 1998, с. 218
33. Easton D.A. Political System. N.Y., 1971
34. Lipset S. Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, 1963
35. Pye L., Verba S. Political Culture and Political Development. Prinseton, 1965
36. Tallerico M. Applications of Qualitative Analysis Software: a View from the Field // Qualitative Sojology. N.Y., 1991., vol.14, №3.
37. Dani Rodric. Has Qlobalizaton Gone Too Far?. System theory. N.Y., 2003

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANDA İDARƏETMƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ ÇAĞDAŞ İDARƏETMƏ MODELLƏRİNİN TƏTBİQİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

4.1. Azərbaycan idarəetmə təfəkkürünün meydana gəlməsi və inkişafı

Qədim dövrdə və orta əsrlərdə Azərbaycan türklərində idarəetmə təfəkkürünün formalaşmasında tanrıçılıq, maqların təlimi-, Zərdüşt («Avesta»), Mani, Məzdək, Dədə Qorqud («Kitabi-Dədəm Qorqud»), Nizami Gəncəvi («Beşlik» poeması), Yusif Balasaqunlu («Qutadğu Bilig»), Əbülhəsən Bəhmənyar, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Siracəddin Urməvi, Qazi Bürhanəddin, Nəsirəddin Tusi («Əxlaqi-Nasirin» və b.), Uzun Həsən («Qanunnamə»), Cahənşah Həqiqi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai («Dəhnamə» və b.) və b. mühüm rol oynamışdır. Məhz bu milli-mənəvi abidələrin sayəsində çağdaş Azərbaycan xalqı keçmişdəki idarəetmə təcrübəsi, mədəniyyəti ilə öyünə bilər.

Tanrıçılıq-şamançılıq. –Azərbaycan türklərinin ən qədim dini-fəlsəfi təlimi olan Tanrıçılıqda cəmiyyətin və ailənin idarə olunması ilə bağlı fikirlər öz əksini tapmışdır. Bəzi mütəxəssislər Tanrıçılıq təlimi ilə Şamançılığı bir-birindən ayırırlar. Əslində Şamançılıq da qədim türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərin dini-fəlsəfi inanclarından olub. Şamançılar insanla Tanrı arasında vasitəçi rolunu oynayan ayrıca bir təbəqə idi. Tanrıçılıq təlimində isə türklər göyü, səmanı Tanrı sayırlar: «Göy Haqqı!», «Səma Haqqı!», «Göyə (Tanrıya) and olsun!» və s. Ona görə də, türklər arasında bu

təlim göytanrılıq kimi də tanınır. Tanrılıq təliminə görə, Göy Tanrı insanları idarə edir, insanlar arasında zülmün qarşısını alır, ədalət və bərabərliyi təmin edir. Bu təlimdə ailə ən müqəddəs təsisat sayılır və burada hərənin öz hüququ var. Tanrılıq təliminin yayıcıları, təbliğatçıları Ozanlar idilər. B.e.ə. I minilliyin sonu, eramızın ilk əsrlərində Tanrılıq təlimi «Alp Ər Tonqa», «Kitabi-Dədəm Qorqud» və b. boylarda öz geniş əksini tapmışdır.

Zərdüştükdə idarəetmənin rüşeymləri. Qeyd edək ki, Zərdüştün kimliyi, onun irsinin konkret hansı xalqa (türk, fars və b.) məxsus olması məsələsində birmənalı elmi faktlar yoxdur və bundan irəli gələrək müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Ancaq bütün hallarda Zərdüştün və onun dini-fəlsəfi təliminin qədim Azərbaycan xalqına təsiri şübhəsizdir. Zərdüştükdə ən yaxşı dövlət forması monarxiya-dır. Burada hakimiyyət Ahura Məzdanın göndərdiyi müdrik hökmdar tərəfindən idarə olunur. Zərdüştün kitabı «Avesta»da qanunların ciddi şəkildə yerinə yetirilməsi, sosial ədalətə zəruri şəkildə əməl edilməsi, bərabərlik, təmiz əmək, ailə və nikah, qadının cəmiyyətdəki yeri, cinayətin və cəzanın növləri və s. kimi sahələrdə idarəçiliyin formaları haqqında məlumat verilir. «Avesta»da ictimai quruluşun və hüquqi institutların tam mənzərəsi canlandırılmış, ideal cəmiyyət - sülh, səadət cəmiyyəti, düşmənçilik və zorakılığın olmadığı əmək adamları cəmiyyəti təsvir olunmuşdur.

Zərdüşt qarəti, qətli, yalanı, rüşvəti, zülmü, hiyləni, basqını, ədalətsizliyi, tamahkarlığı və s. şər qüvvə olan Əhrimənin əməli hesab edir. Yer üzərində olan bütün yaxşılıqları, paklıqları və s. hamı üçün nemətlərin yaradıcısı olan Hörümüzün əməli sayılır. Bu təlimə görə dünyanın, o cümlədən insanın idarə olunması xeyir və şər qüvvələrin əlindədir. Bu mübarizənin sonunda xeyir şərə qalib gələcəkdir. Zərdüşt cəmiyyətin yaxşı idarəçiliyi üçün qanunların olmasını vacib saymışdır. Ona görə, Ahura Məzdanın ən yüksək əxlaqi prinsipi qanun və ədalətə tabeçilikdir.

Zərdüştükdə xeyirxah fikir, xeyirxah söz, xeyirxah əməl mühüm prinsiplər kimi əxlaqın əsasını təşkil edir. Zərdüştlük təliminə görə, cəmiyyətdə dörd zümrə mövcuddur: kahinlər (atravanlar), dö-

yüşçülər, əkinçilər və sənətkarlar. Burada qulların adı çəkilsə də, onlar müstəqil zümrə kimi qəbul edilmirdilər. “Avesta” Ahura Məzdanın dili ilə -kahinlərə Zərdüşt qanunlarını təbliğ etmək və onları həyata keçirmək kimi yüksək bir vəzifə verir. Buradan, belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər kahinlərə qanunları həyata keçirmək imkanı verilirdisə, deməli onlar cəmiyyətin idarə olunmasında əsas mövqe tuturdular və Məzdanın ədalətli qanunları ilə cəmiyyəti idarə edirdilər.

Manilik. Zərdüştüklə yanaşı qədim Azərbaycan xalqının idarəetmə təfəkkürünə təsir edən dini təlimlər arasında **Manilikdə** mühüm yer tutur. Bəzi alimlər manilik təliminin banisi manini (eramızın 3-cü əsri) türk (hətta Azərbaycan türkü) sayaraq, onun yaratdığı təlimi dövrünün ən mühüm islahatı kimi dəyərləndirirlər. Qeyd edək ki, Maninin adı ilə bağlı yaranan dini-fəlsəfi təlim ən çox türksoylu millətlər (uyğurlar, oğuzlar-Azərbaycan türkləri, türkmənlər və b.) arasında geniş yayılmışdır. Maninin sadə həyat təbliği olan şəxsi mülkiyyətdən imtina, sosial bərabərlik, eyni zamanda tamahkarlıqdan, qatillikdən, oğurluqdan, ailə xəyanətindən, cadugərlikdən, inama şübhə ilə yanaşan ikiüzüzlükdən, hərəkətlərdə süstlük və passivlikdən imtina etmək kimi tələbləri çox böyük ictimai əhəmiyyətə malik idi. Şübhəsiz, burada cəmiyyətin necə idarə olunması məsələsi ən mühüm yerlərdən birini tuturdu. Mani və onun tərəfdarları cəmiyyətdəki bütün bələlərin kökünü maddi nemətlərin ədalətsiz, qeyri bərabər bölünməsində görür və bu nemətlərdən hamının bərabər səviyyədə istifadəsini tələb edirdilər.

Məzdəklik. Bu təlimin banisi Məzdəki (eramızın 5-6 əsrləri) bir çox tədqiqatçılar Azərbaycan türkü sayırlar. Bu fikirdə olan alimlərin fikrincə, Məzdək Azərbaycanda anadan olmuş və ideyalarını ilk olaraq bu ölkədə yaymışdır. Məzdək Maninin sosial bərabərlik ideyasını davam etdirərək göstərirdi ki, dünyada olan var-dövləti adamlar arasında bərabər bölüşdürmək lazımdır. Onun fikrincə, təmsil olunduğu dövlətdə hamı bərabər hüquqlara malik olmalıdır, insanlar bir-birlərini zorakılıq, güc əsasında idarə etməməlidir. Məzdəkə görə, əgər hakimiyyət insanlar üzərində zor

gücünə ağalığ edib, onları ədalətsiz şəkildə idarə edirsə belə hakimiyyəti devirmək lazımdır. İnsanın azad olmasını isə Məzdək insanın maddi nemətlərdən azad olmaq, mülkiyyətdən uzaqlaşmaq səyi ilə əlaqələndirirdi. Məzdəkə görə Ali varlıq (Tanrı) dünyanı 4 qüvvənin köməyi ilə idarə edir: 1. İdrakın qüdrəti. 2. Aqlın qüdrəti. 3. Sayıqlığın qüdrəti. 4. Sevincin qüdrəti. Bütün qüvvələr isə insanda birləşir və fəaliyyət göstərir.

Manilik və məzdəklik ideyalarını sonralar xürrəmilər davam etdirmişdir. Xürrəmilərin başçıları da (Cavidan, Babək və b.) cəmiyyətdə bərabərlik ideyası ilə çıxış etmiş, bir günlük azadlığı 40 illik köləlikdən üstün saymışlar (Babək).

«Kitabi-Dədəm Qorqud»da idarəetmə məsələləri.

İdarəetmə təfəkkürü ilə bağlı mühüm qaynaqlar arasında Dədə Qorqud müdrikliyi ayrıca yer tutur. Fikrimizcə, Azərbaycan türklərinin idarəçilik sənəti, idarəetmə mədəniyyəti öz dolğun və geniş ifadəsini «Kitabi-Dədəm Qorqud»da öz əksini tapmışdır. Bu dastan Azərbaycan türklərinin idarəçilik dünyagörüşünün ayrıca və önəmli bir qoludur. Məhz bu əsərdə xalqın ən sadə formadan mürəkkəb, ali pilləsinə qədər idarəçilik məsələləri öz əksini tapmışdır. Burada oğuzların özlərinə məxsus hakimiyyət qayda-qanunları, qəbilədaxili idarəçilik vardır. Ayrı-ayrı kiçik feodallar xan, yaxud bəy adlanır ki, onlar da vahid xanlar xanına tabe idilər. Oğuz feodalları arasında tabeçilik itaətdən daha çox törələrə, rəğbətə və sədaqətə əsaslanırdı. Əsərdə xanlar xanı iltifatlıdır, elin taleyini düşünür, dünyanın ən zəngin, ən gözəl ərazisində - Dəmirqarı Dərbənd, Göyçə, Mardin, Əlincə, Qaradağ, Təbriz və b. yerlərdə yaşayan Oğuz-türk nəslinin qeydinə qalır, qayğısını çəkir. Burada Xanlar xanının iradəsi xalqın iradəsi olduğuna görə, Oğuz elində təsbit olunmuş qayda və qanunları heç kim dəyişdirə bilməz. Məsələn, Xanlar xanının göstərişinə görə el şənliyinə çağırılmış bəylər, xanlar arasından oğlu olan ağ otağa, qızı olan qızılı otağa, sonsuz olan isə qara otaqda yerləşdirilməlidir.

Dastanda ailə-məişət idarəçiliyinə də müəyyən yer verilmişdir. Belə ki, evi olmayan bir kəs evlənməz, ailə qurmazmış. Yəni

evliliyin başlıca şərti evi olmaq idi. Eyni zamanda yeniyetmə bir igidlik göstərmədən ona ad qoymazlarmış. Hər bir Oğuz-türk oğluna öz igidliyinə uyğun olaraq ad verirlərmiş. Oğuz elində ailənin əsasını bir-birinə qarşılıqlı məhəbbət və rəğbət bəsləyən ər-arvad münasibəti təşkil edir. Oğuz elində ata, ana, oğul, qız, gəlin və b. qohumlar arasında təəssübkeşlik hissi güclüdür. Ailənin idarə olunmasında, eləcə də hər b meydanlarında qadınların rolu heç də kişilərdən az deyil. Ailədə oğul üçün nümunə ata, qız üçün isə anadır.

«Kitabi-Dədəm Qorqud»da Oğuz təəssübkeşliyi, oğuzlar-türklər arasında birlik əzmi güclüdür: «Yalnız yigit alp olmaz». Bu yüksək insani hiss başçıdan tutmuş çobanədək hamıda hakimdir. Bu eldə yalan söyləmək böyük qəbahətdir. Qazan xan ona əsir alan düşmənilərinə deyir ki, heç vaxt yalandan and içə bilməzki onların əlindən xilas olan kimi öcünü, qisasını almayacaq. Qazan xan deyir ki, heç vaxt öz canına görə Oğuz elini alçaltmaz, bu elin törələrinə qarşı getməz.

Bu kitabda törələrə və onlara əməl olunmasına çox böyük önəm verilir. Hər bir kəs bu törələrə əməl etməli və bundan kənara çıxmamalıdır. Bu heç də zalımlıqdan, despotluqdan irəli gəlmir. Əksinə burada hər bir kəs özü qanunları pozmaqla zalıma, yalançya, çevrilə bilər və belələri əfv edilməməlidir. Biz dastan boyu mövcud olan törələrə nə cür əməl edilməsini dəfələrlə görürük.

Yusif Balasaqunlu (1017-1077) və onun «Qutadğu bilig» əsərində idarəetmə motivləri. Yusif Balasaqunlu bu əsərində islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törələrdən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini üzvi şəkildə birləşdirərəkən təbii ictimai-sosial və fəlsəfi baxışları ifadə etmişdir. Bu mənada əsər «türklərin mənəvi tərəfini, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtdığı bacarmışdır». O, bu əsəri ilə insan həyatının mənasını təhlil etmiş onun cəmiyyət və eyni zamanda dövlət içindəki vəzifəsini təyin edən bir fəlsəfə - həyat fəlsəfəsi sistemi formalaşdırmışdır. Dövlətin qanunları da, Ana Yasası da, ordusu və idarəetmə sistemi də o zaman möhtəşəm və qüdrətlidir ki, hər bir vətən övladı dövləti öz ailəsi

qədar sevir və müqəddəs sayır. Vətəndaşın dövlətçilik hissini və milli dövlətə məhəbbətini ifadə etmək baxımından «Qutadğu bilig» örnək əsərlərdən biri kimi tariximizə daxil olub.

Bu kitabda türklərin dövlət idarəçiliyinin təməl prinsipləri göstərilmişdir. Balasaqunlu əsərdə Gündoğdu adlı ədalətli, bilikli bir hökmdarla onun vəziri Aydoldu arasındakı həyat, dövlət, idarəçilik haqqındakı söhbətləri təsvir etmişdir. Bu dialoqlarda anlaşılır ki, Gündoğdu ədalət, Aydoldu səadət və xoşbəxtlik rəmzidir. Gündoğdu deyir ki, bəyliyin təməli ədalətdir, ədalət yolu bəyliyin əsasıdır. Bəy ölkəni ədalətlə idarə etsə arzusuna çatır. Ona görə, rəhbərlər yalnız ədalətli olmaqla kifayətlənməməli həmişə doğru yolda olmalı, qərar verərkən bunu heç vaxt unutmamalıdır: «Əgər yaxşı olsa elin başçısı, Yaxşı olacaqdır onun işçisi».

Daha sonra Aydoldunun yerinə onun oğlu - Öyüdülmüş vəzir olur. Gündoğdu ilə Öyüdülmüş arasındakı söhbətlər də ağıl, elm, zövq, bəylik, ədalət, mərdlik və siyasət haqqındadır. Hökmdar və onun ətrafı, vəzirin şəxsiyyəti, sərkərdələrin kim olması haqqında söhbətlərdə elçi, qapçı, katib, xəzinədar, hətta aşbazın belə kim olmasından danışılır. Dövlət və idarəçiliyi təfərrüatı, detallı ilə izləyən bu dövlət başçıları çağdaş həyatı deyil, dövlətin əbədiyyətini qazandıran dəyərləri təhlil edirlər. Əsərdə deyilir ki, Bəy eli və qanunu siyasətlə nizamlayar, xalq öz hərəkətini onun siyasətinə uyğunlaşdırır. Elin (dövlətin) dirəyi, təməli iki şeyə bağlıdır: xalq üçün yaxşı qanun və xidmətçilərə verilən əmək haqqı. Bəy ölkəsini yaxşı idarə etmək üçün bilikli, ağıllı, adil, tədbirli, nəcabətli, abırlı, mərhəmətli, səbirli, gözütöx, şəfqətli, ədalətli və s. olmalıdır. Balasaqunlu Öyüdülmüşün dilindən yazır: «Xalqa başçılıq etmək ağır və böyük işdir. O, baş ağırdan və əziyyətli işdir. Bu işin sevinci az, qayığısı çoxdur, Öyənə az, söyənə isə çoxdur».

Yusifə görə, insanların ən yaxşısı imanlı insanlardır. Vəzir isə xalq içindən seçilməli, doğrucul və bilikli olmalıdır. Balasaqunlu yazır: «Qanun adamı hər yerdə yuxarı başa keçirər». O, məmurlar haqqında isə deyir: «Gözütöx adam vəzifə başında rüşvət almaz, Hacib (məmur, sarayda xidmət edən) rüşvət alsın, bəy (hökmdar)

gülünc vəziyyətə düşər. Yoluna düşən işi rüşvət pozar. Rüşvət bəşmiş işi çiy edər. Ona görə, biliksiz adam, idarəetmə ilə məşğul olursa heç bir işə yaramaz, qəlbi boş olar. Bəylərin, rəhbərlərin (idarəedənlərin) işinə biliklə adamlar yarayar: «Bilikli adamın yeri göydən də ucadır».

Əfzələddin Xaqani. «Töhfətül-İraqeyn» əsərində özünü oğuz türkü adlandıran - «Bir Əcəm türküyəm, dəricə deyən, Yalavac tanıyanam, Tanrı istəyəm» Xaqani, türklərin qədim vətəni kimi Turan və Xəzran adların tez-tez çəkir, onların cəmiyyət, dövlət idarəçiliyini yüksək qiymətləndirir. Bu da türklərin-xəzərlərin Qafqaz və Azərbaycanda əsrlər boyu davam edən dominantlığının nəticəsi idi. Xüsusilə, Turan türklər üçün əbədi bir simvola çevrilmişdi. Xaqani türklərin vətəni Turanla yanaşı, Türküstan terminindən də istifadə edir. Burada Turan qədim türklərin vətəninə andırırsa, Türküstan igid, müdrik, cəsur türklərin yaşadığı bir ölkədir: «**Əsil Türkistana get, orda mənəli adam axtar, Kimə lazım Çinə adəmgiyah axtarmağa getmək**». Xaqani açıq şəkildə türklərin idarəçilikdə, qayda-qanunlara əməl etməkdə böyük bir millət olmasına işarə vurur. Ancaq saray həyatı sonralar Xaqanidə şah idarəçiliyinə qarşı müəyyən ikrah hiss oyatmış və ömrünün son illərində sadə həyat yaşamağa üstünlük vermişdir. Xaqani dövründə qayda-qanuna əməl olunmamasından şikayət etmiş, ədalətli şah arzulamışdır. O inanırdı ki, gec-tez yer üzərində ədalətli idarəçilik sistemi bərqərar olacaqdır.

Nizami Gəncəvinin (1141-1209) utopik demokratik idarəetmə görüşləri. «Xosrov və Şirin» poemasında «Dərbənd dənizinin bir sahmanında», «Arrandan başlamış Ərmənə qədər» hökmdarlıq edən Məhin Banunun dilindən Nizami Gəncəvi türklüyümüzü və türkün hakimiyyət idarəçiliyini bu cür ifadə edir: «Əgər o aydırsa, biz afitabıq, O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (Alp Ər Tonqa-F.Ə.)». Deməli, Arran-Bərdə hökmdarı Məhin Banu özünü Əfrasiyabın, yəni türklərin nəsilindən sayır. Nizami Gəncəvi də Məhin Banunun dilindən bu xalqın kökünün türk olması və Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) kimi hökmdarlarının olması ilə fəxr edir.

Eyni zamanda N.Gəncəvi bir türk hökmdarının ədalətli, cəsur, el qaygısı çəkən, doğrucul, igid və s. kimi sifətlərini göstərmişdir. Böyük mütəfəkkirimizə görə bir türk hökmdarı qarətçi, tamahkar, zalım və s. ola bilməz («Sultan Səncər və qarı»). Ona görə, dövlət və zülm bir araya sığışa bilməz. Öz türklüyü ilə daim fəxr edən Nizami Gəncəvi türk hakimiyyətini ədalətin simvoluk imi xarakterizə etmişdir.

Xüsusilə N.Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında türk xalqlarının qədimliyini, onların hakimiyyət ənənələrini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Bu əsərində Makedoniyalı İskəndəri Qıpçaq ellərinə aparan N.Gəncəvinin məqsədi türklərin yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiya və bütün Qafqaz ellərində qədim xalqlardan biri olmasını sübuta yetirməkdir: **«Xəzər dağından Çin suyuna qədər Türklərlə doludur bütün bu yerlər».**

Eyni zamanda bu əsərində böyük ziyalımız ideal cəmiyyəti geniş şəkildə təsvir etmiş və onu əsaslandırmağa çalışmışdır. N.Gəncəvi sonrakı yüzillikləri qabaqlayaraq demokratik idarəçilik üsullarını təsvir etmişdir. Bu əsərdə N.Gəncəvi İskəndəri ideal cəmiyyətə, xoşbəxtlər ölkəsinə aparmaqla ədalətli, demokratik cəmiyyətin nə cür ola biləcəyini anlatmaq istəmişdir. Ona görə, ədalətli cəmiyyəti yaratmaq yalnız hökmdarların işi deyil, bunu bütövlükdə xalq etməlidir. Yəni rəhbərlərlə sadə xalq özü bir yerdə demokratik cəmiyyət qurmalı, hakimiyyət xalqı zorakılıq əsasında deyil, rəşional şəkildə idarə etməlidir. Eyni zamanda cəmiyyətin öz daxilində də zorakılığa, təcavüzə, oğurluğa və başqa cinayətlərə yol verilməməlidir. Bu cəmiyyətin əsasını ədalətlik və bərabərlik təşkil etməlidir.

Nizamiyə görə, dövlət başçısı «sürüyə cavabdeh bir çobandır». Hətta bundan da məsuliyyətli bir mövqedədir. Başdakı beyin bədənin bütün üzvlərini idarə etməkdə hansı mövqedədirsə, dövlət başçısı da onun kimidir: «Əl ayağın fəaliyyətindən razı deyilsə, cavabdeh başdır». Fərd dövlətə münasibətdə müəyyən vəzifələri icra etməyə borcludur. Amma fərd hər hansı dövlətdə yalnız vəzifə daşımağa borclu deyil, həm də bir sıra hüquqlara malikdir. Dövlət başçısı dövləti idarə edən bir şəxs kimi fərdə nisbətən daha məsuliyyətli

olmalıdır. Ancaq bu o demək deyil ki, fərd məsuliyyəti dövlət başçısının, və yaxud vəzifə sahiblərinin üstünə ataraq tamamilə geri çəkilməlidir. Nizamiyə görə, iqtidar ilə təmkin bir-birini tamamlayan şeylərdir: «Güclü ol, amma təmkinini əldən vermə». Dövlətin idarə olunmasında böyük şair filosof məsləhətləşmə tərəfdarıdır.

M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin demokratik idarəetmə prinsiplərini və ideal cəmiyyət ideyalarını ilk dəfə dolğun və elmi şəkildə göstərə bilmişdi. Rəsulzadənin fikrincə, Nizaminin baxışlarına uyğun dövlət idarəsini reallaşdıran hökmdar İskəndərdir. İskəndərin şəxsinde Nizami biliyə, hikmətə və sənətə bağlı olan bir hökmdar görünür. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın özü də xarakter (səciyyə), cəsarət və qəhrəmanlığı ilə bərabər, alim, filosof və tədbirli bir insan kimi tanınır. Ona müavinlik edən vəzir Yunanıstanın ən məşhur filosofu Ərəstundur (Aristotel). Sarayında Yunanıstanın bütün tanınmış filosof və alimlərindən təşkil olunmuş Dövlət Şurası tipli yüksək bir məclis vardır. Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və vətənsəverlik xüsusiyyəti daşımaqla bərabər, yaratdığı obrazlarla təlqin etdiyi fikir meydanında milli çərçivədən kənara çıxmış, bütün bəşəriyyətə şamil olan duyğularla həyəcanlanmış, millətlər və ölkələrin fəvqündə olduğu kimi, dövrlər və əsrləri yarıb keçən yüksək və dünyaya şamil bir qaşığıya cavab verə biləcək «söz»ü tapmağa çalışmışdır. Bizim qənaətimiz ilə bu «söz» İskəndərin möcüzəsində tapılmışdır. Bu möcüzə bugünkü bəşəriyyətlə birlikdə bizim də gerçəkləşməsini görmək istədiyimiz idealdır. Millətlərə yalnız mənəvi avtoritetlə nüfuz etmək, ruhlarını anlayaraq varlıqlarına qarşı ehtiram etmək.

Nizaminin yaratdığı ideal cəmiyyətin Sovet dövründə kommunizm quruluşuna oxşadılmasına etiraz edən M.Ə.Rəsulzadə, Nizaminin ideal cəmiyyəti ilə bolşeviklərin kommunizm ideologiyası arasında heç bir oxşarlığın olmadığını ortaya qoyurdu: «Nizaminin «Cənnət şəhər»i dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allahu tanıyır, o birisi isə rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük təbliğat silahıdır. Birincidə

sevgi əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə təhlükəsiz yaşadığı halda, ikincidə insanlar daim ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilmir, ikincidə isə oğurluq ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hamı casusdur. Birinci silahsız və dindar, ikinci, təcridat-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci, fitnə nədir bilməz, ikinci, bütün dünyanı bürüyəcək bir fitnə yuvasıdır. Sözün qıyası: dini əxlaqa və ictimai anlayışa əsaslanan «Nizami sosializmi» ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı «rus sosializmin» bir-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!.. Fəqət, bizim fikrimizcə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya sığa bilərsə, Nizami ilə bolşeviklər də o qədər birgə ola bilərlər!...».

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Nizaminin ideal cəmiyyəti Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bərabər tutula bilər ki, bu fikrində böyük ideoloqumuz, çağdaş dövlətimizin qurucusu tamamilə haqlıdır.

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) və onun «Əxlaqi-Nasirin» əsərində siyasi və inzibati idarəetmənin qoyuluşu. N.Tusi Azərbaycan mütəfəkkirləri arasında ilk dəfə siyasi idarəçiliyi elmi şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır. Tusiyə görə dövləti idarə etmək sənəti olan siyasətin başlıca məqsədi xalqı kamilləşdirmək, nəticəsi isə onun səadətə çatdırmaqdan ibarət olmuşdur. O, bu siyasəti «fəzilətli siyasət» və ya başqa deyimlə «imamət» adlandırır. Müəllifə görə bir də «naqis» və ya nösanlı siyasət var ki, buna da «zorakılıq» deyilir. Bu siyasətin məqsədi xalqı qul halına salmaq, nəticəsi isə bədbəxtlik və məzəmmətdir. Birinci siyasət camaatı ədalətə çağırır, rəiyyəti ən sədaqətli dost gözü ilə baxar, ölkəni xalqa xeyir verən işlərlə doldurar, hökmdar özü şəhvani hisslərinə hakim olar. İkinci siyasət isə bunun tam əksinədir. Hər iki halda camaat gözlərini hökmdara dikər, özlərini onlar kimi aparmağa çalışar.

Tusiyə görə hər bir ölkədə belə iki şeydən törəyə bilər 1) ölkədə qəddar şahlıq olanda 2) ölkə özbaşına buraxılında. Qəddar şahlıq ona görə qorxuludur ki, burada zalım adamlar təriflənər,

özbaşnalıq isə ona görə qorxuludur ki, burada alçaq və şər adamlar əzizlənərlər. Tusi yazır: «Ölkəni idarə etməyə məsul olan adam bir şeyi qəti bilməlidir ki, dövlətlərin bünövrəsi qarşılıqlı kömək və əmək əsasında birləşən, beləliklə, bir bədənin üzvləri yerində olan insanların ümumi ittifaqı əsasında yaradılmışdır». Bu ittifaqın əsasını isə 4 təbəqə - ziyalılar, hərbcilər, ticarətçilər və kəndlililər-sənətkarlar təşkil edir. Filsofa görə, dövlət yalnız ədalət əsasında bu göstərilən 4 təbəqənin ittifaqı və vəzifələrə ləyaqətli və istedadlı insanların təyin edilməsi ilə uzun müddət yaşaya bilər.

Tusi dövlət rəhbərini idarəçilikdə zora deyil, rasionallığa əsaslanmağı çağırırdı. Onun fikrincə, zorakı, despotik üsullarla idarəetmənin sonu yoxdur və bu axırda üsyanlara aparıb çıxarır ki, nəticədə dövlətin əsasları sarsılır, o, məhv olur. Tusi dövlətin və dövləti idarəetmənin bütün mahiyyətini ədalət, fəzilət və hikmət qanunlarında cəmləşdirmişdir. Mütəfəkkirə görə, dövlətin gəliri cəmiyyət üzvləri arasında ehtə bölüşdürülməlidir ki, heç bir kəs narazı qalmasın. Onun fikrincə, gəlirlərin düzgün bölüşdürülməməsi zülmə aparıb çıxarır. O deyirdi ki, dövlətin möhkəmliyi hökmdarın siyasi idarəetmə qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Tusi də N.Gəncəvi kimi ideal dövlət, cəmiyyət idarəçiliyi ilə bağlı utopik fikirlər səsləndirib. O, azad cəmiyyətin tərəfdarı kimi hesab etmişdir ki, burada hamı bərabər hüquqlu olmalı, yoxsul və varlı olmamalıdır: «Azadlıq şəhəri azad xalqa məxsus olduğuna görə hamı belə şəhərdə yaşamağı sevir, hər kəs burada istədiyi kimi dolanıb öz məqsədinə çatır. Bu şəhərin sakinləri hüquq bərabərliyinə malikdirlər, onlar dövlət xadimlərindən üstüdürlər, çünki vəzifəli şəxslər xalq tərəfindən seçilirlər... Hər dövrdə, zamanda hökmdara ehtiyac yoxdur. Əhali arasında nizam-intizam olsa, bu onlara uzun müddət bəsdir. Lakin bütün dövrlərdə müdrək bir rəhbərə ehtiyac vardır. Tədbir olmasa nizam-intizam aradan qalxar, insan cəmiyyəti lazım olduğu kimi inkişaf etməz».

Tusiyə görə, cəmiyyət mürəkkəb struktur elementlərindən ibarətdir: ailə, məhəllə, şəhər icması, böyük xalqlar icması, dünyəvi icma. «Hər adam bir evin /ailənin/ tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev

bir məhəllənin tərkib hissəsi kimi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi kimi, hər şəhər bir xalqın tərkib hissəsi kimi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar". Burada Tusi cəmiyyəti bir tam kimi götürür və bu tamı təşkil edən hissələr arasında özünəxas ifadələrlə sinergizm və vəhdətin olması ideyasını irəli sürür. Daha sonra Tusi belə bir fikrə gəlir ki, insan dövlətdən kənarında yaşaya bilməz. Dövlətin insanların aktiv fəaliyyətinə, insanların isə dövlət tərəfindən qorunmasına ehtiyacı var.

Tusi cəmiyyəti dörd təbəqəyə bölür: qələm əhli, qılınc əhli, müamilə əhli, ziraət əhli. Filosof bu dörd təbəqə arasında qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlığın mövcud olmasını zəruri hesab edirdi. Məhz bu əlaqə nəticəsində dövlət uzun müddət fəaliyyət göstərir. Tusi böyük ustalıqla göstərirdi ki, əgər dövlət bir tamdırsa, təbəqələr onun hissələridir. Bu tam daxilində hər hissənin öz yeri var. Hər hissə özünəməxsus funksiya yerinə yetirir. O, buna görə də bir hissənin funksiyasının əlindən alınıb başqa birisinə verilməsinin əleyhinə çıxırdı. Onun fikrincə belə hal tamın pozulmasına gətirib çıxarar. Tusi dahiyənə şəkildə göstərirdi ki, dörd ünsür (od, su, torpaq, hava) təbiətin mövcud olması üçün nə qədər zəruridirsə, söylənilən dörd təbəqənin mövcudluğu da cəmiyyət üçün o qədər zəruridir.

Dahi mütəfəkkirin fikrincə, iki dövlət tipi mövcuddur: xeyirxah və qeyri-xeyirxah dövlət. Farabi kimi Tusi də bu iki dövlət tipini insanların könüllü və kortəbii birləşməsinə görə fərqləndirirdi. Xeyirxah dövlətə "ideal dövlət"i daxil edirdi. İdeal dövlətdə hamı çalışır ki, ancaq yaxşı işlər görsün, biri digərinə yardım edə, fayda verə bilsin. Bu dövlətdə hər şey qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir.

Tusi dövlətin davamlılığı üçün müxtəlif funksiyalar həyata keçirən dayaqların arasında qarşılıqlı vəhdətin olması fikrini irəli sürərək həmin dayaqları belə xarakterizə edirdi: Birinci, qanunu tənzim edənlər - müsəlman fihqşünaslığı, ritorika, poeziya, kalliqrafiya sahəsindəki mütəxəssislər. İkinci, qanunların ədalətliliyini mühafizə, dövlət sakinlərinin bərabərliyini təmin edən orqanlar. Üçüncü, şəhə-

rin (dövlətin) qoruyucuları. Dördüncü, dövlətin mövcud olması vasitələrinin qayğısına qalan orqanlar. Daha sonra, Tusi, dövlətin idarə olunmasında bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan beş sistemin olması fikrini əsaslandırır: fazil (dövlət işlərinə dair mühüm tədbirlər kompleksi işləyib hazırlayanlar), əhalinin savadlandırılması və maarifləndirilməsilə məşğul olan peşə sahibləri, dövlət mühafizəçiləri, mücahidlər və maliyyəçilər.

Tusi, dövləti idarə etmək, "ölkənin sahibi olmaq istəyən" şəxsdə yeddi qabiliyyətin olmasını lazım bilirdi: atalıq, alicənablıq, mətinlik, tam əzm, səbirlilik, var-dövlət, sadıq və əməlisaleh köməkçilər. Onun fikrincə, əgər bütün bu qabiliyyətlər bir şəxsdə yoxdursa, onda ölkəni «qanun adamlarının rəyasəti» idarə etməlidir. Belə idarəetməni isə müəyyən qabiliyyətlərə malik bir neçə nəfər həyata keçirməlidir.

Tusi siyasətin dövlət, hərbi, xarici növlərini bir-birindən fərqləndirir, dövlət siyasətini «siyasətlər siyasəti» adlandırır. Mütəfəkkir hərəni öz yerində oturtmaq, hərənin öz payını verib başqasının haqqına əl uzatmağa qoymamaq, ictimai əmək prosesində ona tapşırılan işi yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün tədbirlər görmək zərurətini siyasət adlandırır.

Tusi, bəsit siyasəti dörd qismə bölür: ölkə, qələbə, kəramət və camaat siyasəti. «Ölkə siyasəti. Camaatı elə dolandıрмаğa deyərlər ki, bundan onların fəziləti artsın; buna füzəla siyasəti də deyirlər. Qələbə siyasəti nakəs adamlar haqqında görülən tədbirlərə deyərlər, bunlara nakəslər siyasəti də deyərlər. Kəramət siyasəti camaatı elə idarə etməyə deyərlər ki, bunun nəticəsində onların kəramətləri inkişaf edib artsın. Camaat siyasəti ilahi namus (ədalətli vicdan) əsasında tərtib edilmiş müxtəlif qayda-qanuna deyirlər ki, bununla camaatı idarə edərlər». Tusi bu dörd siyasət növünü bir-birindən təcrid etməyərək bütöv şəkildə həyata keçirilməsini məsləhət bilirdi.

Siracəddin Urməvinin (1198-1283) siyasi idarəetmə ilə bağlı fikirləri. S.Urməvinin fikrincə, insan hakim olmaqdan, hökm verməkdən qabaq bir fərd və ictimai varlıq kimi mövcud olmalı və yaşamalıdır. Bunun üçün insan maddi və mənəvi aləmi dərk etməli,

«yemək, içmək, paltar, mənzil» kimi zəruri tələbatlarını ödəməyə çalışmalıdır. O, yaşadığı cəmiyyətin strukturunu, onun formalaşmasını nəzərdən keçirir, insanların cəmiyyətdə müəyyən təbəqələrə bölünməsinə başçı ilə rəiyyət timsalında baxaraq, onun üzvi vəhdətini insan orqanizminə bənzətmişdir. Ona görə, başçının rəiyyətə olan münasibəti başın bədənə olan münasibətidir. Urməvi dövlətin idarə edilməsində şahın yaxınlarını - vəziri, əmiri, naibi tutduqları vəzifədə layiqincə işləməyə, diqqətli olmağa çağırmış və onlara müəyyən tövsiyələr vermişdi.

Urməvi qeyd edir ki, müxtəlif vəzifə sahibləri zəhmətkeş xalqı müdafiə edərək onun mənafeyinə xidmət göstərməlidirlər. Urməvi, məhsul becərən və maddi nemətlər istehsal edən rəiyyətləri bir-birindən fərqləndirir. Mütəfəkkir qeyd edir ki, başçı rəiyyətin qeydində qalmalıdır, belə ki, rəiyyət dövlət və mülkün əsasıdır. «Rəiyyət olmasa dövlət mövcud olmaz, dövlətin əsası olan sərvət də rəiyyətdən hasil edilir».

Cəmiyyətdə hər bir şəxsin öz mövqeyi olduğunu qeyd edən filosof, insanların bacarıq və qabiliyyətlərinə görə vəzifəyə təyin olunmasını münasib sayır. Urməvi yazır ki, əgər birisinin düzgün və müstəqil fikir yürütmək qabiliyyəti varsa, çətin məsələlərdən baş aça bilirsə, işlərin tədbirində məharət göstərsə, onu müharibəyə göndərmək məqsədəuyğun deyildir. Başqa birisi isə şücaətli və qorxmazdırsa, lakin fikir yürütməkdə və mülki tədbirlərdə zəiflik göstərsə, onu dövlət işlərində məşvərətə çağırmaq ziyan vurur.

Urməvi bacarıq və qabiliyyəti iki qismə bölür: mənalı və formal. Mənalı qabiliyyət dedikdə öz vəzifə borcunu yerinə yetirən şəxs sosial ədalət prinsipini əldə rəhbər tutur, formal qabiliyyətə gəldikdə vəzifəsini yerinə yetirmək naminə xalqın mənafeyini nəzərə almamaq başa düşülür. Dövlətin idarə olunmasında başçıda bəsirətliliyin və uzaqgörənliyin mühüm keyfiyyətlərdən biri olmasını vurğulayan filosof burada məsləhət və məşvərətin böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd edir. Urməvi məsləhətləşmənin iki növünü bir-birindən fərqləndirir: aşkar və gizli. Aşkar məsləhətləşmədə başçı öz fikrini əvvəlcədən bildirməyərək, ətrafdakıların rəyini dinləyir və

sonda öz fikrini söyləyir. Gizli məsləhətləşmədə başçı hər kəslə ayrı-ayrı görüşür, hər kəsin rəyini ayrılıqda öyrənir.

Ölkənin idarə edərkən naiblərin yerlərdəki fəaliyyətini və ümumiyyətlə, əhalinin yaşayış tərzini, hakimiyyətə münasibətini öyrənmək üçün Urməvinin fikrincə, başçının hər bir vilayətdə xəbər tutanları olmalıdır ki, onlar haqqı nahaqdan seçsin, vilayətdəki hadisələrin həqiqi mənzərəsini aşkara çıxartsın.

Urməvi dövlət idarəetməsində inzibati cəza tədbirlərinin tətbiq olunmasını lazım bilmişdir. Mütəfəkkirə görə, cinayətkar öz cəzasını almalıdır. Əks halda dövlətdə sabitlik olmaz. Cəzanın tətbiq edilməsi həm cani və cinayətkar olacaq insanların, həm də başqalarının həyatı üçün əhəmiyyətli hesab edilir, ölkədə cinayətkarlıq səviyyəsinin artmasından düşmən dövlətlər sui-istifadə edərək hücum təhlükəsi yarada bilərlər. Cəza tədbirlərini həyata keçirərkən rəiyyətin mövqeyinin müdafiə edilməsi Urməvinin fikrincə, başçıya ancaq ucalıq gətirir. Ölkədə maddi nemətlər bolluğu yaratmağı, quruculuq işləri aparmağı, ümumiyyətlə, iqtisadi və mədəni yüksəlişi zəhmətkeş xalqın fəaliyyəti kimi qiymətləndirən filosof onlara ədalətlə yanaşmağı məsləhət görür. O, ədaləti qanunun təyin etdiyi orta hədd adlandırır və cəmiyyətdəki müxtəlif qruplar, təbəqələr arasında hüquq bərabərliyinə riayət edilməsini ədalətin bərqərar olması üçün mühüm amil sayır.

Şah İsmayılın dövlət idarəetmə sistemində islahatları. XVI əsrdə Azərbaycanda yaranmış Səfəvilər dövləti bir tərəfdən milliliyə, türklüyə xidmət etsə də, digər tərəfdən din amili daha həlledici olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan-terk Dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Xətai imamilər təriqətini dövlət dini kimi elan edilmişdir. Bu baxımdan Səfəvilər tarixə həm də qızılbaşlılar ideologiyasının yaradıcısı kimi də düşüblər. Bu ideologiyaya görə (Xətaiyə görə), Xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmərsə, o kafirdir. «Məhəmməd peyğəmbədirsə, Əli «Allah həqiqətinin təzahürüdür» («məzhər-i həqq»)dir. İsmayıl özünün Əli və Fatimədən başlayan «məşəyi» ilə fəxr edir. O, Əlidə ilahi mahiyyətin başqa şəkllə düşdüyünə inanır. Əvvəlcə o (İsmayıl), Əli ilə bir olmuş, indi isə

yenidən züھر etmişdir. Peyğəmbərin və imamın keyfiyyətləri onun simasında təcəssüm etmişdir». İsmayıl yazır: «Mən məvali məzhəbəm, rahım Əli, Hacətim, zikrim, nəzərgahım Əli, Oldu ənqa tək Xətayi bivücut, Qafi-qüdrət, sirri Allahım Əli». Səfəvilərin islama bu cür münasibəti, sonrakı dövrlərdə daha ifrat şəkil almış və nəticədə dini kimlik milli kimliyi üstələmişdir. Bu daha çox özünü Səfəvi hökmdarı şah Abbasın dövründə büruzə vermiş və bu dövlət «şiələsmə» nəticəsində həm də farslaşmaya məruz qamışdır.

Səfəvilər başlanğıcda islam dininin şiə məzhəbinə xüsusi yer verməklə yanaşı, Azərbaycan-türk xalqının dilinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə və s. uyğun şəkildə siyasət yürüdülmüş, türk dili ilk dəfə dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Hətta türk sülaləsi və hakimyyəti kimi yaranan Səvəfilər dövləti sonrakı dövrlərdə nə qədər farslaşmaya məruz qalmış olsalar da, yenə də İrandan daha çox Azərbaycan və türk adına bağlı olublar. Ona görə də Səfəvilərin ideologiyası - dövlətin dilinin türk dili olması, hökmdarların və ordu başçılarının əsasən, türksoylu olması, sarayda türk dilində danışılması və s. xalq tərəfindəndən qəbul edilib və həmin dövrün yerli mütəfəkkirlərinin əsərlərində təqdir edilmişdir.

ÜmumAzərbaycan ərazisində (başqa qonşu ölkələr də daxil olmaqla) üç əsr yarım hakimiyət sürən Səfəvilərdən sonra meydana çıxan Əfşarlar və Azərbaycan xanlıqları (Təbriz, Gəncə, Maku, Quba, Ərdəbil, Qarabağ, Xoy, Şəki və b.) dövründə idarəetmə təfəkküründə ciddi dəyişikliklər baş vermədi. Doğrudur, Nadir şah bu sahədə bəzi islahatlar həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir, ancaq ümumilikdə bunlar bir nəticə verməmişdi.

XVIII əsrin ortalarında yaranmağa başlayan Azərbaycan Xanlıqlarını bir-birinə bağlayan isə vahid xalq olmaları, vahid dildə danışmaları, vahid dinə inanmaları, vahid mədəniyyətn təmsilçiləri olmaları, vahid keçmişi və köklərinin olması idi. Bu dövrdə Azərbaycan Xanlıqlarını bir-birindən ayıran ən mühüm amil isə hakimiyət davası idi. Azərbaycan Xanlıqlar birləşərək vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq əvəzinə, bir-birləri ilə çəkişmələri, ara müharibələri aparmaları nəticəsində çar Rusiyası və İran Azərbaycan

ərazilərini tədricən ələ keçirməyə başladı. İlk növbədə Azərbaycan ərazisində mövcud olan bütün müstəqil xanlıqların hakimiyyətinə son qoyuldu. Azərbaycan faktiki olaraq çar Rusiyası və türksoylu Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İran dövləti tərəfindən iki yerə parçalandı.

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər (1925) İrani və Cənubi Azərbaycanı bir yerdə türk mənşəli Qacarlar sülaləsi idarə etsə də, Cənubi Azərbaycan İranın vilayətləridən biri kimi idarə olunur, hakimiyyət aparatı farsların əlində idi və rəsmi dil fars dili, ölkənin rəmzləri isə fars ənənələri ilə bağlı idi. Eyni zamanda Qacarların nümayəndələri-şahları adətən, milli kimliklərini arxa plana çəkərək, özlərini daha çox fars padşahları kimi aparırdılar. Başqa tərəfdən, farslar öz içlərindən layiqli və güclü bir fars köklü bir sülalə tapa bilmədiklərinə görə, Qacarların şahlığı ilə barışmağa məcbur idilər. Onsuz da Qacarlar fars millətinə və İran adına xidmət edirdilər. Yəni, onlar bir türk sülaləsi kimi, türk millətinə və Azərbaycan adına ciddi bir xidmət göstərməyiblər. Ona görə də Qacarlar nə qədər türksoylu olsalar da, faktiki olaraq İran dövləti adı altında çıxış edərək, Rusiya ilə bir yerdə Azərbaycan türklərinin torpaqlarının iki yerə parçalanmasını rəsmiləşdiriblər.

Azərbaycanda çağdaş demokratik idarəetmə ənənələri isə XIX əsrin əvvəllərində hələ rüşeym şəklində meydana çıxmış və yalnız həmin əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdı. Halbuki Avropanın əksər xalqları, XIX əsrdə Şərqdə hələ də hökm sürən despotik və xurafatçılıq ənənələrindən bir neçə əsr əvvəl imtina etməyə başlamış və artıq Fransa, İngiltərənin timsalında konstitusiyalı dövlət yaratmağı da bacarmışdılar. Şübhəsiz onlar buna fəlsəfə, siyasət, dövlət, hüquq, idarəetmə və bu kimi sahələrdə yeni ideyalar irəli sürmək və həmin ideyaları gerçəkləşdirməklə nail olmuşdular. Avropa xalqları milli, konstitusiyalı dövlət yaradana qədər isə, dövləti idarə üsullarına, dünyəvi emlərə münasibətə, elmi-materializm ideyalarına görə, heç də XIX əsrdəki islam ölkələrindəki vəziyyətdən fərqlənməmişdi. Ancaq Avropada ingilis, fransız, alman və başqa xalqların filosof, sosioloq və siyasətşünasları cəsarətlə sxolastikaya, despotiz-

mə, ədalətsizliyə, kəlaləyə və s. qarşı çıxaraq təkamül nəticəsində XVII-XVIII əsrlərdə xeyli nailiyyətlər əldə etdilər. Bu nailiyyətlərin, yeniliklərin əldə olunmasında, milli və konstitutsiyalı dövlətin qurulmasında Lokk, Hobbs, Spinoza, Monteskye, Didro, Volter, Russo, Holbax, Sen-Simon və b. çox mühüm rol oynadılar.

XIX əsrdə Avropa xalqları inkişaf edib dini dövlətdən ayırdığı, despot şahlardan qurtulub konstitusiyalı dövlətlə idarə olunduğu vaxtda islam Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda bütün bunlardan əsər-əlamət belə yox idi. Burada hələ də şahların zülmkarlığı, məmurların özbaşnalığı, din başçılarının fırıldaqları və şəriətdən uzaq olan yalançı hökmləri bərqərar idi. XIX əsrə qədər Azərbaycan, İran və Osmanlı imperiyasında da hökm sürən dini hökmlərlə, despotik idarə üsulu ilə yaşayırdı. Azərbaycan və İran ərazisində mövcud olan Səfəvilər imperiyasının XVIII əsrin ortalarında tənəzzülü dövründə və süqtundan sonra yaranan xanlıqlarda da şəriət hökmləri və despotizm bərqərar idi.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Azərbaycan türklərinin ən qədim idarəetmə dünyagörüşü hansı dini-fəlsəfi təlimdə öz əksini tapmışdır?
2. «Kitabi-Dədə Qorqud»da idarəetmənin xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Zərdüştlük və Manilikdə idarəetmənin qoyuluşu və həlli yollarını göstərin?
4. N.Gəncəvi idarəetmə sahəsində hansı ideyalar irəli sürmüşdü?
5. N.Tusinın dünyagörüşündə idarəetmənin elmi-fəlsəfi əsasları nədir?
6. Şah İsmayıl türk dövlətçiliyinə hansı idarəetmə ideyalarını gətirdi?

4.2. XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycanda idarəetmə təfəkkürünün formalaşması

Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə çağdaş dövrün demokratik ənənələrinə, o cümlədən idarəetmə elminə yaxınlaşmaq XIX əsrdə baş vermişdir. Bu sahədə Abbasquluğa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, Seyid Əzim Şirvani və başqa mütəfəkkirlərimiz ilk cığır açmışdır. Onlar millətdə demokratik idarəçilik ruhunu oyatmaq, köləliklə barışmamaq və ən əsası milli kimlik, milli özünüdərk uğrunda savaşa başlamışdılar.

Maariflənmiş monarxiya tərəfdarı olan **Abbasqulu Ağa Bakıxanova** (1794-1847) görə, irsən keçən sülalə hakimiyyəti tamamilə qanunidir, ona hörmət edilməlidir. Onun fikrincə təbəələr hökmdara itaət etməlidir, çünki hökmdar qayda və qanunların qoruyucusudur. O yazır ki, rus imperiyası yerli xalqları itaətdə saxlamaq üçün zorakılıq etməməlidir. Başqa sözlə, hökmdar xalqa əziyyət verməməli, ölkəni idarə etmək bacarığına sahib olmalıdır. Ona görə, hökmdar hakimiyyətdən sui-istifadə etməməli və ədalətsizliyə yol verməməlidir. Hökmdar ölkənin sosial rifahına diqqət yetirməli və vaxtını boş yerə keçirməməlidir. Bakıxanov çar Rusiyası daxilində yaşayan xalqların gələcəyini isə ancaq elm və maarifdə görürdü. Ona görə xalq xurafat və cəhalətdən ancaq elm və maarif yolu ilə xilas ola bilər, biliksiz elm yoxdur.

Bakıxanova görə Şərq ölkələrində hökm sürən nadanlıq, cəhalət və elmsizliyə səbəb, müsəlmanların təhsil və ədəbdən uzaq olub, cahillikləri ilə fəxr etməsidir: «Fəxr edirdi hər kəs varla, nəsəblə, İşi yoxdu təhsil ilə, ədəblə. Bir məqsəddi dövlət yığmaq hər kəsə, O dövləti sərf etsin boş həvəsə. Axtarıb bir mənəb tapsın özünə, Zorla xalqı tabe etsin özünə. Dəm vuraraq onlar həsəb-nəsəbdən, Kənardılar hər bir hünər ədəbdən». Açıq şəkildə müsəlman ölkələrində ədalətsizliyin, özbaşnalığın olduğunu yazan filosof deyir ki, müsəlmanlar dünya elmlərindən də xəbərsizdirlər.

Təbrizdə olarkən görüklərindən dəhşətə gələn Bakıxanov, hələ 1830-cü illərdə bir çox xələflərini qabaqlayaraq yaşadığı cəmiyyətin idarə olunmasında çürüklüyü, eybəcərlikləri göstərmişdir. O, bəzi din xadimlərinin dövlət məmurları ilə birləşib xalqı çapıb-talamasını, cəmiyyətin də bu işin iştirakçısına çevrilməsini açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bakıxanov şəhər əhlinə xitabən yazır: «Əya gürhusitəmgər, əhaliyi-Təbriz, Vəfa yerinə cəfa sizdə bu nə adətdir?! Nə elmə talib olan var, nə mənindən agah, Görüm, ilahi, dağılsın, necə vilayətdir?! Nə rahü rəsmi-nəsara, nə şiveyi-islam, Nə bütperəst süluki, bular nə millətdir?!... Axund ilə xana hər tənə eyləsən yarasır, Bu müftəxorların əndişəsi şərərətdir». Bakıxanov anlayır ki, ya dini əxlaqi-mənəvi bir ideya kimi qalmalı və cəmiyyətin siyasi həyatına qarışmamalı, ya da islamın qayda-qanunlarına hamı olduğu kimi əməl etməlidir. Ancaq dövründə ruhanilərin, din başçılarının islamın qanunlarına zahiri münasibət bəsləyərək daxilən əməl etməmələrini, hər müsəlman ölkəsində ayrı-ayrı dini üsul və qaydaların mövcud olmasını görən Bakıxanov kimi dünyagörüşlü bir filosof isə təbii ki, bununla razılaşa bilmirdi. O, bu dinin əsasında yaranan qayda-qanunların cəmiyyəti necə əzdiyini görür və buna, etiraz edirdi. Bakıxanov başa düşürdü ki, yalnız islam amili bir milləti azad və xoşbəxt edə bilməz. Bu heç də bəzilərinin yazdığı kimi Bakıxanovun elmi-materialist dünyagörüşünə yaxınlaşmasının nəticəsi deyildi. Filosof sadəcə, dinlə dövləti idarəetmə ideyaları arasında yaxınlıq axtarırdı.

XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan ziyalılarından **Mirzə Kazım bəy də (1802-1870)** əvvəllər maariflənmiş monarx ideyasını müdafiə etmişdi. O belə hesab edirdi ki, müdirik hakimlər ölkəni sənaye, texnika və elmin inkişaf yolları ilə apara bilər və gözəl bir cəmiyyət yarada bilər. Sonralar o, utopik fikirlərdən əl çəkərək burjuamaarifçi-demokrat yoluna keçmişdi. O, sosial ədalətsizliyə, siyasi zülmə etiraz etmişdir. Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, bir sözlə, yer kürəsində sülh ideyasını təbliğ etmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) dövründə bir sıra islahatçı təkliflərlə çıxış etmişdir. Onun irəli sürdüyü və demokratik

idarəetmə təfəkkürünün əsasını təşkil edən ölməz ideyaları, bugünkü elmi-fəlsəfi reallıqla da üst-üstə düşməkdədir. O, feodal qayda-qanunlarını və despotik dövlət quruluşunu tənqid edir, ictimai həyatın ədalət əsasında yenidən qurulmasını tələb edirdi. 1850-ci illərdə Axundzadə maarifpərvər, ədalətli hökmdara ümid bağlayırdı. 1860-cı illərdə isə o, konstitusiyalı monarxiya fikrini irəli sürürdü. Axundov hesab edirdi ki, azadlıq insanın təbii hüququdur, insanın inkişaf etməsinin zəruri şərtidir. Odur ki, hər bir fərd öz fikirlərini azad surətdə söyləmək, azad şəkildə təbliğ etmək, yaşamaq hüququna malikdir.

Axundzadə birmənalı şəkildə azad cəmiyyətin və bunun çərçivəsində demokratik idarəetmənin tərəfdarı idi: "Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları ata-babasının və övliyayının qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu halda fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və heç bir işi düşünmədən və fikir etmədən görən avtomatlar olurlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb həməən dünənki dolandığı dünyanın axırına qədər təkrar edirlər». «Xalq öz taleyinin ağası olmalıdır, dövlət xalqın mənafeyinə xidmət etməlidir»- fikrini Axundov cəsarətlə, hərəratlə müdafiə etmişdir.

Qərb mədəniyyətinin təsiri alıtında, türk və müsəlman dünyasında ilk dəfə konstitusiyalı dövlət ideyasını da o, irəli sürmüşdür. Əvvəlcə ona hakim kəsilən ədalətli şah, maarifləndirilmiş şah ideyasından bir dəfəlik əlini üzən Axundzadə yazır ki, Avropa maarifçilərindən Volter, Russo, Mönteskye, Mirabo və başqaları zülmü aradan qaldırmaq üçün, şaha müraciət etmək əvəzinə, xalqa üz tutaraq onları zalımlara qarşı mübarizəyə səşəlmişdir. Axundzadə yazır: «Hazırda Avropa ölkələrinin bir çoxunda mövcud olan konstitusiyalı dövlət quruluşu həmin filosofların fikirlərinin nəticəsidir».

Axundzadə bu fikrini Mirzə Yusif xanın «Yek kəlmə» kitabına yazdığı məqaləsində inkişaf etdirir. Mirzə Yusif xan bu əsərində şə-

riət əsasında bəzi Avropa ölkələrində olduğu kimi konstitutsiya yaratmağı təklif edir. Axundzadə bu kitabı oxuyaraq və öz rəyini bildirmişdi. Ona görə gözəl kitabdır, ancaq ölmüş millət üçün yazılmışdır. Axundzadə haqlı olaraq yazır ki, nəsihət vaxtı keçmişdir. Bu vasitədən vaxtilə Avropa filosofları istifadə edərək hökmdarın nəsihət yoluyla zülmədən əl çəkib, ədalətli olacağına inanıblar. Ancaq bunun nəticəsini görməyən avropalılar bu niyyətlərindən əl çəkərək, elm öyrənib tərəqqi yolunu tutdular və birləşib şaha dedilər ki, səltənət və hökumət büsətindən əl çək. Bundan sonra avropalıların konstitusiyaya yaratdığını deyən Axundzadə, Mirzə Yusif xanın şəriət əsasında yaratdığı konstitutsiyasının bundan uzaq olduğunu yazır: «Sizə elə gəlir ki, şəriət hökmlərinin köməyi ilə Fransa konstitusiyasını Şərqdə həyata keçirmək olar; yeni zülmü aradan qaldırmaq olar. Yox, qətiyyənlə belə deyil! Bu çətindir və mümkün olan iş deyil! Əməvilər və Abbasilər əsri şəriətə daha yaxın idi. Zülmün və despotizmin binasını İslamiyyətdə əvvəlcə bunlar qoydular. Elə isə şəriət hökmləri var olduğu halda, zülm davam edir?!».

Axundzadə yazır ki, çıxış yolu xalqın əlindədir. Xalq özü şahı taxtdan salmalı və konstitusion dövlət yaratmalıdır: «Ədaləti yerinə yetirmək və zülmü aradan qaldırmaq, ancaq yuxarıda dediyim şəkildə mümkündür; yeni millətin özü bəsirət və elm sahibi olmalı, ittifaq və yekdillik əsaslarını əldə etməli, sonra zalıma müraciət edərək deməlidir: Səltənət və hökumət büsətindən əl çək!.. Ondən sonra, özü zamanın vəziyyətinə uyğun olaraq qanun qoyub konstitusiyon yazmalı və ona əməl etməlidir. O zaman millət yeni həyat tapacaq və Şərq torpağı gözəl cənnət kimi olacaqdır».

Axundzadəyə görə, konstitusiyalı dövlət üçün zəruri olan məsələlərdən biri də dinin dövlətdən ayrılmasıdır. «Xalqla dövlət arasında ayrılığın əsil səbəbi ruhanilərdir. Nə üçün? Buna görə ki, ruhanilər xalqın ruhuna və təbiətinə o qədər müsələt olmuşlar ki, camaat onların dediklərinə sorğu-sualsız itaət edir, ürəyində dövlətə nifrət bəsləyir» - deyən Axundzadəyə görə, ruhanilər xalqı «pənahı»na çevrilib və nəticə də xalq dövlətə ikinci dərəcəli baxır. Üstəlik, dövlət məmurları ruhanilərin qarşısında özlərini nökr kimi

aparırlar. Axundzadə yazır: «Xalqın mənafeyi, ölkə və vətənimizin abadlığı onu tələb edir ki, xalqla dövlət arasında birlik və mehribanlıq yaransın. Dövlət zahiri və həqiqi istiqlaliyyət əldə etsin. Təkcə özü xalqın pənahı olsun, ruhaniləri ölkəni idarə işlərində dövlətə şərik etməsin».

Bu məsələdə Axundzadə nə qədər haqlı olsa da, dinə qarşı həddən artıq radikallığı da özünü büruzə verir. Axundzadə bu dövrdə islamla, hakimiyyətdə əsas yer tutub xalqı çapıb-talayan ruhaniləri eyni tutur. Halbuki ruhanilərin əməlinə görə, nə islam, nə də onun peyğəmbəri günahkar ola bilməz. Fikrimizcə, konkret dövlət və din məsələsinə münasibətdə daha obyektiv mövqeni M.F.Axundzadə yox, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, M.Rəsulzadə və b. tutmuşdur.

Axundzadə Azərbaycan insanının demokratik təfəkkürünə despot, sivilizasiya, revolyusiya, progress, parlament, politika, patriot, liberalizm və s. kimi anlayışlar gətirmişdir.

Böyük təbiətşünas alim, publisist, milli mətbuatımızın banisi **Həsən bəy Zərdabi (1842-1907)** də cəmiyyətdə demokratik dəyişikliklərin, millətin azad şəkildə idarə olunmasının tərəfdarı olmuşdur. Bütövlükdə, Zərdabi cəmiyyətdə sosial ədalətsizlikləri, zülmü və s. haqsızlıqları tənqid etsə də,- ictimai dəyişikliklər, inqilabi hərəkətlər haqqında maraqlı fikirlər söyləsə də, bütövlükdə cəmiyyətə baxışlarında idealist mövqedə durmuşdur.

Zərdabi yazır ki, artıq dəfələrlə Avropa tayfalarının, Qərb xalqlarını Şərqi əhlindən artıq dərəcədə tərəqqi etmələri ilə bağlı yazılar yazıb, səbəblərini izah ediblər. Ən əsas səbəb də ki, Qərb xalqlarının daha çox elm təhsil etmələri və bir də azadlıqdır. Zərdabi yazır: «Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtacan bizdən çox avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satılma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq.

Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustada və qeyrə mægər qul deyil».

Əslində qul azad etməyi özlərinə savab bilən müsəlmanlar, xüsusilə də islam ölkələrinin başçıları, dini rəhbərləri bununla da insanların tamamilə azad olmasına mane olublar. Şəriətin bu cür müəddəalarından çıxış edərək, müsəlmanlar bir-birlərinin qullarına çevriliblər. Ona görə də, Zərdabi yazır: «Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik».

Zərdabi həməsrləri arasında Qərb mədəniyyətini şişirtmədən və ideallaşdırmadan millətini gerilikdən, avamlıqdan, birliksizlikdən, millət təəssübüzlüyündən və s. qurtulmasına, inkişafına çalışan bir mütəfəkkir olmuşdur. O, soydaşlarını başa salmağa çalışırdı ki, libaslarında, davranışlarında avropalıları təqlid etməklə heç nə düzəlməyəcək. Zərdabi yazır: «Küçələrdə cavanlarımız ya papağını əyri qoyub ay balam, ay balam çağırır, ya bir-birinə yaman deyir, meydanlarda kimi dərviş nağılına qulaq asır, kimi xoruz, kimi qoç döyüşdürür. Xülasə, heç bir həvəs ilə zəhmət çəkən yoxdur, hamı ya tənbelik edib, işdən qaçırıq, ya bikar oturub Allahdan buyuruq deyirik». Zərdabi Qərb mədəniyyətinin müsbət ideyalarını təbliğ etməklə, sadəcə millətinin gözünü açmağı qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Zərdabi üçün, millətin inkişafına səbəb ola biləcək, istənilən müsbət bir ideyadan yararlanmaq lazımdır. Əgər, millətin öz adət-ənənələri, islam və Qərb mədəniyyətində belə müsbət çalarlar varsa, onlardan yalnız istifadə etmək lazımdır. Əlbəttə, Zərdabi millətin inkişafına maneə olan amilləri - istər milli adət-ənənələrdən irəli gələn, istər islam əsasında yaranmış qaydalarda, istərsə də Qərb mədəniyyətinin ifrat ideallaşdırılmasından yaranan qüsurları görmüş və yeri gəldikcə tənqid etmişdir.

Zərdabinin 1875-1877-ci illərdə təkbaşına ərsəyə gətirdiyi «Əkinçi» qəzeti demokratik idarəetmə təfəkkürünün yayan ilk mətbu orqanımız olmuşdur. Təkcə bu qəzetin varlığı Zərdabinin demokratik

idarəetmə dəyərlərin yayılmasında oynadığı rolu açıq şəkildə ortaya qoyur. Zərdabinin «Əkinçi»dən sonrakı fəaliyyəti də milləti ilə bağlı olmuş, o, həm bir çox çağdaşlarının (N.B.Vəzirov, S.Ə.Şirvani, Ə.Gorani, Ələkbər Heydəri), həm də yeni nəslin (Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və b.) milli ruhda yetişməsində və formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, həməsləri ilə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində yaşamış bir çox tanınmış ziyalılarımız da - Hüseynzadə, Rəsulzadə, Ağaoğlu, Topçubaşov və başqaları Zərdabini özlərinin müəllimi, ustadı saymışlar.

Azərbaycanın türk mütəfəkkiri **Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1839-1897)** bütün elmi-fəlsəfi yaradıcılığı boyu türklərin əzmkarlığını, azadlıqsevər olmağını, soykökünə bağlılığını və islama hörmətini önə çəkmişdir. C.Əfqani sübut edirdi ki, Quran tamamilə azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsipinə əsaslanır, bütün müsəlmanları tərəqqiyə çağırır. Quranın mahiyyətini düzgün başa düşmək və ona riayət etmək İslam dünyasının nicat yoludur. C.Əfqaninin demoraktik idarəetmənin islama zidd olmadığını əsaslandırmağa çalışırdı: «Quranun həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğundur. İndiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalısı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşına olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər». C.Əfqani islama insanları zülmə və müstəmləkə işğalına qarşı dura bilən yeganə ideologiya kimi baxmış, onu yüksəlişin həqiqi qarantı kimi göstərmək istəmişdir. Onun fikrincə öz dininə, onun mükkəməlliyinə inam, xalqa belə bir inam aşılayır ki, o başqalarına nisbətən daha ləyaqətlidir. Əfqani hətta panislamizmi dəstəkləyən monarxlardan maliyyə yardımı almış və hesab etmişdir ki, bütün hallarda panislamizm ideyası hər bir millətin milli azadlığını əldə etməyə aparıb çıxaracaq. Əfqani üçün bu ideya əsas məqsədə - müsəlman xalqlarını milli azadlığını əldə etməyə xidmət etməyə

bərabər idi. Ancaq ömrünün son illərində yalnız İslam ideyası ilə müsəlman xalqlarının azad olla bilməyəcəyini etiraf edən C.Əfqani milli və bəşəri demokratik dəyərlərin də rolunu önə çəkmişdir.

Göründüyü kimi, XIX əsdə yaşamış Azərbaycan mütəfəkkirləri Qərbə yönəlmiş demokratik idarəetmə təfəkkürünün meydana çıxmasında çox mühüm rol oynamışlar. Onların istər praktiki, istərsə fəlsəfi-ideoloji fəaliyyəti idarəetmə təfəkkürünün yaranması və inkişafında başlıca amil olmuşdur ki, bu da sonrakı mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığında elmi-metodoloji açar rolunu oynamışdır.

19-cu əsr ziyalılarının az-çox ortaya qoyduğu idarəetmə təfəkkürü 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış mütəfəkkirlərimiz (Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev), Qarabəy Qarabəyov, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov və b.) üçün zəmin rolunu oynamışdır.

Azərbaycanda demokratik dəyərlərin, yeni idarəetmə üsullarının yaranması və inkişafında böyük türkçü və islamçı, ideoloq **Əli bəy Hüseynzadə** mühüm rol oynayıb. Ötən əsrin əvvəllərində Bakıda nəşr olunan «Kaspi», «Həyat» qəzetlərinə və «Füyuzat» jurnalına redaktorluq edən Hüseynzadə türk birliyi və islam dəyərləri uğrunda mübarizə aparmışdı. O, millətin islam dininə bağlılığını dinimizin ümumbəşəri mənəvi dəyərləri ilə izah etmişdi. Ə.Hüseynzadə milli özünüdərk inkişafında, Qərbin mütərəqi demokratik dəyərlərinin Azərbaycanda yayılmasında çox mühüm rol oynamış bir mütəfəkkirdir. Bu baxımdan Sovetlər Birliyi dövründə onu pantürkist və panislamist kimi qələmə verənlər əsl həqiqəti xalqdan gizləyirdilər.

Türkçülüüyü, türk birliyi ideyasını elmi-nəzəri cəhətdən işləmiş Ə.Hüseynzadə türklərin dünya tarixi və mədəniyyətinin inkişafında oynadıqları fəvqəladə əhəmiyyətli rolu yaxşı bilir və həmin ənənələrin bir zamanlar yenidən dirçələcəyinə inanırdı. O hesab edirdi ki, xalqı hərəkətə gətirmək, azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün onu əvvəlcə öz nəzərində qaldırmaq, yüksəltmək lazımdır. Ə.Hüseynzadə tərəfindən «türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» şəklində formulə edilib, bir prinsip halına gətirilən və milli

Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil edən bu ideya özündən əvvəlki millətçiliyin bir ifadəsi idi.

Ə.Hüseynzadənin demokratik idarəetmə dünyagörüşü «Siyasəti-fürusət» əsərində öz əksinə tapmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu da milli dövlətçilik ideyalarını yaranmasında və formalaşmasında mühüm yerə malikdir. Avropada, Parisdə təhsil almış Əhməd bəy islamçılığın və türkcülüyün inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, "Həyat", "Kaspi" və b. qəzetlərdə xalqın milli şüurunun oyanması, milli özünüdərk istiqamətlərində məqalələr yazır və ilk islami ehkamlara əməl olunmasını vacib sayır. Mütəfəkkir islamla türkcülüyün bir-birini tamamlaması ideyasını irəli sürməklə, milli dövlətçilik ideyasında milli bir xətt götürmüşdür.

Əhməd bəy Ağaoğlu yazırdı ki, tərəqqiyə nail olmaq üçün xalqı «yenidən tərbiyələndirmək» lazımdır. Ağaoğlu belə hesab edirdi ki, bu yenidən tərbiyənin bünövrəsinə mütləq daxil edilməli olan ideya və hissələri almaq üçün biz hara müraciət etməliyik? «Aydındır ki, Qərbə».

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, mütəfəkkir, doktor **Nəriman Nərimanov** isə sosial-demokrat ideyaları çərçivəsində Azərbaycanın idarə olunmasının tərəfdarı olub. O, dövlət idarə formasını üç yerə bölürdü: 1. Mütləq monarxiya, 2. Konstitusiyalı monarxiya, 3. Respublika. Nərimanov üstünlüyü respublikia idarəetmə üsuluna vermişdi. N.Nərimanov inanırdı ki, məhz dünyada sosializmin qələbəsi ayrı-ayrı millətlərə, o cümlədən, Azərbaycana da müstəqillik, azadlıq və sosial bərabərlik gətirəcək. N.Nərimanov yalnız ömrünün son illərində bolşevik «sosial-demokrat»iyasının əsl mahiyyətini görə bildi ki, artıq çox gec idi. Bolşevik «sosial-demokrat»iyasının ikiüzlülüyünə görə isə N.Nərimanovu günahlandırmaq düzgün deyil.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə idarəetmə üsulları. Azərbaycan türklərinin hələ qədim dövrlərdən dövlətçilik təcrübəsinə malik olması, yeni dövrdə demokratik quruluşlu dövlət qurmağa layiq və qadir olmağımıza şübhə yeri qoymurdu. Ancaq Azərbaycan

xalqının müstəqil dövlət qurmasını əngəlləyən ciddi səbəblər var idi. Rusiya, onun əbədi əlaltıları ermənilər və İrandakı fars şovinizmi bütün gücünü ortaya qoyaraq buna mane olurdu. Xüsusilə, Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər və onların Qafqazdakı əlaltıları olan ermənilər nə yolla olursa-olsun Azərbaycan türklərinin milli, müstəqil dövlətlərini qurmağa yol vermək istəmirdilər. Rus hökuməti və ermənilər müxtəlif təxribatlarla Azərbaycanda milli hökumətin yaranmasına əngəl törədirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, istiqlal qaçılmaz idi. Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən 1918-ci il mayın 28-də bütün dünyaya elan edilən Azərbaycan istiqlalı haqqındakı bəyannamədə deyilir: «1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziya ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquqi müstəqil bir dövlətdir. 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkil-idarə forması Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür edir. 3. Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün millətlə və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsirinə edər. 4. Azərbaycan Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəndaşlıq təmin eylər...».

Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığı yalnız Azərbaycan türkləri üçün deyil, bütün türk dünyası, müsəlman Şərqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu cümhuriyyətin qurulması yalnız çar Rusiyasında baş verən inqilabların nəticəsi deyil, millətin özünün ortaya qoyduğu milli ideologiyasının qanunauyğun sonluğu idi. Azərbaycan türkləri sübut etdilər ki, demokratik cümhuriyyət qurmağa, onu demokratik şəkildə idarə etməyə qadیر və layiqdirlər.

Azərbaycanın milli azadlıq ideyasının tarixi köklərini isə ilk növbədə qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə axtarmaq lazımdır. Azərbaycan üçün milli azadlıq təcrübəsi və milli dövlətçilik ənənəsi həmişə yanaşı mövcud olmuş, bir-birini tamamlamışdır. Milli dövlətçiliyin davamlılığı məhz milli azadlıq ideyasının xalqın həyatında daim mühüm yer tutmasından asılı olmuşdur. Ayrıca, bu ardıcılığı

Şimali Azərbaycan ərazisində qurulmuş dövlətlərdə də görmək mümkündür. Milli dövlətçiliyin olmadığı dövrlərdə isə milli azadlıq düşüncəsi özünü qoruyub-saxlamış və hər dəfə bunun yekunu olaraq Azərbaycan türklərinin mənsub olduğu yeni-yeni türk dövlətləri qurulmuşdur. Nəzər yetirsək görürük ki, ən qədim dövrlərdən indiyədək bu ardıcılıq pozulmamış, yalnız müəyyən fasilələrə məruz qalmışdır. Bu tarixi fasilələr isə bir millətin həyatı baxımından heç də faciəvi şəkildə özünü ortaya qoymasa da, ancaq özünün mənfi təsirini göstərməkdən də geri qalmamışdır. Bütövlükdə, milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları ən qədim dövrdən indiyədək Azərbaycan türklərinin həyatı ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur.

Bu baxımdan yeni cümhuriyyətin təməl daşları olan milli azadlıq və milli dövlətçilik məsələləri qədim tarixi-fəlsəfi və milli dəyərlərə malikdir. Bütün dövrlərdə işğalçılıq, müstəmləkəçilik siyasəti ilə barışmaz olan, milli azadlığını və milli dövlətçiliyini hər şeydən üstün tutan Azərbaycan türkləri bunu, qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə yaratdığı dövlətləri ilə dəfələrlə sübut etmişlər. Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan türklərinin qurduqları dövlətlər məhz milli azadlıq düşüncəsinin nəticəsidir və bunun nəticəsi olaraq milli dövlətçiliyin nə dərəcədə yüksək bir statusa malik olmasından xəbər verir. Ona görə də Azərbaycan türklərinin həyatında milli azadlıq və milli dövlətçilik məsələsi həmişə ön planda olmuşdur.

Əlbəttə ki, bütün bunların ümumiliyində yeni cümhuriyyətin əsas dayağı kimi, yenə də milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları dayanmışdır. Bu dəfə də tarixi-fəlsəfi və milli dəyərlərdən uzaqlaşmadan milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları, özünü bir qədər fərqli aspektdə büruzə vermişdir. Belə ki, yeni dövrdə bəşər cəmiyyətində, dünyada baş verən müasir milli dövlət anlayışı Azərbaycandan da yan ötməmişdir. Əksinə, Azərbaycan yeni dövrdə müasir milli dövlət qurmağa hazır olan ölkələrdən biri olmuşdur. Belə olmasaydı, islam Şərqi və türk dünyasında respublika tipli ilk dövlət quran Azərbaycan türkləri olmazdı. Deməli, yeni dövrdə milli azadlıq və milli dövlətçilik problemi böyük mütəfəkkirlərimiz

tərəfindən həm tarixi-fəlsəfi, həm də milli dəyərlər baxımından çox düzgün qiymətləndirilmişdir. Ayrıca, Azərbaycan türkləri milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyalarını yalnız bir millətin məsələsi kimi mənimsəməmiş, onu digər azsaylı xalqların həyatı ilə uzlaşdırmağı bacarmışdır. Bununla da milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyası bir xalqın məsələsi kimi dar çərçivədə qalmamış, azərbaycançılıq ideyası altında özünü bütün azərbaycanlıların həyatında göstərə bilmişdir. Bütün nəticəsidir ki, yeni dövrdə milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyasının reallaşmasında Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, başqa etnik qruplar da yaxından iştirak etmişdir.

Müvəqqəti hökumət ilk gündən öz programında açıq şəkildə elan etmişdir ki, hökumət başlıca olaraq işçi və kəndli insanlara istinad etməli və Azərbaycan azadlıq ölkəsi olmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı Milli Şuranın sədri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqu, dövlət başçısı M.Ə.Rəsulzadə yazır: «... Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman-xristian, türk-türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlıkasıb, sahibkar-işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü». Cümhuriyyət dövründə insan hüquq və haqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. «Vidən, mətbuat, yığıncaq azadlığına, həmkarlar azadlıqlarına təminat verilirdi ki, bu da, əlbəttə, hüquqi demokratik dövlətin əsasını təşkil edirdi».

Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentli bir ölkə idi. Parlament istəsə hökumət istefa verir və yeni tərkibdə seçilirdi. M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Millət Məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilən tələyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda

qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəsifə-vəzifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu».

M.Ə.Rəsulzadə bəyan edirdi ki, yeni Cümhuriyyət yalnız milli dövlət olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda çağdaş dövrün bütün demokratik idarəetmə tələblərinə cavab verən dövlət kimi fəaliyyət göstərir: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qərribə görünən bəyanatımın ikinci hissəsi ola bilsin, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir».

Dinindən və millətindən asılı olmayaraq ölkənin bütün vətəndaşlarına eyni gözlə baxan Cümhuriyyətin qurulmasında müstəsna rol oynayan **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** deyirdi ki, əgər Azərbaycanda milli hökumət möhkəmlənersə, ölkədə istənilən müsbət ideyalar həyata keçəcək. Mütəfəkkirin fikrincə, bu zaman Rusiyadakı inqilabın Azərbaycana təsiri də azalmış olacaq. Yəni bu zaman Moskva bolşevikləri milli hökumətə təsir etmək gücündə olmayacaqlar: «Rusiya inqilabi-əzəmi, hər nə deyirlərsə desinlər, qətiyyənlə iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdır? Bu sualla «Böyük Rusiya» fikri ilə məsum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən deyil, inqilabın kəndi təbiəti təhlil edərək cavab verməlidir... Biliyəm əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsbət nəzəriyyələrlə elan etdiyi əqanimi-hürriyyətdən son dərəcə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin kəsb-i-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquq-bəşərə aid düsturlar, hər halda, müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaid olacağına şübhə etməm. Hətta əfəndilər söyləmək istəyəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim da-

xili hürryyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir».

Azərbaycan parlamentinin açılışında Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi nitqdən bəzi məqamlara toxunmaq da yerinə düşərdi. «Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəni (böyük həqiqəti) dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin həqqi-hürryyəti və istiqlalları idi. Rusiya inqilabı təbiətində mövcud olan ruha sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsəydi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən mütəşəkkil azad və demokratik bir Rusiyanı bir an əvvəl təsis edəcəkdə. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da həyati-siyasiləri, digər məhkum millətlərlə bərabər, başqa bir təriddə (yolda) cərəyan edəcəkdə». Nitqinin sonunda Rəsulzadə demişdir: «Əfəndilər, bu gün Azərbaycanın paytaxtında Məclisi-Məbusan iftitarındayız (açılışındayız). Azərbaycan bir atəş mənbəyidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir atəşi-müqəddəs bəsləməlidir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətpərəstlərə rəhbər, bir şöləyi-ümid və iman təşkil eləmişdir. O atəş ki, bu gün də sərvət və saman (dövlət) səbəbi və bəisi-təməddüdüdür (mədəniyyətidir). Qoy, bu atəş Azərbaycan övladının sinələrinə dolsun. Milyonlarla ürəyi bu atəş əbədiyyən sönməz bir məşəl təşkil edibdə hürryyəti və istiqlalə doğru getdiyimiz maneəli yolları işıqlandırın!».

M.Ə.Rəsulzadə gənc dövlət üçün ən önəmli hal kimi onun iqtisadi cəhətdən ayaq üstə durmağını göstərirdi. Onun fikrincə, müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan Şərq ölkələri arasında ən inkişaf etmiş bir diyardır. Şərqdə bütün yeniliklər öncə bu ölkədə baş verir. Buna görə də M.Ə.Rəsulzadə bu hökumətin və onun vətəndaşlarının özəlliklərini göstərməyi də unutmurdu: «İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azər-

baycanlıdır... Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insan möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüquq saxlanırdı».

1920-ci ildə Azərbaycanın qısamüddətli, ancaq şərəfli istiqlal tarixinə, müvəqqəti də olsa, son qoyuldu. Lakin bu mübarizə heç vaxt bitmədi. Əksinə, AZADLIQ İSTİQLALI daim Azərbaycan türkləri tərəfindən davam etdirildi və 1991-ci ildə bu İSTİQLAL qaçılmaz oldu.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığında sosial-siyasi idarəetmə məsələləri və «Milli təsanüd» nəzəriyyəsi. 1910-cu illərin ortalarından Qafqaz-Azərbaycan türklərinin milli hərəkatının rəhbəri olan M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Dövlətlə millət arasında təzad bir mübarizə var. Dövlət və millət kəlmələrini mütəzad və mütəbariz mənada işlədirik. Çünki dövlət də millətin bir şəkli-digəridir. Millət-özək, dövlət qabıqdır. Fəqət bu tərif, şümüli bir millətə aid olan dövlətlər haqqında səhihdir. Digər təbirlə demək olar ki, bu tərifi təbii təşkilata malik olan dövlətlər haqqındadır. Çünki ən təbii dövlət - milli olan dövlətdir. Fəqət təhti-idarəsində bir çox millətlər olan dövlət də məlumdur ki, dövlət mənası ilə millət mənası bir olmaz». Rəsulzadəyə görə hökumətdən məqsəd hökumət daxilində olan vətəndaşların hüriyyətlərini mümkün olduğu qədər qeydlərdən azad buraxmaq, hüriyyəti-şəxsiyyəti, hüquq demokratiyasını təmin etməkdir: «Mədəni dövlət böylə olmalıdır. Məşrutyyəət və cümhuriyyəət idarələri bu əsası təmin üçündür. İndiki dövlətlər, bilxassə Rusiya kimi dövlətlər bir çox millətlərdən ibarətdir. Buna görə də mədəni dövlət təsisi dövlət ilə millətlərin münasibətini hüriyyəət və təbiətə müvafiq həll etməyə qaimdir».

M.Ə.Rəsulzadənin tarix qarşısında ən faydalı xidmətlərindən biri də milli demokratik dövlətçilik ideyasını irəli sürməsidir. Onun baxışlarında demokratik respublika ideyası birdən-birə meydana gəlməmişdir. Özünün dediyi kimi, «misli» Avropda olmayan» Azərbaycan Cümhuriyyəti, demokratik əsaslara söykənən sosial sistemli bir

dövlət idi. Yeni milli dövlət xalqı bu acınacaqlı vəziyyətdən qurtarmalı, xalqın öz dövləti olmalı idi. Bolşevizm bunu, Rusiyadakı bütün xalqlara vəd eləsə də, M.Ə.Rəsulzadə onlara bel bağlamır, onun «yaxıcı və yıxıcı» təbiətini hiss edirdi. O deyirdi ki, rus kommunizminin yıxıcı və yaxıcı tətbiqatı yanında türk demokratizminin yapıcı və yaradıcı icratı vardır. Yıxıcılıq keçər, yapıcılıq qalar. Azərbaycan Cümhuriyyəti məhz belə bir «yapıcı» dövlət sistemi idi.

1930-1940-cı illərdə M.Ə.Rəsulzadə cəmiyyətin idarə olunması ilə bağlı yeni bir nəzəriyyə - Milli təsanüdü (milli həmrəylik) irəli sürmüşdü. Onun bu nəzəriyyəsi Avropa elmi cəmiyyəti tərəfindən maraqla qarşılanmışdı. Dövlət sistemində liberalizmi və kommunizmi rədd edən və solidarizmə üstünlük verən M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Təsanüdcülükdə əski mədəniyyətin əsasını təşkil edən- hürriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları baqidir. Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyid, sırf zabitə vəzifəsiylə mükəlləf bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hürriyyət də, mülkiyyət də mütləq deyil, məşrutdur, şərt isə ümumun mənfəəti və dövlətlə millətin səlamətidir. Şəxsin olsun, zümrə və ya sinfin olsun – hürriyyəti, topluluğun yüksək mənfəətləri və hürriyyətini pozmamayaq şərtləri ilə çərçivələnmişdir. Liberalizm bu hüdudu bir şəxsin hürriyyəti ilə digər şəxsin hürriyyəti arasında ancaq etibar edir; bunun üçün də dövlətin vəzifəsini sadə bir zabitə və məhkəmə dərəcəsinə endirmək istəyirdi. Solidarizmdə isə dövlət millətin mütəmamil və cəmiyyətdəki münasibətlərin nəzimidir. Bu surətlə, solidarizm hürriyyət və mülkiyyət müəssisələrində qoyulmuş təbii təşəbbüs və ilərləmə həmlələrini zədələmədən, kapitalizmin liberal sistemdə ümumi mənfəət zərərinə işləyən ifratlarının önünə keçmək vəzifəsini dövlətə verir».

Rəsulzadə yazır: «Sinifləri əsas olaraq alan kommunizm kimi, fərdləri nəzəri-etibara alan liberalizm də daha kosmopolit və internasyonaldır. Solidarizm isə millidir. Çünki sadə şəxslərin və siniflərin maddi mənfəətə bağlı xüsusiyyətlərinə deyil, siniflər və fərdləri bir cəmiyyət halına gətirən mənəvi qüvvətlərə böyük qiymət verir.

Bu mənəvi qüvvətlər isə millət və dövlətlərin gerçəkləşməsində birləşdirici amil olaraq təsir edən dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaq ideal kimi mənəvi qüvvətlərdir». Bununla da o, həmrəylikdəki bu milliliyin mənəvi dayaqlarının birləşdirici amilini «dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaq ideal kimi mənəvi qüvvələrdə» görürdü.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Liberalizm mədəniyyətin ruhunu fərdin yaradıcı eqoizmində görür. Kommünizm isə bunu sinfi eqoizm ilə təbdil edir; solidarizm isə mədəniyyəti fərdi eqoizmlə cəmiyyət mən-fəətləri arasındakı ahəngdən ibarət bilir. Liberal cəmiyyətdə başqasını düşünmək (alturizm) qəhrəmanlıqdır. Solidarizmdə isə bu bir vəzifədir. Kəltür və tarix bağları ilə mənəvi birlik təşkil edən bir millətin fərdləri, topluluğun ortaq mən-fəətlərini qorumaq üçün öz şəxsi istək və mən-fəətlərini hüdudlandırmaq məcburiyyətindədirlər. Toppluluğun mən-fəətlərini təmsil edən müəssisə dövlətdir. Fərdin mənəvi mənliyini təşkil edən ortaq bütün qyimətlərin qaynağı milli camie, onu təmsil edən də dövlətdir».

M.Ə.Rəsulzadə dünyada hakim olan iki əsas sistemdən fərqli olaraq belə bir müddəa irəli sürür: «Madam ki, millətçiyiz, diyoruz; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə ediyoruz, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommünizmə təhəmmül caiz olamaz. Bizcə müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem milli təsanüd sistemidir». Milli təsanüd sistemini gündəmə gətirməklə Rəsulzadə mükəmməl bir nəticəyə gəlmişdir. Bu, artıq milli məsələ ilə sosial məsələnin bir-birilə uzlaşması demək idi. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründə düşüncələrində yaratdığı milli dövlətçiliyin yeni və son forması idi. Buna milli təsanüd adı verən Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə bir dövlətdə həm milli-dini dəyərləri, həm də sosial-demokrat, çağdaşlıq prinsiplərini tətbiq etmək olar. O, artıq sırf solçuluqla yanaşı, radikal millətçiliyi də qəbul etmirdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, o, millətçiliyi nasionalizm yox, patriotluq mənasında kəsb edilməsini önəmli sayırdı. M.Ə.Rəsulzadənin millətçilik məsələsində bir qədər geri çəkilməsi təbii idi. Rəsulzadə o zaman mil-

lətçiliyin tərəfdarı kimi çıxış edirdi ki, onda buna böyük bir ehtiyac vardı. Millət özünü tanımur, müsəlmançılıq adı altında assimilyasiyaya uğrayır, milli kimliyini bilmədiyi üçün təhqirlərə məruz qalır, milli haqlarını müdafiə edə bilmirdi və s. Belə bir məqamda millətin öz kimliyini ortaya qoyması üçün millətçiliyə ehtiyac yaranırdı. Bu zaman sosial-demokrat və liberal dəyərlərin qabardılması millətin oyanışına bir o qədər də xidmət etməzdi. Digər tərəfdən, ilk dövənlərdə sosial-demokrat ideyalarının tərəfdarı kimi çıxış edən Rəsulzadə sonralar anlayacaqdı ki, mücərrəd sinfi mübarizə ilə nəyisə əldə etmək mümkün deyil. Əgər sinfi mübarizə olacaqsa, bundan öncə bir millət olaraq türklər özlərini tanımalıdır. Millət olaraq özünü tanıyıb sinfi mübarizə aparan xalqla, milli kimliyindən xəbərsiz sinfi mübarizə aparaq xalq arasında böyük fərq var. Birinci halda öz milli kimliyini tanımayan millətin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağı göz önündədir. Ona görə ki, onun haqlarını «proletar sinfi» adı altında başqa millətlər mənimsəyəcəklər. Necə ki, Sovetlər imperiyasında sovet milləti adı altında qeyri-rus millətlərin əksəriyyəti məhz belə bir bəlaya düşər olmuşdular.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Əski nəsələ mənsub milli mühacirətin şüurlu qismi tərəfindən təmsil olunan siyasi proqramın milli həmrəylik, ictimai ədalət və siyasi istiqaldan bəhs edən üç əsası yeni nəslin ictimai və siyasi şüurunu müəyyən edir. Yeni mühacirətin siyasi düşüncəli qismi siyasi etiqadımızın yuxarıdakı «üçlü» ümdəsini böyük bir sevinc və vicdan rahatlığı ilə xəbər alırdı. Onlar qırmızılardan siyasətinin milli mühacirətin ictimai irtica ilə siyasi təhqir nümunəsi kimi tanıtdığını, yalan və böhtanlardan ibarət olduğunu görürdülər. Milli Azərbaycan Respublikasının yaşadığı istiqlal dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq bir dövrüdür. Əski və yeni mühacirətin ilham qaynağı, 1918-ci ildə elan olunan istiqlal bəyannaməsindəki demokratik əsaslardır. Əldə edilmiş milli istiqlalı yenidən qazanmaq əvvəlki kimi yeni nəslin də idealıdır: lakin bir şərtlə: yenidən qurulacaq Azərbaycanda əski ictimai uyğunsuzluğa, siyasi haqsızlıqlara meydan

verilməyəcək, sosial həmrəylik və ədalətin təmininə xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir».

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. A.Bakıxanov ədalətli şahı necə təsəvvür edirdi?
2. M.F.Axundzadə idarəetmə ilə bağlı hansı yeniliklər irəli sürmüşdü?
3. H.Zərdabi milli dəyərlərlə Qərbin demokratik dəyərləri arasında hansı uzlaşmalar aparmışdır?
4. Ə.Hüseynzadə milli ideologiyanın formalaşmasında hansı rolu oynamışdır?
5. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratik idarəetmə sistemində yeri və rolu nədən ibarətdir?
6. Azərbaycan Cümhuriyyətində mövcud siyasi və iqtisadi idarəetmə quruluşu hansı idarəçilik modellərinə uyğun idi?
7. M.Ə.Rəsulzadənin «Milli təsanüd» nəzəriyyəsinin əsasını nə təşkil edir?

4.3. Azərbaycanda çağdaş dövrdə idarəetmə modellərinin tətbiqinin metodoloji aspektləri

Tarixdən məlumdur ki, bir çox demokratik dövlətlər mütərəqqi dəyişikliklərə çevik uyğunlaşma siyasəti yürütməklə, yeniliklərin bütün müsbət potensialından səmərəli istifadəni təmin edən struktur və mexanizmlər yaratmaqla millilik və dövlətçiliyin ideal balansını, strateji perspektivini təmin edə bilmişlər. Bu baxımdan çağdaş dünyanın sosial-siyasi inkişafının magistral meyillərinin təhlil edilməsi qloballaşma prosesləri ilə üzvi vəhdət təşkil edir. Bütün planeti əhatə edən bu mürəkkəb proseslərdə Azərbaycanın yerini, rolunu, iştirak

formalarını və imkanlarını bilmək üçün inkişaf etmiş bir çox dövlətlərin beynəlxalq inteqrasiya xüsusiyyətlərini, dəyişikliklərə və islahatlara necə nail olduqlarını dərinlən öyrənmək vacibdir.

Azərbaycanda kardinal dəyişikliklərə yol açan, demokratik düşüncə tərzinin inkişafını stimullaşdıran islahatların əsası 1990-cı illərin əvvəllərində qoyulması danılmaz fakt kimi xalqımızın yaddaşına həkk olunmuşdur. Yeni quruluş siyasi və sosial-iqtisadi problemlərin dolaşığı dünyələrinin açılması istiqamətində Avroatlantik məkana inteqrasiya xətti götürərək, ölkənin təcrid vəziyyətindən çıxarılması və vətəndaş cəmiyyəti qurulması prioritet təşkil edir.

Çağdaş dövrün əsas məzmunu Sovetlər Birliyi dağılıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş bir ölkənin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə keçidilə bağlı uyğun idarəetmə sistemini formalaşdırmasıdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, normal sosial inkişaf yalnız çoxtərkipli mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyata keçidilə deyil, nəticələri elmə söykənən demokratik islahatlar şəraitində mövcud ola bilər.

Bu dövrdə Azərbaycanın idarəetmə sistemində baş verən müsbət meyillərlə yanaşı, problem və çətinliklər də az deyildir. Bu isə yeni sosial-iqtisadi sistemin mahiyyətindən irəli gələn və bu sisteme adaptasiya olunması prosesindən asılı olan bir vəziyyətdir. İnkişaf prosesində ölkənin qarşılaşdığı müxtəlif gözlənilməz problem və çətinliklərin yaranması ilk növbədə idarəetmə prosesində iştirak edən bütün subyektlərin fəaliyyətlərinin fəlsəfəsinin dəyişdirilməsinə olan ciddi ehtiyacdən irəli gəlir. Bu isə, həmişə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn zəruri texnoloji və intellekt bazası ilə ödənilir.

Əgər Azərbaycan vətəndaşı texnoloji istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, intellekt baxımından nəzəri idarəçiliyin mənimsənilməsinə və təcrübədə həyata keçirilməsinə daha az meyil edir. Bu da daha çox yeni yetişən nəsilə idarəçilik sahəsində daha dolğun və ətraflı bilgilərin verilməməsi, verilən biliklərin isə bəsit xarakter daşması ilə bağlıdır. Bir sözlə, istər orta, istərsə ali təhsil ocaqlarında idarəetmə sahəsində ciddi boşluqlar var ki, bunu yalnız

Qərb idarəetmə nəzəriyyəsini olduğu kimi tədris etməklə deyil, eləcə də demokratik idarəçilik dünyagörüşünün formalaşdırılması ilə nail olmaq olar. Yəni nəzəriyyə ilə cəmiyyətin müxtəlif sahələrinin idarəçiliyində tətbiq olunan metodlar üst-üstə düşməli, eləcə də ifrat qərbçilikdən qaçılaraq Azərbaycan türklərinin keçmişinə aid dövlət idarəçilik irsindən (Oğuz-»Kitabi-Dədəm Qorqud«, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və b.) geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Keçid dövrü cəmiyyətlərində demokratiyanın inkişafı ilə yanaşı, dövlət maraqlarının qorunmasının vacibliyi də aktual məsələ kimi gündəmdədir. Şübhəsiz, dövlət olmadan vətəndaşların demokratik hüquq və azadlıqlarını həyata keçirmək mümkün deyil. Lakin başqa tərəfdən, insanların hüquq və azadlıqlarını qoruya bilmədikləri dövlət də son nəticədə cəmiyyətin inkişafı üçün buxov və əngəl rolunu oynamağa məhkumdur. Bu siyasi ideyaların hər ikisinin eyni dərəcədə düzgün olduğunu dərk edərək, onlar arasında elə optimal seçim edilməlidir ki, nə dövlət vətəndaşların, nə də vətəndaşların hüquq və azadlıqları dövlətçilik təmayülünün labüd inkişafına xələl gətirməsin. Məhz peşəkar idarəçilik sayəsində respublikada ümumbəşəri dəyərlərlə çulğalaşan, milli xüsusiyyətləri, mental dəyərləri qoruyan ədalətli, sivil və demokratik cəmiyyətin qurulması, dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər birinin mənafeyi prioritet götürülməlidir.

Məhz peşəkar idarəçilik ayəsində respublikada ümumbəşəri dəyərlərlə çulğalaşan, milli xüsusiyyətləri, mental dəyərləri qoruyan ədalətli, sivil və demokratik cəmiyyətin qurulması, dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər birinin mənafeyi prioritet götürülməlidir. Müxtəlif tarixi dövrlərin siyasi təbəddülatları xalqımızın siyasi kursuna olan inamına böyüyük zərbələr vursa da, bu inam günü-gündən püxtələşmiş və möhkəmlənmişdir. Məhz bu inam da cəmiyyəti anarxist meyillərə sürükləyən mənfi tendensiyalara qarşı güclü immunitet formalaşdırmışdır.

Hazırda bəzi iqtidar yetkililəri də bu fikirdədir ki, hər hansı cəmiyyətdə yaradılmış demokratiya modellərini doqma kimi götürmək,

onu milli təcrübəyə olduğu kimi transformasiya etmək düzgün yanaşma deyildir. Məsələn, akademik **R.Mehdiyev** Azərbaycanın bəzi müxalifət nümayəndələrinin bununla bağlı mülahizələrinə qarşı öz aşağıdakı arqumentlərini irəli sürür: «Azərbaycanın siyasi məkanının bəzi nümayəndələri arasında belə fikir var ki, demokratiyanın milli modeli özlüyündə yoxdur, çünki demokratiyanın mahiyyəti universalıdır. Onların ağına da gəlmir ki, universal olan sosial, siyasi və iqtisadi təzahür kimi cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesinin özü deyil, demokratiyanın elementləri, tərkib hissələridir. Bizim müxalifətin “nəzəriyyəbaz” liderlərinin bu baxışının nə qədər səhv olduğunu yəqin etmək üçün demokratik dövlətlərin xəritəsinə öləri nəzər salmaq kifayətdir. ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, İsveç və digər dövlətlər özlərinin yüksəlişinə görə demokratik quruluşa və demokratiyanın konkret modelinə borcludur. Ancaq hansı modelə? Heç bir ciddi tədqiqatçı iddia etmər ki, bu dövlətlərin hamısı özlərində formaca vahid demokratiya qurmuşdur. Bu dövlətlərdə demokratiyanın universal dəyərlərindən bəhrələnərək, demokratik inkişafı hər bir ölkənin mədəni-tarixi inkişafının xüsusiyyətləri ilə uzlaşdırırlar”.

İqtisadi və hüquqi islahatların paralelliyini təmin etməklə məhz bu prinsipə əsaslanmaq olar ki, demokratik dövlət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin mühüm amili, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin təmini vasitəsidir. Əslində, bu gün bütün Qərbi nəzəriyyəçilərinin də ümumi qənaəti bundan ibarətdir ki, demokratik dəyərlər yalnız iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə özünə möhkəm dayaqlar tapa bilər. İqtisadi cəhətdən tam təmin olmayan insanın demokratik idealları dərinədən əxz etməsi həqiqətən də qeyri-mümkündür.

İqtisadi inkişafa paralel olaraq demokratikləşmə proseslərinin sürətlə aparılması və bu iki təmayülü bir-birindən ayırmadan Azərbaycanın prioritet inkişaf xətti kimi çağdaş yetkililərimizin əsas vəzifələridir. **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin** bu barədə irəli sürdüyü fikirlər maraqlı ola bilər: «Demokratikləşmə

prosesi və sosial iqtisadi inkişaf. Bunlar hamısı vahid bir prosesin tərkib hissələridir. Birini o birindən ayırmaq mümkün deyildir. Əgər biz diqqətimizi ancaq iqtisadi məsələlərə yönəltsek, siyasi proseslər kənarında qalsa, demokratikləşmə getməsə, ölkədə siyasi islahatlar getməsə, uğur qazana bilmərik. Biz bütün bu işləri paralel şəkildə aparmalıyıq. Eyni zamanda, əgər iqtisadiyyat inkişaf etməsə, onda demokratikləşmə prosesi də təhlükə altına düşər. Çünki kasıb ölkədə, çoxlu sosial problemləri olan ölkədə insanlar demokratiya, siyasi proseslər haqqında düşünmürlər. İnsanları ancaq gündəlik məsələlər düşündürür. Ona görə paralel şəkildə, hərtərəfli inkişaf Azərbaycanı yaxın zamanlarda çox güclü dövlətə çevirəcəkdir».

Artıq 2010-cu ilin əvvəllərində İ.Əliyev Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatdığını və ölkənin yeni, modern bir dövrə qədəm qoyduğunu bəyan etmişdir.

Çağdaş dövrdə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun konkret zamanla məhdudlaşmayan, strateji əhəmiyyət daşıyan, daimi fəallıq və zəhmət tələb edən, sonu olmayan proses olduğunu xüsusi vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Bu yöndə aparılan dövlət siyasətinin mahiyyəti Azərbaycanı çağdaş dünyaya demokratik dövlət kimi tanımaq, ölkənin nüfuzunu qaldırmaq, problemlərinin tez bir zamanda həllinə nail olmaqdır.

Müasir dövrdə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasına 1993-2003-cü illərdə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi önə çıxarmışdır. Konstitusiyada əksini tapmış strateji məqsədlər, ilk növbədə, hüquqi islahatları və insan haqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında BMT-nin 1948-ci il 10 dekabr tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində və başqa beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqları demək olar ki, əsasən təsbit olunmuşdur.

Azərbaycanın qısa müddətdə demokratik inkişaf yolunda qarşılaşdığı çətinliklər və əldə etdiyi nailiyyətlər həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi kimi dəyərləndirərək siyasi və iqtisadi islahatların bir-birini tamamladığını əsaslandırır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan hasil olan qənaətlərdən biri də məhz budur ki, çağdaş dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin milli inkişaf yoluna çevrilmiş demokratiya hər bir xalqın sosial-iqtisadi, mədəni və intellektual baxımdan bu prosesə hazırlığı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Demokratik dəyər və normaların hər hansı cəmiyyətdə möhkəmlənməsi, özünə etibarlı dayaq tapması üçün, ilk növbədə, insanların maddi rifah halı, yaşayış və düşüncə tərzini müntəzəm dəyişikliklərə məruz qalmasıdır. Demokratik proseslərin davamlı şəkildə aparılmadığı hansısa dövlətin iqtisadi sahədə yüksək nəticələr əldə etməsi, beynəlxalq arenada layiqli yerini tutması, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası mümkün deyildir. Eyni zamanda, iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş hansısa dövlətdə demokratikləşməyə və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna yönələn cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Məhz bu reallıqdan çıxış edən tədqiqatçılar hər iki təmayülə vəhdət şəklində yanaşılmasını vacib sayır və ölkənin uzunmüddətli inkişafını məhz demokratik və iqtisadi islahatların paralel şəkildə davam etdirilməsi şərtlə real hesab edir. Çağdaş dövrdə keçid şəraitində yaşayan istənilən ölkədə formalaşan demokratik inkişaf konsepsiyası kifayət qədər təkmil səciyyə daşmalı və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsindən qaynaqlanmalıdır. Bununla bərabər, əgər sadəcə olaraq iqtisadi məsələlərə diqqət yönəlsə və siyasi islahatlarda hansısa bir yubanma olarsa, bu da qarşıda duran vəzifələrin həlli üçün imkan yaratmayacaqdır. Demokratik dövlətin bir təsisat kimi başlıca vəzifəsi bütövlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir vətəndaşın maddi rifah halının yüksəldilməsi, onların sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması, habelə şəxsiyyətin azad inkişafı üçün bərabər imkanların yaradılmasıdır.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti demokratik cəmiyyətin yaradılmasında təkamül yoluna üstünlük verirlər. Son illər bir sıra MDB döv-

lətlərində yaşanan «məxməri inqilab» ssenariləri təsdiqləmişdir ki, demokratik proseslərin inqilabi yolla sürətləndirilməsi, demokratik dəyərlərin kor-koranə transferi qətiyyən mümkün deyildir. Hər bir ölkənin daxilində mütləq demokratik proseslərin getməsinə real zəmin yaradılmalı, tətbiq olunan yeniliklər ictimai şüur tərəfindən tam şəkildə mənimsənilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən bizim bəzi milli tədqiqatçılarımız Azərbaycanda dünya ölkələrinin heç birinə bənzəməyən inkişaf modelinin formalaşmasını bildirirlər. Demokratik quruculuq yolu ilə gedən respublikamız həssas bir bölgədə yerləşsə də, onun iqtisadi, siyasi, eləcə də başqa sahələrdə özünəməxsus inkişaf modelinin formalaşması bildirilir. Bir sıra postsovet dövlətlərində analogi tranzit «məxməri inqilab» ssenarilərinə əsaslandığı halda, Azərbaycanda demokratik inkişaf suverenlik və özünütəminatmə prinsiplərinə söykənir. Çağdaş dünyada demokratik dəyərlərin yayılması kifayət qədər sabit xarakter alsa da, özlüyündə demokratiya mücərrəd anlayışdır və nəzərdə tutulan son məqsədə çatmaq üçün hansısa bir konkret çıxış nöqtəsi kimi baxmağa imkan vermir. Bu baxımdan demokratiya xalq hakimiyyəti ideyalarının yad, yaxud yeni olduğu məkanlarda yalnız təkamül və inkişaf yolu ilə keçirilməlidir.

Uzun illər boyu Qərbdə formalaşan bu və ya digər fikir ehkam kimi insanlara təqdim olunmuş, şüurlara hakim kəsilmiş, bəzən bu fikirlərin cazibəsinə düşən alimlər şablondan çıxmaq imkanından məhrum olmuşlar. Hazırda dünyada mövcud olan ayrı-ayrı nəzəriyyələrin hakim mövqedə olması da təkzibedilməz həqiqətdir. Bu səbəbdən istər regional, istərsə də global müstəvidə demokratiya, demokratik dövlət, milli müstəqillik, regionalizm, qloballaşma və suverenlik kimi məfhumlar haqqında yeni elmi yanaşmaların ortaya qoyulmasına, maraqlı fikirlərin səslənməsinə böyük ehtiyac duyulur. Çünki demokratik dəyərlərin özü, də bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq dəyişir, təkmilləşir, yeni məzmun kəsb etməyə başlayır. Bu mənada demokratik prinsiplər hansısa dövlət tərəfindən formalaşsın və elan oluna bilməz. Heç bir ölkə, yaxud siyasətçi demokratiya arbitri deyildir. Demokratik dəyərlər bütün bəşəriyyətə məxsus-

dur və onun hər bir ölkə üzrə inkişaf yolu, spesifik təsir gücü mövcuddur. Demokratiya və insan hüquqlarının qorunması pərdəsi altında öz iradəsini dünyaya qəbul etdirməyə, müəyyən planlarını gerçəkləşdirməyə çalışan ayrı-ayrı qüvvələrin təhdid və şantacları demokratik idealların möhkəmlənməsinə mane olur və tormozlayıcı amilə çevrilir. Demokratiyanın inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün onun ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn çətinliklərini, hakimiyyət qollarının ayrı-ayrı institusional formalarda müəyyən olunmuş qarşılıqlı münasibətlərini nəzərə almaq lazımdır. Demokratik sistemin yaradılmasına demokratiyanın «ideal» modelinin olması mövqeyindən yanaşmaq düzgün deyildir. Demokratik dəyərləri müxtəlif siyasi və mədəni şəraitlərə uyğunlaşdırıla bilən cürbəcür institusional formaların kombinasiyası vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır. Hansı məkanda qurulmağından asılı olmayaraq, demokratiya təkamüllü və suveren olmalıdır. Bu isə vətəndaş cəmiyyətinin kompleks şəkildə və sabit inkişafını, səmərəli siyasi strukturun təsis olunmasını, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat formalaşdırılmasını, regional proseslərə təsirin fəal mexanizmlərini tətbiq etməyə imkan verir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Çağdaş dövrdə Azərbaycanda hansı idarəetmə üsulları mövcuddur?
2. Müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasında idarəetmə öz əksini necə tapmışdır?
3. Heydər Əliyev siyasi irsində idarəetməyə münasibət necə olmuşdur?
4. Azərbaycan Respublikasında Qərb demokratiyası və milli mənəvi dəyərlərin uzlaşdırılması siyasəti necə həyata keçirilir?
5. Azərbaycanda keçid dövründən sonra modernləşmə siyasəti nə cür həyata keçirilir?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev işığı – İpək yolu. Bakı, Qismət, 2001, 248 s.
2. Azadov E. N. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmənin təşkilati formasıdır. Bakı, 1998
3. Azərbaycan cəmiyyəti transformasiya şəraitində. Bakı, TS, 2001, 159 səh.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2003, 48 səh.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV – V cildlər. Bakı, 1981.
6. Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. B., Elm, 2004, 264 s.
7. Axundov M.F. Əsərləri, II cild, B., 1991, s.196
8. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm.B.,1951,s.127.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B.: 1989, 288 s.
10. Balsaqlı Yusif. Qutadğu bilig. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
11. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B: 1972, 345 səh.
12. Qasimov M. Müasir geopolitika. Bakı, 1999, s. 440.
13. Eyvazov F. Dahi alim və filosof. B.: 1981, 254 s.
14. Əkbərov R., Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B.: 2003, s. 501.
15. Ələkbərov F.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı, «Elm», 2007
16. Ələkbərov F.Q. Mili ideologiya probleminə tarixi-fədləsi baxış. (I hissə), Bakı, Təknur, 2011, 408 səh.
17. Əliyev Q.C. Çağdaş demokratik proseslərin bəzi fəlsəfi problemləri. Bakı,1997
18. Əliyev Q.C., Sadıxov E. Demokratiyanın mahiyyətinin müasir anlamı. Bakı,1996

19. Əsrin müqaviləsi. 1994 – 1999. Bakı, 2000, 21 səh.
20. Əhmədli C. Cəmiyyət – siyasət – ideologiya. Siyasi biliklərin əsasları. 1-ci buraxılış, B., «Ulu», 1997, səh.30 – 56.
21. Cavadoğlu M. Azad seçki insan mənəviyyatının özünü təsdiqidir. B., 1998, 28 səh.
22. Cəlilov M., Paşayev V. Fəlsəfə. B., ADİU, 1990, 168 səh.
23. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. B., 2003., s.40
24. Cəfərova S. Yeni dünya düzəni müasir beynəlxalq-siyasi proseslərin təzahürüdür. «Tarix və onun problemləri», B., 2004, №1, s.176
25. İmaməddin Nəsimi. Divanlar. Bakı, Elm, 1982. 780 s.
26. Gəncəvi N. Xəmsə. Bakı, 1974. 464 s.
27. Hüseynzadə Ə.H. Siyasəti-fürusət. Bakı, Elm, 1994, 236 s.
28. Hacızadə H. Demokratiya: gediləsi uzun yol. Bakı, 2001, s.19.
29. Hacıyev H. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə və bələdiyyə seçkiləri. B., 1998
30. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
31. Hüquqi dövlət və qanun. Bakı, Hüquq, 2001, № 1, 81 s.
32. Hüseynov T.H. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2004, 227 s.
33. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. B., 1960, s.146
34. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, Bakı, 1974.
35. Politologiya. İzahlı lüğət. Ramiz Mehdiyevin baş redaktorluğu və rəhbərliyiylə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 352 s.
36. Musabəyov R. Dövlət və cəmiyyət. Bakı, 2000, s.58.
37. Məlikova M., Bayramov B. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər). Bakı, Maarif, 1984, s.7
38. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cilddə, 4-cü cild. Bakı, Azər nəşr, 1985. 276 s.
39. Məmmədov Z.C. Siracəddin Urməvi. Bakı, Elm, 1990, s.14-15

40. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, Elm, 1990, s. 14-15.
41. Nizamülmülk. Siyasətnamə. B., Elm, 1989, 154 s.
42. Nərimanov N.N. Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər. Bakı, Nurlar, 2002
43. Nəсібzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm, 1990, 95 s.
44. Rüstəmov Y.İ. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, BDU, 2000, 253 s.
45. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 112 s.
46. Şabanov Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakın spesifikliyi. Fəls. Elm. nam. alim. dərəcəsi almaq üçün diss. AMEA-nın Elmi kitabxanası. B., 2004.
47. Sabir M.Ə. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, 1976.
48. Tusi N. Əxlaqi-nasiri (farscadan tərcümə), Bakı, Elm, 1987, 202 s.
49. Abdinov Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. BDU. Xəbərlər, № 1, 1998, s. 19.
50. Xəlilov S. Lider – Dövlət – Cəmiyyət. B., AU, 2001, 358 səh.
51. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
52. Şaxtaxtinski M., Tağıyev Ə.M. Azərbaycanda milli hərəkat ideyalarının yaranması və tarixi təkamülü». Bakı, APU, 1994, 84 s.
53. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Б., 1987
54. Кязым-Бек М. История ислама. Русское слово, 1860, №2, с.125
55. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001

56. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, Təfəkkür, 2004, 136 s.
57. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
58. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagıl evi, 2001
59. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çarşıoğlu, 2004

II BÖLMƏ

V FƏSİL

İDARƏETMƏ ELMİNİN QANUN VƏ PRİNSİPLƏRİ

5.1. İdarəetmənin qanunları

«Qanun» anlayışı ayrı-ayrı hadisələr arasındakı əlaqələri ifadə edir. «Qanunauyğunluq» anlayışı isə hər hansı bir inkişaf prosesinin, o cümlədən iqtisadi proseslərin və əlaqələrin ümumi xarakterini aydınlaşdırır. Lakin istər iqtisadi qanun, istərsə də iqtisadi qanunauyğunluqlar təsadüfi yığılmış, toplanmış hadisələri deyil, zəruri, ardıcıl, müəyyən axın üzrə gedən hadisə və prosesləri göstərir. Bununla belə son illər ərzində subyektiv xarakterli proseslərin, entropiya (nizamsız, neqativ kənarlaşdırmalar) xarakterli hadisələrin kök salması onu göstərir ki, belə «təsadüfi» halların da öz qanunauyğunluqları vardır.

Lakin hər cür qanunauyğunluqları normal hesab etmək olmaz. Belə «qanunauyğunluqlar» cəmiyyətin obyektiv inkişaf tələblərinə cavab verməyən proseslərdir. Cəmiyyətin həyatında müxtəlif hadisə və proseslər mövcuddur. Bunlardan bəziləri səthi, bəziləri dərin, bəziləri daxili, bəziləri xarici, bəziləri əlahiddə, bəziləri isə ümumi prosesləri, əlaqələri əks etdirirlər. İqtisadi qanunlar təsadüfi, əlahiddə və səthi əlaqələr deyil, iqtisadi hadisələrin daxili səbəbiyyət əlaqələrindən irəli gələn prosesləri göstərir. Bu əlaqələr hadisələri daimi, möhkəm ifadə edən əlaqələr olmalıdır. Bununla belə, necə deyirlər, mövcud olan hər bir hadisənin öz qanunları vardır. Mürəkkəb iqtisadi və sosial proseslərin idarə edilməsi, eyni qaydalı proseslərin determinasiya qaydasında təhlil edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz determinizm prinsipi hər hansı bir hadisənin əmələ gətirən şəraitin ona təsir edən amillər əsasında təhlil edilməsinə əsaslanır. Ona görə də determinist prinsipi inkar etmək həmin elmin

özünü inkar etmək olardı.

Hadisələrin determinizm prinsipinə əməl edərək öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, aşağıdakı məsələləri əhatə edir: birincisi, cəmiyyət və təbiətdə baş verən hadisələrin universal xarakterli əlaqələrinin qəbul edilməsi prinsipi. Bu o deməkdir ki, bütün hadisələr məcmu şərait və amillərdən asılı olaraq determinasiya əlaqəsi ilə bağlıdır. Lakin bu iki əlaqə forması eyniyyət təşkil etmir. Səbəbiyyət əlaqəsi müxtəlif sosial-iqtisadi hadisələrdə mövcud olan universal əlaqənin bir hissəsidir. İkincisi, determinasiyanın funksional, korrelyasiya və s. əlaqə formaları da vardır. Üçüncüsü, determinizmi heç də bəzilərinin başa düşdüyü kimi bir iqtisadi hadisənin digərindən yeni mənalı asılılığını inkar etmir. Burada hadisələrin baş verməsi tezliyi, hətta belə ehtimalı olsa da obyektiv xarakter daşıyır. Dördüncüsü, determinizm heç də cəmiyyətin sosial həyatında adamların bu və ya digər xətti-hərəkəti seçməsi, seçilmiş xətti-hərəkət üçün onların məsuliyyət daşmasını inkar etmir, əksinə bu, həmin hərəkətlərin obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi üçün əsas yaradır. Məhz bu cəhətə görə determinizm fatalizimdən köklü şəkildə fərqlənir. Obyektiv şərait hansı səviyyədə olursa-olsun təhlil edilməlidir. Şərait özü adamların fəaliyyətinin məhsuludur. İnsan özü də eynilə şəraitin məhsuludur. İnsan hadisələr əlaqəsinin qanunauyğunluq-larından kənar da durmur, bu əlaqələr sisteminə daxil olur. Obrazlı ifadə ilə desək o, öz həyat dramasının müəllifi və aktyorudur. Lakin bu, heç də insanın obyektiv şəkildən asılı olmaması demək deyildir.

Xırdalı-böyük hər hansı bir iqtisadi, sosial, siyasi hadisənin öyrənilməsi, idarə olunması iqtisadi və ideoloji siyasətdən də kənar qalmır. Burada siyasətin çevikliyi, fəallığı mühüm rol oynayır. Eyni zamanda hər bir hadisənin mahiyyəti, öz məği vardır. Ancaq bunlar bizə bilavasitə deyil, birinci növbədə, müəyyən hadisələr formasında gəlib çatır. Əslində isə hadisələrin mahiyyəti hadisələrsiz, yaxud əksinə olaraq, müstəqil bir tərzdə, bir-birindən təcrid olunmuş qaydada mövcud olmur. Mahiyyət və hadisə real həyat prosesində, konkret təsərrüfat quruculuğu gedişində özünü bü-

ruza verir. Elm sahələri, o cümlədən iqtisadiyyat elmi bu real, obyektiv prosesləri və hadisələri müvafiq anlayışlar, kateqoriyalar adı ilə öyrənir, konkret fəaliyyət sahəsində istifadə edir. İqtisadi hadisə və proseslər arasında dərin, daxili, zəruri əlaqə və münasibətlər vardır. Obyektiv mahiyyət iqtisadi qanun gücünə malikdir. Hətta hadisələrin mahiyyətini qanun adlandırmaq olar. Hər bir mahiyyətin öz təzahür forması vardır. Deməli, təzahür etməyən hadisə olmadığı kimi, əsası, mahiyyəti olmayan hadisə də yoxdur. Ona görə də cəmiyyətin inkişafı, idarə edilməsi çoxcəhətli, geniş aspektli, mürəkkəb elmi-texniki, ictimai-iqtisadi problemləri, vəzifələri əhatə edən bir inkişaf və idarəetmə sistemidir.

Beləliklə, cəmiyyətin çoxcəhətli, mürəkkəb bir təsərrüfat-iqtisadi sistem kimi normal inkişaf etməsi mənafeyi həmin bu sistemin inkişafını təmin edən iqtisadi, sosioloji, texniki və digər amillərin vəhdətini təmin etməyin, onların vaxtli-vaxtında tənzim etməyi tələb edir. Elmi problem səviyyəsində duran iqtisadi problemlərin izahı, qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi də elmi olmalıdır. Cəmiyyətin özü, hər şeydən əvvəl elmi cəmiyyət olmalıdır. Məhz ona görə də cəmiyyətlə elmi tərzdə rəftar etmək lazımdır. Bu sahədə qarışıq iqtisadiyyata xas olan prinsiplər, üsullar və müvafiq qanunauyğunluqlarla yanaşı, iqtisadi qanunların tələblərinə əməl olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi qanunlar cəmiyyətin inkişaf qanunlarıdır. Bu qanunlar təsərrüfat siyasətinin əsasını təşkil edir. İqtisadi qanunların tələblərini daha yaxşı dərk etməklə cəmiyyətə, təsərrüfata rəhbərlikdə daha düzgün və daha elmi istiqamət seçə bilərik. Beləliklə, iqtisadi qanunların dərk edilməsi və onlardan təsərrüfat quruculuğunda istifadə olunması yalnız mücərrəd elmi məsələ deyildir. O, həm də milyonların canlı yaradıcılığının daha müvəffəqiyyətlə idarə olunması, onların əməyinin səmərəli təşkil olunması zəruriyyətindən irəli gələn obyektiv və problem xarakterli bir məsələdir. İqtisadi qanunların dək edilməsi və onlardan istifadə olunması bütün kateqoriyalardan olan işçilər üçün eyni dərəcədə zəruridir. Bu qanunlar təkcə menecerə, təsərrüfat rəhbərinə, alimə deyil, hər bir sırayı işçiyə də necə hərəkət etmək qaydasını öyrədir.

Hər hansı bir iqtisadi və ya sosial problemlər üzrə siyasətin konkret proqramını işləyib hazırlamazdan qabaq həmin problemin, hadisənin mahiyyətini, bu hadisəni tənzim edən qanun, ya qanunlar sisteminin tələblərini, bu tələblərin dəqiq məzmununu dərk etmək lazımdır. İqtisadi qanunların, hadisələrin məzmununu əqlən mənimsəmək, öyrənmək düzgün siyasət üçün ilkin və zəruri şərtidir. Əlbəttə, biz gündəlik həyatımızda bu və ya digər hadisənin mahiyyətini sadə, ya ümumi halda olsa da dərk edir bu barədə müəyyən mühakimə yürüdə bilərik. Lakin bu mühakimə, dərkətmə müəyyən qanunların tələblərinə əsaslanmasa intuiativ, şəxsi mülahizə səviyyəsində, çərçivəsində qalar, beləliklə də obyektiv reallığın sağlam əsaslar üzrə də elmi cəhətdən qiymətləndirilməsini, təhlil edilməsini əvəz edə bilməz. Hadisələrə bu cür yanaşma subyektiv və volyuntarist yanaşma üsuludur.

İqtisadi siyasət və idarəetmə iqtisadi qanunların təsərrüfat quruculuğunda şüurlu istifadə olunması formasıdır. İqtisadi siyasətin başlıca məğzi, məzmunu onun müəyyən obyektiv məqsəd və məna-fələrdən ibarət olmasındadır. İqtisadi siyasət dedikdə, bu və ya digər məqsədə çatmaq üçün tətbiq edilən üsul və vasitələrin, habelə təşkilati-tərbiyəvi, inzibati-iqtisadi tədbirlərin toplusu və sintezi başa düşülür. İqtisadi siyasətin konkret məzmunu onun məqsədi, vəzifələri və prinsipləri ilə müəyyən olunur. İqtisadi siyasət nə iqtisadi qanunları yaradır, nə də onları aradan qaldıra bilir. Bununla yanaşı, siyasət həmin qanunlardan təsərrüfat və mədəni quruculuq üçün istifadə olumasında mühüm istiqamətverici rol oynayır.

Siyasət iqtisadiyyatın təmərküzləşməsi ifadəsi, formasıdır. Doğrudan da iqtisadiyyatla siyasət arasında üzvi əlaqə vardır. Siyasət iqtisadiyyatın heç də passiv nəticəsi və ifadəçisi deyildir. Fəal, düşünlü, siyasət iqtisadi inkişaf üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də iqtisadiyyatla siyasət və idarəetmə arasındakı əlaqənin öyrənilməsi işində böyük metodoloji və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Ahəngdar inkişaf nəinki iqtisadiyyata və iqtisadi qanunlara, habelə siyasətin özünə elmi yanaşmağı tələb edir. Sahibkarlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatla yanaşı siyasət

sahəsində də əsaslı yeniləşmə baş verdi, onun məzmunu və mənəvi əsası köklü surətdə dəyişildi. Lakin kommərsiya tipli siyasət də yalnız iqtisadi bünövrəyə deyil, həm də mənəvi prinsiplərə əsaslanmalıdır. Siyasət milyonların taleyidir. Əgər, müxtəlif siyasi partiyalar öz siyasətində xalqa, onun yaradıcı gücünə arxalanırsa, xalq da öz növbəsində öz taleyini həmin partiyaların yürütdüyü siyasətə bağlayır, ona etibar edir. iqtisadi siyasətin formalaşmasında həmin partiyaların, hərəkətlərin məqsədyönlü fəaliyyəti mühüm rol oynayır.

İqtisadi qanunlar mexanizmi ilə təsərrüfat mexanizmi arasında əlaqənin uyğunlaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, «qanunlar mexanizmi» anlayışı əksər elmlərdə işlənir. Məsələn, fizikada mexanizm anlayışı süni hərəkət edən hissələrin, həlqələrin toplusu kimi başa düşülür. Cəmiyyət təbiətdən, cəmiyyət qanunları təbiət qanunlarından fərqləndiyi kimi, onların fəaliyyət mexanizmi də bir-birindən fərqlənir. Cəmiyyət də belə hərəkət edən «həlqələrdən» ibarətdir və bu «həlqələr» öz inkişafında müəyyən vəhdət yaradırlar. Lakin bu vəhdət fiziki-mexaniki hissələrin hərəkət vəhdətindən fərqli olaraq daxili ziddiyyətlərdən, iqtisadi sistemin həlqə ünsürlərindən ibarətdir. Bəs onda iqtisadi qanunların mexanizmi nədir və onun hansı xüsusiyyətləri vardır? İqtisadi qanunların mexanizmi, yaxud fəaliyyət qabiliyyəti obyektiv qanunlarla, onların tələblərilə şüurlu fəaliyyət arasında əlaqə, vəhdət yaradan həlqə və ya vasitələr sisteminə deyilir. Təbiət qanunlarından fərqli olaraq iqtisadi qanunlar adamlardan kənarada, adamların fəaliyyəti olmadan baş vermir, əksinə, onların şüurlu fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Məhz bu cəhət iqtisadi qanunlardan istifadə olunması mexanizminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi qanunlardan istifadənin başlıca təsərrüfat-siyasi sisteminə aşağıdakılar daxildir: obyektiv iqtisadi münasibətlər sisteminə irəli gələn tələbatın, konkret iqtisadi vəzifələrin, uzunmüddətli inkişaf təmayülünün müəyyən edilməsi, ictimai istehsalın ardıcıl inkişafının planla tənzim olunmasının təşkili, təsərrüfatçılıq forma və

metodlarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi həlqə, habelə vasitələrdən məqsədəuyğun bir halda istifadə olunması.

Qarışıq, çoxukladlı istehsal münasibətləri çərçivəsində və sisteminde iqtisadi qanunların daha dürüst dərk edilməsi, onlardan səmərəli istifadə olunmasının konkret metodlarının, variantlarının işlənilib-hazırlanması, təsərrüfat, iqtisadi əlaqə və münasibətlərin optimal bir halda tənzim olunması iqtisadi inkişafın başlıca amilidir. İstehsal münasibətlərinin müəyyən etdiyi elmi idarəetmə cəmiyyətin inkişafının ümumi formasıdır. Ona görə də istər iqtisadi qanunlardan şüurlu qaydada istifadə olunmasında, istərsə də dinamik, proporsional inkişafın təmin edilməsində idarəetmə qarşısında daha ciddi vəzifələr durur. Burada planlaşdırma ilə plana uyğun, proporsional inkişaf qanununu eyniləşdirmək olmaz. Planlaşdırma həmin qanuna xidmət edir və onun tələblərini, həmçinin digər iqtisadi qanunların tələblərini nəzərə alaraq həyata keçirilir. Burada «proporsionallıq» anlayışı təmin, hər hansı bir iqtisadi prosesin ayrı-ayrı hissələri, istehsal bölmələri arasındakə ahəngdarlığı, uyğunluğu ifadə edir. lakin məlumdur ki, iqtisadi inkişafda müəyyən proporsionallıq bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda olmuş, ümumi bir iqtisadi tələbat kimi meydana çıxmışdır. Deməli, proporsionallığın təzahür şərtləri və miqyası proseslərlə, istehsal münasibətlərinin xarakteri ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir. Buna görə də hər bir cəmiyyət plana uyğunluq proporsionallığın xarakterini, ona nail olma dərəcəsini keyfiyyətcə dəyişdirir. Planlaşdırma, idarəetmə daimi proporsionallığın təmin və tənzim olunmasını ifadə edir.

Göründüyü kimi, idarəetmədə plana uyğunluq bütün iqtisadi həlqələri, ünsürləri əlaqələndirən mühüm və ümumi bir mexanizm kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, hər bir iqtisadi hadisəni və iqtisadi qanunun tələblərinin həyata keçirilməsinin öz konkret mexanizmi və məzmunu vardır. Məsələn, dəyər qanununun özünə ayrıca xas olan məzmunu və tələbi vardır. Bu qanun tələb edir ki, əmtəələr onlara sərf edilmiş ictimai-zəruri iş vaxtı və dəyərlərinə görə mübadilə olunsunlar. Lakin bu qanunun eyni tələbi müxtəlif idarəetmə metodları çərçivəsində müxtəlif mexanizm və proseslər vasitəsilə həyata

keçirilir. Kortəbii idarəetmədə - istehsal anarxiyası mexanizmi, rəqabət, habelə qiymətin dəyər ətrafında kortəbii tərəddüd etməsi mexanizmi vasitəsilə, elmi idarəetmədə isə qiymətlərin planlı qaydada formalaşması mexanizmləri sistemi ilə həyata keçirilir.

Lakin planlaşdırma metodları sisteminin üstünlüklərindən, həmişə və bütün hallarda tam, səmərəli istifadə olunmur. Ona görə də sahə və ərazi üzrə planlaşdırmanın, sahədaxili və sahələrarası planlaşdırma və proporsiyaların, nisbətlərin düzgün əlaqələndirilməsi, iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış, tarazlaşdırılmış tərzdə inkişaf etdirilməsi illik və beşillik planların tərtib olunması qaydasının təkmilləşdirilməsi, plan dövründən əvvəl məqsədli kompleks elmi-texniki, iqtisadi və sosial proqramın hazırlanması, müqabil planlarla direktiv planların düzgün əlaqələndirməsi, təkmilləşmiş iqtisadi göstərici və normativlərin hazırlanması, planlaşdırmada balans metodunun geniş tətbiq olunması məsələsinə böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti sistemində iqtisadi strategiya və taktika mühüm rol oynayır. iqtisadi strategiya və taktika iqtisadi siyasətin başlıca həlqəsini təşkil edir. Bir qayda olaraq iqtisadi siyasətin strategiyası cəmiyyətin inkişafının əsaslı, başlıca və uzunmüddətli problem, habelə proqramın səciyyəli məsələlərini, iqtisadi taktika isə cari təsərrüfat məsələlərini, xalq təsərrüfatının idarə olunmasının konkret forma və metodlarını əhatə edir. iqtisadi strategiya ilə taktika arasında zəruri nisbət, ardıcılıq və tarazlıq olmadan elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsərrüfat siyasətini həyata keçirmək mümkün deyildir. İqtisadi siyasətin və onun mühüm həlqəsi, tərkib hissəsi olan iqtisadi strategiya və taktikanın, sözün əsl mənasında iqtisadi qanunlarla təsərrüfat quruculuğu təcrübəsinin vəhdətliyini göstərən və təmin edən mühüm bir amil adlandırmaq olardı. Belə bir vəhdətin, üzvü əlaqənin təmin edilməsi nəinki zəruridir, həm də mümkündür. Belə bir elmi siyasət cəmiyyətin həll etməli olduğu iqtisadi vəzifələri və xalq kütlələrinin iqtisadi mənafeələrini özündə daha düzgün əks etdirər.

İdarəetmə sferasında idarəetmə qanunlarından istifadə edilməsi idarəetmə fəaliyyətinin səmərəsinin və məqsədyönlülüyünün təmin

edilməsində, təsərrüfat məsələlərinin optimal həll edilməsi işində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən isə cəmiyyətin qanunlarından, birinci növbədə, iqtisadi qanunlardan istifadə olunmasında idarəetmə mühüm rol oynayır. İdarəetmə prosesi, idarəetmə mexanizmi həmin qanunlardan istifadənin mühüm formasını təşkil edir. Çünki birgə əmək fəaliyyətinin təşkili, əlaqələndirilməsi bilavasitə idarəetmə prosesi ilə, idarəedən və idarəolunan sistemlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır. İdarəetmə prinsiplərinin və funksiya-larının sosial-iqtisadi məzmunu və fəaliyyət mexanizmi idə mühüm rol oynayır. Ən vacib məsələlərdən biri də idarəetmə sahəsində baş verən qanunauyğunluqların təhlil edilməsi, ümumiləşdirilməsi və ondan müvafiq nəticələrin çıxarılmasıdır. Bu idarəetmə sistemlərinin elmi təhlili, həmin sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılması və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

İdarəetmənin qanunları isə aşağıdakılardır:

1. Sosial-ictimai istehsalın idarəedilməsi sistemlərinin vəhdətliyi
2. İstehsalın idarəedilməsinin sosial məzmununun, onun məqsədlərinin, forma və metodlarının mülkiyyət formasına uyğunluğu
3. İctimai istehsal formaları ilə idarəetmə arasındakı mütənəsiblik
4. İdarəedən və idarəolunan sistemlərin, idarə obyektinə və subyektinin uyğunluğu
5. İstehsalın şüurlu, planauyğun idarə edilməsinin üstün səmərəliliyi və b.

Sosial-ictimai istehsalın idarəedilməsi sistemlərinin vəhdətliyi qanunu sosial-iqtisadi sistemlərin mühüm cəhətini, üstünlüyünü ifadə edir. Bu vəhdətlik həmin sistemlərarası və sistem daxili əlaqələrin möhkəmliyini, bu sistemlərin ayrılmaz bütövlüyünü göstərir. İdarəedən sistemlərin vəhdətliyi: a) bu sistemlərin məqsəd ümumiliyi, b) iqtisadi və sosial mənafe birliyi, v) aşağı və yuxarı idarə orqanlarının fəaliyyət birliyi, təşkilat birliyi ilə müəyyən olunur. Həmin vəhdətliyin, birliyin iqtisadi əsasını istehsal formaları üzərində çoxfor-

malı mülkiyyət təşkil edir.

İstehsalın idarəedilməsinin sosial məzmununun, onun məqsədlərinin, forma və metodlarının mülkiyyət formasına uyğunluğu qanunu istehsalın özünün ikili xassəsindən - istehlak dəyərləri istehsalı və istehsal münasibətlərinin təkrar istehsalı xassəsindən irəli gəlir. Burada idarəetmənin sosial-iqtisadi və təşkilati-texniki tərəflərinin vəhdətliyi vacibdir. İstehsalın idarəedilməsinin bu xüsusiyyəti ona çoxaspektli baxımdan yanaşmağı təkli edir. çünki müasir istehsal proseslərinə sırf texnika, texnoloji, texnokratiya baxımından yanaşmaq olmaz, bu, istehsal sisteminə birtərəfli, əlahiddə yanaşma metodu olardı.

İctimai istehsal formaları ilə idarəetmə arasındakı mütənəsiblik qanunu bütövlükdə xalq təsərrüfatı, həm də müəssisə, müəssisədaxili bölmələr və idarəetmə sistemləri üçün lazımdır. Bu, istehsalın normal ahəngdarlığının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir.

İdarəedən və idarəolunan sistemlərin, idarə obyektı və subyektinin uyğunluğu qanunu. Həmin sistemlərə bir çox məcmu, elmi-texniki, iqtisadi və təşkilati amillər təsir göstərir. Bir sistemə edilən təsir obyektiv olaraq öz əksini başqasında tamır. İdarəedən və idarəolunan yarım sistemlər idarəetmənin obyektı və subyektı kimi sistemlərdə birləşir ki, bu da həmin yarım sistemlərin birgə fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malik olur. Hər iki yarım sistemlərin bir-birinə uyğunluğu təmin edilməzsə onlar qarşısında qoyulmuş istehsal-maliyyə və digər məsələlər tələb olunan səviyyədə həll oluna bilməz.

İstehsalın şüurlu, plana uyğun idarə edilməsinin üstün səmərəliliyi qanunu. Bu o deməkdir ki, şüurlu və planlı idarə edilən istehsal bunun əksinə olan idarəetməyə nisbətən üstün olaraq iqtisadi və sosial səmərə verməlidir. İdarəetmə qanunlarının fəaliyyətinin vəhdətliyi adlanan qanun da mövcuddur. Bu, idarəetmə qanunlarının fəaliyyətinə sistem halında yanaşılması deməkdir. Bütün bunlar idarəetmənin ümumi qanunlarıdır. İdarəetmənin aşağıdakı xüsusi qanunları da vardır: idarəetmə funksiyalarının dəyişilməsi qanunu, idarəetmə mərhələlərinin azaldılması qanunu, idarəetmə funksiyalarının təmərküzləşməsi qanunu, nəzarətin yayılması qanunu.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Qanunların, o cümlədən ictimai qanunların dərk edilməsində nəyin böyük rolu vardır?
2. Hansı qanunlar təsərrüfat siyasətinin əsasını təşkil edir?
3. «İdarəetmə» və «qanun» anlayışlarını, bir-birlərinə nə bağlayır?
4. İdarəetmə elminin ən mühüm qanunları hansılardır?
5. Hansı anlayış öz mahiyyətinə və məzmununa görə qanun səviyyəsində olan bir prosesi əhatə edir?

5.2. İdarəetmənin prinsipləri

İdarəetmə prinsipləri bütövlükdə cəmiyyətin və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini istiqamətləndirən həm də müəyyən bir çərçivəyə salan rəhbərədic qaydalar və davranışlar sistemidir. «Prinsip» anlayışı öz mahiyyətinə və məzmununa görə qanun səviyyəsində olan bir prosesi əhatə edir. O, əslində cəmiyyətin sosial inkişaf proseslərini və istehsal münasibətlərini ifadə edir. Çünki hər bir ictimai-iqtisadi formasıyanın xarakteri obyektiv olaraq cəmiyyətdə mövcud olan prinsiplər silsiləsini, onların xarakteri və məzmununu müəyyənləşdirir. Həmin müddəa idarəetmə prinsiplərinə də aiddir. İdarəetmə prinsipləri yalnız idarəetmə sahəsinə aid deyildir, bu, habelə cəmiyyətin prinsipidir. Bundan başqa idarəetmə sahəsi də az çərçivəli fəaliyyət sahəsi deyildir. İdarəetmənin prinsipləri, həmin prinsiplərin məzmununu bərabər şərait daxilində idarəetmə münasibətlərinin xarakterinə obyektiv olaraq təsir göstərir. İdarəetmə prinsipi, idarəetmənin təşkili, metodları və funksiyaları sistemində aparıcı mövqeyə malikdir. İdarəetmə prinsipi burada ilkin, çıxış, rəhbərədic mövqe tutur. Ona görə də bu prinsip idarəetmə sistemine, idarəetmə strukturuna (idarəetmə orqanına) və idarəetmə proseslərinə müəyyən tələblər sistemi irəli sürür. Həmin tələblər sisteminin çoxluğu idarəetmə prinsiplərinin çoxluğu və vəhdətliyi ilə müəyyən olunur. Həmin prinsiplər idarəetmə sisteminin, idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti

üçün bir növ etalon rolunu oynayır. Bu idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin məqsəduyğunluq səviyyəsini və xarakterini müəyyənləşdirmək, müqayisə etmək üçün əsas verir. Beləliklə, görüldüyü kimi, idarəetmə prinsipi idarəetmə sisteminin qanunauyğunluqlarını əks etdirən rəhbəredici bir ideallar, qaydalar sistemidir. İdarəetmənin prinsipləri, qanunları və metodları arasında üzvü əlaqə vardır. İdarəetmə prinsipləri öz fəaliyyət xarakterinə görə idarəetmə metodlarına nisbətən sabit xarakter daşıyır. Lakin bunu mütləq sabitlik mənasında qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Çünki prinsiplərin özü də məzmunca zənginləşir və inkişaf edir. Məsələn, idarəetmənin demokratik prinsipi müasir dövr, aşkarlığın genişləndiyi, ölkənin demokratik inkişafının dərinləşdiyi indiki yenidənqurma şəraitində öz məzmununu etibarilə daha da zənginləşmişdi. Bundan başqa, bir qayda olaraq prinsip idarəetmə metoduna təsir göstərir, onun konkret şərait daxilində məzmununu, xarakterini müəyyənləşdirir. Lakin idarəetmə metodları belə bir təsiredici gücə malik deyildir. İdarəetmə metodları əslində prinsiplərə xidmət edir, onların həyata keçirilməsinə imkan verir. Bununla belə idarəetmə metodlarının seçilməsi və konkret idarəetmə obyektlərində tətbiq edilməsi qaydası, bu metodlardan istifadə olunma səviyyəsi idarəetmə prinsiplərinə də öz təsiri göstərməyə bilməz. Metodların tətbiqi xarakteri xeyli dərəcədə rəhbərlik psixologiyasından asılı olur. Ona görə də idarəetmə metodlarının bir sıra hallarda düzgün tətbiq edilməməsi idarəetmə prinsiplərini gözdən salmış, idarəetmə qaydasına inamsızlıq yarada bilmişdir. Bununla yanaşı, idarəetmə prinsipləri də cəmiyyətin tələblərindən kənarında durmur. Bu prinsiplərin sosial məzmunu cəmiyyətin tələblərinə tam uyğun gəlməlidir. Belə ki, birincisi, idarəetmə prinsipləri cəmiyyətin idarəetmə sistemi qarşısında qoyduğu sosial-iqtisadi məqsədlərlə həmahəng olmalıdır; ikincisi, idarəetmə münasibətinin başlıca xassə və əlaqələrinə uyğun gəlməlidir; üçüncüsü, bu, hər bir müstəqil respublikanın, iqtisadi regionun tarazlı inkişaf tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir; dördüncüsü, həmin prinsiplərin məzmununu təsərrüfat normativlərində, hüquqi sənədlərdə düzgün əks olunmalıdır. Məsələn, bizdə elə təsərrüfat məsələləri vardır ki, o ya hər hansı bir idarəetmə

prinsiplərini əvvəldən tam əks etdirmir, ya da 30-40 il bundan qabaq tətbiq edildiyinə görə müasir tələblərə, radikal yenidənqurma tələblərinə cavab vermir.

İdarəetmənin aşağıdakı əsas prinsipləri vardır:

1. Demokratik mərkəziyyət
2. Sosial-iqtisadi rəhbərliyin vəhdətliyi
3. Sahə və əzəri üzrə idarəetmənin əlaqələndirilməsi
4. Əməyin maddi və mənəvi həvəsləndirilməsinin əlaqələndirilməsi
5. Elmlik
6. Planlılıq
7. İdarəetmə metodları və formalarının daim təkmilləşdirilməsi
8. Məsuliyyətlik
9. Kadrların düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi
10. Qənaətçilik və səmərəlilik
11. Təsərrüfat qərarlarının varisliyi vahid rəhbərlik

Demokratik mərkəzçilik prinsipi. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi istehsal orqanizminin əlaqələndirilmiş və vəhdət halında inkişafı tələb edir. Dövlət idarəetmə sistemi iqtisadiyyatı vahid bir mexanizm halında birləşdirir. Demokratik mərkəziyyət prinsipinin əsasını xalq təsərrüfatına dövlət rəhbərliyi ilə geniş demokratiyanın əlaqələndirilməsi təşkil edir. Burada bir tərəfdən idarəetmədə mərkəziyyətin, digər tərəfdən isə yerli sahibkarlıq xüsusiyyətlərinin, təşəbbüslərinin nəzərə alınması tələb olunur. Demokratik mərkəziyyət bir tərəfdən bürokratik mərkəziyyətdən, digər tərəfdən isə anarxiyadan çox fərqlənir.

Demokratik mərkəzçiliyin mahiyyətini bayağılaşdırmaq, onu bürokratik mərkəziyyətlə qarışdırmaq olmaz. Bürokratik mərkəziyyəti yalnız sosializm deyil, kapitalizm, xüsusi olaraq onunun imperiazizm özü də yarada bilər. Demokratik mərkəzçiliklə bürokratizm və şablonlaşdırılmanı bir-birinə qarışdırmaqdan daha böyük səhv ola bilməz. Dövlətin vəzifəsi yalnız təsərrüfat sahəsində məhz demokratik mərkəziyyəti həyata keçirməkdən ibarət deyildir. Reallıqda demokratik mənada başa düşülən mərkəziyyət nəinki təkcə yerli xüsu-

siyyətləri, həmçinin yerli səyləri, yerli sahibkarlıq təşəbbüslərini, ümumi məqsədə çatmaq üçün müxtəlif yolları, üsul və vasitələrin yaradılması imkanlarını da nəzərdə tutur.

Demokratik mərkəziyyət məsələsinə geniş baxımdan yanaşmalı: a) millətlərin muxtariyyəti, federasiyası, b) təsərrüfat sahəsinin idarə edilməsi; c) milli fərqlərin nəzərə alınması; d) yerli təşəbbüsləri, xüsusiyyətləri nəzərə almaq; e) iqtisadi inkişafı yenidən təşkil etmək imkanı, vasitəsi baxımından.

Təsərrüfatın idarə edilməsində demokratik mərkəziyyət prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə demokratik mərkəziyyət aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür edir: 1. Vahid mərkəzdən olan idarəetmə, ciddi dövlət intizamı və vahid rəhbərliklə demokratiyanın, demokratik qaydaların əlaqələndirilməsi; 2. Xalq təsərrüfatının idarəetmə orqanlarının, nisbi təsərrüfat müstəqilliyinin təmin edilməsi; 3. İdarəetmədə zəhmətkeşlərin geniş iştirakının təmin edilməsi, təsərrüfat rəhbərlərinin seçilməsində, onların fəaliyyətinə nəzarət edilməsində kütlələrin rolunun artırılması. Bu vacib məsələ hələ vaxtilə irəli sürülmüş, lakin məlum səbəblər üzündən kard məsələsində bu, qayda deyil, əralə təyin etmə qaydası hökm sürmüşdü. Kütlə özünə məsul rəhbərlər seçmək iqtidarına malik olmalıdır. Kütlə bu rəhbərləri dəyişmək ixtiyarına malik olmalıdır, kütlə bunların fəaliyyətində bir xırda addımı bilmək və yoxlamaq ixtiyarına malik olmalıdır. Məsələn, yalnız rəhbər işçiləri seçmək imkanı ilə məhdudlaşdırılmır, həm də onların fəaliyyətinə nəzarət etmək, «hər bir xırda addımını bilmək və yoxlamaq» hüququ, səlahiyyəti ilə əlaqələndirilir.

Demokratik mərkəziyyətin mökəmləndirilməsində zəhmətkeşlərin idarəetmənin müxtəlif mərhələlərində kollektivlərin həyatda fəal iştirakının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu iştirak etmə demokratizmin müxtəlif formaları vasitəsilə həyata keçirilir; həmin formalar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. İdarəetmədə nümayəndəliklər göndərməklə, yəni müxtəlif partiya, həmkarlar ittifaqı, dövlət orqanlarının konfranslarında, plenumlarda, qurultaylarında (ictimai təşkilatlar üzrə), sessiyalarında (yerli, rayon, şəhər, respublika üzrə dövlət orqanları üzrə) iştirak etməklə; 2. Bilavasitə işlədiyi

müəssisə və təşkilatların həmkarlar ittifaqı, gənclər və digər təşkilatların fəaliyyətində iştirak etməklə. Bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: ümumi iclaslar və konfranslar; müəssisə və sexin daimi istehsalat müşavirələri; müdiriyyətin fəaliyyətinə nəzarət üzrə ilk təşkilat komissiyası; xalq nəzarət qrupu; elmi-texniki cəmiyyət; səmərələşdiricilər və ixtiraçılar bürosu; yenilikçilər şurası; fəhlə, mühəndis və elmi işçiləri birləşdirən kompleks yaradıcı briqada; konstruktor, iqtisadi təhlil, əməyin normalaşdırılması üzrə bürolar, komissiyalar və qruplar.

Bundan başqa, zəhmətkeşlər öhdəliklərin götürülməsində, kollektiv müqavilələrin bağlanması, müqabil planların hazırlanmasında, müxtəlif sosial məsələlərin həlli zamanı da müəssisələrin iştirak edirlər.

Müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq idarəetmə mərhələlərində, istehsalat kollektivləri və idarələrdə demokratizmin tətbiq edilməsi, demokratik qaydaların bərqərar olmasına geniş imkanların açılması idarəetmə həlqələrinin hər bir rəhbərin qaçılmaz borcu, vəzifəsi olmalıdır. Ona görə də prezident və icra hakimiyyətinin rəhbərliyi ilə kollegiyaların təmin edilməsi bu baxımdan çox vacibdir. Ona görə də təkbəşinə idarə ixtiyarının, ümumiyyətlə, demokratik təşkilatlarla, xüsusilə kollegiyalıq əsasında qurulan idarə üsulu ilə nə dərəcədə bir yer sığa biləcəyi məsələsi meydana çıxmışdır. Belə bir fikir çox yayılmışdır ki, guya bunların bir yerə çığa biləcəyindən belə danışmaq olmazmış - guya təkbəşinə diktator ixtiyatı nə demokratizmdə... və nə də kollegiyalıq əsasında qurulan idarə üsulu ilə bir yerə sığa bilməz. Demokratik mərkəziyyət prinsipinə geniş mövqedən yanaşılır: a) qərar və qanunların, ümumi qaydaların müzakirəsində adamların iştirakı; b) həmin qərarların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin qoyulmasında; c) bu qərarların yerinə yetirilməsində zəhmətkeşlərin bilavasitə iştirakı.

Sosial-iqtisadi rəhbərliyin vəhdətliyi prinsipi. Sosial və təsərrüfat vəzifələri bir-birilə əlaqədardır. Sosial vəzifələr iqtisadi inkişafın vəziyyətini, konkret şəraiti nəzərə almaqla müəyyən edilir. Burada cari və perspektiv inkişaf meyilləri, iqtisadi strategiya da əsas

götürülür. İqtisadi və sosial məsələlərin həlli dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Sosial və təsərrüfat rəhbərliyinin vəhdətliyi prinsipi təsərrüfat məsələlərində dar çərçivəli idarəçilik və yerliçilik mövqeyindən yanaşma hallarını qəbul etmir.

Həmin prinsip iyerarxiya qaydalı idarəetmə çərçivəsində bir tərəfli yanaşma hallarının əleyhinədir. Məsələn, sexin mənafeyi müəssisənin mənafeyi ilə, müəssisənininki isə ümumdövlət mənafeləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bundan başqa, üçüncü bir cəhət vardır. Bu, təsərrüfat məsələlərinin sosial mərhələlərlə vəhdət halında həll edilməsi cəhətidir. Mühüm cəhət təsərrüfat siyasətində beynəlmiləlçi mənafelərin millətlər və siniflərarası əlaqələrin, münasibətlərin nəzərə alınmasıdır. Bütün bunlar o deməkdir ki, sahibkarlar, menecerlər, təsərrüfat məsələlərilə məşğul olan idarə orqanları yalnız sırf istehsalat məsələləri ilə deyil, həm də sosial-tərbiyəvi işlərlə də məşğul olmalı, rəhbərlik elədikləri kollektivlərdə mənəvi-psixoloji məsələlərlə də maraqlanmalıdırlar. Beləliklə sosial və təsərrüfat rəhbərliyinin vəhdətliyi prinsipi təsərrüfat məsələlərinin həllinə siyasi-psixoloji cəhətdən yanaşmağı tələb edir. Təsərrüfat məsələlərinə birtərəfli yanaşılma halları ciddi tənqid edilməlidir.

Sosial və təsərrüfat rəhbərliyinin vəhdətliyi prinsipi təsərrüfat məsələlərinin həllində dövlətin qərar və göstərişlərinin əsas, rəhbər edici sənəd kimi əsas götürülməsini nəzərdə tutur. Bu isə əsas məsələdir. Problemin bu cür qoyuluşu eyni zamanda sosial idarəetmənin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsini tələb edir.

Sahə və ərazi üzrə idarəetmənin əlaqələndirilməsi prinsipi. İdarəetmənin sahə prinsipi sahə idarəetmə sistemini əmələ gətirir. Sahə idarəetmənin başlıca üstünlükləri aşağıdakılardır:

a) ixtisaslaşma, istehsal-texnoloji eyniliyinə görə səciyyələnən müəssisələrin sahə miqyasında planlı inkişafı və idarə edilməsi;

b) ixtisaslaşmış sahə üzrə əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəli bölüşdürülməsi və istifadə olunması;

c) sahə üzrə vahid texniki siyasətin həyata keçirilməsi;

d) sahə üzrə vahid mərkəzdən eyni qaydalı planlaşdırma iqtisadi, maliyyə, istehsal və əmək məsələlərinin həll edilməsi;

e) sahənin profili üzrə ixtisaslaşmış kadr hazırlığının həyata keçirilməsi.

İstehsalın sahə ixtisaslaşması idarəetmənin sahələr üzrə idarə edilməsini təşkil edir, əmələ gətirir. Sahə prinsipinin əsas məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

- sahə ixtisaslaşmasının formalaşması;
- bunun əsasında vahid dövlət idarəetməsinin struktur bölgüsü;
- sahə səlahiyyətli dövlət orqanlarının yaradılması;
- hər hansı bir sahəyə mənsub olan müəssisələrin bu sahənin vahid təşkilatı mərkəzinə şaquli tabeçiliyinin təmin edilməsi;
- hər bir idarə orqanının sahə idarəetmə orqanlarının ümumi mexanizmindəki mövqeyi və rolunun müəyyən edilməsi;
- vahid sahə mərkəzində ümumi sahə məsələlərinin eyni qaydalı həlli üçün zəruri şəraitin yaradılması;
- sahə miqyasında, çərçivəsində təsərrüfata, iqtisadiyyata mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin həyata keçirilməsi.

İdarəetmənin sahə prinsipi iqtisadiyyatın vahid xalq təsərrüfatı inteqrasiya və kompleks səciyyəli olmasından irəli gəlir. Bu isə istehsal vasitələri üzərindəki mülkiyyət formasından sahələrin plan uyğun formalaşması və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gəlir. Xalq təsərrüfatı kompleksinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: a) ictimai məhsulun təkrar istehsal prosesinin, fəzalarının, bütövlükdə mürəkkəb təkrar istehsal sisteminin, cəmiyyətin iqtisadi sisteminin vəhdətliyi; b) xalq təsərrüfatı sahələrinin iyerarxiya, çoxpilləli idarə sisteminin, orqanlarının planlı fəaliyyəti və onlar arasında subordinasiya əlaqələrinin mövcudluğu; c) sahələr üzrə mərkəzləşdirilmiş vahid idarəedici sistemin fəaliyyətinin iqtisadiyyatın rəqabət və plana uyğun inkişafın təbiətinə uyğunluğu.

Sahə idarəetmə xalq təsərrüfatının idarə edilməsinin yeganə variantı, forması deyildir. Bununla bərabər, ərazi idarəetmə və planlaşdırma sistemi də zəruridir. Ərazi idarəetmə ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşması, mövcudluğu ilə əlaqədardır. Ərazi-istehsal kompleksləri respublikanın iqtisadiyyatının strukturunu əmələ gətirir. Bu isə bir çox amillərlə təbii-tarixi, təşkilati-texniki, əhalinin tərkibi və s. ilə müəyyən edilir.

Ərazi-istehsal kompleksi ölkənin xalq təsərrüfatı kompleksindən təcrid edilmiş halda deyil, onun üzvü tərkib hissəsi kimi idarə edilməli və planlaşdırılmalıdır. Regionun kompleks planlaşdırılması və onun iqtisadi inkişafına sistem halında yanaşılması burada başlıca rol oynayır. Həmin problemlər, kompleks məsələlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1) bu və ya digər regionun istehsal ixtisaslaşmasının inkişafı, profilinin dəqiqləşdirilməsi, istehsala iqtisadi cəhətdən sərfəli olan təbii resursların cəlb edilməsi;

2) respublikalararası və rayonlararası təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi;

3) ictimai istehsalın effektivliyini nəzərə almaqla yeni müəssisələrin səmərəli yerləşdirilməsi;

4) regionların bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan sənaye sahələrinin, aqrar-sənaye komplekslərinin proporsional münasib inkişafının təmin edilməsi.

Ən başlıca məsələlərdən biri müxtəlif dərəcəli regionlar, rayon və şəhərlər üzrə kompleks sahələrarası proqramların və planların tərtib edilməsi və onun səmərəsinin artırılmasıdır. Burada ən vacib məsələlərdən biri yerli maddi və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, məhsuldar qüvvələrin optimal yerləşdirilməsi problemidir. Lakin bir çox hallarda sahə, ərazi və xalq təsərrüfatının planlaşdırılması, idarə edilməsi sahəsindəki nöqsanlar nəticəsində regionların cari sosial-iqtisadi problemləri perspektiv problemlərlə zəif əlaqələndirilir, üstünlük cari məsələlərin həllinə verilir, bəzi hallarda isə bu məsələlər perspektiv inkişafın ziyanına olaraq həll edilir. Bu baxımdan, habelə yuxarıda göstərilən nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə müxtəlif dərəcəli regionlar üzrə məhsuldar qüvvələrin səmərəli inkişafı və yerləşdirilməsinin baş sxemi işlənib hazırlanır. Baş sxem perspektiv inkişafın elmi cəhətdən əsaslandırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərtidir.

Ərazi idarəetmə problemi özündə iki aspekti birləşdirir:

a) hər hansı bir ərazinin, regionun təsərrüfatının inkişafında nazirliklərin fəaliyyətinin təşkili;

b) yerli təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətinin təşkili.

Əməyin maddi və mənəvi həvəsləndirilməsinin əlaqələndirilməsi prinsipi. Maddi stimullaşdırma bölgü mexanizmi çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər sistemini əhatə edir. Maddi stimullaşdırmanın köməyi ilə işçilərin maddi marağından yalnız onların maddi tələbatını ödəmək üçün deyil, həm də istehsalın inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün istifadə olunur. Maddi maraqlandırmanın zəruriliyi obyektiv maddi tələbatın mövcudluğundan irəli gəlir. Xalq təsərrüfatının hər bir böyük sahəsini şəxsi maraq əsasında qurmaq lazımdır. Bunu həyata keçirməyi bacarmadığımızı görə hər addımda əziyyət çəkirik.

Maddi stimullaşdırma yalnız onun mənəvi stimullarla əlaqələndirildiyi şəraitdə lazımi səmərə verə bilər. Mənəvi stimulların şəxsiyyətin əxlaq tərəqqisi və sosial tələbatı ilə bağlıdır. Məsələn, aşkarlıq şəraitində «şan, şöhrət əməyə görə olmalıdır» prinsipinə əməl olunması, əməkdə, həyatda fəal mövqə tutanların düzgün qiymətləndirilməsi sosial tələbatın ödənilməsi üçün prinsiplə əhəmiyyətə malikdir. Lakin təəssüf ki, həyatda həmişə belə olmur, bu işə təbii olaraq kollektivlərdə münaqişə şəraiti yaradır, sosioloji-psixoloji mexanizmi xeyli dərəcədə korlayır. Belə hallara qarşı mübarizə adda-budda, əlahiddə vəziyyətdə deyil, sistem halında və ardıcıl olaraq aparılmalıdır. Məsələnin bu cür ciddi qoyuluşu həmin sahədə sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsi baxımından da çox vacibdir.

İdarəetmənin elmlilik prinsipi. Bu prinsip bir tərəfdən idarəetmə fəaliyyətində idarəetmə elminin və ona yaxın olan digər elmlərin müasir nailiyyətlərindən istifadə olunması, digər tərəfdən isə idarəetmə sisteminin daim təkmilləşdirilməsi, onun cəmiyyətin potensial imkanlarından maksimum istifadə edilməsilə əlaqədardır. Elmi biliklərin, elmi fənlərin qanunlarını dərk etmək və dərinlən yiyələnmək idarəetməyə elmi cəhətdən yanaşmağın əsasını təşkil edir. Burada mücərrəd elmi, nəzəri və metodoloji məsələlərlə yanaşı idarəetmədə çağdaş riyazi-iqtisadi modelləşmədən, hesablama texnikasından və s. geniş istifadə olunması da vacib məsələlərdən biridir. İdarəetmənin elmi metodları, elmi potensialı olmadan onun elmi səviyyəsi haqqın-

da, qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti haqqında danışmaq olar. Lakin idarəetmə haqqında biliklər məcmusu elmilik prinsipinin bir cəhətidir. Başqa cəhəti isə həmin elmi biliklərin, müddəaların idarəetmə təcrübəsində tətbiq olunma imkanlılığı və faktiki olaraq tətbiq edilməsilə əlaqədardır. Məsələnin hər üç tərəfi bir çox çətin problemlərlə, onların həll edilməsilə bağlıdır. Bəzən belə də olur: idarəetmə haqqında dürüst bilik də, onu tətbiq etmək üçün şərait də olur, lakin bunları bacaran praktiki tətbiq edən işçi olmur. Ona görə də elmilik prinsipi idarəetmə haqqındakı müddəaların sistem halında təhlil edilməsini də nəzərdə tutur. İdarəetmənin elmilik prinsipi idarəetmə prosesində, təsərrüfat quruculuğu gedişində baş verən subyektivizm və volyuntarizm halları ilə bir yerə sığa bilməz. Təsərrüfat siyasəti yalnız elmi müddəa və reallığa əsaslanmalıdır.

İdarəetmənin planlılıq prinsipi. İdarəetmənin planlılığı istehsalın mühüm prinsiplərindən biridir. Planlılıq prinsipi plana uyğunluq münasibətlərindən irəli gəlir və idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir. Burada planlı proporsionallığın böyük əhəmiyyəti vardır. «Proporsionallıq» anlayışı tamam, vahid bir prosesin ayrı-ayrı hissələri arasındakı ahəngdarlığı, uyğunluğu ifadə edir.

Proporsionallıq ayrı-ayrı ictimai istehsal sahələri, bölmələri, istehsaldaxili müxtəlif əmək prosesləri, əmək kooperasiyasının formaları, briqadalar, sex və s. arasındakı hər cür əlaqələri deyil, plana uyğun əlaqələri ifadə etməlidir. Bir çox iqtisadçılar proporsionallığı bütün cəmiyyətlərə aid olan qanunauyğun bir proses, təmayül hesab edirlər. Bu fikir əsasən düzgündür. Lakin bununla belə, bütün ictimai-iqtisadi formasialarda proporsionallığın eyni məzmununa, eyni keyfiyyətə malik olduğunu israr edən iqtisadçı və filosoflar səhv edirlər. Çünki proporsionallığın təzahür etmə formaları, şərtləri və miqyası da konkret tarixi proseslərlə, istehsal münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyən olunur. Elmi idarəetmədə bu, plana uyğunluq halında təzahür edir. Burada plana uyğunluq proporsionallığın, uyğunluq xarakterini, ona - proporsionallığa nail olma dərəcəsini göstərməklə daimi, ardıcıl proporsionallığı təmin edir, həmçinin səciyyələndirir. Planauyğunluq istehsal həlqələrini, onun ünsürləri və əlaqə-

lərini ümumi, universal bir mexanizm kimi müəyyənləşdirir, o, cəmiyyət inkişafının ümumi formasıdır. Planauyğunluq maddi-texniki, ilkin əsası iri maşınla istehsal, ictimai əmək bölgüsü və kooperasiyasının vəhdətliyi, istehsal vasitələri üzərindəki ictimai mülkiyyətlə bağlıdır. Planauyğunluq yüksək səviyyəli optimal planlaşdırma işini tələb edir. Planauyğunluq həmçinin plan intizamına sözsüz əməl olunmasını, plan orqanlarının operativ, çevik və əlaqəli işləmələrini, plan-iqtisadi göstəricilərin, normativlərin əsaslandırılmış, təkmilləşmiş olmasını irəli sürür. Plan və planauyğunluq işi hər bir fəaliyyətin əsasıdır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə prinsipləri öz fəaliyyət xarakterinə görə idarəetmə metodlarına nisbətən nə cür xarakter daşıyır?
2. İdarəetmənin prinsipləri hansılardır?
3. İdarəetmədə demokratik mərkəziyyət prinsipinin əsasını nə təşkil edir?
4. Demokratik mərkəziyyətin möhkəmləndirilməsində hansı amil mühüm əhəmiyyətə malikdir?
5. Sosial və təsərrüfat rəhbərliyinin vəhdətliyi prinsipi təsərrüfat məsələlərində hansı yanaşma hallarını qəbul etmir?
6. İdarəetmənin sahə prinsipi nəyi əmələ gətirir?
7. Ərazi idarəetmə probleminə aid olan aspektlər hansılardır?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
2. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti.B., Təfəkkür, 2004, 136 s.
3. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.

4. Qaraşov H.T. Həmkarlar ittifaqı rəhbəri: sosial idarəetmə subyekti kimi. Bakı, Elm və təhsil, 2010
5. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarəetmənin fəlsəfi və psixoloji problemləri. Ahəng yolu., Bakı, Elm, 2008
6. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagil evi, 2001
7. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çəşioğlu, 2004
8. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
9. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: Nurlar NPM, 2009, 144 səh.
10. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, Təhsil işçisi, 2010, 220 səh.
11. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslik. B.: Təhsil, 2005
12. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
13. Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления// Вопросы философии, 1974, №7
14. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. М.: Политиздат, 1973, 392 с.
15. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
16. Бачило И.Л. Организация советского государственного управления. М.:1984, с.384
17. Бонэм М., Сейферт Д. Потенциал «электронного правительства» для трансформации демократических систем переходного типа. Проблемы государственного управления. М.: с. 308
18. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы М.: Наука, 1987
19. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
20. Гаджиев К.С. Политическая наука. М., 1994
21. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт

- лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы. М.: МП "Сувенир", БГ. 1993, 364 с.
22. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969, 324 с.
23. Драго Р. Административная наука. М., 1982
24. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992
25. Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода (политико-методологические аспекты). Б.: Тэкнур, 2010, 160 с.
26. Маркевич В. Гражданское общество и демократия // Политология вчера и сегодня. Вып. 3. М., 1991
27. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
28. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. М.: Моск. Ун., 1991
29. Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред. Игнатов В.Г., Р-на-Дону, 1998, с.326.
30. Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред. Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
31. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. // Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
32. Свенцинский А. Социально-психологический климат трудового коллектива. Соц. труд, 1989, №10, с. 33-38.
33. Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества // Политические исследования. 1996, №6
34. Токтыбеков А. А. Теоретические основы механизма государственного управления. М.: 1996, с. 302
35. Управленческие информационные системы. // Проблемы теории и практики управления. 1996, №2

- 36.Файол Анри. Учение об управлении. М., Феникс, 1992, 226 с.
- 37.Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) Р-на-Дону, 1998, с. 218
- 38.Almond G.A. Political Development: Essays in Heuristic Theory. Boston, 1970
- 39.Simon G. A., Smithburg D.W., Thompson V.A. Public Administration. N.Y., 1970
- 40.Vereker Ch.The Development of Political Theory. London, 1957

VI FƏSİL

İDARƏETMƏ PROSESİ VƏ MEXANİZMİ

6.1. İdarəetmə prosesi və idarəetmə mexanizminin metodoloji əsasları

İdarəetmənin başlıca mahiyyəti onun statik vəziyyətdə olması ilə deyil, dinamik vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Əks təqdirdə idarəetmə prosesi həyata keçməz. Bu, birinci növbədə, idarəetmə sisteminin vəhdətliyi və idarəetmə sahəsində olan əmək bölgüsü və kooperasiyası ilə şərtlənir. Hər bir hadisə və prosesin sistemin olduğu kimi idarəetmə sisteminin də öz mexanizmi vardır. İdarəetmə elminə aid ədəbiyyatlarda idarəetmə sisteminin aşağıdakı komponentlərdən ibarət olması göstərilir: a) idarəetmə mexanizmi; b) idarəetmə strukturu; c) idarəetmə prosesi; d) idarəetmə sisteminin inkişaf mexanizmi.

İdarəetmə mexanizmi idarəetmə sisteminin komponentlərindən birini təşkil edir. İdarəetmə mexanizmi özü isə aşağıdakı vəsilələrdən ibarətdir:

1. İdarəetmənin ümumi prinsipləri
2. İdarəetmənin müxtəlif funksiyaları
3. İdarəetmə sistemi qarşısında qoyulan məqsədlər
4. İdarəetmə sisteminin müvafiq metodları.

İdarəetmə mexanizminin bu həlqələri arasında üzvü əlaqə vardır. Bu mexanizmlərin mövcudluğu tamamilə obyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, prinsipsiz idarəetmə olmaz. İdarəetmə prosesi isə heç bir sosial-iqtisadi məqsəd olmadan həyata keçirilə bilməz. Məqsədlər idarəetmədən kənar baş vermir, deməli, həmin proseslərin ardıcıl və normal gedişi üçün idarəedici təsir vasitələri lazımdır. Bu, idarəedici təsir idarəedən subyekt tərəfindən müxtəlif metodlardan istifadə

edilərək həyata keçirilir.

İdarəetmə prosesi idarəetmə sisteminin və onu əmələ gətirən ünsürlərin fəaliyyət göstərməsi prosesidir. Bu işə bilavafsitə müxtəlif idarəetmə orqanlarının mövcudluğu və fəaliyyət forması ilə bağlıdır. İdarəetmə prosesinə müxtəlif baxımdan yanaşmaq olar:

1. idarəetmə prosesinin funksionallığı;
2. idarəetmə əməyinin təşkili;
3. idarəetmə sisteminin strukturu;
4. idarəetmə orqanlarının sahə və sahələrarası fəaliyyətinin təşkili;
5. idarəetmə prosesinin məzmununa görə.

İdarəetmə proseslərinə bu cür yanaşma bir tərəfdən həmin proseslərin məzmununun aydın dərk olunmasına, digər tərəfdən isə həmin proseslərin gündəlik həyatda təşkili məsələlərini həll etməyə imkan verir.

İdarəetmə prosesləri, birinci növbədə, öz funksional məzmununa görə fərqlənirlər. Məsələn, operativ rəhbərlik, planlaşdırma, nəzarəetmə proseslərini, habelə müxtəlif xidmət funksiyalarını buna misal gətirmək olar. Bu funksiyalar əsas və xüsusi hal kimi olan funksiyalara, əlavə funksiyalara bölünürlər. Həmin funksiyaların həyata keçirilməsinin maddi-təşkilati əsasını əmək bölgüsü, birinci növbədə, funksional əmək bölgüsü təşkil etsə də, lakin onun zəruriliyi idarəetmə məqsədləri ilə müəyyən olunur, bu məqsədlərdən irəli gəlir. Müəssisələrdə ümumi funksiyalarla yanaşı, texniki, maliyyə, kommersiya (satış və təchizat) və inzibati funksiyaları da həyata keçirilir. Həmin funksiyalar müəyyən xidmət növləri və strukturları tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə müəssisələrdə, məsələn, texniki, kommersiya əməliyyatları müəyyən xidmət vəsilələri vasitəsilə icra olunur. Əslində müəssisələrdə bilavasitə istehsal prosesini həyata keçirən xidmət-funksional bölmənin fəaliyyəti də dəqiqləşdirilməli və sistemləşdirilməlidir. İstehsal xidməti yalnız texniki xidmətlə məhdudlaşmamalıdır. O, istehsalın hazırlığı, planlaşdırılması, proqramlaşdırılması, təşkilati metodları, dispetçer xidmətlərini və digər istehsal fəaliyyətinin sistem halında təşkilini əhatə etməlidir. Məsələyə bu

cür yanaşma istehsal məsələləri üzrə fəaliyyət xarakterində yeni keyfiyyətin formalaşmasına müsbət təsir edir, istehsal xidməti ilə əlaqədar olan bütün fəaliyyət növlərinin inteqrasiyası və koordinasiyasını həyata keçirirlər. Bu istehsalata rəhbərlikdə keyfiyyətə yeni dəyişikliklərə səbəb ola bilər. İdarəetmə prosesi əsas ünsür olmaq etibarilə idarəetmə aparatı işçilərinin konkret fəaliyyətini, həmin fəaliyyətin hüdudunu və idarəetmə əməyinin təşkili məsələlərini əhatə edir.

İdarəetmə prosesi fasiləsiz bir prosesdir. O, idarəetmə sistemlərinin strukturu, onun həlqələri arasındakı əlaqələri göstərir. Bu isə idarəetmə prosesinin dinamik xarakterindən irəli gəlir. Ona görə də idarəetmə prosesi həm də təsiredici bir prosesdir. Həmin təsir, birinci növbədə idarəetmənin idarəolunan obyektə təsiri, habelə eyni səviyyəsi yarım sistemlərin bir-birinə təsiri formalarında olur. İdarəedici təsir isə öz növbəsində daimi və dövri xarakter daşıyır. İstehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi şəraitində idarəetmə prosesinin sürətləndirilməsi, onun səmərəsinin artırılması ümumi səmərəliliyin artırılması sistemində mühüm rol oynamalıdır. Lakin bir çox hallarda istehsalın intensivləşdirilməsi idarəetmə prosesinin intensivləşdirilməsi ilə uzlaşdırılır. İdarəetmə proseslərinin ardıcılığını, dinamikliyini təmin etmədən istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsini, elmi-texniki tərəqqisini və digər problemləri müvəffəqiyyətlə həll etmək olmaz. İdarəetmə prosesinin dinamikliyinin təmin edilməsi, birinci növbədə idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni, elmi səviyyədə təşkil olunmasını, idarəetmə mədəniyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Bu, konkret idarəetmə fəaliyyətini bilməkdən, bacarmaqdan başqa həm də idarəetməyə ciddi bir proses, bir elm sahəsi kimi yanaşmağı tələb edir. Elmi səviyyədə duran problemlərin özü də elmi səviyyədə həll olunmalıdır. İdarəetmə prosesinin səmərəliliyinin artırılması, həmçinin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini, onun operativliyinin, çevikliyinin və məhsuldarlığının artırılması ilə əlaqədardır.

İdarəetmə prosesləri idarəetmə strukturu ilə bağlıdır və ondan irəli gəlir. İdarəetmə proseslərinin idarəetmə strukturu ilə əlaqədar olması həmin proseslərin iyerarxiyalı, çoxpilləli xarakterini müəyyən

edir. Bu baxımdan idarəetmə prosesləri aşağı, yuxarı və orta səviyyəli idarəetmə proseslərinə ayrılır. Bunu aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar.

Cədvəl 1. İdarəetmə prosesinin səviyyəsi

İdarəetmə prosesinin iyerarxiyası	Funksional idarəetmə prosesi	İdarəetmə orqanları
1. İqtisadiyyatın idarə edilməsindəki proseslər	1. Sahələrarası funksional idarəetmə prosesi	1. İdarəetmə proseslərinin ayrı-ayrı müvafiq orqanlarda həyata keçirilməsi, onların xüsusiyyətləri və subordnasiya tipli əlaqələndirilməsi.
2. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin idarə edilməsindəki proseslər.	2. Ərazi və regionların idarə edilməsi prosesi.	
3. İstehsal birliklərinin idarə edilməsi prosesi.	3. Elmi-texniki tərəqqinin idarə edilməsi prosesi.	
4. Müəssələrin idarə edilməsi prosesi.	4. Digər yarımfunksional proseslərin, sistemlərin idarə edilməsi prosesi.	

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi idarəetmə prosesləri müxtəlif səviyyəli əlamətlərinə görə makroprosesləri və mikroprosesləri əhatə edir. Bu, əslində idarəetmə sisteminin özündə makro və mikro sistemlərin mövcudluğundan irəli gəlir. Cədvəldən aydın olur ki, idarəetmə prosesləri idarəetmə orqanlarında cərəyan edən proseslərdir, funksional və sahə təsərrüfat orqanlarının qarşılıqlı təsirindən irəli gələn proseslərdir. Burada, ölkə iqtisadiyyatı miqyasında idarə-

etmə prosesləri makroproseslər, idarəetmə orqanları daxilində baş verən proseslər, hər bir işinin fəaliyyəti mikroproseslərdir. Proseslərin makro və mikro proseslərə ayrılması başlıca olaraq idarəetmə iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı miqyaslı proseslər aparıcı proseslərdir. Çünki bu proseslər nəticə etibarilə mikroprosesləri, onun xarakterini müəyyən edir.

Makro və mikroproseslərin tənsifatı, onların məzmunu və xarakterinin öyrənilməsi öz-özünə məqsəd deyildir. Burada ən başlıca məqsəd həmin proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin və qarşılıqlı təsirin öyrənilməsidir. Bu baxımdan bu səviyyəli proseslərə uyğun gələn idarəetmə orqanları arasındakı bir-öirinə qarşılıqlı təsirin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin qarşılıqlı təsir adətən aşağıdakı kimi olur: a) funksional ümumdövlət orqanlarının qarşılıqlı təsiri; b) funksional və sahə orqanlarının qarşılıqlı təsiri; c) funksional sahə orqanlarının qarşılıqlı təsiri. Məsələn, keçmiş Dövlət Plan Komitəsi xalq təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv və uzunmüddətli planlarını işləyib hazırlayarkən bu mühüm planlaşdırma prosesini təcrid olmuş halda deyil, digər orqanlarla, o cümlədən Dövlət Tikinti Komitəsi, Dövlət Təchizat Komitəsi, Maliyyə Komitəsi, Əmək və Sosial İnkişaf Komitəsi, Dövlət Elm və Texnika Komitəsi ilə qarşılıqlı formada həyata keçirirdi. Öz növbəsində, bu orqanlar sahə nazirliklərinin öz aralarında qarşılıqlı təsir halında olurdular.

İdarəetmə proseslərinin, idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə olması həmin proseslərə sistem halında yanaşılmağı tələb edir. Çünki proseslərin sistem xarakteristikası onların məzmunu ilə yanaşı, iyerarxiya halında qurulmasından, sistemlilik təbiətindən irəli gəlir. Müxtəlif səviyyəli idarəetmə prosesləri, başqa cür desək, iqtisadiyyatın müxtəlif idarəetmə səviyyəli prosesləri bir-birilə əlaqədə olmaqla yanaşı, həm də məzmunca fərqlənir. Bunu biz aşağıdakı cədvəldən görə bilərik.

Cədvəl 2. Müxtəlif səviyyəli idarəetmə proseslərinin qısa xarakteristikası

Ölkə iqtisadiyyatı səviyyəli proseslərin məzmunu	Sahələrarası proseslərin məzmunu	Sahə idarəetmə proseslərinin məzmunu	Ərazi idarəetməni n məzmunu	Müəssisə idarəetmə proseslərinin məzmunu
1	2	3	4	5
1. Ali və mərkəzi orqanların fəaliyyət orqanları.	1. Sahələrarası, funksional orqanların qarşılıqlı təsiri prosesi.	1. Əsas idarəetmə funksiyalarının ardıcıl icrası prosesi.	1. Ərazi səviyyəli problemlərin həlli prosesləri.	1. İstehsal mərhələləri üzrə idarəetmə prosesi.
2. Sahələrarası və funksional idarəetmə prosesi.	2. Sahələrarası orqanların qarşılıqlı təsirinin təşkili.	2. İdarəetmə prosesinin məzmunca konkretləşdirilməsi.	2. Regional kompleks planlaşdırılması prosesi.	2. Bilavasitə istehsalın təşkili prosesi.
3. Ölkə iqtisadiyyatı səviyyəli proseslərin istiqamətləri.	3. Sahələrin sahələrarası koordinasiya edilməsi prosesi.	3. İdarəetmə prosesinin təşkili.	3. Yerli orqanlarla sahə orqanlarının fəaliyyətinin qarşılıqlı təsiri prosesi.	3. Müəssisənin idarəedilməsi prosesi.
4. Ölkə iqtisadiyyatı ayrı-ayrı proseslərinin məzmunu.	4. Sahələrarası komplekslərin idarə edilməsi prosesi.	4. Kompleks idarəetmə və planlaşdırma işlərinin təşkili prosesi.		4. Maddi və digər resursların idarə edilməsi.
5. Kompleks proqramların formalaşması və problemlərin həlli prosesi.				5. Operativ istehsal idarəedilməsi, operativ təqvim.

Dövlət idarəçiliyində, onun ayrı-ayrı bölmələrində və idarəetmə orqanlarında baş verən idarəetmə prosesləri müxtəlif olur. Ona görə də hər hansı bir sosial-iqtisadi sistemdə baş verən idarəetmə prosesləri məhdud çərçivə daxilində olmur. O, məzmunca bir çox proseslərin məcmusundan ibarətdir. İdarəetmə proseslərini məzmunca aşağıdakı kimi (cədvəl 3) təsnifatlandırmaq olar:

Cədvəl 3. İdarəetmə proseslərinin məzmunu

Texniki məzmunu	İstehsal məzmunu	İqtisadi məzmunu	Sosial məzmunu
1	2	3	4
Texniki-texnoloji proseslərin idarəedilməsi.	istehsal sahələrinin və müəssəsin istehsal fəaliyyətinin təşkil edilməsi.	Əsas və dövrüyyə fondlarının, işçi qüvvəsinin idarəedilməsi prosesi.	Müəssə daxili münasibətlərin idarəedilməsi prosesi.
Texniki sistemlərin idarə edilməsi.	Müəssədaxili idarəetmə tsiklinin ardıcıl təmin edilməsi.	İqtisadi münasibətlərin idarəedilməsi prosesi.	Əməyə eqlitar münasibətinin tərbiyə edilməsi prosesi.
Texniki-texnoloji proseslərin intensivliyinin təmin edilməsi.	Operativ idarəetmənin təşkili.	Təsərrüfat əlaqələrinin idarəedilməsi prosesi.	Qrup daxili və qruplararası sosialoji-psixoloji münasibətlərin tənzim edilməsi prosesləri

Ölkə səviyyəsində idarəetmə prosesinin təşkili, birinci növbədə dövlət orqanlarının, ali idarəedici, sərəncamverici orqanlarla onlara tabe olan funksional sahələrarası və sahə orqanları, habelə ərazi orqanları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin və təsirin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Burada sahələrarası funksional orqanlar sistemi daxilində

də, sahələrarası orqanlarla funksional orqanların öz arasında sahə orqanları ilə ərazi orqanları arasındakı qarşılıqlı təsirin öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli qarşılıqlı təsiretmə prosesi idarəetmənin təşkili quruluşundan xeyli dərəcədə asılıdır. Müasir dövrdə ümumdövlət orqanları, sahə və ərazi orqanları arasındakı qarşılıqlı təsirin daha da təkmilləşdirilməsi zəruridir. Həmin işdə xalq təsərrüfatının planlaşdırılması, planlarının işlənilib-hazırlanması prosesləri və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynamalıdır.

Sahələrarası idarəetmə idarəetmənin xüsusi bir növü olmaq etibarilə qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur: iqtisadiyyatın inkişaf sürəti və proporsiyasının əlaqələndirilməsi, istehsalın maddi, əmək və maliyyə resursları ilə uzlaşdırılması; məhsul istehsalının onlara olan tələbatla əlaqələndirilməsi, idarəetməyə elm və texniki nailiyyətlərin təbiq edilməsi, planlaşdırma, uçot, təhlil və nəzarətin, habelə iqtisadi normativlərin əlaqələndirilməsi.

Dövlətin ayrı-ayrı sahələrinin idarə edilməsi problemlərinin həlli xeyli dərəcədə bu sahədə sahə nazirliklərinin də fəal iştirakını tələb edir. Ona görə də sahə nazirlikləri arasında da elmi-texniki tərəqqi, planlaşdırma və s. məsələlər üzrə qarşılıqlı təsir mövcuddur. Bu qarşılıqlı təsir istehsal sahələri bir-birilə əlaqədar olan, bir-birinin fəaliyyətini tamamlayan sahələrdə daha çox olur.

Ərazi idarəetmə proseslərinin təşkili həmin ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının kompleksliliyinin təmin edilməsi, təbii və əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması ilə əlaqədar olaraq yerli idarəetmə orqanlarının, icmaların fəaliyyətinin ümumrespublika idarəetmə və təsərrüfatçılıq orqanlarının fəaliyyəti ilə düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə mexanizminə hansı amillər daxildir?
2. İdarəetmə mexanizmi dedikdə nə başa düşülür?
3. İdarəetmə prosesi hansı məqsəd olmadan həyata keçirilə bilməz?

4. İdarəetmə prosesi nə cür prosesdir?
5. İdarəetmədə makro və mikro proseslər nəyi əhatə edir?
6. İdarəetmə proseslərini məzmunca necə təsnifatlaşdırmaq olar?

6.2. İdarəetmə funksiyaları və onun təsnifatı

İdarəetmə funksiyası idarəetmənin fəaliyyət dairəsi növləri ilə əlaqədardır. İdarəetmə işləri özbaşına həyata keçirilmir. İdarəetmə işləri idarəetmə vəzifələrindən irəli gəlir, müəyyən funksiyaların icra edilməsi, idarəedən sistemin təşkili ilə bağlıdır. İdarəetmə funksiyası obyektiv məqsəd və nəticələrin ümumiliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da göstərdiyimiz kimi, funksional əmək bölgüsündən irəli gəlir. Buna uyğun olaraq idarə aparatı təşkil olunur. Onun hər bir bölməsi və hər bir işçisi müəyyən funksiyaların icrası üzrə ixtisaslaşırlar. İnzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə idarəetmə funksiyalarının hansı səviyyədə yerinə yetirilməsindən asılıdır.

İdarəetmə funksiyaları öz məzmununu, struktur və təzahür formalarına görə müxtəlif mənalarda işlənir. Elmi ədəbiyyatda «*funksiya*» anlayışı bir neçə mənada - «idarəetmə orqanlarının funksiyası», «dövlət funksiyası», «idarəetmə funksiyası», «dövlət orqanlarının funksiyası» və s. işlənir. Bundan başqa «*funksiya*» anlayışı müxtəlif məzmununda hər hansı bir təşkilat və prosesin rolu, təyinatı, iş, vəzifə və s. mənalarda da işlənir. Məsələn, K. Marks dəyər formalarından, pulun beş funksiyasından bəhs edərkən burada pulun rolunu nəzərdə tutmuşdur. Başqa müəlliflər *funksiya* dedikdə həm də idarəedici, sərəncamverici, idarə, dövlət orqanının fəaliyyətini nəzərdə tuturlar. «*Funksiya*» anlayışı hər hansı bir prosesin məzmununu və xarakterindən asılı olaraq müəyyən mənə kəsb edir. Ona görə də bu anlayış bəzən «*prinsip*», «*hüquq*», «*səlahiyyət*», «*fəaliyyət*», «*əməliyyat*», «*rəhbərlik*» mənalarında işlənir. Beləliklə, «*funksiyanın*» tətbiqi sahəsi istər-istəməz onun məzmununa təsir göstərmiş olur. Bəzi müəlliflər «*funksiya*» anlayışını bir az da konkretləşdirirlər. Məsələn, A.S.Petrov sahə idarəetmə sistemində üç

növ funksiyasının - təşkilətmə, istehsalat-təsərrüfat və idarəetmə funksiyalarının mövcudluğunu göstərir. lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, əvvəlki iki funksiyalar da idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsidir. Ona görə də «idarəetmə funksiyasını» onlardan təcrid olunmuş halda, ayrıca bir funksiya kimi göstərmək metodoloji cəhətdən düzgün deyildir. Çünki «idarəetmə funksiyası» anlayışının özü idarəetmə və idarəolunan sistemlərin bütün funksiyalar məcmusunu əhatə edir.

İdarəetmənin həmçinin bir növ ixtisaslaşmış funksiyaları da vardır: istehsalat texniki rəhbərlik, maddi-texniki təchizat və s.

İdarəetmə fəaliyyətinin növləri obyektiv bir prosesdir. O, özbaşına meydana çıxmır. Bu, cəmiyyətin ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf xüsusiyyətlərindən, idarə edilən sistemin ictimai istehsalın bir obyekt olmaq etibarilə öz məzmunundan və onun qarşısında qoyulan vəzifələrdən irəli gəlir. Ona görə də ictimai istehsal proseslərini idarə etmək, qaydaya salmaq, vəzifələrini yerinə yetirmək üsulları və vasitələrinin məcmusu idarəetmə funksiyası adlanır. Həmin funksiyalar müəyyən təşkilati formada həyata keçirilir. Bunun üçün hər bir müəssisə və təşkilatda, yuxarı idarəetmə pillələrində idarəetmə aparatları yaradılır. Onların struktur bölmələrindən hər biri spesifik idarəetmə vəzifələrini icra etmək üçün ixtisaslaşır, ümumi, iqtisadi, texnoloji və s. istiqamətlərdən rəhbərliyi həyata keçirirlər.

İdarəetmə funksiyaları idarəetmə fəaliyyəti, konkret idarəetmə orqanının vəzifələri, mürəkkəb münasibətlər sistemi, fəaliyyətin məzmunu (sosial-iqtisadi) ilə də əlaqədardır. İdarəetmə funksiyaları idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi növüdür, idarəetmə sahəsində əmək bölgüsünün təzahür formasıdır.

İdarəetmə funksiyaları müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif formalarda təsnifata ayrılır. Lakin ən əlverişli təsnifat aşağıdakıları hesab etmək olar: birincisi, idarəetmə proseslərinin məzmununu əks etdirən funksiyalar qrupu; ikincisi, icra olunan işin məzmununu əks etdirən funksiyalar qrupu; üçüncüsü, fəaliyyətin məzmununu əks etdirən funksiyalar qrupu.

İdarəetmə prosesini əks etdirən funksiyalar qrupu məzmununa

görə müəyyən mərhələlərə, tsiklə və fazalara bölünür. Bu baxımdan idarəetmə funksiyası universal, yaxud əsas (ümumi) funksiyalardan ibarətdir. Universal funksiyalara planlaşdırma, təşkilətmə, tənzimətmə, koordinasiya (əlaqələndirmə), operativ rəhbərlik, nəzarət və uçot funksiyaları aiddir.

Bəzi ədəbiyyatlarda informasiyanın toplanması, qərarların qəbul edilməsini müstəqil funksiya kimi də qiymətləndirirlər. Əlbəttə, idarəetmə prosesində informasiya və qərarların hazırlanması müstəsna rola malikdir. Lakin informasiya və qərar mövcud funksiyaların hamısında iştirak edir. Məsələn, istər tənzimətmədə, istərsə də planlaşdırma və təşkilətmədə informasiyasız, qərar olmadan keçinmək olmaz. Ona görə də informasiyanın işlənməsi və qərarların hazırlanmasını müstəqil funksiya adlandırmaq olmaz.

İcra olunan işlərin məzmununa görə idarəetmə funksiyaları da müxtəlif olur. Belə ki, onlar istehsal sisteminin inkişafı ilə əlaqədar, ümumi funksiyalara, idarəetmənin xüsusi funksiyalarına və köməkçi funksiyalara ayrılırlar. Məlumdur ki, istehsal prosesi bir sıra ünsürlərin birləşməsindən və onların qarşılıqlı təsirindən ibarətdir. Ona görə də idarəetmə funksiyalarına istehsal proseslərinin ünsürlərini və parametrlərini əks etdirməli, həm də bu funksiyalar integrativ xassələrdən başqa müəyyən iş prosesləri üzrə ixtisaslaşmalıdır.

İdarəetmə funksiyaları müəyyən fəaliyyəti ifadə edir. Bu cəhətdən idarəetmə funksiyaları ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif formalarda təsnifata ayrılır. Məsələn, Q.E.Şlezinqer burada inzibati, texniki, istehsal, iqtisadi və təsərrüfatçılıq funksiyalarını irəli sürür. Əslində isə bu təsnifat şərtdir. Məsələn, istehsal funksiyası iqtisadi, iqtisadi funksiya isə təsərrüfat funksiyası ilə bağlıdır.

İdarəetməyə və iqtisadi məsələlərə həsr edilmiş ədəbiyyatlarda başqa təsnifat da vardır. O.M.Bobrov idarəetmə funksiyalarını belə təsnif edir: istehsalın mərhələləri üzrə; icra olunan işlərin məzmununa görə; məhsuldar və qeyri-məhsuldar əmək baxımından; funksional əlamətlərə görə. Q.X.Popov idarəetmə funksiyalarını üç böyük qrupa və onların tərkib hissələrinə ayırır:

1. İdarəetmə funksiyalarının idarəetmə obyektinə baxımından təs-

nifəti: a) xalq təsərrüfatının sahələr və yarımsahələr üzrə strukturu; b) istehsalın səviyyəsinə görə; c) istehsal prosesinin mərhələləri üzrə; d) istehsal prosesinin ünsürləri və parametrləri üzrə.

2. İstehsal prosesinin idarəedilməsi xüsusiyyətlərini əks etdirən funksiyalar: a) idarəetmə mərhələlərini əks etdirən funksiyalar; b) idarəetmə subyektinin strukturunu əks etdirən funksiyalar.

3. İdarəetmənin rəhbərlik və ixtisaslaşmış funksiyaları. Burada rəhbərlik funksiyası dedikdə sintez və inteqrasiya səpkili idarəetmə fəaliyyəti başa düşülür.

İdarəetmənin funksiyaları başqa bir səpkidə də öyrənilir. Məsələn, A.A.Qodunov idarəetmə funksiyalarını iki yerə ayırır: a) idarəetmə sisteminin təşkili funksiyası; b) istehsal proseslərinin idarəedilməsi funksiyası. O, istehsal proseslərinin idarəedilməsi funksiyasına istehsal-iqtisadi, sosial-siyasi funksiyaları aid edir. Lakin yuxarıda göstərilən təsnifatların müəyyən elmi cəhəti ilə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, istehsal prosesinin idarəedilməsinin məzmunu və əmək bölgüsünün xarakterinə görə həmin təsnifatlara müəyyən dərəcədə tənqidi yanaşmaq lazımdır. Məsələn, burada texniki rəhbərlik funksiyasını xüsusən qeyd etmək lazımdır. Texniki rəhbərlik funksiyası müəssisəni texniki xidmət fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğuna görə onun özü bir sıra yarımfunksiyalar sistemini əhatə edir. Bunu eyni ilə istehsal rəhbərliyi funksiyası haqqında da demək olar. Bu özü də istehsalın və əməyin elmi təşkili, operativ istehsalda planlaşdırmanı, dispetçerləşməni, müxtəlif istehsal vahidlərinin fəaliyyətinin kooperasiyasını və s. təmin edən müxtəlif tipli fəaliyyət növündən ibarətdir. Belə bir inteqrativ xassəyə iqtisadi rəhbərlik funksiyasını (Baş İqtisadçı) da aid etmək olar. Bu, müəssisələrin iqtisadi fəaliyyəti, elmi-texniki tərəqqi, planlaşdırma, maliyyələşdirmə, uçot və təhlil, iqtisadi hesablamalar və s. ilə əlaqədar olan idarəetmə fəaliyyətini əhatə edir, xeyli dərəcədə nəinki funksional, həmçinin peşə, əmək bölgüsü ilə əlaqədardır. Çünki funksional əmək bölgüsü əsasında sənaye-istehsal heyətinin müəyyən funksional qruplara (mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, fəhlələr və s.) bölünməsi ilə məhdudlaşmır. Funksional əmək bölgüsü həmin qruplar

daxilində icra olunan işlərin xarakteri, həcmi və mürəkkəbliyinə görə də fərqlənirlər. Bundan başqa idarəetmə aparatı işçiləri aşağıdakı funksional qruplara ayrılır: rəhbər işçilər, mütəxəssislər və texniki işçilər.

Qrup idarəetmə funksiyaları, habelə qrupdaxili hər bir funksiya müəyyən müstəqil məzmunla malikdir. Məsələn, idarəetmə funksiyalarının idarəetmə obyektini baxımından təsnifatında iqtisadiyyatın sərukturunu əks etdirən funksiyaların özü idarəetmə fəaliyyətinin ixtisaslaşması üçün geniş əhatəli məsələlərlə bağlıdır. Burada deyək ki, sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, tikintinin, səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyətin, elmin və s. idarə edilməsinin xüsusi məzmunlu funksiyaları meydana çıxır. Q.X.Popov, A.M.Ömərov və H.A.Cavadovun təsnifatında istehsal prosesinin mərhələlərini əks etdirən funksiyalar istehsal, tədavül, təchizat, satış və maliyyə məsələlərini əhatə edir.

İdarəetmə mərhələlərini əks etdirən funksiyalara aşağıdakı idarəedici təsir qaydası daxildir: uzaqgörənlik, təşkilətmə, sərəncam, əlaqələndirmə və nəzarət.

Uzaqgörənlik. Uzaqgörənlik mühüm qneseoloji və metodoloji problemdir. Elmi uzaqgörənliyin qneseoloji cəhəti onun obyektiv əsaslarının, həqiqiliyin, dəqiqliyinin və düzgünlüyünün əsaslarının araşdırılması ilə bağlıdır. Uzaqgörənlik hər bir elmi səviyyəli fəaliyyətin başlıca funksiyası və meyarıdır. Bu, birinci növbədə mövcud anlayışların dəqiqləşdirilməsi, biliklərin təkmilləşdirilməsi və inkişafı dərkətmə, təsvirətmə, ekstrapolyativ proqnozlaşdırma, elmi hipotezalar və fərziyyələr, məqsəd və təşkilətmə ilə əlaqədardır. Uzaqgörənlik bütövlükdə insan şüurunun, insan təfəkkürünün - insanın əqli qabiliyyətinin səviyyəsini, hadisələrin dərk edilməsinin, neqativ nəticələrin əvvəlcədən qabaqlanmasını göstərir. Bu isə elə-belə olmur, mövcud vəziyyətlərin, hadisələrin, proseslərin və qanunauyğunluqların analitik və sintetik təhlili əsasında baş verir. Hələlik mövcud və məlum olmayan proses və hadisələr haqqında dəqiq fikir yürütmək üçün əsas verir. Əlbəttə, uzaqgörənlik böyük tədqiqat işləri, intuitiv, mücərrəd təfəkkürlə, məntiqi mühakimələrlə,

dərin müşahidə qabiliyyəti, riyazi hesablamalarla və əlavə informasiyalarla da bağlıdır. Elmi izahetmə elmi uzaqqörənliyin əsasını təşkil edir, izahetmənin dəqiqliyi olmadan gələcəyin elmi proqnozunu vermək olmaz. Hadisələrin, proseslərin dəqiqliyi, adekvatlığı və tamlığı isə xeyli dərəcədə elmi, nəzəri biliklər sisteminin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Bəzi müəlliflər idarəetmə mərhələsini əks etdirən funksiyalara daha geniş mövqedən yanaşır, onu aşağıdakı üç mərhələyə bölürlər:

1. İlk idarəetmə mərhələsi (məqsədyönlülük, proqnozlaşdırma, planlaşdırma)
2. Operativ idarəetmə, təşkilətmə, koordinasiya, sərəncam, motivlər
3. Son idarəetmə mərhələsi (uçot, təhlil, nəzarət).

İdarəetmənin ilkin mərhələsi müəyyən məqsəd, plan və proqnozla başlayır və əsasən, 3 cəhəti əhatə edir:

1. Perspektiv inkişafı müəyyən etmək
2. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmanın yolları və metodlarını müəyyənləşdirmək
3. Tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrini əvvəlcədən görmək, beləliklə də hadisələrə sistem halında yanaşmaq.

Göründüyü kimi, burada idarəetmə proseslərinin universal və digər funksiyaları bir təsnifat halında verilmişdir və bunlar heç də, sözün əsl mənasında, idarəetmə mərhələlərinin tam ardıcılığını ifadə etmir.

Planlaşdırma. Planlaşdırma idarəetmənin başlıca funksiyasıdır. Hər bir istehsal prosesi və istehsal vəzifələri əmək proseslərinin əmək alətləri, bütövlükdə, xalq təsərrüfatının inkişaf meyllərində müəyyən proporsiyaların gözlənilməsini tələb edir. Planlaşdırma əslində bir fəaliyyət növü olmaqla, idarəetmə prosesinin başlıca cəhəti və fəal idarəetmə prosesidir. Bu idarəetmə (idarəedici) təsiri nəticəsində nəticə etibarilə istehsalın inkişaf sürəti, bu artımın mənbələri, amilləri, bütün xalq təsərrüfatı orqanizminin, kompleksinin təşkili formaları və metodları formalaşır. İctimai istehsal proseslərinin həyata keçirilməsinin «tələbat-resurs-vəzifə-funksiya-qərar» sistemində

planlaşdırma başlıca rola malikdir. Planlaşdırma işləri və prosesləri idarəetmənin bütün iyerarxiya mərhələlərində - Dövlət rəhbərliyindən tutmuş yerli idarəetmə orqanlarına, təsərrüfat subyektlərinə qədər olan vəsilələrdə həyata keçirilir. Ona görə də planlaşdırma prosesləri xalq təsərrüfatının bütün idarəetmə mərhələlərində eyni dərəcədə elmi səviyyədə həyata keçirilməlidir. Bundan başqa illik, beşillik və uzunmüddətli planlar bir-birini əvvəldən müəyyən olunmuş idarəetmə məqsədləri əsas götürülməklə əlaqələndirilməlidir. Burada düzgün proqnozlaşdırma, modelləşdirmə və proqramlaşdırma böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki elmi idarəetmə istehsal sahələrinin inkişaf meyllərinin, qanunauyğunluqlarını görməyi tələb edir. Bu zaman proqnozlaşdırma planlaşdırmanın bir funksiyası kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də sosial-iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında, elmi-texniki tərəqqinin planlaşdırılmasında proqnozlaşdırma metodlarından geniş istifadə edilməsi zəruridir. İstər proqnozlaşdırma, istərsə də modelləşdirmə idarəetmə sistemlərinin uzunmüddətli inkişaf perspektivlə bağlıdır. Proqramlaşdırma isə plan-proqnoz və plan-modellər əsasında sosial-iqtisadi sistemlərin daimi olaraq bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçirilməsilə əlaqədardır. Deməli, plan özü də sosial-iqtisadi sistem çərçivəsində proqramlaşdırılır. Plan, proqramlaşdırma sayəsində plan proqram xassəsi və forması alır. Çünki proqramla planda sosial-iqtisadi sistemlərin bütün tərəfləri məqsədəuyğun halda əsaslandırılır və burada həmin sistemin kompleks qaydalı inkişafı müəyyən edilir. Proqramlı plan istər illik, istərsə də beşillik plan forması üçün əsas şərtidir və uzunmüddətli planların yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Burada proqnozlaşdırma və modelləşdirmə planların təşkil olunması, tətbiq edilməsinin təşkilatı əsasını müəyyən edir.

Planlaşdırma dövrünün mərhələləri: 1. Məqsədin təyini; 2. İmkanların tədqiqi; 3. Alternativlərin müəyyən edilməsi və qarışdırılması; 4. Ən uyğun variantın təyini; 5. Plan hədəflərinin təyini; 6. Planın yoxlanılması.

Planın növləri: 1. Əhatəsinə, təşkilatı iyerarxiya içərisindəki yerinə görə: strateji, taktiki, əməliyyat planları. 2. Müddətinə görə:

uzun, orta, qısa dövrlü planları. 3. Müəssisədə istifadəsinə görə: tək istifadəlik (proqram, proyekt, büdcə) və davamlı planlar (siyasət, proses və qayda). 4. Mövzularına görə: ümumi planlar və xüsusi planlar. 5. Forma cəhətinə görə (yazılı, yazısız).

Təşkilətmə. İdarəetmənin funksiyaları arasında təşkilətmə funksiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Təşkilətmə bütövlükdə idarəedən və idarəolunan sistemlərarası, sistemlərdaxili münasibətlərin, əlaqələrin və proseslərin təşkili sistemidir. Bu funksiya müəssisənin fəaliyyət proseslərinin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin təşkilində mühüm rol oynayır. Təşkilətmənin vəzifəsi müəssisədə ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə, şəxslərə və maddi vasitələrə münasibətlərin elə formalaşdırılmasından ibarətdir ki, burada qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq ən az xərclə mümkün olsun. Təşkilətmə bir müəssisənin məqsədlərinə çata bilməsi üçün zəruri işlərin təyin olunması və qruplaşdırılması, işləri yerinə yetirəcək şəxslərin səlahiyyət və məsuliyyət əlaqələrinin təyin olunması, məhsuldar bir fəaliyyət mühiti yaradılması üçün zəruri fiziki mühitin hazırlanması prosesidir.

Təşkilətmə dövrünün mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Plan və məqsədlərin tədiqi
2. Məqsədlərə aparan fəaliyyətlərin təyini
3. Fəaliyyətlərin qruplaşdırılması
4. Fəaliyyətləri həyata keçirəcək işçi qüvvəsinin təyin olunması
5. Vəzifə və məsuliyyətlərin təşkil edilməsi
6. Yer, texnika və metodların təyin olunması

Əlaqələndirmə funksiyası bütöv bir təminatın ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqəli fəaliyyəti, qarşılıqlı təsiri və onun bir sistem kimi dinamik, tarazlı inkişafını təmin edir.

Nəzarətmə idarəolunan sistemlərin fəaliyyətini qaydaya salmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəzarətin başlıca məqsədi qərarların qəbulu ilə icrası arasındakı, əlaqəni təmin etməkdən, ayrı-ayrı nöqsanları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Nəzarət müəssisənin məqsədinə çatması üçün bütün resurslara nəzarət edilməsiidir. Nəzarət prosesi müəssisənin təyin etdiyi standartlardan qaçmamağı

araşdıran və bu kənarlaşmaları azaltmağı və ya ortadan qaldırmağı məqsəd qoyan bir prosesdir. İdarəedicilər nəzarət funksiyasını gerçəkləşdirərkən 4 mərhələ qət edirlər:

1. Standartların müəyyən edilməsi
2. Performansın ölçülməsi
3. Performansların standartlarla qarşılaşdırılması
4. Fəaliyyətə keçmək

Nəzarətin mülkiyyət formalarına görə növləri aşağıdakılardır: şəxsi nəzarət, dövlət nəzarəti, ictimai nəzarət.

Həyata keçirilmə vaxtına görə nəzarət aşağıdakılara bölünür: ilkin nəzarət, cari nəzarət, sonradan nəzarət.

Təsirli nəzarət sistemində olması vacib olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Arzulanan məqsədlərlə əlaqəli olmaq
2. Obyektivlik
3. Tam zamanlılıq
4. Qəbul ediləbilərlik

Nəzarət kəmiyyət və keyfiyyət metodlarına bölünür. Keyfiyyətə nəzarət dedikdə aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınır: etibarlılıq, texnoloji göstərici, eqonomik göstərici, standartlaşdırma, patent-hüquq, iqtisadi göstəricilər.

Tənzimətmə funksiyasında başlıca məsələ idarəetmə prosesinin, idarəetmə fəaliyyətinin normativlərindən kənarlaşma hallarının aradan qaldırılmasıdır.

İdarəetmədə operativ rəhbərlik ilk növbədə, təşkilətmə, əlaqələndirmə, sərəncamedici və s. qaydada həyata keçirilir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə funksiyası nə ilə əlaqədardır?
2. «Funksiya» anlayışı bəzən hansı mənalarda işlədilir?
3. İdarəetmənin başlıca funksiyaları hansılardır?
4. İdarəetmə funksiyaları hansı formalarına cərə təsnifatlaşdırılır?

5. Q.X.Popov idarəetmə funksiyalarını neçə növə bölmüşdür?
6. Planlaşdırma funksiyasının mahiyyətini nə təşkil edir?
7. Təşkilətmə və tənzimləmə funksiyalarını bir-birlərindən fərqləndirən hansı cəhətlərdir?

6.3. İdarəetmə elminin ümumi və xüsusi metodları.

İdarəetmə münasibətlərinin təhlili öncə olaraq idarəetmənin bir sıra metodoloji məsələlərinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. *Metod* dərkətmə yolu və tədqiqat vasitəsidir. *Metod* yunan sözü olub üsul, vasitə deməkdir. Obyekti dərk etmək üçün ayrı-ayrı insanların, qrupların praktiki və nəzəri fəaliyyət bacarığı, hərəkət tərzidir. Metodun əsasını elmi nəzəriyyə təşkil edir. Elmi nəzəriyyə olmadan seçilmiş hər-hansı bir metod lazımı səmərə verə bilməz. Metodun özü də müəyyən bir metodologiyaya, elmi dünyagörüşünə əsaslanmalıdır. Metodologiya intellektual bir vasitədir. Müəyyən metodlar sistemine əsaslanmadan idarəetmə münasibətləri, habelə müəssisə və cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər haqqında dəqiq, elmi fikir yürütmək olmaz. Başqa elmi sahələr kimi idarəetmə elminin də istifadə etdiyi metodlar da çoxcəhətlidir. Lakin, bununla yanaşı idarəetmə sahəsində istifadə olunan metodları iki yerə - ümumi və xüsusi metodlar sisteminə ayırmaq olar. Ümumi metodlar bütün elmlər tərəfindən - istər tibbi, istərsə də ictimai elmlər olsun - istifadə olunan metodlardır, bunu universal metodlar qrupu da adlandırmaq olar. Bu ümumilik metodu elmi biliklərin və ictimai həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilir. Lakin, bu eynilik həmin metoddan konkret hadisə və proseslərin öyrənilməsindəki xüsusiyyətləri heç də inkar etmir. Belə ümumi metodlar həmçinin, məntiqi metodlar qrupu da adlanır. Ümumi metodlara kompleks halında yanaşma metodunu, sosial qruplararası mövqeyindən yanaşma metodunu, optimallaşdırma metodunu, müşahidə, təhlil, ümumiləşdirmə, tarixi yanaşma, deduksiya və induksiya, mücərrəd təfəkkür metodunu aid etmək olar.

İdarəetmə məsələlərinə sistem halında yanaşmaqla əlaqədar

olaraq son vaxtlar elmi məqalə və kitablarda müxtəlif ifadələr işlədilir. Məsələn, «sistem», «sistemlilik», «sistem halında yanaşma», «sistemli təhlil», «ümumi sistem nəzəriyyəsi» və s. Övvəllər sistemlilik anlayışı bütöv, vəhdət, kombine edilmiş, kompleks yanaşma sözləri kimi işlənirdi. Lakin bunu heç də idarəetmə sistemində meydana gələn terminlər dəbi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bu ifadələr arxasında obyektiv proseslərin baş məzmunu gizlənilir və bu, obyektiv dünyanın mühüm parametri, real həqiqətin yüksək səviyyədə dərk edilməsi, müəyyən edilməsi, məntiqi qaydada ölçülməsi üçün əsas verir. «Sistemliliyin» özü də çoxcəhətli, çoxplanlıdır. Bu anlayışın metodoloji, tətbiqi, dünyagörüşü və s. səpkili cəhətləri vardır.

Sistem halında yanaşma idarəetmənin məqsədlərinin, funksiyalarının, metodlarının tam vəhdət halında qarşılıqlı olaraq əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Kompleks halında yanaşma isə idarəetmənin təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi aspektlərinin vəhdətliyinin təmin edilməsidir. Ona görə də burada yalnız idarəetmə elminin deyil, başqa elmlərin də, məsələn, siyasi-iqtisadın, statistikanın, əməyin iqtisadiyyatının, psixologiyanın, fəlsəfənin və s. müddəalarından da istifadə edilir. Sistem halında yanaşmada iqtisadi sistemlərdə baş verən və davam edən proseslərin kəmiyyət-keyfiyyət qanunauyğunluqları öyrənilir. Burada iqtisadi kibernetikanın, riyazi və iqtisadi modelləşdirmənin, xətti dinamik proqramlaşdırma və nəzəri statistikanın metodlarından geniş istifadə olunur. Kompleks, sistem halında yanaşmanı yalnız metod deyil, prinsip də adlandırmaq olar. Çünki idarəetmə prosesində idarəetmə obyektinin bütöv vəhdət halında öyrənilməsi bütün mühüm amillərin, idarəetmə ünsürlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu o deməkdir ki, təsərrüfat rəhbəri konkret vəziyyəti yalnız bütün prosesləri əlaqəli şəkildə öyrəndiyi tərzdə düzgün qiymətləndirə və optimal qərar qəbul edə bilər. Bu hər hansı qərarların qəbul edilməsində birtərəfli yanaşma meyillərinin aradan qaldırılması üçün başlıca təminatdır.

Sistemlilik prinsipi ümumi halda götürüldükdə obyektiv həqiqətin sistem bütövlüyü və onların daxilindəki ünsürlərin qarşılıqlı

təsiri mexanizmindən ibarətdir. Bu, reallığın xüsusi qnoseoloji prizmasını, ölçüsünü müəyyən edir. Başqa sözlə, burada bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan ünsürlərin çoxluğu və vəhdətliyi nəzərdə tutulur. Bu ünsürlər çoxluğu bütöv bir möhkəm sistemi əmələ gətirməklə, aralarında inteqral xassəli qanunauyğunluqlar yaradır. Ona görə də iqtisadi və digər sistemləri tədqiq edən zaman ən başlıca məsələ ünsürlərin yenidən sistemə çevrilməsinə səbəb olan determinantları aşkara çıxarmaq və müəyyən etmək lazımdır. Burada həmçinin sistemlərdə spesifik əlaqələrin, əsasların və münasibətlərin aşkar edilməsi, onların keyfiyyətə fərqli cəhətlərinin ayrılması, həmin sistemlərin strukturunun, fəaliyyət göstərməsinin və inkişaf etməsinin qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, məsələ yalnız hadisələrə sistem halında yanaşmaqla bitmir. Ən başlıca məsələlərdən biri sistem münasibətlərinin özünün düzgün dərk edilməsidir. Çağdaş elm və təcrübənin sistemli ideyalara və prinsiplərə böyük ehtiyacı vardır. Sistemli bilik digər dərk etmə formaları içərisində mühüm yer tutur. Çünki sistemli münasibətləri sistemli bilik vasitəsilə dərk etmək olar. Sistemli bilik dərk etmənin mühüm məntiqi formaları olan ayrıca ümumi, mahiyyət, hadisə və s. ilə əlaqədardır. Sistem halında yanaşmada bütün bunlar obyektin sistem özəlliyinin müəyyən edilməsi vəzifələrinə tabe etdirilir. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, sistemlilik heç zaman obyektlərin ayrı-ayrı cəhətlərinin ixtisaslaşmış halda öyrənilməsini inkar etmir. Ayrı-ayrı bilik formalarının vəhdətliyi sistemi biliklərin və faktların ümumi və xüsusi cəhətlərini dərindən dərk etməyə kömək edir. Bəzi alimlər Hegeldən fərqli olaraq mütləq ideyaları deyil, obyektiv reallığı və onun inkişaf qanunlarını əsas götürürdü. Bununla yanaşı Hegel hadisələri öz-özlüyündə izah etməklə yanaşı, onlara müəyyən qanunlara tabe olan bir sistem halında yanaşırdı. Hadisələrin məcmu halda götürülməsi məcmu sistem keyfiyyətini verir. Hər hansı bir obyektin sistem halında öyrənilməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilir:

1. Hadisələrin, predmetlərin real əlaqələrinin aşkara çıxarılması formasında-burada hadisələrə təsir edən iki və ya bir çox

amillərin mühüm əlaqələrinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir;

2. Hadisələrin real ümumiliyinin, ümumi keyfiyyətinin aşkara çıxarılması. Burada hadisələrin və proseslərin eynicinsliliyi prinsipi mühüm rol oynayır;
3. Hadisələr sistemin hərtərəfli öyrənilməsinə böyük imkanlar yaradır. Məcmu sistem keyfiyyətinin öyrənilməsi işində dəqiq elmi müddəaların böyük metodoloji əhəmiyyəti vardır.

İdarəetmənin ümumi, universal metodları ilə yanaşı, konkret elmi metodları da vardır. Buna müxtəlif informasiyaların toplanması, işlənilib hazırlanması metodlarını, müxtəlif təhlil metodlarını, iqtisadi-nəzəri modelləşdirməni, ekspert qiymətləndirilməsi, anket sorğusu metodunu və s.-ləri aid etmək olar. Həmin metodlardan istifadə, ilk növbədə, idarəetmə kadrlarının mütəxəssis kimi hazırlıq səviyyəsindən, onların işə münasibətindən asılıdır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Metod nədir?
2. Metodologiya elmdə nə cür bir vasitədir?
3. İdarəetmənin metodu dedikdə nə başa düşülür?
4. İdarəetmənin ümumi metodları hansılardır?
5. İdarəetmənin xüsusi metodlarını nə təşkil edir?

6.4. İdarəetmənin iqtisadi, inzibati və sosial-psixoloji metodları

İdarəetmənin ümumi, xüsusi metodlarla yanaşı üç ayrıca metodu da var: iqtisadi, inzibati (normativ-sərəncam) və sosial psixoloji. **İqtisadi metod dedikdə**, iqtisadi qanunlar və kateqoriyalar əsasında təşkilata idarəçilik təsirinin həyata keçirilməsi üsulları nəzərdə tutulur. Hər bir ictimai quruluşda iqtisadi qanunlardan və kateqoriyalardan istifadə edilməsi həmin cəmiyyətin ictimai baxışlarından, elmin inkişafından, insan təfəkküründən, qanun və kateqoriyaların obyektiv dərkedilmə səviyyəsindən və s. amillərdən asılı olmuşdur.

İqtisadi metodlar ilk növbədə müəssisənin mövqeyinə xidmət etməlidir. Bu baxımdan müəssisənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi ümumilikdə sistemin görəcəyi işlərin planlaşdırılması, təşkili, əldə edilən gəlirin dövlət qanunçuluğu əsasında müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq istifadə edilməsi, vergi sistemi qaydalarına əməl olunması həyata keçirilməlidir.

İqtisadi metodlar hər bir müəssisənin bütün maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini və ona təsir edən amilləri özündə əks etdirir. Bundan başqa iqtisadi metodlar ilk növbədə təşkilatın mövqeyinə xidmət etməlidir. Bu baxımdan müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən zaman ümumilikdə sistemin görəcəyi işlərin planlaşdırılması, təşkili, əldə edilən gəlirin dövlət qanunvericiliyi əsasında müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq istifadə edilməsi, vergi sistemi qaydalarına əməl olunması həyata keçirilməlidir. Bəzi ədəbiyyatlarda iqtisadi metodlar təhrik etmə metodları kimi adlandırılır.

İqtisadi metodlar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Kommersiya hesabı - müəssisə və təşkilatın başqa müəssisə və təşkilatlarla iqtisadi əlaqələrini, münasibətlərini, hesablaşmalarını əhatə edir.
2. Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar - iş müəssisənin daxili struktur bölmələri arasında (məsələn, istehsal, satış, marketing, təchizat şöbələri, sexlər, anbarlar və s.) olan münasibətləri və hesablaşmaları əhatə edir.

İqtisadi metodun köməyi ilə planlaşdırma, təsərrüfat hesabı, əmək haqqı, qiymət, kredit, mənfəət, maddi həvəsləndirmə və başqa mexanizmlər məqsədyönlü təsirə çevrilir. Bu sistemə daxil olan iqtisadi vasitələrlə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində kollektivin və onun ayrı-ayrı üzvləri arasında maddi həvəs yaratmaq, istehsalın səmərəliliyini artırmaq imkanı əldə edir.

İdarəetmənin iqtisadi metodları arasında **planlaşdırma** və təsərrüfat hesablı fəaliyyət mühüm yer tutur. Müəssisələrdə iqtisadi metodların və iqtisadi vasitələrin rolunu xeyli artırmaq, planlı rəhbərliyi təmin etmək, onu daha da təkmilləşdirmək, elmi proqnozlar

əsasında uzunmüddətli planlar tərtib etməklə, onların nəticələrini qabaqcadan təhlil etmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində çox vacibdir.

Təsərrüfat hesabı, qarşılıqlı iqtisadi əlaqə və münasibətlərdə, müəssisənin öz gəlirləri hesabına inkişaf etdirilməsi, rentabelli olması, bir sözlə öz işinin nəticələri üçün maddi həvəsləndirməni və maddi məsuliyyəti təmin etməkdən ibarətdir.

İstehsal prosesinin idarədilməsində **əmək haqqının** böyük rolu vardır. Əmək haqqı həm iqtisadi mexanizm, alət, həm də metod rolunu oynayır. Bir metod kimi əmək haqqı bilavasitə əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq müəyyən edildikdə, işçini daha yaxşı işləməyə ruhlandırır, mümkün qədər daha çox iş görməyə məcbur edir, ixtisasını, peşəsini artırmağa stimül yaradır.

İdarəetmənin iqtisadi təsir vasitələri olan **gəlir, mənfəət** və rentabellik istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri şərtlərdir və onlardan düzgün istifadə edilməsi çox böyük səmərə gətirə bilər.

Qiymət çox mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır. O, bərabər şərait daxilində müəssisə üçün mənfəəti müəyyən edir, ictimai zəruri əmək sərfinin kəmiyyətini, tələb-təklif mexanizmini ifadə edir, əmtəələrə olan tələb və təklif arasındakı nisbəti nəzərə alır, bütövlükdə sosial-iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Müəssisə üçün vacib məsələlərdən biri də dövlət büdcəsinə ödəyəcəyi gəlir, mənfəət və başqa **vergiləri** vaxtlı-vaxtında və qüsursuz ödənilməsidir.

İstehsalın idarədilməsində iqtisadi təsirin tənzimləyici mexanizmi olan **kreditdən** də istifadə edilir. Kredit iqtisadi münasibətlərin elə bir sistemidir ki, onun başlıca məqsədi müvvəqəti sərbəst qalan pul vəsaitini səfərbər etmək, habelə qaytarılmaq və ödənilmək şərtilə yenidən təkrar istehsalı təmin etmək üçün bu vəsaitdən dolğun istifadə edilməsidir.

İdarəetmənin inzibati metodu. İnzibati (normativ-sərəncam) metod dedikdə, mövcud hakimiyyət, nizam-intizam və cəza ilə əlaqədar olaraq heyətə idarəçilik təsirinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan idarəetmə sistemində inzibati metodlar heyəti səfərbər etməyə, hərəkətə gətirməyə və son nəticədə heyətin öz məq-

sədinə çatmasına təsir edən ən güclü vasitələrdən biri hesab edilir. Bu ilk növbədə sistemdə kollektivin yaranması, formalaşması və istiqamətlənməsi üçün lazımdır. Bu metodun əsas məqsədi idarəetmə sistemi və əmək intizamı haqqında xəbər vermək, yeni tələblər irəli sürməkdən ibarətdir.

İnzibati metodlar özlərinin təyinatına, istiqamətinə və hüquqi mövqeyinə görə bir-birindən fərqlənir. İnzibatçılıq dedikdə, yüksək idarəetmə bacarığı və qabiliyyəti başa düşülür. Normativ-sərəncam metodu iki təsir metoduna ayrılır:

1. İnzibati təsir metodu;
2. Sərəncam təsir metodu.

Normativ-sərəncam metodlardan birincisi və əsası **inzibati təsir metodudur**. Bu metodun əsas rolu daxili normativ sənədləri hazırlamaq və təsdiq etməkdən, təşkilatın fəaliyyətini istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Burada əsas diqqət düzgün seçimə yönəldilməlidir. Belə sənədlərə müəssisə nizamnaməsini, əmək kollektivi ilə rəhbərlik arasında kollektiv müqavilənin bağlanması, korporativ etika və daxili əmək qaydalarının, idarəetmə strukturunun təşkili, ştat cədvəlinin tərtib edilməsi, sistemin ayrı-ayrı həlqələri haqqında qaydalar, əməkdaşların vəzifə üzrə təlimatı, iş yerinin təşkili və s. aid edilə bilər. Təşkilatda çalışan hər bir işçi üçün tutuduğu vəzifədən asılı olmayaraq tərtib olunan sənədlər məcburi hesab edilir və həmin qaydalara əməl olunmadıqda inzibati cəza tətbiq edilir. İnzibati təsir metodunun başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- a) İdarə olunan obyektə birbaşa və bilavasitə təsiretmə qaydası;
- b) Qərar və sərəncamların operativ qaydada işlənməsi və həyata keçirilməsi;
- c) Müvafiq qanunların və normativ sənədlərin lazimi səviyyədə, qaydada yerlərə tətbiq olunması;
- d) Bu və ya başqa situasiyaların eyni qaydalı təhlili;
- e) Rəhbər işçilərin, menecerlərin təcəvildə olan işçilərin, icraçıların iradəsinə müstəqim təsir edə bilməsi.

İnzibati rəhbərlik rəhbərlər üçün nəzərdə tutulan etik qaydalara ciddi əməl etməlidir. Yəni işçilərlə davranışında ədalətli və nə-

zakətli olmalı, işçini dinləməyi bacarmalı, ciddi olmalı, işçilərin tənqidi çıxışlarına qulaq asmalı, qanunvericiliyə dürüst əməl etməlidir.

İnzibati metodun reqlamentləşdirmə, təlimatlandırma və nizamlandırma xüsusiyyətlərini fərləndirmək lazımdır.

Reqlamentləşdirmə funksiyası dedikdə təşkilati struktur bölmələrinin və ya şöbələrinin yaradılması, əmək bölgüsünün həyata keçirilməsi, şöbələrin əsasnamələrinin hazırlanması, müəssisənin konsepsiyasının tərtib olunması, iş vaxtı normalarının, material normativlərinin, daxili nizam-intizam qaydalarının (korporativ etikamın) müəyyən edilməsi başa düşülür.

Təlimatlandırma xüsusiyyəti ayrı-ayrı şöbələrin, strukturların, vəzifələrin icrası üzrə təlimatların hazırlanması, işçilərin nizam-intizam qaydaları ilə, qanun və normativ sənədlərlə təlimatlandırılması və s. ilə əlaqədardır.

Nizamlandırma funksiyası isə qanunlara, qaydalara əməl edilməsinə nəzarət olunması ilə bağlıdır.

Hər hansı bir müəssisədə təşkilati təsir yüksək səviyyədə olarsa, həmin müəssisədə əmək intizamı, əməyə olan münasibət yüksək olur və həmin təşkilatda sərəncam təsir metodunun səviyyəsi aşağı olur. Müəssisədə daxili intizam qaydaları standartlara cavab verməzsə və ya ondan uzaqlaşarsa, son məqsəd hesab edilən məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, əmək intizamının zəifləməsinə səbəb olar. Belə olduqda təşkilatda sərəncam təsir metoduna ehtiyac artır.

Sərəncam təsir metodu - rəhbərliyin qarşıya qoyulan məsələləri normativ aktlara uyğun olaraq birbaşa tənzimlənməsinə istiqamətlənir, eləcə də idarəetmə sisteminin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmağa yönəldilir. Sərəncam təsir metodu qanunlara, əsasnaməyə, təlimatlara, normativ sənədlərə və s. əsaslanaraq həyata keçirilir. Sərəncam təsir metoduna - əmr, sərəncam, göstərişlər, təlimatlandırma və icraya nəzarət aid edilir.

Bu metod içərisində **əmr** idarəçilik sistemində qəti, sözsüz forma hesab edilir. **Əmr** - bir qayda olaraq sistemdə çalışan bütün işçilərdən qarşıya qoyulmuş məsələnin həlli üçün qəbul edilmiş qərarı vaxtında yerinə yetirilməsini tələb edir və yerinə yetirilmədiyini hal-

da həmin işçiyə müvafiq cəza tətbiq ediləcəyi gözlənilir. Əmr bir qayda olaraq beş hissədən ibarətdir:

1. Situasiya və hadisələrin təsdiq edilməsi (Konstitutsiya);
2. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması və ya inzibati tənzimlənmənin təmin edilməsi;
3. Qərarın həyata keçirilməsi üçün ayrılmış resurslar;
4. Qərarın yerinə yetirilmə metodu;
5. İcraya nəzarət.

Sərəncam bir çox hallarda sərəncam təsir metodunun ikinci əsas növü kimi çıxış edir. Belə ki, sərəncamda irəli sürülən məsələlər, istər idarəetmə sisteminin özündə və istərsə də onun ayrı-ayrı həlqələrində yerinə yetirilməsi məcburi hesab edilir. Sərəncam əmrdə nəzərdə tutulan bütün şərtlərin və onun ayrı-ayrı hissələrini yerinə yetirilməsini özündə əks etdirə bilər. Sərəncamın əmrdən fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o, müəssisənin bütün fəaliyyətini özündə əks etdirmir. Sərəncam bir qayda olaraq müəssisə rəhbərinin özü və ya müavirləri tərəfindən imzalanır.

Göstəriş və təlimatlar təşkilati təsirin lokal (yəni müəyyən bir yerdən kənara çıxmayan) növü olub, ilk növbədə yaxın müddətdə idarəetmə prosesini və işçilərin sayını tənzimləmək üçün nəzərdə tutulur. Göstəriş və təlimatlar yazılı və ya şifahi formada ola bilər. Əgər göstəriş və təlimat şifahi formada verilsə, bu zaman onun icrası dəqiq nəzarətə və ya rəhbərlərə münasibətdə möhkəm inamın olması «rəhbər-tabeçilik» sxemində həyata keçirilməlidir. Göstəriş və təlimatların icra olunması qəbul olunmuş qərarların həyata keçirilməsi deməkdir.

İşçilərin təlimatlandırılması rəhbərlik metodu olmaqla, əmək proseslərinin həyata keçirilməsində onun tabeçiliyində olanlara etibar etməsi kimi nəzərdə tutulur.

Təlimat -rəhbərin əsaslandırılmış fikirlər arasında qoyulan məqsədə çatmaq üçün əlaqə yaradılmasını nəzərdə tutur.

Göstəriş - rəhbərlik tərəfindən tətbiq edilir. Göstəriş əsasən rəhbərlik tərəfdən verilən tapşırıqların tabeliyində olanlar üçün məqsədyönlü olmasını aydınlaşdırmaq vasitəsidir. Lakin tabeçilikdə

olanlar tərəfindən göstərişin inkar edilməsi rəhbərin səlahiyyətinin aşağı düşməsi deməkdir.

İdarəçilik sistemində tətbiq olunan idarəçilik metodlarından biri də **inzibati cəza və məsuliyyət** metodudur.

İzibati cəza - işçilər tərəfindən əmək qanunvericiliyi pozulduğu halda tətbiq edilir. İşçilər tərəfindən əmək intizamının və ya öhdəliyinin yerinə yetirilməməsi, onun diqqətsizlik və ya bilə-bilə etdiyi hallarda tətbiq edilir. İşçinin təqsiri olmadan hadisə baş veribsə belə hallarda o məsuliyyət daşımır.

İşçini inzibati məsuliyyətə cəlb etmək üçün üç şərt əsas götürülür:

1. Əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi;
2. İşçinin qeyri-qanuni hərəkətləri;
3. İşçinin təqsiri üzündən hüquqi normaların pozulması.

Bu zaman inzibati cəza və məsuliyyətin qanuni, təsdiq olunmuş və məqsədyönlü olması, qanunlara və ondan irəli gələn qərarların əməl olunmasına zəmin yaradır. Lakin bunların hamısı eyni vaxtda və eyni şəraitdə tətbiq edilə bilməz. Məsələn, inzibati məsuliyyət hadisə baş verdikdən sonra tətbiq edilir. Lakin inzibati cəza tədbirlərinin sayı qanunda çox ola bilər.

Rəhbərin onları necə və hansı şəraitdə seçib tətbiq etməsi onun səriştəliliyindən və təcrübəsindən asılıdır. Belə ki, cəzanı ancaq birinci şəxs hesab edilən rəhbər verə bilər. Bunun üçün cəzanın səbəbləri qabaqcadan aydınlaşdırılmalı və bir aydan gec olmayaraq verilməlidir. Ola bilər ki, işçinin alacağı cəza maliyyə təsərrüfatı fəaliyyətinin nəticəsi ilə əlaqədar olsun. Belə hallarda cəza nəticə aşkar olunandan bir ay sonra verilə bilər. Əgər işçi uzun müddətdə işdə səhlənkarlıq edirsə, belə hallarda cəzanın verilməsi başlanğıcdan yox, axırncı gündən verilməlidir. Bir qayda olaraq əmək intizamının pozulması üçün işçiyə bir cəza verilə bilər. Bu, müəssisə rəhbərinin əmrində öz əksini tapmalıdır və işçinin nəzərinə çatdırılmalıdır. Cəzanı verən zaman onun səbəbləri, ağırlıq dərəcəsi, şərait, işçinin əxlaqı və keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

İnzibati cəzanın müddəti onun verildiyi gündən 1 il keçdikdən sonra dayandırılır. Əgər işçi həmin müddətdə heç bir qaydanı pozmayıbsa və özünü yaxşı göstərərsə vaxtından əvvəl həmin şəxsin cəzası götürülə bilər.

İnzibati cəzanı birbaşa müəssisə rəhbərləri ilə yanaşı rəislər, şöbə müdirləri, sahibkarlar və b. verə bilərlər. Əgər işçi verilən cəzadan nəticə çıxarmırsa onun işdən azad olunması məsələsi qarşıda durur. İşçini ancaq müəssisə rəhbəri işdən azad edə bilər. Şöbə rəisi yalnız onu rəhbərə təqdim edə bilərlər.

Hər hansı bir işçi ona verilən cəza ilə razı olmazsa, bu zaman üç ay müddətində cəza verildəndən sonra əmək münaqişələri üzrə komissiyasına müraciət etmək hüququna malikdir. Əgər o, işdən azad olunursa, bu zaman işçi, əmək kitabçasını alandan sonra bir ay müddətində öz hüququnun pozulması haqqında məhkəməyə müraciət edə bilər.

İnzibati metodlardan başqa **maddi məsuliyyət** də cəza metodudur. **Maddi məsuliyyət** dedikdə, hər bir işçinin işlədiyi müəssisədə mövcud olan mülkiyyətə dəyəcək ziyanın qarşısını almağa borclu olması nəzərdə tutulur. Əgər işçi müəssisəyə dəyən ziyanda əli olduğunu aşkar edərsə və həmin ziyanı müəssisəyə ödəməkdən boyun qaçırırsa, belə hallarda onun üçün cəza tədbiri tətbiq olunur. Lakin bu cəza hər bir ölkənin mövcud qanunvericilik aktları əsasında tətbiq edilməlidir. Belə ki, işçi bir tərəfdən müəssisə qarşısında maddi məsuliyyət daşıyarsa, əmək qanunvericiliyinə görə müəssisə də hər bir işçi qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Müəssisə rəhbəri işçiyə inzibati cəza tətbiq etməzdən əvvəl bəzi cəhətləri nəzərə almalıdır:

1. İşçinin müəssisəyə dəymiş ziyanda bilvasitə, birbaşa və ya dolaylı iştirakı;
2. Həmin ziyanın nə dərəcədə qanun və müəssisə daxili qaydaların pozulmasına səbəb olması;
3. Onun vurduğu ziyanın əmək öhdəliyi haqda təlimata uyğun olması;

4. Ziyanın sayı və onun bilə-bilə və ya ehtiyasızlıqdan baş verməsi.

İnzibati idarəetmə metodu sistemin öz məqsədinə çatmasına təsir edən ən güclü vasitələrdən biri hesab edilir. Bu ilk növbədə sistemdə kollektivin yaranması, formalaşması və istiqamətləndirilməsi üçün lazımlıdır. Bu metodun əsas məqsədi idarəetmə sistemi və əmək intizamı haqda xəbər vermək, yeni tələblər irəli sürməkdən ibarətdir. Bu əsasən çoxpilləli idarəetmə sistemləri üçün daha xarakterikdir. İnzibati metodlar ilk növbədə müəssisədə fəaliyyətin demokratikləşməsi üçün şərait yaradır. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox amillərin, o cümlədən işsizliyin artması, inflyasiyanın olması, qiymətin artması, əmək haqqının vaxtında ödənilməməsi, əvvəlki kollektivlik xüsusiyyətlərinin itirilməsi, ailə quruluşundakı dəyişikliklər və s. inzibati metodlardan istifadə olunmasına əngəl olur. Bu isə bəzi hallarda neqativ münasibətlərin yaranmasına səbəb olur.

İdarəetmənin sosial-psixoloji metodu. Çağdaş dövrdə istehsal prosesində insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində daha çox idarəetmənin sosial-psixoloji metodundan istifadə edilir. Bu münasibətlərə işçilər arasında, işçilərlə rəhbərlik arasında, rəhbərliyin öz aralarındakı münasibətləri göstərmək olar. Sosial-psixoloji metod iki cür təsnifləşdirilir:

1. Sosial metod
2. Psixoloji metod

Psixoloji metod özü aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Kollektivin siyasi, ideoloji və mənəvi tərbiyələndirilməsi;
2. Kollektiv adət-ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi;
3. Kollektiv üzvlərinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
4. Kollektiv üçün mədəni, kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
5. Fərdi qabiliyyət və peşəkarlığın qiymətləndirilməsi.

Sosial metod isə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Kollektiv sosial inkişafının planlaşdırılması;
2. Maddi yardımların göstərilməsi;
3. Maddi həvəsləndirmənin həyata keçirilməsi.

İdarəçilik fəaliyyəti çox mürəkkəb ictimai hadisə və proses kimi iqtisadi, təşkilati, inzibati və s. məsələlərlə yanaşı fəaliyyətin psixoloji - emosional və mənəvi estetik, etik tərəflərinin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir.

Psixoloji proseslər - təsəvvür, təfəkkür, diqqət, hissetmə, iradə və s. şəxsiyyətin psixoloji xassəsi, yəni onun tepramenti, xarakteri, qabiliyyəti, müxtəlif mənafeləri və təlabatı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Lakin həmin psixoloji xassə bütün adamlarda standart təşkil etmir və eyni səviyyədə olmur. Məhz bu xassəyə görə də adamlar birbirindən fərqlənir. Psixoloji proseslər və şəxsiyyətin psixoloji xassəsi onun psixoloji vəziyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. İnsanın psixoloji vəziyyəti onun idarəetmə prosesində və idarəetmə sistemində həyəcanlanması, emosiyası (mənfə, yaxud müsbət emosiyalar) ilə əlaqədardır ki, bu da onun həyat fəaliyyətinə təsir edir.

Sosial-psixoloji proseslərin adamlara təsiri, işçilərin psixoloji vəziyyəti istehsalat kollektivlərində hər hansı bir iş yerində yaradılmış konkret şəraitdən, rəhbər işçilərə tabeçilikdə olan işçilər arasındakı ilkin münasibətlərdən xeyli dərəcədə asılı olur. Təcrübə göstərir ki, işdə olan böyük qəzalar, zay məhsul buraxılışı bir sıra hallarda, insanın psixoloji xüsusiyyətləri və imkanlarını rəhbər işçinin kifayət qədər bilməməsi üzündən irəli gəlir. Çünki hər bir işçinin başqa cəhətləri ilə yanaşı fizioloji, psixoloji və intellektual inkişaf parametrlərini bilməklə ona hər hansı bir müvafiq tapşırığı vermək olar.

İdarəetmə əməyi və idarəetmə məsuliyyəti adamlara qarşı nəzarətli və işdə səriştəli olmağı tələb edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ-da, Yaponiyada) işin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında sosial psixoloji amillərin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. İctimai istehsalın səmərəliliyinin daha da artırılması, işçilərin işə can yandırması, xeyli dərəcədə rəhbər işçi ilə işçilər arasında qarşılıqlı münasibətdən, psixoloji iqlimdən asılıdır. Burada əsas məsələ bu münasibətlərdə şəxsi münasibətlər, həm də qeyri-normal şəxsi motivlər deyil, obyektiv əsaslar, yüksək tələbkarlıq, prinsipial mövqe əsasında qurulmasından ibarətdir. Göründüyü kimi, idarəçilik əməyi texnika və texnologiyalardan irəli gələn məsələlərlə yanaşı insan tə-

biətindən, insan psixologiyasından irəli gələn məsələlərin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Rəhbərlik psixologiyası özünə aşağıdakı məsələləri daxil edir: demokratik qaydalı rəhbərlik stili, rəhbərliyin sosial-psixoloji cəhəti, psixoloji iqlim və işin səmərəliliyi, konfliktin sosial-psixoloji cəhətləri, rəhbərlik davranışının diaqnostikası, rəhbərlik-təbəccilik münasibətlərinin optimallaşdırılması, sosial-psixoloji və adamlar arasındakı münasibətlərin təşkili, qrup və kollektivin psixologiyası, başqasının fikrinə hörmət etmə, tənqiddə, aşkarlığa dözümlülük, rəhbər işçilərin zəif psixoloji hazırlığının aradan qaldırılması, əmək və ictimai fəallığın stimullaşdırılması.

İnsan tələbatı və mənafeələrinin formalaşması və inkişafı sosial-psixoloji metodlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalın idarəedilməsinin sosial-psixoloji metodların təsnifatına və xarakterinə görə bir neçə təsir metodlarına ayırmaq olar:

1. İctimai-siyasi metod
2. Siyasi tərbiyə metodu
3. İctimai tərbiyə metodu
4. Sosial-psixoloji metod

Hər bir metod insanların mənəvi marağına təsir göstərir, onlarda sağlam dünyagörüşünün formalaşmasına, siyasi və ideoloji tərbiyənin, inamın, siyasi savadlılığın, mənəvi keyfiyyətlərin yüksək səviyyəyə çatdırılmasına köməklik göstərir. Əmək kollektivinin təşəkkül tapmasına tənqid və özünü tənqid, şəxsi nümunə, şəxsi nüfuz, təşviqat və təbliğat vasitələri də təsir edən amillərdir.

Siyasi, ideya və tərbiyə metodları aşağıdakılara əsaslanır:

1. **Siyasi təşviqat və təbliğat zəhmətkeşlərin siyasi tərbiyəsi, gələcəyə ümid etməyə inandırma təsir vasitəsi.** Bütün bunlar demokratik partiyalar, hərəkatlar, həmkarlar ittifaqı və başqa ictimai təşkilatların məqsədyönlü siyasi fəaliyyətlərinin təsiri altında həyata keçirilir.

2. **Təşkilat rəhbərliyinin fəaliyyətinə nəzarət.** Burada müdiriyyətin fəaliyyətinə nəzarət etməklə təsərrüfatın əsas göstəriciləri təhlil edilir, nöqsanları vaxtında aşkara çıxarıb, aradan qaldırmaq,

qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsini yoxlamaq, ayrı-ayrı mü-təxəssislərin hesabatlarını dinləmək, müəssisənin inkişaf etdirilməsi, yeni ehtiyatların aşkara çıxarılması üçün adamları səfərbərliyə almağa, işləri təşkil etməyə kömək edir.

3. Tənqid və özünütənqid. Tənqid və özünütənqid prinsipal-hıq, aşkarlıq, buraxılan nöqsanların açıq etiraf olunması, obyektivlik, konkretlik, inkarsızlıq və başqa keyfiyyətləri özündə birləşdirir.

4. Müəssisənin idarə edilməsinə işçilərin cəlb edilməsi. İşçilərin idarəetməyə geniş formada cəlb edilməsi özünü müəssisələrdə keçirilən istehsalat müşavirələrində, iclaslarda, ümumi yığıncaqlarda bir daha göstərir. Burada istehsal fəaliyyəti, əmək intizamı, kollektiv üzvləri tərəfindən istehsal və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi, ən mühüm qərarlar müntəzəm müşahidə edilir, işçilər tərəfindən irəli sürülən təkliflər və tənqidi qeydlər nəzərə alınır. Bu bərdə kollektiv və müntəzəm məlumat verilir.

İşçilərin sosial və tərbiyə fəallığının yüksəldilməsində əsas metodlardan biri rəqabət və yarışın təşkilidir. Yarış, rəqabət kütlələr arasında yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi vasitəsinə çevrilməli və burada heç bir hay-küyə, gurultuya yol verilməməlidir, əksinə, işgüzarlığa, konkretliyə və tələbkarlığa geniş meydan açılmalıdır. Əmək yarışının düzgün təşkilinin başlıca prinsipləri aşkarlıq, nəticələrin müqayisə edilməsi, yoldaşcasına qarşılıqlı yardım, geniş qabaqcıl təcürbə mübadiləsidir. Əmək yarışının aşağıdakı formaları vardır:

1. Peşələr üzrə fərdi yarış;
2. Ayrı-ayrı təsərrüfatlar, müəssisələr arasında yarış;
3. Sahələr, sexlər üzrə yarış;
4. Region üzrə yarış.

İstehsalın idarə olunmasında, kadrların seçilməsində, fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsində sosioloji tədqiqat metodlarından geniş formada istifadə olunması üçün xüsusi bir sosioloji tədqiqat və araşdırmalar üzrə bir qurumun yaranmasına ehtiyac vardır. Məsələn, ARDNŞ özünün "Sosial inkişaf" idarəsini məhz bu məqsədlə yaratmışdır. Müvafiq orqanların yanında sosial və sosioloji tədqiqatlar şöbəsi yaradılması vasitəsilə sosial-siyasi, iqtisadi, məişət və mədəniy-

yətlə bağlı məsələlərin həlli daha münasib formada həyata keçirilə bilər.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmənin iqtisadi metodu nədir?
2. İqtisadi metodlar hər bir müəssisənin hansı tərəflərini özündə əks etdirir?
3. İdarəetmənin iqtisadi metodlarına hansı amillər aiddir?
4. İnzibati metodlar ilk növbədə nə üçün lazımdır?
5. İnzibati metodlar hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
6. Təşkilati təsir metodunun əsas rolu nədən ibarətdir?
7. Sərəncam təsir metoduna aid olan anlayışlar hansılardır?
8. Sərəncam təsir metodu nədir?
9. Göstəriş və təlimatlar idarəetmədə nə vaxt və nə üçün nəzərdə tutulur?
10. Sosial-psixoloji metod nədir?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552s.
2. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
3. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. B.: Təfəkkür, 2004, 136 s.
4. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagıl evi, 2001
5. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çarşıoğlu, 2004
6. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
7. Mehdiyev R. Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000, 288 səh.
8. Musabəyov R. Dövlət və cəmiyyət. Bakı, 2000, s.58.
9. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: Nurlar NPM, 2009, 144 səh.

10. Politologiya. İzahlı lüğət. Ramiz Mehdiyevin baş redaktorluğu və rəhbərliyi ilə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 352 s.
11. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. B.: Təhsil işçisi, 2010, 220 səh.
12. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslük. B.: Təhsil, 2005
13. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
14. Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления // Вопросы философии, 1974, №7.
15. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. М.: Политиздат, 1973, 392 с.
16. Батчилов С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
17. Бачило И.Л. Организация советского государственного управления. М.: 1984, с.384
18. Бонэм М., Сейферт Д. Потенциал «электронного правительства» для трансформации демократических систем переходного типа. Проблемы государственного управления. М.: с. 308
19. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
20. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы. М.: МП "Сувенир", БГ. 1993, 364 с.
21. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969, 324 с.
22. Густав Лебон. Психология толпы. М., Институт психологии РАН, 1998, с.127.
23. Драго Р. Административная наука. М., 1982
24. Кант И. Сочинения. т.4, ч.2. М., 1965, с.432
25. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992

26. Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода (политико-методологические аспекты). Б.: Тэкнур, 2010, 160 с.
26. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
27. Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред. Игнатов В.Г., Р-на-Дону, 1998, с.326.
28. Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред. Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
29. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. // Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
30. Свенцинский А. Социально-психологический климат трудового коллектива. Соц. труд, 1989, №10, с. 33-38.
31. Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества // Политические исследования. 1996, №6
31. Токтыбеков А. А. Теоретические основы механизма государственного управления. М.: 1996, с. 302

VII FƏSİL

İDARƏETMƏ QƏRARLARININ MAHİYYƏTİ, HAZIRLANMASI VƏ QƏBULU

7.1. İdarəetmə qərarlarının mahiyyəti, təsnifatı və hazırlanması

İdarəetmə və yaxud menecment qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İdarəetmə qərarlarına aşağıdakı əsas tələblər verilir: hərtərəfli əsaslandırma; səriştəlilik, qanunilik; direktivlik və məcburilik; lazımı təmliq və komplekslilik; operativlik və vaxtında verilməsi; əvvəl qəbul olunmuş qərarla uzlaşma; nəticəlilik; qərarların dəqiq və aydın ifadə olunması; qənaətlilik və səmərəlilik.

İdarəetmə qərarları müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir və onun keyfiyyətinə bir çox amillər təsir göstərir. Həmin amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Qərarın qəbul edilməsinin keyfiyyətini müəyyən edən amillər. Buraya daxildir: təsirin məqsədi; idarəolunan sistemin qanunları; idarə etmənin qanunauyğunluqları və prinsipləri; qərarın hazırlanması metodu və metodikası; qərarın hazırlanmasının təşkili; informasiyanın həcmi, təmliqi və əhəmiyyəti; qərarın hazırlanması vaxtı; qiymətləndirmənin subyektiv amilləri.

2. Qərarın həyata keçirilməsinin keyfiyyətini müəyyən edən amillər. Bu amillər sırasına daxildir: idarəolunan sistemin vəziyyəti; idarəetmə kadrları; idarəetmə metodları; idarəetmənin təşkilati formaları; idarəetmənin təsərrüfat mexanizmi; qərarların həyata keçirilməsi vaxtı; sosial-psixoloji iqlim; rəhbərin nüfuzu.

İdarəetmə situasiyasının mürəkkəbliyindən, onun konkret məzmunundan, idarəetmənin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq qərar-

ların qəbul edilməsinin konkret prosedurası və ya idarəetmə tsiklinin elementləri müəyyən oluna bilər. İdarəetmə tsiklinin bütün mərhələlərinin ardıcıl həyata keçirilməsi üzrə birtipli proses dörd mərhələdən ibarətdir:

a) Problemin əsaslandırılması. Qərarın və vəzifələrin müəyyən edilməsi. İlk mərhələdə idarəetmə obyektini öyrənilir, onun xarici və daxili mühitinə dair məlumatlar toplanır. Bu mərhələdə həll olunan problem əsaslı və dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır. Qərarın məqsədi, vəzifələri, məqsədin əldə edilməsi meyarları dəqiq müəyyən olunur.

b) İnformasiyanın yığılması və problemin həlli üçün lazım olan resursların öyrənilməsi. Buraya, eyni zamanda həll ediləcək problem üzrə biliklərin həcmi və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, problemin həlli üçün lazım olan resursların öyrənilməsi məsələləri daxildir.

c) İdarəetmə qərarlarının hazırlanması. Bu mərhələdə qərarların hazırlanması üçün müxtəlif modellər və metodlardan istifadə olunur, idarəetmə qərarlarının modeli hazırlanır. Mühüm əməliyyatlardan biri qərar layihəsinin bir neçə variantının hazırlanmasıdır. Sonra bu variantlar arasından ən səmərəlisi seçilir. Qərar layihələri geniş müzakirə olunmalıdır. Qərarın layihəsinin mütəxəssislər və idarəetmə aparatı işçiləri arasında, müəssisə yığıncaqlarında və müşahidə şuralarında geniş müzakirəsi istehsalın idarə edilməsinə bütün əməkdaşların cəlb olunmasına, qərarın ən yaxşı variantının və onun həyata keçirilməsi metodlarının seçilməsinə imkan verir.

d) İdarəetmədə qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi. Bu mərhələdə idarəetmə qərarının ən yaxşı variantı inzibati aktlarla rəsmiyyətə salınır. Bu zaman qərarın yerinə yetirilməsi müddəti, məsul şəxslər, lazımi resurslar, yerinə yetirmə metodları və heşabatların təqdim olunması metodları göstərilməlidir.

Qəbul olunmuş qərarı həyata keçirdikdən sonra onun faktiki səmərəliliyini, idarəetmə obyektinin vəziyyətini və planlaşdırma səviyyəsindən kənarlaşmasını qiymətləndirmək, idarəolunan obyekt üzrə sonrakı qərarlara tələbatı müəyyənləşdirmək lazımdır. Axırda idarə-

etmə qərarının həyata keçirilməsi, qoyulmuş məqsədin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində kollektivin işinə qiymət verilməlidir, çünki bu, çox böyük sosial-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi prosesi. İdarəetmə qərarlarının hazırlanması prosesi aşağıdakı işlərin müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur: idarəetmə obyektinə haqqında informasiyanın yığılması, işlənməsi və təhlili; məqsədin müəyyən edilməsi və qərarın hazırlanması; idarəedici əmrin verilməsi və onun icraçılara çatdırılması; qərarın həyata keçirilməsi və obyektin dəyişməsi.

İdarəetmədə qərarın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosesi iki fazadan ibarətdir:

I. İdarəetmə qərarının hazırlanması;

II. İdarəetmənin həyata keçirilməsi.

I. İdarəetmə qərarının hazırlanması fazası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1) problemin aşkara çıxarılması, təsviri və əsaslandırılması;
- 2) informasiyanın yığılması və təhlili;
- 3) qərar variantlarının təsviri və onların seçilməsi;
- 4) yekun variantının seçilməsi və qərarın qəbul edilməsi.

1) Problemin aşkara çıxarılması, təsviri və əsaslandırılması mərhələsində idarəolunan sistem maddi şərait kompleksi baxımından öyrənilir. Belə ki, istehsal texnikası və texnologiyasının əldə olunmuş səviyyəsi, materiallar, təcrübə bazası, ixtisaslı kadrlar, maliyyə resursları vaxt kimi maddi şərtlər kompleksi öyrənilir. Maddi şərtlərlə yanaşı subyektiv amilin yetkinliyi, yəni həmin problemin həlli üçün kollektivin psixoloji və peşə hazırlığı, bu problemin həllinin zəruriliyi haqqında işçilərin inamı böyük rol oynayır. Bu amillərin məcmusu problemin vacibliyi dərəcəsinin müəyyən etməyə və onun yerinə yetirilməsinin zəruriliyinin əsaslandırılmasına imkan verir. Problemi aşkar etdikdən sonra onu dəqiq təsvir etmək lazımdır. Məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi problemin təsvirindən asılıdır. Məqsədin və məqsədlər kompleksinin aşkara çıxarılması idarəetmə və istehsal vəzifələrinin konkretləşdirməyə imkan verir.

2) Qərarın qəbul edilməsi üçün informasiyanın yığılması və təhlili mərhələsində cari informasiyanın təhlili ilə yanaşı xüsusi seçilmiş informasiyanı da təhlil etmək lazımdır. Konkret idarəetmə qərarı həm cari, həm də həmin problem üzrə xüsusi əlavə informasiyanın təhlili əsasında qəbul edilir. Qərarın qəbul edilməsi üçün lazım olan informasiyanın xarakteri problemin xüsusiyyətləri və qərarın qəbul olunduğu situasiyanın özünəməxsusluğu ilə müəyyən edilir. İnformasiyanın yığılması və təhlili prosesi idarə edilən olmalıdır, çünki bu, həm informasiya artıqlığından, həm də onun çatışmazlığından qaçmağa imkan verir. İnformasiyanın təhlili zamanı onun xarakterindən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Keyfiyyət informasiyası müqayisə, analogiya, təhlil, sintez və ümumiləşdirmə kimi məntiqi metodların köməyiylə öyrənilir. Formalaşdırılan informasiyanın işlənməsi üçün kəmiyyət metodlarından istifadə olunur. Çox sayda formalaşdırılan informasiyanı işləmək üçün kompyuter texnikasından yararlanılır. İşlənmiş informasiya təqdimat, yazılı rəy və tövsiyələr formasında rəhbərə, idarəediciyə verilir.

3) Qərar variantlarının təsviri və onların seçilməsi mərhələsində bu cür seçməni rəhbər özü aparır. Bunun üçün qərarın formalaşdırılmış məqsədlər əsasında çox sayda kriterləri müəyyən etmək və həmin kriterlər üzrə qiymətləndirmə şkalasını hazırlamaq lazımdır. Qərarın müəyyən məqsədi əsasında kriteri-tələblər və nəzərə alınan şərtlər formalaşdırılır. Kriteri-tələbləri təmin etməyən bütün alternativlər avtomatik atılır. Yerdə qalanları nəzərə alınan şərtlərə görə müqayisə edilir. Qərar variantının seçilməsi zamanı həm kəmiyyət təhlili, həm də evristik metodlar tətbiq olunur.

4) Yekun variantının seçilməsi və qərarın qəbul edilməsi mərhələsində mümkün qərarlar arasından ən yaxşısı seçilir. Bunun üçün hər bir variant ətraflı işlənir. Yekun variantı seçmək məqsədilə qərar variantlarının qiymətləndirilməsi bütün daxili və xarici amillər nəzərə alınmaqla kriterlər məcmusu əsasında aparılır. Qərar variantlarının hazırlanması zamanı modelləşdirmə, ekstropoliyaya və ekspert qiymətləri metodlarından istifadə edilir. Vaxt və imkan olduqda eksperimentlər tətbiq oluna bilər.

Yekun qərarın seçilməsində rəhbər həlledici səsə malikdir. Daha doğrusu, son söz rəhbəridir. Lakin rəhbərin rolu bütün hallarda tək-lif olunan variantlardan birini seçib qalanlarını atmaqdan ibarət ol-mamalıdır. O, idarəolunan sistemin fəaliyyətinin ümumi məqsədləri-nə əsaslanaraq müxtəlif qərar variantlarından birini, daha məqsədə-uyğun olanını sintez etməyi bacarmalıdır.

II. İdarəetmə qərarının həyata keçirilməsi fazası qərarın həya-ta keçirilməsi planının hazırlanması, onun icraçılara çatdırılması və qərarın icrasına nəzarət mərhələlərini özündə birləşdirir. İdarəetmə qərarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait hələ qərarın hazır-lanması və qəbul edilməsi mərhələlərində yaradılır. Qərada əvvəlcə-dən nəzərdə tutulmalıdır: bu və ya başqa vəzifəni kim, harada, nə vaxt və necə yerinə yetirilməlidir. Bu, qərarın yerinə yetirilməsi üçün lazımi təşkilati zəmin yaradır. Qəbul olunmuş qərarın həyata keçmə-si üçün həmin qərarın məqsədinin əldə edilməsinə yönəldilmiş təşki-lati planın hazırlanmasını tələb edir. Təşkilati planda bütün işlərin həcmi obyektlər, vəzifələr və vaxt intervalları üzrə bölünür. İşlərin hər bir qrupunu yerinə yetirmək üçün müvafiq ixtisasa malik və lazı-mi sayda icraçılar seçilir. İş rəhbərlərinin seçilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Təşkilati plan hazırlandıqdan sonra qərar icraçılara çatdırılır. Bu zaman qəbul olunmuş qərarın məzmunu və əhəmiyyəti, onun müm-kün nəticələri izah olunmalıdır. Bəzən qərarın yerinə yetirilməsi üçün yeni iş metodlarını öyrənmək lazım gəlir. Bu halda təbliğat iş-ləri ilə yanaşı böyük metodiki təlimat işi aparılır.

Qərarın həyata keçirilməsində qərarın yerinə yetirilməsi gedişinə nəzarət mühüm rol oynayır. Nəzarətin məqsədi tək-cə verilmiş proq-ramdan kənarlaşmaları vaxtında aşkar etmək deyil, həm də onların qarşısını almaqdan ibarətdir. Qərarın həyata keçirilməsi işlərinin uçotunu aparmadan səmərəli nəzarət qeyri-mümkündür. Uçotun bü-tün növlərindən istifadə olunur. Düzgün qurulmuş nəzarət idarəetmə sisteminin elə əks rəbitəsidir ki, onsuz normal tənzimləmə prosesi, baş vermiş çətinliklərin və zəif yerlərin vaxtında aradan qaldırılması ağılasıgmazdır. Nəzarətin gedişində qəbul edilmiş qərarlara müəyyən

düzəlişlər aparmaq, bəzən isə yeni qərar qəbul etmək lazım gəlir. Bu, qərarın yerinə yetirilməsinin pis təşkili, xarici səbəblərə görə vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişilməsi, qərarın özündə buraxılmış səhvlər nəticəsində baş verə bilər. Qərar öz təsirini itirdiyi hallarda rəhbər qərarı müəyyən dəyişikliklər aparmalıdır. Qərardakı düzəlişlər heç də həmişə əlverişsiz situasiya ilə bağlı olmur. Qərarın həyata keçirilməsi gedişində nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün yeni gözlənilməz imkanlar açıla bilər ki, bu da qərarı müəyyən düzəlişlərin aparılmasını tələb edir. Yekunların vurulması problemlərin həll edilməsi sahəsində həll edilmiş təcrübə böyük sosial-siyasi, tərbiyəvi və idarəetmə əhəmiyyətinə malikdir. Kollektivlər bilməlidir ki, onlar necə işləyirlər və hansı nəticələr əldə olunub.

Yekunların vurulması idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi üçün tətbiq olunan sistemin səmərəliliyinin yoxlanılması deməkdir. Yekunlaşdırma probleminin həll edilməsi tsiklini tamamlayır və yeni qərarlar üçün baza yaradır. Yekunlaşdırma həcminin rəhbərlərin və bütövlükdə, idarəetmə sisteminin təcrübəsini zənginləşdirməyə imkan verir ki, bu təcrübədən yeni idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə qərarlarına hansı tələblər verilir?
2. İdarəetmə qərarları nə cür təsnifatlaşdırılır?
3. İdarəetmə qərarının hazırlanması fazası hansı mərhələləri əhatə edir?
4. İdarəetmədə problemin aşkara çıxarılması, təsviri və əsaslandırılması nə cür baş verir?
5. İdarəetmədə informasiyanın yığılması və təhlili hansı istiqamətdə aparılır?
6. İdarəetmədə qərar variantlarının təsviri və onların seçilməsi üsulları hansılardır?

7. İdarəetmədə yekun variantının seçilməsi və qərarın qəbul edilməsi nə cür reallaşır?

7.2. İdarəetmə qərarlarının qəbulu sistemində idarəetmə əməliyyatı və prosedurası

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi sistemində idarəetmə əməliyyatı və idarəetmə prosedurası anlayışlarından istifadə olunur.

İdarəetmə əməliyyatı - müəyyən struktur bölməyə daxil olan idarəetmə informasiyanın işlənməsinin parçalanmayan texnoloji prosesidir. Əməliyyatın üç növünü fərqləndirirlər. Formal, alternativ və həlledici. **Formal əməliyyata** elə əməliyyatlar daxildir ki, burada icraçılar heç bir qərar qəbul etmədən əvvəlcədən məlum olan alqoritm üzrə fəaliyyət göstərirlər. **Alternativ əməliyyatlar** elə əməliyyatlara deyilir ki, onların yerinə yetirilməsi prosesində məntiqi şərtlər yoxlanılır, qərar variantları təhlil edilir və təklif olunur, lakin qərarlar qəbul olunmur. **Həlledici əməliyyatlar** qərarın qəbul edilməsi ilə birlikdə alternativ əməliyyatlardır.

Əməliyyatların kateqoriyalara bölünməsi yerinə yetirilən işlərin idarəetmənin ierarxiya səviyyəsinə uyğunluğu haqqında əsaslandırılmış nəticə çıxarmağa, eləcə də əməliyyatların avtomatlaşdırılması məsələsini həll etməyə imkan verir. Bu da avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin layihələndirilməsi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Formal metodlar inkişaf etdikcə və idarəetmə məsələlərinin həlli alqoritmləri və proqramları kitabxanası yarandıqca, habelə informasiyanın işlənməsi üçün texniki vasitələr inkişaf etdikcə idarəetmə əməliyyatlarının daha böyük hissəsi proqramlaşdırılan və avtomatlaşdırılan olur.

İdarəetmə prosedurası - qeyd olunmuş məqsədin əldə edilməsinə yönəldilmiş idarəetmə əməliyyatının və sənədlərin müəyyən qaydada qarşılıqlı əlaqədar kompleksidir. İdarəetmə proseduralarının növləri aşağıdakılardır: informasiya, məntiqi-təfəkkür və təşkilati. İdarəetmə proseduralarının məzmununa isə aiddir: 1) informasiyanın

axtarışı, yığılması, ötürülməsi və saxlanması. 2) müxtəlif məsələlər üzrə idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi. 3) kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, məsələlərin qoyuluşu, operativ planlaşdırma, əmək proseslərinin təşkili, inzibatçılıq, icraya nəzarət.

İdarəetmə texnologiyasının layihələndirilməsi əməliyyatların və proseduraların ətraflı öyrənilməsinə və onların modelləşdirilməsi və təşkilati layihələndirilməsinə əsaslanır. İdarəetmə texnologiyası layihələndirilərkən mövcud sistemləri və proseduraları təhlil etmək, idarəetmə prosesinə real təsir göstərməyən əməliyyatları və proseduraları ləğv etmək, bəzilərini modelləşdirmək və bircinsli proseduraları birləşdirmək lazımdır.

İdarəetmənin çağdaş texniki vasitələrinin tətbiqi şəraitində proseduraların təşkilati layihələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə sistemində kompyuter texnikasının tətbiqi zamanı idarəetmə aparatında müvafiq prosedura və təşkilati dəyişikliklər aparmaq lazımdır.

İdarəetmə proseduralarının layihələndirilməsi müxtəlif bölmələrdə proseduraların yerinə yetirilməsinin vahidləşdirilməsi: yeni əməkdaşlar tərəfindən mövcud proseduraların daha tez mənimsənilməsi; işçilərin qarşılıqlı əvəz olunmasının təmin edilməsi; müqayisəli təhlilin aparılması; təcrübə mübadiləsi və proseduraların səmərələşdirilməsi üçün həyata keçirilir.

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində məqsəd, alternativ, kriteri, xərclər və modellər kimi anlayışlardan da istifadə olunur.

Məqsəd - fəaliyyətin son və arzuolunan nəticəsidir. Məqsəd insanın fəaliyyətini yönəldir və tənzimləyir. Məqsədin məzmunu fəaliyyətin obyektiv qanunlarından, subyektin həqiqi imkanlarından və tətbiq edilən vasitələrdən asılıdır. Məqsədin qoyuluşu fəaliyyət proqramını müəyyən edir. İdarəetmənin müxtəlif səviyyələrində məqsədin konkretlik dərəcəsi müxtəlif olmalıdır. Məqsədlərin üç əsas qrupunu fərqləndirirlər: 1. perspektiv, qlobal, strateji; 2. planlaşdırılan, yerli, taktiki; 3. cari, lokal, operativ.

Alternativlər - məqsədin əldə edilməsi üsullarıdır. Bu üsullar strategiyalar, spesifik hərəkətlər və vasitələr şəklində ola bilər. Hər bir alternativin həyata keçirilməsi xərclərin məbləği ilə xarakterizə olunur. Müəyyən olunmuş məqsəd əsasında qərar variantının seçilməsi üçün çoxlu kriteriyaları müəyyən etmək və onlar üzrə qiymətləndirmə şkalasını hazırlamaq lazımdır.

Meyar - müəyyən qaydadır və alternativlər vaciblik və ya üstünlük dərəcəsinə görə yerləşdirilir. Onların köməyi ilə məqsədin əldə edilməsi dərəcəsi müqayisə edilir. İstənilən məqsəddə qərarın meyarı var.

Model - obyektin, prosesin və ya hadisənin şərti təsviri olub, orijinalı və onun mahiyyətini əks etdirən əvəzləyici kimi istifadə olunur. Qərar variantının elmi abstraksiyası kimi model hadisənin və ya prosesin öyrənilməsi üçün təcrübələri dəfələrlə təkrar etməyə imkan verir. Sistemin xarakterini dəyişməklə onun davranışını dərk etmək və müxtəlif amillərin təsirini təhlil etmək mümkündür.

Sistemin fəaliyyəti modelində elə amillər aşkar edilir ki, sistemin işi ondan asılı olur. Onlar tənzimlənən və tənzimlənməyən ola bilər. Tənzimlənən amillərə daxildir: idarəetmənin iqtisadi strategiyası; təşkil və idarəetmə texnikasının, texnologiyasının və metodlarının seçilməsi; sistemin fəaliyyətinin optimallıq meyarı; sistemin əlamətləri arasında səbəb-nəticə əlaqələri; məqsədin əldə edilməsinin müxtəlif üsullarında xərclər və səmərəlilik. Qeyri-tənzimlənən amillər idarəetmə subyektindən asılı olmayaraq sistemə təsir edən obyektiv şərtlərdir.

Konkret modelin seçilməsi problemin xarakterindən hazırlanması qərarından və onun alternativindən asılıdır. Müəssisənin idarə edilməsində abstrakt modellərdən daha geniş şəkildə istifadə olunur. Təsvir formalarına görə abstrakt modellər məntiqi, informasiya, statistik, analitik və imitasiya modellərinə; xarici təsirlərin modelə təsirini əks etdirmək dərəcəsinə görə determinləşmiş və ehtimallı modellərə; istifadə olunan dəyişənlərdən asılı olaraq diskret və ya fasiləsiz xarakterli modellərə bölünür.

Model obyektiv mövcud olan həqiqəti daha yaxşı dərk etmək və səmərəli fəaliyyət planını hazırlamaq üçün tərtib edilir.

Qərarın qəbul edilməsi prosesinin təşkilinin məqsədi canlı və keçmiş əməyə qənaət etməklə onun səmərəliliyin yüksəldilməsidir ki, bu da informasiyadan səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. İstehsalın mürəkkəbliyinin artması isə bir qayda olaraq mütəxəssislər tərəfindən aparılır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə əməliyyatı nədir?
2. İdarəetmə əməliyyatının hansı növləri var?
3. İdarəetmə prosedurası nə deməkdir?
4. İdarəetmə prosedurasının məzmununa hansı anayışlar aiddir?
5. İdarəetmədə alternativlər hansı rolu oynayır?
6. İdarəetmədə məqsəd və meyar nədir?

7.3. Qərarvermə, onun mərhələləri və xüsusiyyətləri

Qərarvermə - müxtəlif məqsədlər, bu məqsədlərə nail olmanın yolları, vasitələr və imkanlar arasında seçim etməklə əlaqəli zehni, fiziki və hissi dövrlərin toplamıdır. İdarəedicilər mümkün olduğu qədər işlərini həyata keçirdikləri müəssisələrin məqsəd və bunlara götürəcək yol, vasitə və imkanların nələr olduğunu yaxşı bilməli və variantlar təyin edərək onlardan ən optimalını seçməlidirlər. Variantlar arasından qəbul olunmuş bu qərar təşkilatın, müəssisənin indiki vəziyyəti, idarəedicinin təcrübəsi, bacarığı və şəxsi keyfiyyəti baxımından ən uyğunu olanıdır.

Müəssisənin və ya təşkilatın idarə edilməsində, qərarların qəbulunda mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmə mövcuddur. **Mərkəzləşmə** - qərarların qəbulunda səlahiyyətlərin yuxarı səviyyədə birləşmə-

sini cəmləşdirir. **Qeyri mərkəzləşmə** - hüquq və məsuliyyətin aşağı idarəetmə səviyyəsində olmasıdır. Bu anlayış müxtəlif mərhələli vəzifələrin yerləşdirilməsini, məsuliyyət və nəzarətin «vertikal» idarə olunmasını ifadə edir. Mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşməyə optimal yanaşma idarəetmə qərarlarının operativ və reallığını təmin edir. Qərarların qəbulunun tez və informasiya mənbələrinə yaxın olması hərtərəfli öyrənmənin vacibliyini göstərir.

Qərarvermə mərhələləri. Müəssisənin idarə olunmasında qərarvermə dövrünün özəllikləri aşağıdakılardır:

1. Qərar müəssisənin fəaliyyətinə, məqsəd və hədəflərinə uyğun bir bütöv halında olmalıdır və onun qarşısına çıxacaq maneələrin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş olmalıdır;

2. Qərarvermə dövrü, qərar qəbul edən şəxsi psixoloji bir stressalır. Belə ki, qərar verərkən variantların müəssisə üçün müsbət və mənfi cəhətlərinin qarşılaşdırılması və ən uyğunun seçilməsi çətin və stresli bir işdir;

3. Qərarvermə texniki bir işdir. Məlumatların toplanması və bu məlumatlarda necə istifadə olunması, onların optimallaşdırılması menecərə bu sahədə texniki təcrübəsinin, ixtisasının olmasını tələb edir;

4. Qərarvermə prosesi məsrəflidir. Belə ki, müəssisədə qərar verərkən məlumatların toplanması, onların təhlil edilməsi, uyğun formaya salınması üçün bir çox proseslər lazımdır. Əsasən bu proseslər idarəedicilərin özləri tərəfindən həyata keçirilir. Bir çox hallarda isə bu sahədə ixtisas sahibi olanlar tərəfindən həyata keçirilir və bu da çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edir;

5. Qərar verərkən resurslardan (vaxtdan, işçi qüvvəsindən, maddi və maliyyə resurslarından və s.) səmərəli istifadə olunmalıdır;

6. Qərar verərkən müəssisənin indiki və gələcək vəziyyəti nəzərə alınmalı, müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətinin təşkili istiqamətində olmalıdır;

7. Qərar verərkən qərarın kimlər tərəfindən, nə zaman, hansı vasitələrlə, nə qədər maliyyə vəsaiti ilə, hansı müddətə yerinə yetirilməsi və s. nəzərə alınmalıdır.

İdarəedici qərar verərkən aşağıdakı mərhələləri tətbiq etməlidir:

- Məqsəd və ya problemin təyini;
- Variantların aşkarlanması;
- Variantların qarşılaşdırılması və dəyərləndirilməsi;
- Variantlar arasında seçim etmək və qərarvermə;
- Seçilən variantın tətbiqi və hərəkətə keçmə;
- Əldə edilən nəticələr;
- Qərar ilə nəticələrin qarşılaşdırılması;
- Düzəldici tədbirlərin görülməsi.

Sosioloq Əhməd Qəşəmoğluna görə hər bir idarəedici qərarvermə zamanı aşağıdakı proseduralara əməl etməlidir:

1-ci addım: Əvvəlcə, bütün tələblərə uyğun şəkildə idarəetmənin məqsədi idarə olunan sistemin missiyasına uyğun olaraq dəqiqləşməlidir. **2-ci addım:** Məqsədə çatmaq üçün hansı imkanların (i-1) olduğu müəyyənləşməlidir. **3-cü addım:** Məqsədə çatmaq üçün qarşıda hansı maneələrin (m-1) dayandığı müəyyənləşməlidir. **4-cü addım:** Bu imkanlar və maneələrin olduğu zaman H sistemindəki hansı göstəricilərin köməyi ilə imkanları daha gücləndirməyin, maneələrin ortadan götürülməsinin yolları axtarılmalıdır. Amma bu göstəricilərdən elə şəkildə istifadə olunmalıdır ki, A sistemindəki tərəqqi prinsipləri pozulmasın. Təbii ki, bu göstəricilər müxtəlif sahələri təmsil edə bilər. **5-ci addım:** Bu imkanlar, maneələr nəzərə alınmaqla idarəetmənin strategiyaları müəyyənləşməlidir. **6-cı addım:** Bu strategiyalara uyğun olaraq cari və perspektiv tədbirlər planları dəqiqləşdirilməli, fəaliyyət proqramları hazırlanmalıdır. **7-ci addım:** Tədbirlər həyata keçirildiyi zaman, kompyuterdə H matrisində hər hansı bir göstəricidə edilən dəyişikliyin başqa göstəricilərə nə cür təsir edəcəyi yoxlanılır. Bu dəyişikliklər nəzərə alınmaqla idarəetmə prosesi davam etdirilir, tərəqqiyə nail olmaq üçün uyğun qərarlar qəbul olunur. Növbəti yoxlamalar aparılır, növbəti qərarlar qəbul olunur.

Qeyd: Kompyuter olmadıqda, bu yoxlamalar intuitiv olaraq, sadə hesablamalarla aparılır. Müəyyən hipotezlər edərək qərarlar qə-

bul olunur. Belə idarəetməni intuitiv, hipotetik idarəetmə adlandırma bilərik.

A və H sistemlərindəki komponentlər - strukturlar, alt sistemlər, göstəricilər barədə fikir aydınlığı yarandıqca bu paralel olaraq ölkədə bir sıra başqa məsələlərin də həllinə kömək edə bilər. Təbii ki, bu komponentlər elə müəyyənləşməlidir ki, onlar üzərində müəyyən elmi metodların tətbiqi mümkün olsun - yəni onlar elmi əməliyyat üçün yararlı olmalıdırlar. Hər biri üzrə informasiya toplamaq mümkün olmalıdır. Bu komponentlərin yalnız müəyyənləşməsi belə, dərhal ölkədə bir çox başqa məsələlərin də həllinə kömək edir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Ölkədə hər bir sahəni xarakterizə edən sistemin, alt sistemlərin, makrogöstəricilərin kompleks şəkildə, elmi əsaslarla müəyyənləşməsi; bəziləri bu məsələdə qlobal səviyyədə, yaxud başqa ölkə üçün əldə edilmiş nəticələrdən istifadə olunmasının mümkünliyünü düşünürlər. Bu metodik cəhətdən olduqca səhv bir yanaşmadır və ciddi fəsadlar verə bilər;

2. Hər bir sahənin idarə olunması üçün elmi əsaslanmış strategiyaların seçilməsi, konsepsiyaların, fəaliyyət proqramlarının hazırlanması üçün bazarın yaradılması;

3. Sahə üzrə tam, kompleks məlumat toplanması üçün Məlumat Bankının yaradılması;

4. Hər hansı bir sahədə inventarlaşdırmanın aparılması;

5. Hər bir sahə üzrə və sahələrarası informasiya şəbəkəsinin yaradılması;

6. Ölkədə prioritet, üstünlük verilməsi vacib olan elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, müvafiq strukturların yaradılması, elm sahəsində islahatların aparılması; Aydın ki, elm şəbəkəsinin ən başlıca vəzifələrindən biri dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə, ölkənin elmi idarə olunması məsələlərinə yüksək şəkildə kömək etməkdir. Komponentlərin dəqiqləşməsi hansı sahələrdə boşluq olduğunu, yaxud hansı sahədə lazımsız işlər görüldüyünü müəyyənləşdirməyə xeyli kömək edir.

7. Təhsil sahəsində islahatların aparılması. Əvvəlki bənddə deyildiyi kimi, komponentlərin müəyyənləşməsi hansı sahədə mütə-

xəssislərimizin, kadrların olmamasını, yaxud hansı sahədə lazım olduğundan artıq mütəxəssis hazırlandığını üzə çıxarır. Bu işə təhsilin və təhsil müəssisələrinin strukturunu müəyyənləşdirməyə, təhsil sahəsində strategiyaların seçilməsinə mühüm kömək edə bilər.

Qərarvermə zamanı məqsədlərin bilinməsi problemin həllində olduqca vacibdir. Çünki qərarvermədə məqsədin bilinməsi, onun problem üzərində böyüməsinə imkan verir. Qərar verən şəxs daha çevik və əmin olmalıdır.

Qərarvermədə lazım olan vacib amillər aşağıdakılardır:

1. Məqsədlər açıq, aydın, real və hər kəs tərəfindən daha asan başa düşülən olmalı;

2. Qərar veriləcək mövzu ilə əlaqədar məqsədlər ölçülə bilir, müddətli məqsədləri ilə əlaqəli, yönləndirici, işçilərin davranışlarına uyğun və böyümüş olmalıdır;

3. Məqsədləri çalışan işçiləri hərəkətə gətirən, onların məna-felərinə uyğun, tərs düşməyən, cəsarətlərini artıran real və həvəsləndirici olmalıdır.

Bundan başqa müəssisələrdə qərarlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə sahib olmalıdır:

- Qərarlar işçilərin, əhalinin iradəsini ifadə etməli;
- İdarəetmə qərarları ünvanlı xarakter daşmalı və bir idarəetmə obyektini tərəfindən mütləq yerinə yetirilməlidir;
- Aşağı səviyyə orqanlarının qərarları yuxarı orqanların idarəetmə qərarlarına uyğun olmalıdır;
- Qərarlar qəbul edilərkən sosial ədalət prinsipləri nəzərə alınmalıdır;
- Qərarlar dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olmalıdır;
- İdarəetmə qərarları mövcud qanunlara və başqa aktlara uyğun gəlməli; dövlət intizamının, qanunçuluğunun təmin edilməsinə şərait yaratmalıdır;
- İdarəetmə qərarları elmi xarakter daşmalıdır;
- Hər bir idarəetmə orqanı yalnız özünün səlahiyyəti çərçivəsində qərarlar qəbul etməlidir;

- İdarəetmə qərarları obyektiv informasiyalara əsaslanmalıdır;
- İdarəetmə qərarları konkret olmalıdır;
- İdarəetmə qərarları müəyyən nüfuzla malik olmalıdır;
- İdarəetmə qərarlarının dili, üslubu sadə, aydın və yığcam olmalıdır;
- Qərarlar məqsədəuyğun olmalı, kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliliyinə malik olmalıdır;
- Qərarlar optimal, kompleks (sosial, siyasi, iqtisadi və s.), stimullaşdırıcı və çevik olmalıdır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Qərarvermə nədir?
2. Qərarvermə prosesi nə tələb edir?
3. Qərarvermədə mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmə nə deməkdir?
4. Qərarvermə mərhələləri hansılardır?
5. Qərar verərkən hansı resurslardan istifadə olunmalıdır?
6. İdarəedici qərar verərkən hansı addımlar atmalı və hansı ardıcılığı gözləməlidir?
7. Qərarlar hansı özəlliyə malikdir?
8. İdarəetmədə qərarvermə addımları hansılardır?
9. Qərarvermədə vacib olan amillər hansılardır?
10. Müəssisələrdə qərarlar hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır?

7.4. İdarəetmə qərarlarının qəbulu modelləri

Cəmiyyətin idarə olunmasının çoxlu tsiklərinin olması faktı mövcuddur. Onların hər biri öz məkan çərçivəsi, davamətmə müddəti, məqsəd və vəzifələri ilə səciyyəlidir. Hər bir ayrıca idarəetmə tsikli iyerarxiya yaradaraq daha böyük tsiklin ünsürünə çevrilir. Real həyatda bütün bu global, xüsusi və lokal idarəetmə tsiklləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, onlar bir-birini şərtləndirir və tamamlayır. Çex aimi

Yozef Kxol idarəetmə prosesinin ikipilləli sxemini təsvir edərək göstərir ki, idarəetmədə əsas məqsəd qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqdirsa, onda idarəetmə işinin məzmununu məqsədə çatmaq üçün edilən hərəkət və təsirlər, eyni zamanda müvafiq tədbirlər kompleksidir. Bu kompleksləri **Y.Kxol** iki yerə bölmür: idarəetmə qərarları və idarəetmə fəaliyyəti. Şübhəsiz ki, idarəetmə prosesi müvafiq səlahiyyətləri olan insanlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir. Lakin **Kxol** idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsini idarəetmə fəaliyyətinə aid etmir. Halbuki idarəetmədə qərarların qəbulu və hazırlanması ilə bağlı olan bütün proseslər idarəetmə fəaliyyətinin ayrılmaz komponentləridir. **Kxola** görə, qərarların qəbul edilməsini daha məsuliyyətli hesab etmək olar, belə ki, qərarların qəbulu sosial mühitə, qərarları qəbul edən subyektə təsir göstərir.

Q.İ.Petrova görə, idarəetmə prosesində aşağıdakı ünsürlər və şərait olmalıdır: seçim; kadrların tərbiyə edilməsi və yerləşdirilməsi; informasiya; proqnozlaşdırma; planlaşdırma; nizamlaşdırma; qərarların qəbulu; qərarların icra edilməsi; nəzarət. **V.Q.Popov** isə idarəetmə tsiklinin 3 mərhələdən ibarət olduğunu söyləyir: idarəetməyə giriş, operativ idarəetmə və nəzarət. İdarəetməyə giriş idarəetmənin məqsədlərini müəyyənləşdirir, proqramlaşdırır və planlaşdırma əməliyyatlarını aparır. Operativ idarəetməyə isə fəaliyyət prosesi aiddir. Nəzarətə, əldə olunmuş nəticələrin təhlili və yenilənmiş idarəetməyə çıxış aiddir. Burada isə söhbət total idarəetmədən gedir. Professor **Tofiq Quliyevin** fikrincə, «idarəetmə mərhələləri ömür boyu sabit qalmır, o konkret tarixi şəraitdən, ETT-nin inkişaf tələblərindən asılı olaraq dəyişilə bilər».

İdarəetmədə qərarların hazırlanması və qəbulunun böyük əhəmiyyət daşıması başqa tədqiqatçılar tərəfindən də dəfələrlə vurğulanıbdır. Belə ki, qərarların qəbul olunmasında insanların və kollektivlərin mövcud vəziyyət barədə bildikləri informasiyanın dəqiqliyi və həcmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Problemi kifayət qədər bilməmək qeyri-dəqiq, düzgün olmayan qərarların qəbul olunmasına və səhv proqnozların verilməsinə gətirib çıxarır. İnformasiyanın işlənməsi, sürətlə artan informasiya axını informasiya dinamikasını artırır

ki, bu da psixoloji gərginlik sahəsi yaradır. Başqa bir cəhət informasiyanın məzmun və mahiyyət göstəriciləri sübut edir ki, hazırda tək-cə qərar qəbul edilən sahə barədə xüsusi biliklərdən deyil, başqa sahələrin bilik potensialından, anlayışlar kateqoriyasından və müvafiq metodoloji prinsiplərdən istifadə olunmalıdır.

İdarəetmədə qərarların hazırlanması və qəbulu idarəetmə prosesinin təşəkkülündə, gedişatında və təkmilləşməsində mahiyyəti ifadə etməklə böyük təsiredici gücə malikdir. İdarəetmə prosesində məqsəd və vəzifələr irəli sürülmədən, zəruri idarəetmə qərarları hazırlanıb qəbul olunmadan heç bir yüksək nəticə əldə etmək olmaz. Qərarların hazırlanması və qəbulu hər bir idarəetmə prosesinin başlanğıcıdır. Bütün başqa funksiyalar subyektin idarəetmədə nə əldə etmək istəyini əks etdirən qərarından asılı olaraq praktikada həyata keçirilir. Eyni zamanda bütün başqa idarəetmə funksiyaları qəbul olunmuş qərarla qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə söykənir. Başqa sözlə, təşkil, uçot, nəzarət, tənzimləmə idarəetmə subyektinin qəbul etdiyi qərardan irəli gələn məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Beləliklə, idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulu cəmiyyətin elmi idarə olunmasının başlanğıcı və əsas funksiyasıdır və bütövlükdə idarəetmə prosesinin çox zəruri, mühüm, başlanğıc və əsas komponentidir.

İdarəetmədə qərarların hazırlanması və həyata keçirilməsində optimallıq prinsipi mühüm rol oynayır. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün ən optimal variant seçilərək, düzgün qərarlar qəbul edilməlidir. İdarəetmə prosesini xarakterizə edən bolqar filosofu **M.Markov** idarə olunma prosesində müxtəlif qərarların olduğunu söyləyir: milli və regional; iqtisadi, sosial, siyasi, ideoloji; dövlət-hüquqi və direktiv; qlobal və spesifik; strateji və taktik; məqsədli, konseptual, proqramlı, nəzarət-düzəliş; rəsmi və qeyri-rəsmi; elmi əsaslandırılmış və empirik induktiv; mühafizəkar və yenilikçi.

Anri Fayol idarəetməni insanların xüsusi fəaliyyət növü adlandıraraq onun 5 funksiya və 14 prinsipinin olduğunu bildirmişdi. O, funksiyalara planlaşdırma, təşkilətmə, bölüşdürmə, əlaqələndirmə və nəzarəti aid edirdi. Əmək bölgüsü, hakimiyyət, intizam, bölgü va-

hidliyi, eyni rəhbərlik, fərdi maraqların ümumi maraqlara tabe olması, personalın mükafatlandırılması, mərkəzləşmə, qarşılıqlı əlaqə, nizam, bərabərlik, personalın sabitliyi, təşəbbüs, ümumi ruh prinsiplərinə əməl olunmasını isə idarəetmənin müvəfəqiyyətlə yerinə yetirilməsində vacib şərt olduğunu söyləyirdi.

İdarəolunma prosesində qərarların qəbulu və onların yerinə yetirilməsi özündə bir neçə mərhələni ehtiva edən mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesi **O.V. Yelçaninova** aşağıdakı mərhələlərə bölür: müəyyən vəzifələr, məqsədlər; informasiyaların kəmiyyət və keyfiyyəti; informasiyaların yığımı və yenidən işlənməsi; informasiya modellərinin yaradılması; vəzifələrin alternativ həllərinin müəyyənləşdirilməsi; məqsədlərə nail olma; alternativlərin qiymətləndirilməsi üçün meyarların seçilməsi; alternativin qiymətləndirilməsi; alternativlərdən birinin seçilməsi və qərarların qəbulu; qərarların icrası prosesində düzəlişlərin edilməsi.

A.Q.Vendelin isə qərarların hazırlanması və qəbulu üçün belə bir sxem təklif edir: vəziyyətin təhlili, problemlərin və altproblemlərin formulə edilməsi və üzə çıxarılması; faktların formulə edilməsi və müəyyənləşdirilməsi; problemlərin alternativ həllərinin hazırlanması; seçilmiş alternativ həll yollarına üstünlük verilməsi və çatışmazlıqlarının üzə çıxarılması; problemlərin alternativ həllinin qiymətləndirilməsi; qərarların nəticələrinin doğruluğunun hesaba alınması; qərarların həyata keçirilməsi.

F.F.Aunapu qeyd olunan prosesdə 8 mərhələni ayırd edir: vəzifələrin əvvəlcədən formulə edilməsi; qərarların effektivliyini qiymətləndirən meyarların seçilməsi; vəzifələrin dəqiqləşdirilməsi üçün əlavə məlumatların toplanması; vəzifələrin dəqiq ifadə edilməsi; həllərin mümkün variantlarının işlənilməsi; riyazi modellərin hazırlanması; həllərin variantlarının tutuşdurulması; qərarların qəbulu.

Məlumdur ki, qərarvermədə qərarlar əvvəlcədən proqamlaşdırıla bilər. Bu cür qərarlar idarəedicinin qarşısına tez-tez çıxan, qərarla əlaqəli norma və qaydalar hazırlaya biləcək və hər dəfəsində yeni həll yolları üçün istifadə oluna biləcək keyfiyyətdədir. Bu qərarlarda qaydalar təyin olunduğu təqdirdə, məsələnin həlli elektron he-

sablayıcı maşın vasitəsi ilə də görülməyə bilər. Proqramlaşdırılma ilə bilən qərarlarda, qərarla əlaqəli qaydalar ortaya qoyulduqdan sonra qərar vermə mexanizmi işçilərə verilir və beləliklə də idarəedicilər daha çətin və proqramlaşdırılmayan qərarlar üçün vaxt tapa bilmirlər. Proqramlaşdırılmayan qərarlar isə özlərinə xas özəlliyə malikdir, təkrarlanma ehtimalı azdır, qaydalara bağlanmaları çətinidir. Müəssisə və ya təşkilat üçün güclü təsirlərə malikdir. Bu tip qərarlar yüksək təşkilati səviyyələri əlaqələndirirdiyi üçün xarici mühitdə baş verən dəyişikliklər daha çox qeyri-müəyyən qərarlardır.

Qərar vermə modellərinin seçimində;

- idarəedicilərin şəxsi seçimi
- qərar vermə probleminin proqramlaşdırılma ilə bilən və ya proqramlaşdırılma bilməyən keyfiyyətdə olması
- problemin qeyri-müəyyənlik dərəcələrinin vəziyyəti kimi xüsusiyyətlər təsirli olmaqdadır.

Çağdaş dövrdə qərar qəbulunda əsasən iki model tətbiq olunmaqdadır: klassik və idarəedici

Klassik qərar modeli. Bu qərar modeli iqtisadi fərziyyələr üzərində qurulmuşdur. Rəhbər işçilər müəssisənin iqtisadi çıxarlarını nəzərə alaraq ən yaxşı qərarlar qəbul etmə imkanında olurlar. Klassik model eyni zamanda normativ bir modeldir. Çünki qərar qəbulu üzrə norma və qaydalar açıq şəkildə ortaya qoyulmuşdur və rəhbər işçi bunlardan kənara çıxmamalıdır. Bu səbəbdən, bir qərar qəbul edən şəxs və ya rəhbər işçi hansı qərarın qəbul edilməsini bilərsə o zaman təşkilat üçün ən ideal nəticəyə necə çatacağını da bilir. Bununla əlaqədar gedilməsi lazım olan yol və əməl olunmalı qaydalar məlumdur.

Klassik modelin ortaya qoyduğu «ideal»a uyğun vəziyyətləri tapmaq çox vaxt mümkün deyil. Ancaq bu modeldən qapalı sistemi təmsil edən istehsal, planlama və anbardakı mallara nəzarət kimi məsələlərin həllində istifadə oluna bilər.

İdarəedici qərar modeli. Bu model, qərar qəbul edən şəxsin çətin vəziyyətlərdə hansı qərarı verməsi işini asanlaşdırmaq və ona köməklik məqsədi ilə işlənilib inkişaf etdirilmişdir. Proqramlaşdırıl-

mayan qərarlarda, idarəedicilər qeyri-müəyyən vəziyyətlərdə çalışmaqda və qarşıya çıxan problemləri həll etməkdədirlər. Bu model idarəedicilərin qarışıq vəziyyətlərdə necə qərar vermələri üzərində qurulur. Burada qəbul edən şəxslər bir qərar qəbul etmək üçün ehtiyac hiss etdikləri bütün məlumatları əldə etmək imkanlarına malik deyillər və məhdudiyətləri vardır. Belə hallarda rəhbər işçi düzgün qərar vermək üçün aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

1. İlk öncə müəssisənin məqsədləri nəzərə alınmalı və qərarlar həmin məqsədlərin əldə olunmasına yönəldilməlidir;

2. Səhvə yol verməməli, ən az xərcə məsrəflər minimuma endirilərək ən yaxşı nəticə verəcək şəkildə olmalıdır;

3. Nə gecikdirilərək fürsətlər qaçırılmalı, nə də tələsik, ətraflı düşünülmədən, təhlil edilmədən qərarlar verilməlidir. Bir sözlə, ən yaxşı qərar vaxtında verilən qərardır;

4. Düzgün qərar real olmalı, xəyali olmamalıdır;

5. Düzgün qərar vaxtında tətbiq olunmalı və müsbət nəticə əldə edilməlidir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Y.Kxola görə, qərarların qəbulu nəyə təsir göstərir?
2. Q.İ.Petrova görə, idarəetmə prosesi hansı mərhələlərdə həyata keçirilməlidir?
3. V.Q.Popov idarəetmə prosesini hansı mərhələlərə bölmüşdür?
4. M.Markov idarəetmə prosesində hansı qərarların olduğunu irəli sürmüşdür?
5. O.V.Yelçaninova idarəetmə prosesini hansı mərhələlərə bölmüşdür?
6. A.Q.Vendelin idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsini neçə mərhələyə bölmüşdür?
7. F.F.Aunapu idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulunda neçə mərhələnin olduğunu qeyd edirdi?
8. Klassik qərar modeli nədir?

9. İdarəedici qərar modeli nədir?

7.5. Qərarın təsirliyində rol oynayan amillər və təşkilatdaxili qərar növləri

Qərarın təsirliyində rol oynayan faktorlar, müəssisədaxili imkanlar, ətraf mühitin dəyişməsi və inkişafın sürəti, qərarın əlaqəli olduğu bölümün səviyyəsi, qərar verən şəxsin bilik, bacarıq və təcrübəsidir.

Müəssisənin daxili imkan və vəziyyəti, idarəedicinin qərar verərkən qərara təsir edəcək ən vacib faktorlardan biridir. Belə ki, qərar verərkən müəssisənin əlində olan bütün resurslar (maliyyə, maddi, təbii və s.) nəzərə alınmalıdır.

Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər idarəedici tərəfindən veriləcək qərara öz təsirini göstərir. Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər əsasən rəqiblərin sayının dəyişməsi, ölkədə baş verən böhranlar, iqtisadi artım və s.-dir.

Qərarlar həll edilməli olan problemlər sahəsinə (onların əhatə dairəsinə görə), qərarların müddətinə, qərarların təsiretmə obyektinə və qərarların funksional məzmununa görə təsnifatlaşdırılır. Həmin qərarlar universal deyil, yalnız konkret problemin həlli üçün qəbul olunmuş ola bilər.

Müddət baxımından qərarlar qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olurlar.

İdarəetmə qərarları təsiretmə baxımından xarici (müəssisədən kənar orqanlar, mal göndərən və mal alan müəssisələrdən, təchizat təşkilatlarından və s. tərəfindən əmrlər, sərəncamlar, təlimatlar, göstəricilər, qərarlar və s.) və daxili (müəssisədaxili) qərarlara bölünür. Daxili qərarlar müəssisələrin daxili bölmələrinin sosial-iqtisadi inkişafından irəli gələn məsələlərin qaydaya salınması ilə əlaqədardır.

İdarəetmə qərarları funksional məzmununa və fəaliyyət dairəsinə, əlamətlərinə görə plan-iqtisadi, nəzarətedici, koordinasiyaedici, texnoloji, maliyyə, inzibati, təşkilati, stimullaşdırıcı, sosial və texniki qərar növlərinə ayrılır.

Müəssisələrdə qərar növləri dörd qrupa bölünür:

1. təşkilati qərarlar
2. strategiyalı qərarlar
3. idarəedici qərarlar
4. əməliyyat metodlu qərarlar

Təşkilati qərarlar. Bu qərarlar təşkilat qurma ilə əlaqəlidir. Çox zaman bu mərhələdə hələ professional idarəedici heyət yoxdur və ya tam formalaşmamışdır. Buraya əsasən təsisçilər tərəfindən müəssisənin qurulması, hansı sahədə (istehsal, xidmət və ya ticarət) fəaliyyətin təşkili, nə qədər maliyyə vəsaiti cəlb etmək kimi qərarlar daxildir. Bu qərarlarla təsisçi ən uyğun sahəni seçməyə çalışır.

Strateji qərarlar. Bu tip qərarlar müəssisənin fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi, sərmayənin artırılması, yeni məhsulların və yeni bazarların aşkarlanması ilə əlaqəlidir. Bu qərarlarla müəssisə və onun mühiti arasında əlaqələr tənzimlənir. Bu zaman müəssisə öz imkanlarını dəyərləndirərək, öz xarici mühiti ilə əlaqəli tədqiqatlar aparır və müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyəti üçün qərar verir. Burada məqsədlər tam açıq şəkildə göstərilməli, hansı məhsullar istehsal olunmalı, hansı bazarlarda satılmalı kimi məsələlər aydın bilinməlidir.

Strateji qərarlarda ayrıca olaraq rəqabət analizi, rəqiblərin, müştərilərin, maliyyə qurumlarının, həmkarlar ittifaqının, müəssisəyə mal satanların, dövlətin və yerli icraedici strukturların və s. izlədikləri və tətbiq etdikləri siyasətlərin hamısı menecer tərəfindən dəyərləndirməli, təhlil edilməli və müəssisənin bunlar qarşısındakı strategiyaları ortaya qoyulmalıdır. Yəni burada müəssisənin fəaliyyətinə təsir edəcək iqtisadi, texnoloji, siyasi və mədəni mühit birlikdə dəyərləndirməli, ümumi mühit analiz (daxili, xarici, beynəlxalq) edilərək və buradan əldə edilən imkan və fürsətlər, zəif və üstün cəhətlərinin nələr olduğuna qərar verilməlidir.

İdarəedici qərarlar. Müəssisənin strukturu və bu strukturu meydana gətirəcək bütün resursların planlaşdırılması ilə əlaqəli olan qərarlara idarəedici qərarlar deyilir. Bu tip qərarlar vasitəsilə müəssisənin təşkili formalaşır. Bütdcə və resursların bölüşdürülməsi, müəssisədə səlahiyyətlərin paylanması, şaquli, üfüqi və çarpaz əlaqələr tə-

yin olunur. Bundan əlavə idarəedici qərarların köməyilə, xəbərləşmə, əmr və raporların axını müəyyənləşir. Müəssisəyə daxil olan və oradan ötürülən informasiyaların və sənədlərin necə təşkil olunması göstərilir. İdarəedici qərarlar müəssisənin hansı resurslardan necə, nə qədər istifadə olunacağını və passiv tarazlığının təmin olunmasına və bu vəziyyətin qorunmasına çalışır.

Əməliyyat yönümlü qərarlar. Bu tip qərarlar ierarxiyanın ən alt səviyyəsini əlaqələndirən və fəaliyyət prosesində meydana çıxan qərarlardır. Bu qərarlar vasitəsilə müəssisə resursların (maddi, əmək, maliyyə və s.) ən təsirli və səmərəli şəkildə istifadəsini həyata keçirir. Başqa sözlə, menecer hər şöbəyə lazım olan resurslardan səmərəli istifadə edəcək şəkildə ən optimal qərarlar alır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmə qərarları funksional məzmununa və fəaliyyət dairəsinə, əlamətlərinə görə necə təsnif olunur?
2. Təşkilati qərarlar nə ilə əlaqəlidir?
3. Təşkilati qərarlara hansı qərarlar aiddir?
4. Strateji qərarlar nə cür qərarlardır?
5. Təşkilatların qərar növləri hansılardır?
6. İdarəedici qərarların mahiyyəti nədən ibarətdir?
7. Əməliyyat yönümlü qərarlar hansılardır?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Azadov E. N. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmənin təşkilati formasıdır. B.: 1998, 55 səh.
2. Azərbaycan cəmiyyəti transformasiya şəraitində. Bakı, TS, 2001, 159 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2003, 48 səh.
4. Axundov M. Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001

5. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, 2004, 136 s.
6. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
7. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarəetmənin fəlsəfi və psixoloji problemləri. Ahəng yolu., Bakı, Elm, 2008
8. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagil evi, 2001
9. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çaşıoğlu, 2004
10. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
11. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: Nurlar NPM, 2009
12. Politologiya. İzahlı lüğət. Ramiz Mehdiyevin baş redaktorluğu və pəhbərliyi. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 352 s.
13. Şabanov Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakin spesifikliyi. Fəls. Elm. nam. alim. dərəcəsi almaq üçün diss. AMEA-nın Elmi kitabxanası. B., 2004.
14. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, 2010, 220 səh.
15. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslik. B.: 2005
16. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. Москва, 1973, 392 с.
17. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. Москва, 1996, №5
18. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
19. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
20. Гурней Б. Введение в науку управления. Прогресс, Москва, 1969, 324 с.
21. Драго Р. Административная наука. М., 1982
22. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992

- 23.Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода(политико-методологические аспекты).Б.2010
- 24.Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
- 25.Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред.Игнатов В.Г., Р-на-Дону, 1998, с.326.
- 26.Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред.Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
- 27.Токтыбеков А. А. Теоретические основы механизма государственного управления. М.: 1996, с. 302
- 28.Управленческие информационные системы. //Проблемы теории и практики управления. 1996, №2
- 29.Файол Анри. Учение об управлении. М., Феникс, 1992, 226 с.
- 30.Blau P.M. Bureaucracy in Modern Sojiety. N.Y., 1956
- 31.Deutsch K. The Nerves of Government. N.Y., 1966
- 32.Hoghughi M. The delinguent. Directions for Sojial Control. L., 1983

VIII FƏSİL

İDARƏETMƏNİN SOSİOLOGİYASI

8.1. Cəmiyyətin idarə olunması ictimai zərurətdir

Insan cəmiyyətinə həтта kiçicik bir müşahidə zamanı onun məzmunca müxtəlif formalarda və sayca müxtəlif həcmərdə idarə olunmasını görə bilərik. Hələ qədim zamanlardan insan icmaları mütəşəkkilliğin üstünlüyünü dərk etmişlər və onun daha səmərəli təşkil olunması, qorunub saxlanması üçün daim mübarizə aparmışlar. XX əsrin əvvəllərində idarəetməyə xüsusi diqqət yetirən bəzi görkəmli şəxsiyyətlər cəmiyyətin ümumi vəziyyətini «kəfkarlı saata» bənzədirdilər. Kəfkarın hərəkət etdiyi orbitin bir tərəfində «mütəşəkkilik», digər tərəfində isə «sərbəstlik» (və ya anarxiya) yerləşir. Kəfkar mütəşəkkilliyə yaxınlaşaraq onun ən yüksək zirvəsinə çatdıqdan sonra sanki mərkəzdənqaçma qüvvələri onun yenidən sərbəstliyə doğru aparır. Bu proses digər tərəflə nisbət-də yenidən təkrar olunur.

Mütəşəkkilliğin üstünlüyü tarixdə danılmaz faktdır. Az sayda yaxşı təşkil olunmuş silahlı qüvvələrin ondan qat-qat çox olan dağınıq qoşunlar üzərində qələbələri buna əyani sübutdur.

Çağdaş dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarə olunmasının səmərəli təşkili ən vacib məsələlərdəndir. Bu kontekstdə «**idarəetmənin sosiologiyası**» mühüm sahə kimi sosiologiya elminin ümumi inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Bəzi tanınmış sosioloqlar bir sıra hallarda sosiologiya elmini çox əsaslı formada idarəetmənin bir vasitəsi adlandıırırlar. Bütün təşkilati strukturlarda sosiologiyanın bir üsul kimi idarəetmədə tətbiqi çağdaş şəraitdə ən vacib şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən idarəetmənin sosiologiyası cəmiyyətin şüurlu, elmi idarə olunmasını səciyyələndirən sahələrdəndir. Cəmiyyətin təşkilati quruluşu, sosial strukturunun formalaşması, struktur-

funksional təhlili idarəetmənin sosiologiyasının əsas tədqiqat obyektləridirlər. Buna görə də həmin obyektlərin tədqiqinin genişləndirilməsi, onun əsaslarının cəmiyyətin hər bir üzvünə çatdırılması çox vacibdir.

Təşkilati quruluşun, təşkilatçılığın mahiyyəti də məhz insanların birgə söylərindən səmərəli istifadə olunmasındadır. Müxtəlif fərdlərdən ibarət qrupun birgə fəaliyyətinin nəticəsi, həmin fərdlərin bütün şəxsi keyfiyyətlərinə baxmayaraq ayrı-ayrılıqdakı fəaliyyətlərindən artıq olacaqdır. Ayrı-ayrı fərdlərin söylərinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi təşkilatlanmanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Sözsüz ki, çağdaş dövrdə cəmiyyətdəki proseslərin mürəkkəbləşməsi və inkişafı, cəmiyyət üzvləri arasında əmək bölgüsünün diversifikasiyası onun bütün sahələrinin əlaqələndirilmiş və bir vəhdət yaradan fəaliyyətini tələb edir. Bu halda idarəetmə sisteminin sosioloji təhlilinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Məsələn, dövlət idarəetmə sistemi bütün idarəetmə orqanlarının və struktur ünsürlərinin vahid bir mexanizm kimi əlaqəli işləməsini tələb edir. Burada rəhbərlik amili idarəetmə sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əmək prosesi kimi ən vacib şərtlərdən biridir.

Cəmiyyətlərin mövcudluq səciyyəsi birbaşa idarəetmə ilə əlaqədardır. Çünki hər bir fərdin və ya qrupun fəaliyyətinin nizamlanması, qaydaya salınması, nəticə etibarilə insanların idarəetmə prosesinə cəlb olunmasıdır.

Əgər bu entropiya halında sistemləşdirici, və ya təsiredici subyektlərin sistemini təşkil edən, təsirə məruz qalan obyektlə münasibətlər prosesidirsə, onda bu ümumilikdə canlı və cansız təbiətin, ictimai həyatın bütün hadisələrinə xas olan bir prosesdir. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar idarəetmənin 3 əsas növünü ayırır: a) cansız təbiətin idarəedilməsi. Məsələn, maşın, texnoloji idarəetmə; b) canlı təbiətin, orqanizmin idarə edilməsi. Məsələn, təbiətdə obyektiv formada fizioloji, biokimyəvi və biofiziki idarəetmə; v) şüurlu, sosial idarəetmə - cəmiyyətin idarə edilməsi. Burada hər bir idarəetmə növü öz növbəsində müxtəlif sahələrə bölünür. Məsələn, sosial idarəetməyə daxil edir: cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin idarə

olunmasını, dövlət idarəetmə sistemini, dövlətlə qeyri-dövlət qurumlarının münasibətlərinin idarə edilməsi və s. Bununla belə idarəetmə sistemini üç iri sahəyə bölmək olar: siyasi idarəetmə, iqtisadi idarəetmə və vətəndaş cəmiyyəti idarəçiliyi.

Bildiyimiz kimi istənilən cəmiyyətin ontoloji vəziyyətini cəmiyyət üzvlərinin maddi tələbatlarının təmin edilməsi üçün müvafiq nemətlərin əldə etmələri təşkil edir. Ona görə də bilavasitə maddi nemətlər istehsalı və onun idarəedilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi münasibətlərin idarəedilməsi bu elmin obyektinə olaraq, istər maddi nemətlər yaradan ayrı-ayrı bölmələri, istərsə də bütün cəmiyyəti öyrənir və nəzərdən keçirir. Bu, idarəolunan sistemin planauyğun və ardıcıl fəaliyyətini əhatə edir. Həmin fəaliyyət nəticəsində idarəetmənin obyektinə olan cəmiyyətin bütün sahələrinin optimal inkişafı həyata keçirilir.

İdarəetmənin konkret obyektləri aşağıdakılardan ibarətdir: ayrı-ayrı bölmələr və təşkilatlar, konkret sosial-iqtisadi fəaliyyət sahələri, bütövlükdə cəmiyyət və cəmiyyətdə baş verən siyasi, ideoloji, sosial-iqtisadi və hüquqi proseslər.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin ehtiyatlar sistemi, tələb və təklifləri, imkanları ciddi prinsiplər əsasında idarə edilməlidir. Belə olan halda iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin mütənasib və səmərəli inkişafı təmin edilir. Bu baxımdan mövcud idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin mühüm amilidir. Burada ən başlıca məsələlərdən biri elmi idarəetmənin mühüm vasitəsi olan riyazi-iqtisadi hesablamalar əsasında inkişaf xəttinin proqnozlaşdırılması və onun metoddalarının daha da təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, birinci növbədə proqnozlaşdırılmanın özünün elmi səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Proqnozlaşdırılmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasən aşağıdakı paradigmlər çərçivəsində nəzərə alınmalıdır:

a) cəmiyyətin retrospektiv və perspektiv tələbatlarının dəqiq ölçülərinin nəzərə alınması;

b) ölkənin iqtisadi, elmi-texniki imkanları və resurslarının artan xətt üzrə proqnozunun aparılması;

c) iqtisadi inkişafıla bağlı qəbul edilmiş və qəbul olunması

gözlənilən müxtəlif səpkili qərarların hərtərəfli təhlil edilməsi və onların müxtəlif variantlarının müasir tələblərə strateji maraqlar çərçivəsində qiymətləndirilməsi;

d) iqtisadi fəaliyyət və proqnoz hesablamalarının bilavasitə cari müddət və perspektiv dövr üçün bir-birinə qarşılıqlı təsirinin, habelə nəticələrinin müəyyən edilməsi.

Bu məsələlərin təhlilində milli-strateji təfəkkürün formalaşması vacibdir. Burada resursların və sosial tələbatların səmərəli idarəedilməsinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması metodlarının təkmilləşdirilməsi və bu proqnozlaşdırma formasında eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin proqnozunun idarəetmə vasitələrinə onsuzda zəruri olan tələbatın proqnozlaşdırılması, müvafiq idarəetmə sistemlərinin yerləşdirilməsi, xammal resurslarının, habelə demografik proqnozun və s.-nin işlənilib hazırlanması, onun dekadalıq, aylıq, rüblük, yarımillik, illik, beşillik və uzunmüddətli növləri ilə əlaqələndirilməsi, bir sözlə, proqnozlaşdırmanın fasiləsizliyinin təmin edilməsi ən başlıca məsələdir. Elmi idarəetmədə ən vacib məsələlərdən biri də cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunan statistik göstəricilərin düzgün və obyektiv formada reallığı əks etdirməsi səviyyəsində təkmilləşdirilməsidir.

Proqnozlaşdırma və idarəetmə prosesində müvafiq implekativ normativlərdən geniş istifadə olunması vacib problemlərdən biridir. Planlaşdırmanın normativ metodlarından geniş istifadə olunmalıdır. Bununla əlaqədar, son zamanlar ölkə iqtisadiyyatının, istehsal vasitələrinə tələbatın müəyyən edilməsi, xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisinə qənaət edilməsi, avadanlıqlardan, maşın və mexanizmlərdən istifadə normativlərinin müəyyən edilməsi metodlarında xeyli pozitiv irəliliyişlər olmuşdur. Bu da öz növbəsində iqtisadi fəaliyyətin məqsədyönlü təşkili, materiallardan istifadə sahəsində nəzarətin güclənməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Yeni normativlər əvvələr baş verən israfçılıq və saxtakarlıqların qarşısını qətiyyətlə almaqdadır.

Maddi ehtiyatlar və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatlarının idarəedilməsi ilk növbədə milli iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsilə əlaqədardır. Bunun əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) iqtisadi, idarəetmə məsələlərinə sistem, kompleks

halında yanaşma; b) sosial iqtisadi məsələlərə, idarəetmə prosesinə program halında yanaşma; c) idarəetməyə məqsədli yanaşma; d) uzunmüddətli strateji yanaşma qaydası; e) idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin təşkilati formalarına planauyğun yanaşma.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində aşağıdakı konkret istiqamətlərin diqqətdən kənar saxlanılmasına bəraət qazandırmamalıdır. Bunlar: a) idarəetmənin konkret plan-iqtisad mexanizminin təkmilləşdirilməsi; b) idarəetmənin təşkilətmə mexanizminin, təşkilat formalarının təkmilləşdirilməsi; c) kadr probleminin günün tələbləri səviyyəsində həll olunması.

Cəmiyyətin zəruri tələbatını ödəyən təsərrüfat sisteminin idarə edilməsi məsələlərinə gəldikdə isə aşağıdakı vəzifələrin həll olunması çox vacibdir. Cəmiyyətdə idarəetmə prosesi universal xarakter daşıyır və müəyyən kooperasiya əlaqələri şəraitində baş verir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai münasibətlərin aşağıdakı növləri vardır: iqtisai, ideoloji, hüquqi, etik, psixoloji və s. Bu münasibətlər içərisində iqtisadi münasibətlər başlıca yer tutur. Lakin bu, heç də digər münasibətlərin idarəetmə üçün əhəmiyyətsiz olduğuna dəlalət etmir.

Hər hansı bir cəmiyyətdə formalaşan iqtisadi idarəetmə münasibətləri eynicinsli olmur. Bu münasibətlər ilkin münasibətlərdən, habelə ikinci, üçüncü dərəcəli münasibətlərdən, ilkin olmayan iqtisadi idarəetmə münasibətlərindən ibarətdir. Bu müddəa idarəetmə münasibətlərini düzgün dərk etmək üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynamalıdır. İdarəetmə münasibətləri maddi məzmununa malikdir. İdarəetmənin iqtisadi funksiyası istehsalın öz mahiyyətindən irəli gəlir, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası ilə müəyyən edilir. Bu mənada idarəetmə və bu sahədə baş verən münasibətlər maddi istehsalın daxili məzmununu təşkil edir. Deməli, istehsal münasibətləri idarəetmə münasibətlərinin müəyyən edən başlıca şərtidir. Bununla belə idarəetmə münasibətləri heç də istehsal münasibətlərinin passiv nəticəsi deyil. İdarəetmə münasibətləri də istehsal münasibətlərinə əks təsir göstərə bilər. Cəmiyyətə yabançı olan mənfi halların, inkişafdan durğunluq meyillərinin, inflyasiyalar, inhisarlaşma və s. neqativ halların baş ver-

məsi xeyli dərəcədə idarəetmə münasibətlərində, kadr siyasətində baş verən ciddi nöqşanlardan irəli gəlmişdir.

İdarəetmə münasibətləri mürəkkəb, kompleks münasibətlər sistemindən ibarətdir. O, statik halda deyil, dinamik halda olan münasibətlər silsiləsini, əhatə edir, müxtəlif idarəetmə təsirlərinin nəticəsində, birgə fəaliyyətin təşkil edilməsi prosesində, gedişində meydana çıxır. Bu baxımdan idarəetmə münasibətləri bir tərəfdən istehsal münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi, digər tərəfdən isə onun təzəhür forması kimi özünü göstərir. Bununla belə idarəetmə münasibətləri iqtisadi, maddi münasibətlərlə yanaşı, bu sahədə baş verən siyasi, hüquqi, sosioloji-psixoloji münasibətlər forması ilə də əlaqədarlıdır. İdarəetmə münasibətlərinin aşağıdakı tipləri vardır: a) idarəedən sistem (idarəetmə subyekti) ilə idarəolunan (idarəetmə obyekt) sistem arasındakı münasibət; b) idarəedən sistemin daxilində baş verən münasibətlər. İdarəetmə mərhələlərində müəssisə idarə aparatı ilə onun sexləri, müəssisə ilə istehsal birliyi, onlarla nazirlik arasında baş verən münasibətləri buna misal gətirmək olar. İdarəetmə münasibətləri, həmçinin şəxsiyyətlərarası, sistemlərarası, qarışıq, qrup, fərdi münasibətlərə ayrılır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər fərdi və qruplararası münasibətlərdən ibarətdir. Məsələn, fəhlə ilə usta, briqadir, usta ilə sex rəisi arasındakı münasibət fərdi münasibətlərdir. Müəssisənin idarəetmə orqanları, vəsilələri, şöbələri arasındakı münasibətlər, müəssisənin hər hansı şöbəsi ilə birlik və ya nazirliyin şöbəsi arasındakı əlaqədən irəli gələn münasibətlər qruplararası münasibətlərdir.

İqtisadi, sosial sistemlər və onların yarım sistemləri arasındakı münasibətlər, məsələn, deyək ki, cəmiyyətlə müəssisə, nazirliklə birlik, habelə, ümumi təkrar istehsalın müxtəlif fazaları arasındakı münasibətlər sistemlərarası münasibətlərə aiddir. Qarışıq sistemlərə misal olaraq cəmiyyətlə işçilər, işçilərlə müəssisələr, ümumi istehsalın idarə edilməsinin sosial, maddi-texniki tərəfləri, aspektləri, əlaqələri, onların doğurduğu münasibətləri göstərmək olar. Ona görə də iqtisadi sistemdə insan münasibətləri ilə yanaşı insan-maşın sisteminin öyrənilməsi, bununla əlaqədar olaraq, idarəetmənin bir subyekti olmaq etibarilə insan amilinin fəallaşdırılması, burada iqtisadi şərtlərlə ya-

naşı texniki, texnoloji, psixofizioloji, ergonomik amillərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Məsələnin bu cür qoyuluşu birinci növbədə çağdaş elmi-texniki tərəqqinin keyfiyyətə inqilabi xarakterindən, tələblərindən irəli gəlir.

İdarəetmə prosesində baş verən şəxsiyyətlərarası münasibətlər eyni və müxtəlif vəzifəli adamlar arasındakı münasibətlər halında olur. Məsələn, icraçı ilə icraçı, rəhbərlə rəhbər arasındakı münasibətlər belə münasibətlərdəndir.

Bundan başqa, idarəetmə münasibətləri iqtisadiyyatın hər hansı bir sahədaxili, regiondaxili ərazi, sahələrarası, regionlararası, ərazi-sahə münasibətləri formasında da olur. Hüquqi-terminoloji izahda çox zaman bunu fiziki və ya hüquqi şəxslərarası münasibətlər kimi də qeyd etmək olar. Yuxarıda göstərilən münasibətlər formasında yalnız iqtisadi, sosial münasibətlər deyil, təsərrüfat quruculuğu ilə əlaqədar olaraq həm də istehsal, texniki, texnoloji məsələlər, problemlər də meydana çıxıb bilər. Lakin bu tipli problemlər texniki sistemlərin idarə edilməsinə daha çox uyğun gəlir. Bununla belə, istehsal proseslərinin təşkili, əlaqələndirilməsi baxımından həmin tipli məsələlər «İctimai istehsalın idarə edilməsinin əsasları» deyilən tədris kursu üçün də əhəmiyyətsiz deyildir.

Çağdaş dövrdə yeni tipli iqtisadi təfəkkürün formalaşması və inkişafına böyük əhəmiyyət vermək lazımdır. Kitab, elm pərəstişkarlığı hər bir tələbənin - gələcək mütəxəssisin həyatının ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Elmə, kitaba belə bir ciddi, yüksək səviyyədə yanaşılması yeni tipli iqtisadi təfəkkürün inkişafına mühüm stimül kimi təsir göstərir. Bu baxımdan idarəetmə elmi qarşısında da yeni-yeni vəzifələr durur. Başqa elm sahələri kimi bu elm də dünyagörüşün yaranmasında fəal rol oynamalıdır. Çünki bu elmin problemləri, müdəcəlləri müasir dövrdə ön plana keçmişdir.

İdarəetmə münasibətləri inzibati-hüquqi, təşkilati, psixoloji tipli münasibətlər kimi də təzahür edir. İdarəetmə münasibətlərinin məzmunu və xarakteri hər bir tarixi inkişaf dövrünün qanunları, prinsipləri ilə müəyyən olunur. Sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsində idarəetmə münasibətləri mühüm rol oynayır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəetmənin sosiologiyası nə deməkdir?
2. İdarəetmə elminin ən iri sahələri hansılardır?
3. İdarəetmənin konkret obyektləri hansılardır?
4. Proqnozlaşdırmanın elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilk növbədə hansı paradigmlər çərçivəsində nəzərə alınmalıdır?
5. Elmi idarəetmə nə deməkdir və ən vacib məsələləri nədir?

8.2. İdarəetmədə kadr məsələlərinin sosioloji təhlili

İdarəetmədə rəhbərlik amilinin bir prinsip kimi açılmasına ehtiyac vardır. Məsələn, bəzi idarəetməyə aid dərslərdə idarəetmədə rəhbərlik amilini idarəetmə sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əmək prosesini kimi nəzərdə tuturlar. Bununla belə, digər bir mənədə rəhbərlik ancaq inzibati - idarəetmə funksiyasını icra edənlərə şamil edilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “rəhbərlik işi” anlayışına təşkilati - sərəncam funksiyalarını həyatı keçirilənlərdən əlavə, bu işlərə yardımçı olan elmi - tədqiqat, layihə və s. kimi funksiyaları həyata keçirən işçiləri də aid etmək olar.

Deməli, əvvəla bu halda söz rəhbərlik işinin müəyyənləşdirilməsindən yox, sadəcə olaraq bu işdə iştirak edən idarəetmə işçilərinin müxtəlif kateqoriyaları təsnifatlaşdırılır;

İkincisi, rəhbərlik kadrları icrasına bütün mühəndis - texniki işçiləri izahsız aid etmək olmaz. Bu halda «bütün mühəndis - texniki işlərlə məşğul olanların hamısını rəhbər işçi kimi saymaq olmaz» deyənlər həqiqətə yaxındırlar. Yəni idarəetmədə rəhbərliyə elmi - tədqiqat, layihə və s. infrastruktur xarakterli işlərlə məşğul olanları aid etmək düzgün deyildir. Bu sahələrdə məşğul olan o şəxsləri rəhbərlik işi ilə məşğul adamlar sırasına aid etmək olar ki, onlar həqiqətən müəyyən təşkilati - rəhbərlik funksiyalarını daşıyırlar (məs. Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru, şöbə müdirləri və s.).

Üçüncüsü, idarəetmə sahəsində fəaliyyət göstərən istənilən əməyi idarəetmə rəhbərliyi kateqoriyalarına aid etmək olmaz. Bu

halda, hətta fəhlə və adi qulluqçuları da rəhbərlik işi ilə məşğul olan adamlar icrasına aid etmək olar. Ona görə də, rəhbər işçilər və ya vəzifəli şəxslərin kateqoriyalarını dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu tipli rəhbər işçilərin təsnifatını Afanasyev V. Q. özünün «Cəmiyyətin elmi idarə olunması» kitabında idarəetmə işçilərini əsasən 4 kateqoriyaya ayırmışdır.

Birinci kateqoriyalı idarəetmə işçiləri sırasına tamamilə idarəetmə əməyi ilə məşğul olanlar, yəni qərarların qəbulundan tutmuş uçot və nəzarətin təşkili ilə məşğul olanlar aiddirlər. Bunlara idarə və təşkilat rəhbərlərini və onların müavinlərini, idarə və təşkilatların struktur - bölmə rəhbərləri (inzibati - idarəetmə personalları), həmçinin yarım bölmələrin və şöbələrin, manqa və briqadaların rəhbərlərini də aid etmək olar. Onların funksiyalarının özünəməxsusluğu ayrı – ayrı idarəetmə rəhbərlərinin fəaliyyətinin onlar arasında əlaqələndirmək mümkün olmasıdır. İdarəetmə əməyinin məzmununu təşkil edən bu funksiyalar idarəetmə işinin ümumi funksiyaları adlanır. Bu funksiyalara həmçinin işçilərin fəaliyyətinin birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsini, bunların proqnozlaşdırılmasını, məqsədlərin qoyulmasını, informasiyaların toplanmasını və təhlilini, qərarların qəbul edilməsini və həyata keçirilməsini də aid etmək olar.

İkinci kateqoriyalı idarəetmə işçilərinə müəyyən hallarda idarəetmə işlərinə cəlb olunanları aid etmək olar. Bu kateqoriyaların icralarına idarəetmə aparatlarının dispetçerlərini, müfəttişləri, təlimatçıları, təftişçiləri, tabelçiləri, uçotçuları, naryadçıları, mühasibləri, hesabdarları, statistləri, kompüter operatorlarını, məlumatların toplanması, işlənilməsi, saxlanılması və təhlili ilə məşğul olanları, uçot və nəzarət təşkilatlarının işçilərini aid etmək olar.

Üçüncü kateqoriyalı idarəetmə işçiləri sırasına idarəetmə aparatına xidmət göstərən və əsasən yardımçı personalları aid etmək olar. Bunlar referent-katiblər, karguzarlar, makinaçılar, kuryerlər, fəhlə və qulluqçulardır. Onların əməyi idarəetməyə aid olsa da, özləri rəhbərlik funksiyalarını həyata keçirmirlər.

Dördüncü kateqoriyalı idarəetmə işçiləri sırasına müəyyən təşkilatların və onların struktur bölmələrinin mütəxəssislərini, yarı idarəetmə əməyi ilə, yarı yardımçı işləri ilə məşğul olanları aid etmək

olar (audit xidməti, notariat xidməti, hüquq məsləhəti və s. bu tipli işlərlə məşğul olanlar).

Yuxarıda qeyd olunan kateqoriyalardan ancaq birincisini əsas vəzifəli şəxslər və ya rəhbər işçilər kateqoriyasına aid etmək olar. Onların əməyi əsasən yaradıcı, təşkilati və icra funksiyaları ilə əlaqədardır. Sözsüz ki, bütün qeyd olunan kateqoriyalara aid olan işçilər idarəetmə əməyinin vahid strateji məqsədlərinə xidmət etməlidir və onların hamısını bu halda biz məcmu olaraq rəhbər işçilər və ya rəhbərlik adlandırırıq.

Qeyd olunanlar əsasında «idarəetmə aparatı işçiləri» və «idarəetmə işçiləri» anlayışlarını metodoloji formada bir - birindən fərqləndirmək lazımdır. Çünki onlar, nə bir - birini ehtiva edir, nə də ki inkar. Birinci anlayış ikincidən daha genişdir. İdarəetmə aparatı işçilərinə dövlət və qeyri - dövlət orqanlarının və təşkilatlarının idarəetmə sistemlərində məşğul olan işçilərini aid etmək olar. İdarəetmə işçilərinə idarəetmə qərarlarının qəbulu, həyata keçirilməsi, ümumiyyətlə, idarəetmə prosesinin gedişinə və nəzarətinə məsul olan işçiləri aid etmək olar. Yuxarıda qeyd olunanların içərisində biz hətta idarəetmə aparatı işçilərini də idarəetmə işçiləri kateqoriyasına aid etmişdik. Belə çıxır ki, istənilən idarəetmə işçisi - idarəetmə aparatı işçisidir, ancaq bu aparatın istənilən hər bir işçisi - idarəetmə işçisi ola bilməz.

Bazar iqtisadiyyatı və ya açıq cəmiyyətdə idarəetmə əməyi ilə məşğul olanlar, cəmiyyətin müəyyən qruplarına rəhbərlik edən dövlət idarəetmə orqanlarının personallarını ədəbiyyatda peşəkar idarəçilər kimi qeyd edirlər. Bu tipli idarəçilərlə yanaşı müasir dövrdə qeyri - hökumət, qeyri - rəsmi birlik və təşkilatların özünə məxsus idarəçi rəhbərləri də geniş spektrdə fəaliyyət göstərərək cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə, o cümlədən dövlətin müdaxilə edə bilmədiyi ictimai sahələrə rəhbərlik edirlər. Bəzən bu tipli orqan və təşkilatlarda idarəçilik işlərində səriştəsi olmayan şəxslər mühüm vəzifələrdə təmsil olunurlar ki, bunları da ədəbiyyatda qeyri - peşəkar idarəetmə işçiləri kimi adlandırırlar. Bütün bunlara baxmayaraq bu tipli qeyri - dövlət təşkilatları minlərlə adamlar üçün idarəetmə məktəblərinə çevrilirlər. Qeyri - dövlət təşkilatlarının məsul vəzifələrinə seçilmiş sırayı vətəndaşlar müəyyən müddətdən sonra peşəkar səviyyədə

müxtəlif tipli tədbirlərin təşkil olunmasında, həyata keçirilməsində böyük əzm və iradə nümayiş etdirərək peşəkar idarəetmə işçiləri səviyyəsində çıxış edirlər. Əbəs yerdən sovet dövlətinin banisi V.İ.Lenin Həmkarlar İttifaqlarını (indiki qeyri - dövlət təşkilatlarının ittifaqı) vətəndaşların idarəçilik məktəbi adlandırmamışdır.

Çağdaş dövrdə rəhbərlik işinin mahiyyətini bəziləri dövlət rəhbərlərinin, partiya liderlərinin fəaliyyətinin təhlilində axtarırlar. Bu tipli təhlil, demək olar ki, XIX - XX əsrin ən geniş yayılmış elmi - araşdırmalarının çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, rəhbərlik işinin mahiyyəti müəyyən idarəetmə qərarlarının hazırlanması ərəfəsində məlumatların toplanması, işlənilməsi və ötürülməsi, qərarların qəbulu və gerçəkləşməsinə nəzarət etməkdir. Bu səbəbdən idarəetmə işçilərinin üç kateqoriyasını müəyyənləşdirmək olar: rəhbərlər, mütəxəssislər və texniki işçilər. Hər bir kateqoriya idarəetmə sitemində özünə məxsus rol oynayır və gördükləri əmək fəaliyyətləri ilə bir - birilərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Rəhbərlər - dövlət və ya müəyyən qeyri-dövlət təşkilatlarının kollektivləri tərəfindən xüsusi səlahiyyət almış idarəetmə aparatı işçiləridirlər. Onlar rəhbərlik etdikləri sahələrə tam məsuliyyət daşıyaraq mütəmadi olaraq dövlət və ya kollektiv qarşısında hesabat verməlidirlər. Əgər rəhbər dövlət idarəçiliyi səviyyəsində səlahiyyətlidirsə, deməli o rəhbərlik etdiyi sahədə həmişə dövləti təmsil edir. Əgər ona bu rəhbərlik səlahiyyətini kollektiv veribsə, deməli o, həmişə bu kollektivi müxtəlif şəraitlərdə təmsil etməlidir. Onun qəbul etdiyi hər bir qərar səlahiyyət aldığı orqan və ya kollektivin prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Rəhbərlər yerinə yetirdikləri vəzifə və funksiyaların xüsusiyyətlərinə görə öz növbəsində xətti və funksional bölmələrə ayrılırlar.

Xətti rəhbərliyə idarənin başçısı və onun müavinləri aiddirlər. Çünki onlar idarəyə tabe olan bütün bölmə və şöbələrə rəhbərlik səlahiyyətinə malikdirlər. Xətti rəhbərlik ancaq özündən yuxarı olan rəhbərliklərə tabedir. Məsələn, müəyyən bir mütəxəssisin direktoru əlaqədar nazirliyin əlaqədar struktur bölməsinə tabedir, bu bölmə də

öz növbəsində nazirə tabedir, nazir isə Nazirlər Kabinetinin sədrinə, Nazirlər Kabinetinin sədri isə Dövlət başçısına qarşısında hesabatlıdır.

Funksional rəhbərlik isə xətti rəhbərlikdən idarəetmənin ancaq müəyyən funksiyalarını yerinə yetirməklə fərqlənirlər. Onlar müəyyən funksional xidmətlərə görə kollektivə rəhbərlik edirlər. Bu tipli sahələrə idarə və təşkilatların baş mütəxəssisləri (müəssisələrdə - baş mühəndis, baş mexanik, baş mühasib, təşkilatlarda – icraçı katib, baş katib, təşkilat müəssisələri üzrə müavinlər və s.) aiddirlər. Bu tipli kateqoriyalara həmçinin funksional bölmələrin rəhbərləri (şöbə müdirləri, qrup rəhbərləri və s.) aiddirlər. Funksional rəhbərlər səlahiyyətlərinə görə əlaqədar inzibati qaydada xətti rəhbərliyə, funksional vəzifələrinə görə isə yuxarı rəhbərlik pillələri qarşısında hesabatlıdırlar. Məsələn, sexin mexaniki həm sex rəisində, həm də müəssisənin baş mexanikinə tabedir; Baş iqtisadçı - həm müəssisənin direktoruna, həm də istehsalat birliyinin baş iqtisadçısına tabedir və s.

Ümumi idarəetmə sistemində rəhbərliyi tutduqları vəzifə səviyyəsinə görə aşağı, orta və yuxarı idarəetmə həlqələrinə ayırırlar.

Aşağı idarəetmə həlqəsinə adətən müəssisə daxili struktur bölmələri və yarım bölmələrini aid edirlər. Məsələn briqadirlər, ustalar, manqa rəhbərləri, orduda bölük rəhbərləri və s., həmçinin bura müəyyən funksional xidmət sahələrinin struktur bölmələrinin rəhbərlərini aid etmək olar.

Orta idarəetmə həlqəsinə müəyyən idarə və təşkilatların, sənaye müəssisələrinin böyük bölmə və şöbələrinin rəisləri, müdirləri, müəssisə direktorları, istehsalat birliklərinin rəhbərlikləri və onların müavinləri aiddirlər.

Yuxarı idarəetmə həlqəsinə əsasən nazirliklərin rəhbərləri, onların bölmələrinin rəhbərləri və müavinləri, nazirlik və əlaqədar nazirlik bölmələri nəzdindəki funksional bölmələrin rəhbərləri aiddirlər.

Mütəxəssislər müəyyən idarəetmə qərarlarının və ya istehsalat vəzifələrinin müxtəlif variantlarının hazırlanması üçün əlaqədar ixtisas hazırlığına malik olan idarəetmə aparatının əməkdaşlarıdır. Rəhbərlərdən fərqli olaraq mütəxəssislərin tabeçiliyində bir başa idarəolunan kollektiv olmur və onlar ancaq gördükləri fərdi işlərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Mütəxəssislərə mühəndisləri, təlimatçıla-

rı, iqtisadçıları, mühasibləri, hüquqşünasları, texnoloqları, dispetçerləri, politoloqları, sosioloqları, psixoloqları, linqvistləri və s. aid etmək olar.

Texniki personallara idarəetmə prosesinə xidmət göstərən, kargüzarlıq və kuryer vəzifələrini həyata keçirən işçilər aiddirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə həlqəsində iştirak edən hər bir işçi öz tutduğu vəzifəsinə görə səlahiyyətliyərlər və bu vəzifəyə əsasən də məsuliyyət daşıyırlar. Buna görə də cəmiyyətdəki idarəetmə orqanları öz işini aiddiyyəti olan təşkilat və idarələrin qərarverici ştatı, beyni olmaqla, informasiyalara vaxtlı - vaxtında, operativ qaydada cavab verməli, əks əlaqə prinsipinə tam formada əməl etmək əsasında qurmalıdır. Əks təqdirdə iqtisadi, sosial, siyasi mexanizmlər cəmiyyətin ümumi inkişaf tələblərindən geri qalar və ümumiyyətlə, bu inkişafa maneçilik törədə bilər.

İdarəetmədə kadr məsələsi bütün təşkilatlarda əsas amillərdən biridir. Hər hansı bir təşkilatı adamsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hesab etmək ki, təşkilatın bütün üzvləri bu təşkilatı tərk etmişlər. Qalan isə bina, avadanlıq, səndlər və s. təşkilatı heç cürə təmsil edə bilməzlər. Təşkilat məhz adamlara görə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Təşkilatın üzvləri onun məhsulunu yaradır, təşkilatçılıq mahiyyətini formalaşdırır.

Kadrların bu cür xüsusi vəziyyətini nəzərə alaraq onu idarəetmə sisteminin 1 nömrəli məsələsi kimi qəbul etmək olar. Burada idarəetmə sisteminin subyektinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz onların sayəsində təşkilat üçün lazım olan kadr potensialı toplanır, formalaşır və seçilir. Məhz onların sayəsində təşkilatın hər bir üzvü yaradıcı əmək fəaliyyəti prosesinə cəlb olunur, lazım olan keyfiyyətlər təmin olunur, lazım olan qayğı və qiymətləndirmə ilə müşayiət olunur.

Təşkilatda çalışan adamlar bir - birilərindən müxtəlif parametrlərə görə fərqlənirlər. Bunlar cinsi, yaşı, təhsili, milliyəti, ailə vəziyyəti və s. göstəricilər ola bilər. Bütün qeyd olunan bu fərqlər işçinin həm özünün, həm də onun digərləri ilə münasibətinin mahiyyətinə və davranışına ciddi təsir göstərə bilər. Buna görə də, idarəetmə subyektini öz işini elə qurmalıdır ki, işçilərin fəaliyyət və davranışları

pozitiv nəticələrin inkişafına şərait yaratsın, yaranan neqativ halların qarşısı tərəflər üçün zərərsiz ötürülərək aradan qaldırılsın. Maşınlardan fərqli olaraq, insanlar müəyyən arzu və diləklərə malikdirlər. Bu da öz növbəsində, əmək fəaliyyəti sahəsində disfunksional halların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, idarəedən subyekt bir neçə fəvqəladə xüsusiyyəti vəzifə və tapşırıqları həyata keçirməlidir. Məhz bu vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsində təşkilatın fəaliyyətinin müqəddəratı həll oluna bilər.

Hər hansı bir idarəetmə sisteminin, onun strukturunu təşkil edən səviyyələrin səlahiyyətləri və xarakterindən asılı olaraq öz fəaliyyəti üçün müəyyən etdiyi sayda kontingent strukturunu, yəni ştat cədvəlini yaradır. İdarəetmə sisteminin işçilərinin ümumi sayının peşə və vəzifə tərkibinin müəyyən olunması kadrlarla iş sahəsinin ilkin, bir nömrəli vəzifəsidir. Bu mərhələdə biz təşkilat üçün «kim və neçə nəfər lazımdır?» sualına cavab verməliyik.

Sonra isə idarəetmə orqanlarının funksional təhlilinə əsaslanaraq ayrı - ayrı kadr kateqoriyalarına qoyulmuş olan zəruri tələblərin mahiyyətini araşdırmaq lazımdır. Bu zaman isə biz «işçi nə bilir, nə bilməlidir və hansı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır?» sualına cavab verməliyik.

Ümumiyyətlə, kadr ehtiyatlarının təşkili və idarə olunması, kadrların sosial - psixoloji və peşə göstəricilərinin formalaşdırılması, idarəetmədə onların əməyinin qiymətləndirilməsi, stimullaşdırılması, attestasiya məsələləri müasir şəraitdə idarəetmə fəaliyyətinin ən başlıca funksiyalarıdır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Çağdaş dövrdə bəziləri rəhbərlik işinin mahiyyətini nə də axtarırlar?
2. İdarəetmə işçilərinin neçə kateqoriyasını müəyyənləşdirmək olar?
3. Xətti rəhbərlik nədir və o, hansı ardıcılığı gözləməlidir?
4. Funksional rəhbərlik necə həyata keçirilir?

5. Ümumi idarəetmə sistemində tutduğu vəzifə səviyyəsinə görə rəhbərləri hansı idarəetmə həlqlərinə ayırırlar?
6. Aşağı və orta idarəetmə həlqələrinə kimlər aiddir?

8.3. Təşkilati-texnoloji quruluşun prinsipləri

Sosial idarəetmənin iki tərəfi mövcuddur: sosial-siyasi və təşkilati-texnoloji. Təşkilati-texnoloji tərəf əsasən idarəetmənin təşkilati-sərəncam, inzibati-icraçılıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sosial idarəetmənin bu tərəfinin özünəməxsus bir neçə prinsipləri vardır:

1. Əmək bölgüsü prinsipi;
2. İerarxiya və əks əlaqə prinsipi;
3. Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səlahiyyətlərin optimallaşdırılması prinsipi.

Əmək bölgüsü özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Əmək bölgüsünə əsaslanan tələblər əsasən rəhbər işçilərin, müəssisə, təşkilat və idarə qulluqçularının tarix-ixtisas sorğu cədvəllərindən götürülür. Burada vəzifədən irəli gələn görülməli işlər, onların geniş təsviri, ixtisas tələbləri, icra edilən işlərin mürəkkəbliyinə təsir edən amillər əks olunur. Bu amillər aşağıdakılarla müəyyən edilir:

1. Rəhbər işçilər və qulluqçuların fəaliyyət dairəsi və işləyib hazırladığı, istifadə etdiyi informasiyaların məsuliyyəti və mürəkkəbliyi;
2. İcra olunan işin müstəqillik səviyyəsi;
3. Rəhbərliyin mürəkkəbliyi və miqyası;
4. Əlavə məsuliyyətin xarakteri və dərəcəsi.

Bu halda işçinin ixtisasına aşağıdakı amillər təsir edir: xüsusi biliyin səviyyəsi; ixtisas üzrə iş təcrübəsi (həmçinin daşdığı vəzifə üzrə təcrübəsi); təşkilatçılıq vərdisləri səviyyəsi.

Sosial idarəetmənin səmərəliliyi ilkin olaraq idarəetmə prosesində iştirak edən şəxslərin, xidmət və təşkilatların birliyindən asılıdır. Həmin şəxslərin, xidmət və təşkilatların xüsusi yeri və rolu dəqiq müəyyənləşdirilməli, ümumi işdə onların səlahiyyətləri, funksiyaları və hüquqları aydın olmalıdır. Təşkilati sualların mahiyyəti zəruri hüquqların olmasından və onların səlahiyyət dərəcələrinin düzgün

müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Hər kəsin öz hüquqları çərçivəsində öhdəsinə götürdüyü konkret vəzifələrə görə məsuliyyət daşıyır.

İdarədən sistemin iki başlıca prinsipi-iyerarxiya və əks əlaqə prinsipləri vardır. Bu prinsiplər əsasında idarə edilən sistem formalaşır və fəaliyyət göstərir. İerarxiya prinsipi idarəetmə mərhələlərində təsərrüfat, inzibati-idarəetmə orqanlarının vahid bir sistem kimi əlaqəli vəziyyətdə, bir-birinə hesabatlı, demokratik mərkəziyyət qaydasında asılılığını və nəzarətini nəzərdə tutur.

Son dövrlər müxtəlif sahələrdəki (xüsusilə idarəetmədə) informasiyaların artması ilə əlaqədar, informasiya proseslərinin intensivləşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, yəni, arayışların dəqiq və tam olması, informasiyaların vaxtında çatdırılması, onun ziddiyyətli olmaması, işlənmə etibarlılığı, «komandalara» yerlərə tez bir zamanda çatdırılması olduqca vacibdir. İdarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması yeni İKT-lərlə təchiz olunduğundan müasir dövrdə keyfiyyətcə xeyli yaxşılaşmışdır. İerarxiya qaydalı idarəetmə strukturunda yarımsistemlər arasındakı əlaqə əks əlaqədən başqa, həm də müstəqil əlaqəyə əsaslanır. Ümumi formada deyilsə, birbaşa əlaqə idarə olunan obyektin sosial-komanda formasında idarədən subyektdən, orqandan aldığı göstərişdir, əks əlaqə isə obyektə gedən məlumatdır.

İerarxiya idarəetmə sisteminin çoxpilləli qurulmasıdır. Bu, ilk baxışda idarəetmə nəzəriyyəsinin sadə müddəası kimi görünür. Əslində isə belə deyildir; bu idarəetmə nəzəriyyəsinin çıxış nöqtəsini təşkil edir. Milli iqtisadiyyatı mürəkkəb iyerarxiyalı mütəşəkkil bir sistem kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu cür yanaşma iqtisadiyyata sadələşdirilmiş, asanlıqla idarə olunan bir orqanizm kimi baxmaq təsəvvürünü aradan qaldırır. İqtisadi sistemin üsurlərini, yarımsistemlərinin fəaliyyətinin sadəcə olaraq idarəetmə mərkəzindən alınan müəyyən komandalara, göstərişlər əsasında mexaniki olaraq icarə etməsi kimi bəsit bir halda başa düşmək olmaz. İqtisadi sistem mürəkkəb, dinamik struktura malikdir. Sistemin iyerarxiyalılığı iqtisadiyyatın və müvafiq olaraq idarə edən orqanların müxtəlif səviyyədə, mərhələdə qurulması deməkdir. Həm də hər bir idarəetmə mərhələsinin müəyyən bir müstəqilliyi vardır. Bu müstəqillik hüdudu onlar ba-

rədə məsələ, müəssisələr, istehsalat birlikləri, nazirliklər haqqındakı müvafiq dövlət-hökumət sənədləri, normativləri vasitəsilə müəyyən edilir.

İdarəetmə mərhələləri ömür boyu sabit qalmır, o, konkret tarixi şərait, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf tələbələrindən asılı olaraq dəyişilə bilər.

İerarxiya idarəetmə sisteminin əsas struktur formalarından biridir. Ümumi halda bunu belə təsvir etmək olar: hər hansı bir obyektin «F» çoxluğunda ünsürlər yarım sistemlərdən və zaman etibarilə onların idarəetmə fəaliyyətini müəyyənləşdirən parametrlərdən ibarətdir. Həmin obyektə onun ünsürlər çoxluğuna uyğun gələn mərkəzləşdirilmiş orqanlar (struktur vahidi) fəaliyyət göstərir. Məsələn, «F»-ya istehsalatda müxtəlif iş yerlərinin çoxluğu kimi yanaşsaq, onda müəssisənin inzibati strukturu belə olacaqdır: müəssisə-sex-istehsal sahəsi-iş yerləri. Lakin burada «F»-dən xaric, asılı olmayan idarəetmə prosesləri, sahəsi də vardır. Ona görə də həmin sistemin-müəssisənin funksional yarım sistemləri də vardır. Məsələn, təchizat şöbəsi, nəzarət şöbəsi, kadrlar şöbəsi, baş məsləhətçi və s. buna aid etmək olar. Bu sahələr müəssisələrin xammal, material, işçi qüvvəsi ilə təmin olunması, məhsul buraxılışı ilə əlaqədar olan fəaliyyətinin təşkil olunması zərurətindən irəli gəlir.

İdarəetmə sisteminin, o cümlədən istehsal sisteminin fəaliyyətinin optimallaşdırılması, sosial-iqtisadi, istehsal məsələlərinin həmin sistem çərçivəsində ardıcıl həyata keçirilməsini, idarəetmə «mərhələlərinin» mərhələlərinin də fəaliyyətinin düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir. istehsal sistemi daxilində bu ardıcılıq belə gedir: planqabağı dövrün təhlili - optimal planların tərtibi - planların yerinə yetirilməsinin təşkili. İdarəetmə sisteminin fəaliyyətinin optimal rejimə keçilməsi həmişə rəvan bir xətlə getmir. Burada istehsal, təsərrüfat məsələləri ilə əlaqədar statistik proseslər və şərait də, yəni normativ standartdan kənarlaşma halları da ola bilər. Ona görə də ehtimallı proseslər, qanunauyğunluqlar, qeyri-müəyyənliklər əvvəlcədən planlarda, digər təsərrüfat sənədlərində nəzərə alınmalıdır. Burada iqtisadiyyatın, iqtisadi məsələlərin vahid bir tam kimi sistemli təhlili baxımından öyrənilməsinin prinsipial əhəmiyyəti vardır. Sistemli təhlil

hər hansı bir obyektə, o cümlədən iqtisadiyyata keyfiyyətə sistem halında yanaşma və onun bu halda təhlil edilməsinin tədqiqat metodudur. Sistem tədqiqat metodu əsasən aşağıdakı hallarda tətbiq edilir: a) hər hansı hadisə və proseslərin böyük miqyasda qeyri-müəyyənliyinin mövcudluğu şəraitində həll olunması lazım gələn problemlərin aşkara çıxarılması üçün; b) müəyyən tədqiqat strategiyasının seçilməsi və işlənilib-hazırlanması üçün; c) sistemin hüdudunun giriş, çıxış və digər komponentlərinin dəqiq müəyyən edilməsi məqsədilə; ç) sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinin aşkara çıxarılması və sürətləndirmə konsepsiyasının müəyyən edilməsi və iqtisadi sistemin normal fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi üçün. Bu metod ümumi halda desək, maddi dünyanın dialektik vəhdətliyinə, hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinə əsaslanır.

İdarəetmə sistemləri idarəetmə obyektinə və subyektlərindən ibarətdir. Ona görə də obyektiv olaraq idarəetmə sistemini əmələ gətirən hər iki ünsür arasında vəhdət olmalıdır. Burada idarəetmə obyektinə həmin sistemin çərçivəsində müxtəlif miqyasda istehsal vahidi formasında təzahür edir. İdarəetmə subyektinə isə həmin obyektlərə istiqamət verən, rəhbərlik edən idarə orqanı kimi çıxış edir. Beləliklə, "idarəetmənin əsası" adlandırdığımız həmin sistemlər idarəetmə sisteminin müvafiq olaraq idarə olunan və idarəedən bir sistemini əmələ gətirir. Lakin bununla yanaşı həmin sistemlərin ayrı-ayrılıqda öz xüsusi strukturu da mövcuddur. Həm də bu struktur bir tərəfdən iyerarxiya əlamətinə görə, digər tərəfdən isə görülən işin eynicinslilik əlamətlərinə görə müəyyən olunur. İctimai istehsalın iyerarxiya əlamətinə görə bölünməsi iqtisadi sistemlərin fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də xalq təsərrüfatında, onun ayrı-ayrı sahələrində, müvafiq idarəetmə orqanlarında baş verən dəyişikliklər və əlaqələr təsadüfi deyil, obyektiv proseslərin nəticəsi olmalıdır. Burada iqtisadi sistemin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır: a) iqtisadi proseslərin dinamik xarakteri, yəni onların vaxt, zaman etibarilə dəyişməsinə, həm də nisbi möhkəmliyinin nəzərə alınması; b) kəmiyyət dəyişikliklərinin strukturunun keyfiyyət dəyişikliklərinə təsirini; c) iqtisadi əlaqələrin və informasiya sistemlərinin müxtəlif səviyyəli möhkəmlik dərəcəsi-

nin nəzərə alınması.

Sistemli təhlil iqtisadiyyatın kompleks planlaşdırılması üçün çox vacibdir. Kompleks planlaşdırma sisteminin metodoloji əsasını aşağıdakı sxem təşkil edir: proqnozlar-məqsədlər-planlar. Onların bir-birilə istər müddət, zaman baxımından, istərsə də məzmunca daxili əlaqələrini təmin etmək lazımdır. Kompleks planlaşdırmanın bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsi üçün bu sistemdə adekvat olan iqtisadi informasiya sistemi olmalıdır. Cəmiyyətin informasiya təminatı, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində informasiya xidmətini yüksək səviyyədə qurulmalıdır.

İqtisadiyyatın kompleks planlaşdırılması sistemi planların informasiya, təşkiləlmə və metodoloji məsələlərini, aspektlərini vahid bir proses halında işlənilib-hazırlanması, həyata keçirilməsi, bu işlərin tam halda əlaqələndirilməsi sistemidir. Həmin sistem iqtisadiyyatın optimal fəaliyyət sistemi (İOFS) ilə üzvü şəkildə əlaqədardır. İkinci sistem öz miqyası və məzmunu etibarilə birinci sistemdən genişdir. Lakin bununla belə, birinci sistemin düzgün qurulması ikinci sistemin fəaliyyəti üçün başlıca əsaslardan birini təşkil edir. İOFS planlı xalq təsərrüfatının mürəkkəb dinamik bir sistem, ona iyerarxiya prinsipi əsasında qurulması kimi baxır. Burada iqtisadi sistem sözün geniş mənasında, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin nəinki vəhdəti, həm də onların struktur əmələ gətirən məcmusu kimi müəyyən edilir. İqtisadi sistemə (İS) aşağıdakılar daxildir: əmək ehtiyatları, təbii ehtiyatlar, məişət-maddi əşyavi resurslar, informasiya resursları (bilik, texnologiya) və s. Burada iqtisadi sistemlər giriş və çıxış komponentlərindən ibarətdir. İS-nin giriş hissəsinə məhsul istehsalını həyata keçirməyə imkan verən bütün resurslar məcmusu, çıxış hissəsinə isə istehsalın son nəticəsi - müxtəlif məhsullar, maddi nemətlər istehsalı daxildir.

Sistemli obyektlər bütövlükdə özünə aşağıdakıları daxil edir: giriş, proseslər, çıxış, məqsəd, əks əlaqə və məhdudiyətlər. Bunlardan bəziləri kitabın müvafiq fəsillərində izah olunur.

İqtisadi sistemin idarə olunması mürəkkəb məsələdir. Bu, birinci sosial-iqtisadi problemlərin özünün mürəkkəbliliyindən, həmin problemlərin kəskin qoyulmasından irəli gəlir. Həmin problemlərin

müasir dövr üçün kəskinliyi əlavə olaraq 70-80-ci illərdə baş vermiş mənfə hallarla bir daha artmışdır.

Qeyd edildiyi kimi, ictimai istehsal strukturu baxımından yalnız iyerarxiya əlamətinə - istehsal və mək kooperasiyası əlamətinə görə deyil, həm də funksional prosesdə baş verən əlaqələrin və icra edilən işlərin eynicinslilik əlamətinə görə bir-birindən ayrılır. Bu baxımdan istehsal sistemləri iqtisadi, texniki və təşkilati yarım sistemlərə bölünür. Texniki yarım sistemlər, adından bəlli olduğu kimi, istehsalın elmi-texniki, texnoloji proseslərilə, həmin proseslərin vəhdətliyi, iqtisadi yarım sistem kooperasiya əlaqəsinə girən istehsal iştirakçılarının məcmuu, birgə əməyinə və iqtisadi proseslərin, iqtisadi mexanizmin müəyyən qaydada davam etməsinə; təşkilati mexanizm və iqtisadi və texniki sistemlərin vəhdətliyinə, istehsalın və əməyin təşkilinə əsaslanır. Bu sistemlər məzmunca fərqli olsalar da bir-birilərdən asılıdırlar. Əslində bu asılılıq mütləq xarakteri daşıyır, çünki onlar, sadəcə olaraq əlaqədar deyil, istehsalın baş verməsinin zəruri şərtləridir. Hər üç sistem məqsəd etibarilə eynilik təşkil edir. Burada məqsəd az məcmu əmək sərf etməklə daha çox iqtisadi, istehsal səmərəsi əldə etməkdir. Hər üç sistem birlikdə istehsal sistemini, o isə idarəolunan sistemi əmələ gətirir. İdarəolunan sistem isə əvvəldən göstərdiyimiz kimi, idarə edən sistemlə bağlıdır. İdarəedən sistemin məlum olan iki ən başlıca prinsipi-iyerarxiyalılıq və əks əlaqə prinsipləri vardır. Bu prinsiplər əsasında idarə edilən sistem formalaşır və fəaliyyət göstərir. İyerarxiya prinsipi müəssisələrin istehsal sahələrindən tutmuş bütövlükdə ölkənin iqtisadi sisteminə qədər idarəetmə mərhələlərində təsərrüfat, idarəetmə orqanlarının vahid bir sistem kimi əlaqəli vəziyyətdə, bir-birinə demokratik mərkəziyyət qaydasında nəzarət etməyi nəzərdə tutur. Burada hər bir idarəetmə orqanının mütəşəkilliyi sistemin yeni, optimal bir vəziyyətə keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İdarəedən sistem iki müstəqil blokdan - tənzimətmə-komandavermə və nəzarətmə bloklarından ibarətdir. Hər hansı iki blok idarəetmənin tənzimətmə və nəzarətmə funksiyaları ilə əlaqədardır. Həmin məsələ kitabda ayrıca nəzərdən keçirilir. Bu məsələnin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Bunsuz idarə olunan sistemin bəzi para-

metrlərdən, vəziyyətdən kənarlaşma hallarını müəyyən etmək olmaz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə tənzimətmə və nəzarətmə iyerarxiya qaydasında, funksional idarəetmə çərçivəsində aparılır. İqtisadi problemin həlli birinci növbədə iyerarxiya əlaqələrində olan vəsilələrin idarəetmə obyektinə və subyektinin lokal və qlobal iqtisadi mənafeələrinin vəhdətliyinin təmin olunması səviyyəsindən asılıdır.

İdarədən sistemin idarəolunan sistemə təsiri əks əlaqə prinsipi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sistemdə əks əlaqə yoxdursa, o, idarəolunmaqlıq hüdudundan kənara çıxmış olur. Ona görə də idarəolunan obyektə idarə edən arasındakı əlaqə və əks əlaqə optimal şəkildə qurulmalıdır, əks əlaqənin formaları idarəetmənin bütün mərhələlərində, vəsilələrində, digər mərhələlərindəki əks əlaqə formaları ilə əlaqələndirilməlidir. Əks əlaqənin formaları - iqtisadi, istehsal sistemlərində müxtəlif olur. Həmin formalar bir qayda olaraq idarəetmə obyektinin təsərrüfat fəaliyyətini müəyyənləşdirən iqtisadi göstəricilərlə, ayrı-ayrı məlumatlarla müəyyən olunur. Bu məlumatlar ümumi məhsul, əmtəəlik məhsul, xalis məhsul, satlıq məhsul - bir sözlə, həcm, artım göstəriciləri, habelə bir sıra keyfiyyət göstəriciləri vasitəsilə ifadə olunur. Həmin iqtisadi göstəricilərin özünün düzgün qurulması iqtisadi idarəetmənin başlıca şərtlərindən biridir. Lakin ayrı-ayrı inkişaf dövrlərindən əmtəə-pul münasibətlərinin cəmiyyət üçün qiymətləndirilməməsi, yaxud onun rolunun şişirdilməsi - bu hər iki hal əks əlaqənin dəyər formalarından lazımi dərəcə istifadə etməyə imkan verməmişdir.

Əks əlaqə kibernetika baxımından ünsürlərin birləşməsi növüdür. Bu, sistemin ünsürlərinin çıxış və giriş ünsürləri arasındakı əlaqə formasıdır. Bu əlaqə bilavasitə, birbaşa, yaxud sistemin digər ünsürləri vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin əlaqənin təmin olunmasında əks əlaqə prinsipi aparıcı mövqeyə malikdir. Əks əlaqə prinsipi universal prinsipdir. Belə ki, bu səpkili əlaqə hər yerdə - təbiətdə, texnikada, iqtisadiyyatda, təbiət və cəmiyyətin bütün sferalarında mövcuddur. Bu əlaqə forması avtomatik tənzimətmə sistemlərinin əsasında durur. Əks əlaqə daxili və xarici, müsbət və mənfi ola bilər. İqtisadiyyatda, iqtisadi sistemdə müsbət və əks əlaqənin istifadə olunması istehsalın iqtisadi cəhətdən həvəsləndirilməsinə əsaslanır. Sahə-

lərarası bəlan və əlaqələrin sxemdə olan əlaqələrin formasını da müsbət əks əlaqəyə aid etmək olar.

Birinci dəfə olaraq əks əlaqə anlayışı canlı təbiət üzərində müşahidə zamanı müəyyən olunmuşdur. İnsanlar uzun müddət ərzində müəyyən etmişlər ki, onurğalı canlılarda, o cümlədən insanlarda bir çox fizioloji parametrlər- bədənin temperaturu, qanda şəkərin miqdarı və məzmunu, oksigenin miqdarı və s. bir qayda olaraq (normal şəraitdə) sabit qalır. Əgər bizi əhatə edən havanın temperaturu sabit qalmayıb, dəyişildikdə, dəyişiklik ani olaraq insanın dərisində olan reseptorlar - vericilər vasitəsilə qeydə alınır. Bu zaman sinir mərkəzi baş-beyin termorequlyatoru vasitəsilə temperaturun aşağı düşməsinə müəyyən edir və dərialtı kimyəvi reaksiyanın gedişi üçün «əmr» verir. Bu o deməkdir ki, canlı orqanizmdə əks əlaqə avtomatik halda tənzim olunur. Belə bir dəqiq idarəolunmaqlığı iqtisadi sistemə də aid etmək lazımdır. Əlbəttə burada iqtisadi sistemin öz xüsusiyyətləri vardır. Lakin məsələyə daha prinsipial mövqedən baxmaq lazımdır. Məsələn, müəyyən parametrlərin, normaların zəruri çərçivədən kənarlaşdırılması canlı orqanizmin məhvi ilə nəticələnir. Ona görə də orqanizm bu cür mənfi proseslərlə mübarizə aparmalı, həmin prosesləri bir növ idarə etməli olur. Əks təqdirdə o sıradan çıxıb bilər. Bəs belə proses burada necə idarə olunur? İdarəedici orqan-beyin idarə olunan obyektə-qandaşyıcı damarlara əmri ən səmərəli, əlverişli zamanda göndərir, başqa cür desək, bu prosesə, yəni havanın temperaturunun azalmasına qarşı müqavimət tədbiri hazırlayır. Qəribədir ki, bu müqavimət tədbiri olmasa, nəinki idarəolunan obyekt, idarə edici sistemin özü də təhlükə altında qalar. Bunu müəyyən dərəcədə cəmiyyətə də aid etmək olar. Ona görə də iqtisadiyyatın idarəedici orqanları öz fəaliyyətini həmin istehsal sahəsinin qərargahı, beyni olmaqla iqtisadi informasiyalara vaxtılı-vaxtında, operativ qaydada cavab verməklə, əks əlaqə prinsipinə tamamilə əməl etmək əsasında qurmalıdır. Əks təqdirdə iqtisadi, təsərrüfatçılıq mexanizmi iqtisadi inkişafın tələblərindən geridə qalar, onun inkişafına mane olar.

Göründüyü kimi, təbiət özü canlı orqanizmin daxili mühitində özünü-tənzim etmə qaydası yaratmış və özünü-tənzim etmə prinsipini müəyyən etmişdir. Əslində canlı orqanizm öz-özünü tənzim edən sis-

temdir. Əlbəttə, burada orqanizmin patoloji halı bərabər şərait daxilində götürülür, xəstə orqanizmdən yüksək səviyyəli tənzimləmə gözləmək olmaz.

Özünü tənzimləmə prinsipi əks əlaqə prinsipi ilə əlaqədardır. Bəzi müəlliflər, məsələn, A. A. Qodunov sərbəst əlaqə dedikdə bu əlaqəyə dövlət planlarını, əks əlaqəyə isə həmin planların yerinə yetirilməsini aid edir. S. Dimpler əks əlaqəni komanda informasiyasının verilməsi, onların işlənilib hazırlanması əsasında qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqələndirir. Bu fikirdə maraqlı cəhətlərin olmasına baxmayaraq idarəetmənin özündə əks əlaqənin olması, müəssisələr, işçilər tərəfindən səmərəli təsərrüfat qərarlarının işlənilib-hazırlanması mexanizmi açılmır. Bu mexanizm isə iqtisadi vasitələr və mənafe-lərdən ibarətdir. Ona görə də bəzi müəlliflər informasiyanı yalnız əks əlaqənin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir, əks əlaqəni isə kollektivin, işçilərin əmək fəaliyyətinin onların maddi mənafeinə təsiri, yaxud da əksinə olan təsiri kimi başa düşürlər. Beləliklə, iqtisadi proseslərin iki tipli tənzimləmə konturu zəruri olur: birincisi, direktiv, inzibati-sərəncam qaydası ilə, ikincisi, iqtisadi və maddi maraqlandırma yolu ilə qaydaya salınır. Deməli, iyerarxiya qaydali idarəetmə strukturunda yarımşisitemlər arasındakı əlaqə əks əlaqədən başqa, həm də müstəqil əlaqəyə əsaslanır. Ümumi halda deyilsə, birbaşa əlaqə idarə obyektinin signal-komanda formasında idarə edən subyektdən, orqandan aldığı göstərişlərdir. Əks əlaqə isə obyektədən subyektə gedən məlumatdır.

Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səlahiyyətlərin optimallaşdırılması təşkilati-texnoloji tərəfin əsas prinsiplərindən biridir.

İdarəetmə strukturunda mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səlahiyyətlərin, fəaliyyətin əlaqələndirilməsi zərurəti, birinci növbədə demokratik mərkəziyyət prinsipindən irəli gəlir. Bu prinsip bir tərəfdən mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyi, icraedici intizami, vahid rəhbərliyi, digər tərəfdən isə demokratizmi, ayrı-ayrı idarə orqanlarının müstəqilliyini nəzərdə tutur.

Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik hakimiyyətin, məsuliyyətin və nəzarətin iyerarxiya qaydasında bölüşdü-

rülməsini müəyyən edir. İdarəetmə strukturunda mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş proseslərin, fəaliyyətin əlaqələndirilməsi həmçinin səlahiyyətin və məsuliyyətin vəzifəli şəxslər arasında düzgün bölüşdürülməsi ilə bağlıdır.

Mərkəzləşdirmə ilə qeyri-mərkəzləşdirmənin düzgün əlaqələndirilməsini idarəetmədə vahid rəhbərlik və kollegiallıq prinsipindən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Vahid rəhbərliyin mahiyyəti müəyyən idarəetmə səviyyəsinin konkret rəhbərliyin onun səlahiyyətlərinə aid olan məsələləri tək həll etməsidir. Bu hər hansı bir təşkilatın menecerinin geniş səlahiyyətlərə malik olması və onun idarəetmədə zəruri sayılan vəzifələri icra edərək şəxsi məsuliyyət daşması deməkdir. Vahid rəhbərlikdə hər bir işçi müvafiq orqandan müəyyən sərəncam almalı və həmin orqan qarşısında gördüyü iş haqqında hesabat verməlidir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Sosial idarəetmənin tərəfləri hansılardır?
2. Sosial idarəetmənin təşkilati-texnoloji tərəfinin özünəməxsus hansı prinsiplər var?
3. Sosial idarəetmənin səmərəliliyi hansı amillərdən asılıdır?
4. İdarəedən sistemin başlıca prinsipləri hansılardır?
5. İdarəedən sistemin idarəolunan sistemə təsiri hansı prinsiplə bağlıdır?
6. Əks əlaqə prinsipi nə cür ola bilər?
7. İyexarıya prinsipi nədir?
8. Mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə nəyi özündə əks etdirir?

8.4. Sosial idarəetmədə sistem və onun xassələri haqqında anlayış

Cəmiyyət və təbiətdə müxtəlif sistem formaları vardır. Buna məşinlər sistemini, bioloji sistemi, cəmiyyətin özünü və s. konkret olaraq, idarəetmə sistemini aid etmək olar. Hər bir sistemin özünə-

məxsus xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları vardır. Sistemlər içəri-sində ən çətin idarə olunanı sosial sistemdir. Belə ki, bioloji idarəetmədə canlı orqanizmdə mövcud olan komponentlər əvvəlcədən üzvü şəkildə bir-biri ilə təbii olaraq uyğunlaşır. Burada müstəsna hal orqanların bir-birinə ahəngdar uyğunluğunun təmin olunmasıdır. Deməli, bioloji sistemdə integrativ, sistemlilik keyfiyyəti təbii olaraq koordinasiya olunmuşdur. Sosial sistemdə siyasət, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, təsərrüfat əlaqələrini idarə edən sistemlər, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, bir sözlə, insanlar vasitəsilə tənzim olunur. Sosial sistemlərin idarə olunması və bu sistemlərin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi çətin məsələdir. Çünki bu iqtisadi sistemə təsir edən bir çox amillərin, şərtlərin nəzərə alınmasına, konkret tarixi şərait üçün yeni-yeni problemlərin həll olunmasını tələb edir. Burada ümumi sistem nəzəriyyəsinin dərinədən öyrənilməsi, ondan irəli gələn ümumi qanunauyğunluqların, o cümlədən təşkilətmə və tənzimləmə məsələlərinə məsuliyyətlə yanaşılması elmi idarəetmə üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sistem dedikdə onu əmələ gətirən üsürlərin məcmusu başa düşülür. Daha doğrusu, sistem qarşılıqlı təsir vəziyyətində olan eynicinsli, bir-birilə uyğunluq təşkil edən üsürlərin yeni xassəli məcmusudur. Sistemin üsürləri ayrı-ayrılıqda müstəqil xassəyə malik olur. Yalnız onlar birləşdikdə, sistem halına düşdükdə yeni xassə əmələ gətirirlər. Sistemin özündə əvvəlcədən ona xas olan münasibətlər, əlamətlər mövcudluğu vardır. Bunu əvvəlcədən qeydə alınmış xassə də adlandırmaq olar. Beləliklə, sistemin üsürləri, xassələr və münasibətləri arasında üzvü əlaqə və vəhdətliklik vardır. Məsələn, deyək ki, hər hansı X çoxluğunda olan hər hansı predmet sistemi bizi maraqlandıran D münasibətlərə uyğun gəlmiş şəraitdə sistem əmələ gətirə bilər. Deməli, D münasibəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş xassəyə malik olmalıdır. Bunsuz sistem əmələ gələ bilməz. Məsələn, fizikadan heç bir anlayışı olmayan adam üçün hər hansı bir elektron qurğusu sadəcə olaraq yarımkeçiricilərin mexaniki yığımindan başqa bir şey deyildir. Mütəxəssis üçün bu, müəyyən münasibətləri əmələ gətirən çoxluq sistemidir.

Belə bir xassə iqtisadi sistemə də aiddir. Sosial-iqtisadi sis-

temlərə müəssisələr, istehsal birlikləri, iqtisadi fəaliyyət sahələri, regionlar və bütövlükdə iqtisadiyyat daxildir. Məsələn, texnoloji, xammal-material, maşınlar sistemi, kadrların peşə tərkibi və s. əlamətlərə görə eynilik təşkil etməyən müəssisələr birləşib hər hansı bir iqtisadiyyat sahəsini əmələ gətirə bilməz. Belə bir müəssisələr qrupu heç də özü-özlüyündə yeni keyfiyyətli bir sistemi iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsini əmələ gətirə bilməzlər. Onların tərkibindən hər hansı bir müəssisəni çıxarmaq və ya əlavə etmək sistemin kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliliyinə xələl gətirmir. Lakin öz fəaliyyətinə, buraxılan son məhsulun xarakterinə görə bir-birinə yaxın olan, kooperasiya əlaqəsinə girmiş müəssisələrin həmin əlaqə sistemindən xaric edilməsi, yaxud təsərrüfat əlaqələrində olan müəssisələrə yenisinin əlavə edilməsi obyektiv olaraq həmin sistemdə yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Sistem anlayışı bir-biri ilə əlaqədə olan, həm də müəyyən funksiyaları icra edən elementlər strukturunun mütəşəkkil çoxluğuudur. Sistem özbaşına əmələ gəlmir. Bu, idarə edən və idarə olunan sistemlər arasındakı əlaqənin yaradılması yolu ilə baş verir. Bunlar ictimai istehsal kimi mürəkkəb dinamik struktura, xassəyə malikdir, birində baş verən hər hansı təbəddülət digərinə təsir göstərir. Ona görə də idarəetmə obyektı və subyektı müstəqillik keyfiyyətinə malik olmaqla yanaşı vahid bir sistem yaradır. Onlar arasındakı əlaqə əsasən informasiya (məlumat) əsasında təmin olunur. Lakin iqtisadi sistemin əsasını informasiya haqqında elm, kibernetika elmi deyil, istehsal münasibətləri sistemi təşkil edir. Çünki kibernetika, kibernetik metod burada həlledici deyildir, o, ancaq idarəetmə texnikasının təşkili qaydasını, işin kibernetik həllini verir. Lakin o, sosial, istehsal, iqtisadi münasibətlər sistemi ilə məşğul olmur. Bundan başqa, kibernetika subyektlə obyekt arasındakı əlaqə prinsiplərini, bu əlaqələrin xarakterini, həyata keçirilməsi metodlarını, funksional xüsusiyyətlərini verə bilməz.

Bütün sistemlər, xüsusilə iqtisadi sistemlər onlara aid olan müəyyən problemlərin (birinci növbədə mürəkkəb problemlərin) kompleks həlli ilə əlaqədardır. Bu işə müasir təhlil üsulları əsasında müxtəlif variantların, alternativlərin aşkara çıxarılması, müəyyən edilməsini tələb edir. Bunsuz bütövlükdə sistem və onun ayrı-ayrı

ünsürlərinin vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək olmaz.

Sistemin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- Birincisi, sistem bir-birilə qarşılıqlı struktur və funksional əlaqəli ünsürlərdən ibarət olmalıdır;

- İkincisi, sistem müəyyən vəhdətliyə, tamlığa, məqsəd birliyinə malik olmalıdır;

- üçüncüsü, sistem öz fəaliyyətində müəyyən təyinatlı (iqtisadi, texniki, sosial, istehsal və s.) səciyyəyə malik olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq onunu fəaliyyəti bir və ya bir neçə funksiyanın icrası üzrə təşkil edilir;

- dördüncüsü, sistemin vəhdətlik prinsipi onun ünsürlərinin birinin dəyişməsinin digərinin dəyişməsindən asılı olmasını, bir-birilə şərtləşməsinə və sistemin mürəkkəb fəaliyyət davranışını tələb edir.

Beləliklə, mürəkkəb davranışlıq və əks əlaqə sistemin zəruri xüsusiyyətinə çevrilir. Əks əlaqə şəraitində (iqtisadi, dəyər, texniki, sosial) sistemlərin davranış fəaliyyəti daha da mürəkkəbləşir. Ona görə də mürəkkəb sistemlərin dinamikasının giriş, çıxış göstəricilərinin, xarici mühitlə əlaqəsinin hərtərəfli öyrənilməsi xüsusi yanaşma və təhlil üsullarını tələb edir. Burada sistemi əmələ gətirən ünsürlərin tərkibi, xassəsi, konkret səciyyəsi, onlar arasındakı əlaqə, məntiqi ardıcılıq, ayrılıqda, sonra isə vəhdət halında öyrənilməlidir. Müxtəlif pilləli səviyyələr mövcud sistemlərin yarım sistemləri, onların giriş və çıxış göstəriciləri, optimal iqtisadi fəaliyyət və təsərrüfat mexanizmləri ilə düzgün əlaqələndirilməlidir. İqtisadiyyatda sistemin giriş göstəricilərinin çıxış göstəricilərinə çevrilməsi sadəcə olaraq riyazi, fiziki və yaxud məntiqi nisbət və təfəkkürlə həyata keçirilmir; burada bütün zəruri əlaqələrin öyrənilməsi və təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi sistemlərdə giriş funksiyasının çıxış funksiyası ilə əlaqələndirilməsi əslində müəyyən bir iqtisadi prosesin tamalanması deməkdir. Çünki idarəetmə elmi, sistem nəzəriyyəsi baxımından «çixış» dedikdə hər hansı bir prosesin son nəticəsi, vəziyyəti kimi, «giriş» dedikdə isə istehsal prosesi zamanı sistemdə baş verən dəyişikliklər başa düşülür. Ümumiyyətlə, proses olmasa giriş çıxışa çevrilə bilməz. Burada müxtəlif əlaqə formaları və vasitələri də mühüm rol

oynayır. idarəetmədə birbaşa və əks əlaqənin sadə formalarından tək-milləşmiş formalara keçirilməsi, bu əlaqə formalarının özünün optimal halda əlaqələndirilməsinin prinsipial əhəmiyyəti vardır. Çünki bir qayda olaraq iqtisadi problemlər, bu problemlərin təzahür formaları, simptomları girişin çıxışa çevrilməsi gedişində baş verir ki, bu da iqtisadi məqsədlərin dekompozisiyasını, resurslara olan cari və perspektiv tələbatın müəyyən edilməsini, müxtəlif iqtisadi variantların seçilməsini və müqayisə edilməsini, problemin təhlilini təşkilatı, texniki və sosial-iqtisadi, həmçinin psixoloji amillərin dəqiq nəzərə alınmasını tələb edir.

İqtisadi sistemin mühüm ünsürünü insan təşkil edir. Ona görə də insanların şəxsi mənafeləri, habelə ictimai, kollektiv mənafeyi həmin sistemin vəziyyətinə və inkişafına mühüm təsir göstərir. İnsan amili həmin sistemin formalaşmasına, sistem daxili əlaqə və münasibətlərə mühüm təsir göstərir. Sosial-iqtisadi sistemlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də həmin sistemi əmələ gətirən ünsürlərin nisbi müstəqilliyidir. Ona görə də bu sistemlə iyerarxiya prinsipi əsasında qurulmuşdur. Məsələn, hər hansı firma və ya kompaniya, fermer təsərrüfatı bir tərəfdən müstəqil sistemlədirsə, digər tərəfdən, onların tabe olduqları sahənin yarım sistemləridir. Buna görə də sistem və yarım sistemlər arasındakı fərq və əlaqə həm nisbi, həm də mütləq xarakter daşıyır. Sistemlər və yarım sistemlər arasındakı əlaqə düşünülmüş, planlı əlaqə olmalıdır. Onlar arasındakı iqtisadi, maliyyə və digər əlaqələr cəmiyyətin təbiətinə, prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulmalıdır. Burada bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır. Bunlar:

- birincisi, yarım sistemin fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, onun işinin nəticələri sonda iqtisadiyyatın nəticələrinin əldə edilməsinə bilavasitə təsir edə bilsin;

- ikincisi, yarım sistem bütün sistemin qarşısına qoyduğu məqsədlə ayrılıq təşkil etməməlidir. Əksinə, həmin məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir;

- üçüncüsü, yarım sistem sistem daxili və bütövlükdə sahə sistemi ilə zəruri funksional əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərməlidir.

Bunlar yarım sistem və sistem arasındakı əlaqələrin təşkil olunmasının minimum tələbləri sistemini təşkil edir. Sistemlərin nor-

mal fəaliyyət göstərməsi onları əmələ gətirən ünsürlərin bir-birinə ahəngdar təsir etməsi şəraitində mümkündür. Yarım sistemlər, yaxud, sistemin ünsürləri bir-biri ilə iyerarxik qayda da asılı vəziyyətdə olurlar. Onlardan hər biri öz funksiyalarını vaxtında və ardıcıl icra etməlidir, yarım sistemlərin fəaliyyəti mütəşəkkil, nizama salınmış fəaliyyət olmalıdır. Bununla yanaşı yarım sistemlər onlara məxsus olan avtonom xarakterli səlahiyyətlərindən də səmərəli istifadə etməyə səy göstərməlidirlər:

Hər bir sosial-iqtisadi sistem bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemdir. İdarədən və idarəolunan sistemlər arasında bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Burada idarədən idarəetmə obyektini, idarəolunan isə idarəetmə subyektini kimi çıxış edir. Onlar yalnız öz aralarındakı əlaqələrə görə sistemdən kənar xarici əlaqələr münasibətinə görə fərqlənirlər. Məsələn, cəmiyyət miqyasında yanaşıldıqda idarəetmə sisteminə bütün yarım sistemlər, müəssisə və təşkilatlar, nazirliklər daxildir. Burada onların maddi nemətlər istehsalçısı və müəyyən xidmətlərin göstərilməsi funksiyası əsas götürülür. Digər tərəfdən isə idarəetmə prosesini həyata keçirmək, adamların fəaliyyətini istiqamətləndirmək baxımından həmin yarım sistemlər və sistemlər icraedici sistemlərdir.

Hər bir sistem struktur əmələ gətirən ünsürlərlə əlaqədardır və onlar sistemin məqsədlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar. Müəssisə özü vahid olmaqla onu əmələ gətirən eyni cinsli ünsürlər qrupu ilə özünəməxsus kiçik sistemlər əmələ gətirir. Texniki, texnoloji, iqtisadi, sosial və təşkilati sistemləri buna misal gətirmək olar. Burada hər bir sistemin fəaliyyətinin düzgün təşkili iqtisadi sistem məqsədlərinə doğru yönəldilməlidir. Ən başlıcası isə onların qarşısına qoyulan vəzifələrin həmin sistemlərin məzmununa uyğun gəlməsidir. Məsələn, təşkilatın struktural sistemi həmin təşkilatın ayrı-ayrı mərhələlərə, proseslərə, əməliyyatlara bölünməsinə əsaslanır. Burada elmi-texniki tərəqqi, işin erqonomik təşkilinin mütərəqqi metodları nəzərə alınmalıdır, həm də texniki sistemlərin, texnoloji təchizat sisteminin, kompleks avadanlıqların bir-biri ilə mütənasib qaydada əlaqələndirilməsi, idarəetmə sahələrində yerləşdirilməsi nəzərə alınmalıdır.

Cəmiyyət özü bir sistemdir. İnsan cəmiyyətdə baş verən münasibətlərin daşıyıcısıdır. Cəmiyyətin özünün bir sosial sistem kimi formalaşmasında insan amili nəticə etibarilə mühüm rol oynamışdır. Burada, əlbəttə, onun bioloji statusundan çox sosial vəziyyəti həll-edici rol oynamışdır. Hətta Aristotel kimi görkəmli bir şəxsiyyət insanı «danışan alət» adlandırmışdır. Əlbəttə, insanın cəmiyyətdəki sosial vəziyyətinin dəyişilməsində başlıca yeri ictimai-iqtisadi formasionaların inkişaf qanunauyğunluqları, onların inkişaf dinamikası təşkil etmişdir. Bir sosial varlıq olmaq etibarilə insanın mahiyyəti onun fərdi bioloji vəziyyəti deyildir, insan bütün ictimai münasibətlərin məcmuyudur.

Mövzuya aid suallar:

1. Sosial idarəetmə sistemin yeri və rolu nədən ibarətdir?
2. Sistem dedikdə nə başa düşülür?
3. Sistemin xüsusiyyətləri hansılardır?
4. Sosial idarəetmədə sistemin hansı xassələri var?
5. Cəmiyyət və sistemin hansı münasibətləri var?

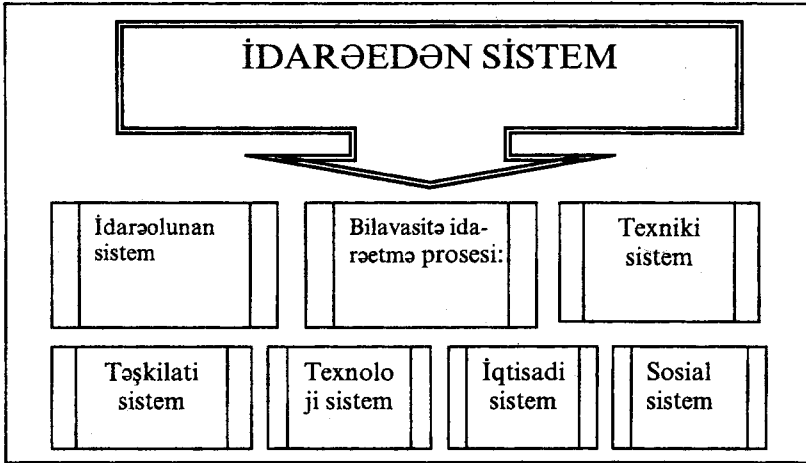
8.5. İdarəedən sistemin mahiyyəti strukturu, prosesi və təşkili

İdarəetmənin səmərəliliyi xeyli dərəcədə iqtisadi və sosial proseslərin məzmununu, mahiyyətini və bir-birinə təsir etmə mexanizmini bilməkdən asılıdır. Bu, həmin proseslərə şüurlu surətdə təsir etmək, onları optimal halda tənzim etmək üçün çox vacibdir.

İqtisadi sistem öz miqyasından (müəssisə, istehsal birliyi, ümumdaxili məhsul, cəmiyyət) asılı olmayaraq iqtisadi proseslərin və əlaqələrin vəhdətliliyini nəzərdə tutur. Müəssisə sosial-iqtisadi sistemdir. Lakin o özü də aşağıdakı sistemlərdən ibarətdir: iqtisadi və sosial, texniki, texnoloji, istehsalın (əməyin) təşkili və idarəetmə. Bu sistemlər bir-birilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Həm də bir-birindən müəyən cəmiyyət və keyfiyyət baxımından fərqlənirlər. Keyfiyyət fərqi bu halda təcrid edilmiş, bir-birini inkar etmək mənasında olan fərqlər deyil, həm-cins ünsürlər çərçivəsində olan fərqlərdir.

Müəssisələrin itisadi, sosial, texniki və s. sistemləri nəinki bir-

birilə əlaqədardır, onlar həmçinin bir-birlərindən asılıdır və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Ona görə də, idarəedən (subyekt) və idarəolunan (obyekt) bu cəhəti həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır. İdarə edən və idarə olunan sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı kimi verilmişdir (sxem 1).

İdarəetmənin pilləli qurulması baxımından idarəolunan obyekt özündən aşağı bölmə üçün subyekt ola bilər. Məsələn, müəssisə yuxarıdakı sxem halında obyekt olduğu halda, sexlərə görə subyektdir.

İqtisadi sistem açıq sistem olmaq etibarilə iqtisadi və sosial proseslərlə bilavasitə bağlıdır. İqtisadi proseslər, münasibətlər, istehsal münasibətlərindən fərqli olaraq geniş bir sahəni əhatə edir. İqtisadi münasibətlərin istehsal münasibətlərindən geniş olması aşağıdakılarla əlaqədardır: a) bütöv geniş təkrar istehsal tsiklini əhatə etməsi ilə; b) məhsul hərəkətinin iqtisadi formaları ilə.

İqtisadi proseslərlə iqtisadi münasibətlər arasında üzvü əlaqə vardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. İqtisadi proses iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən ən sabit, ən mühüm cəhətləri əks etdirir. Lakin istər iqtisadi proseslərin, istərsə də iqtisadi münasibətlərin tənzim edilməsi cari və strateji problemlərin həllinə doğru yönəldilməlidir.

İdarəetmə və planlaşdırmaya sistem halında yanaşma iqtisadi və digər sistemlərin normal gedişi, onların qarşısında qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə sistem halında yanaşmanın zəruriliyi aşağıdakılarla bağlıdır: a) iqtisadiyyatın bütün vəsilələrinin səyini bilavasitə birinci dərəcəli məsələlər üzərində cəmləşdirmək; b) elmi-texniki və digər məsələlərin sahələrarası qaydada həll edilməsi, idarə olunması; c) ayrı-ayrı iqtisadi rayonların səmərəli inkişafının təmin edilməsi, sahə, ərazi planlaşdırma və idarəetmənin düzgün əlaqələndirilməsi; ç) iqtisadiyyatın ayrı-ayrı müəssisələrin ilkin və son məqsədlərinin optimal əlaqələndirilməsi, son məqsədə çatma vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müəyyən tədbirlər sistemi vasitəsilə resurslara qənaətlə idarəetmə məqsədinin optimallaşdırılması. Sistem halında yanaşma metodunun həyata keçirilməsində proqram-məqsədli planlaşdırma və idarəetmə qaydası mühüm rol oynayır. Bu birinci növbədə plan-iqtisadi qərarların çoxvariantlı təhlil olunmasına əsaslanır. Məsələn, proqram-məqsədli planlaşdırma aşağıdakı ardıcıl mərhələləri özünə daxil edir: məqsədin təhlili, proqnozlaşdırma, proqram, planlar, proqnozlaşdırmadan əvvəl qarşıda qoyulan məqsədin təhlili, zəruri resursların müəyyən edilməsi. Qəbul olunan plan-iqtisadi qərarların nəticələrinin əvvəlcədən nəzərə alınması tətbiq olunan plan və proqramın qeyri-dəqiqlik səviyyəsini azaldır, iqtisadi sistemin inkişafındakı entropiya hallarının aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Bu, həm də planlaşdırma və idarəetmənin tətbiq edilən digər metod və prinsiplərində də səmərəliliyin artırılmasına səbəb olur. Sistem halında yanaşma planlaşdırma və idarəetmə işlərini daha da dərinləşdirir, təkmilləşdirir. Lakin bununla belə sistem halında yanaşma müasir dövr üçün yeni bir məsələ deyildir. O, istehsalın planlaşdırılması və idarə edilməsi metodologiyasının tərkib hissəsidir. Bu metoddan hələ sovet dövrlərində beşillik dövlət planlarının yerinə yetirilməsində istifadə olunurdu. İndiki şəraitdə həmin metod daha da təkmilləşdirilmiş və zəruri olmuşdur.

Hər hansı bir sistemin strukturu və onun yarım sistemləri arasındakı daxili münasibətlər əlaqələrin müəyyən, sabit qaydalı tərzdə qurulmasıdır. Sistemin strukturu bir-birinə uyğun gəlməli, bir-birini

tamamlamalıdır. Struktur sisteminin mövcud olması təşkilətmə, idarəetmə isə onun hərəkət etmə, inkişaf etmə formasıdır. Struktur sisteminin üsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və nisbət onlar arasındakı subordinasiyanı ifadə edir. Təşkilətmə isə həmin sistemin fəaliyyətini və inkişafını müəyyən edir. Onun mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Çünki sistem idarə olunmasa və təşkil edilməsə dinamik vəziyyətdə ola bilməz. Sistem əsasən statik vəziyyətdə olur. Bundan başqa sistemə ümumi halda, onun üsürləri arasındakı münasibətlərin məcmusu kimi baxılması, qiymət verilməsi həmin sistemin fəaliyyət mexanizmini açmağa kömək etmir. Sistemin strukturu funksional strukturdur. Ona həm də struktur-funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır. Sistem struktur çoxluğunun qaydalılığından asılıdır. Ona görə də sistemin «kompozisiyasını», onu əmələ gətirən çoxluğun xüsusiyyətlərini öyrənilməsi baxımından vacib məsələdir. Strukturun hissələrinin seçilib öyrənilməsi sistemin özünün dərk edilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Sistemin düzgün idarə edilməsi onun üsürlərində baş verən dəyişikliklərin ardıcıl olaraq öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Sistem daxili qarşılıqlı təsirin, əlaqə və münasibətin qaydalılığı bu prosesi ontoloji qaydada təhlil etməyi, sistemə daxili və xarici mühitin təsirini, sistem əmələ gətirən münasibətləri öyrənməyi tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir təsadüfi münasibət və ya əlaqə deyil, yalnız onların dərin, sabit və qanunauyğun səviyyədə olanları belə bir struktur əmələgətirməni yarada bilər.

Optimal idarəetmə nəzəriyyəsində idarə olunma mühüm yer tutur. Lakin idarəetmə proseslərinin təhlili göstərir ki, idarə olunma yalnız idarəedici parametrlərdən asılı olmur. İdarə olunan obyektin özünün təşkilətmə qabiliyyəti, obyektə subyektin qarşılıqlı əlaqələrinin fəallıq və passivlik səviyyəsi, onların bir-birinə adaptasiya olunması da burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sistem və idarəetmənin özü müəyyən təşkilətmə prosesini nəzərdə tutur. Obyektin özünü-təşkilətmə prosesi sistemin ümumi optimallıq problemi üçün çox əhəmiyyətlidir. İdarə olunmalılıq obyektin təşkil olunma qabiliyyətindən asılıdır. Optimal idarə olunmalılıq forması həmçinin idarəedən və idarə olunan sistemlərin vəhdət halında təşkili, informasiyalı olunmalılığından, sosial, psixoloji və iqtisadi idarəetmənin düzgün əlaqələn-

dirilməsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Digər tərəfdən isə optimallaşdırma prinsipinə əməl olunması ictimai istehsalın ümumi səmərəliliyi probleminin həllinə müsbət təsir edir. Burada texniki-texnologiya funksional və informasiya idarəolunmalılıqların əlaqələndirilməsi də prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Lakin idarədən və idarəolunan sistemlərin təşkilinin avtomatik olaraq öz-özünü təşkil etmə, özünü idarə etmə kimi təsəvvür etmək olmazdı. Bəzən kibernetikaya canlı orqanizmə xas olan özünüidarə etmə, özünü təşkil etmə anlayışına mexaniki olaraq sosial-iqtisadi sistemə də tətbiq edilir. Bununla belə sosial özünüidarə etmənin perspektiv, strateji əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. İdarəolunmalılıq idarə etmədə yeni xassə, keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gətirir. Belə ki, bu xassə özünü idarə etmədə özünü təşkil etmə xassələr sistemini formalaşdırır.

İdarə etmə sisteminin normal gedişinin təmin olunması onun çevikliyinə, səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İdarə etmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır. Əks təqdirdə idarə etmə sistemində öz fəaliyyətini nizamılaşdırır və mənfi nəticələr baş verə bilər. Alman tədqiqatçısı D.M.Kruq tərəfindən idarə etmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsinin əsasən aşağıdakı şərtləri irəli sürülmüşdür. Birinci, idarədən və idarəolunan sistemlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin olması, baş verən hansı bir dəyişikliyə sistemin hər ikisinin reaksiya verməsidir. Burada səbəb və nəticə proses və hadisələrin, səbəb və nəticənin öz yerlərini dəyişməsi, əks əlaqə formasında təzahür edir. İkinci, idarə etmənin dinamikliyi, inkişafı, müəyyən təbəddülata uğraması, bir keyfiyyət halından digər keyfiyyət halına keçməsi ilə əlaqədardır. Lakin idarə etmə sisteminin dinamikliyini onun qeyri-sabit olması, tez-tez dəyişməsi kimi başa düşmək düzgün deyildir. Sistemin sabitliyi iqtisadi inkişafın mühüm şərtidir. Üçüncü, sistemdə müəyyən papametrlərin olması, həmin parametrləri idarə etmə prosesinin gedişinə təsir edə bilməsi ilə əlaqədardır. Dördüncü, sistemin fəallığı ilə onun idarə edici qabiliyyətinin güclənməsi ilə bağlıdır. Beşinci, idarə etmə prosesində zaman və məkan arasındakı təzadın olması üzündən idarə edici informasiyanın toplanması, verilməsi, yenidən işlənməsinin təmin edilməsi, bunun əsasında idarəet-

mə sistemində qeyri-müəyyənliyin, entropiya hallarının-nizamsızlığın aradan qaldırılması tədbirlərindən ibarətdir. Altıncı, idarəetmə sisteminin bütövlüyü, vəhdətliyi ilə müəyyən olunur, əks təqdirdə onun fəaliyyətinə nəzarət etmək, onu idarə etmək çətin olardı.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. İdarəedən sistem nədir?
2. İdarəolunan sistemə nə aiddir?
3. Sistemin strukturu dedikdə nə başa düşülür?
4. İdarəedən və idarəolunan sistemin mahiyyəti nədən ibarətdir?
5. İdarəetmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün hansı şərtlər lazımdır?

8.6. Sinergizm və özünütəşkil çağdaş sosial idarəetmənin başlıca amilləri kimi

Cəmiyyət necə idarə olunmalıdır, onu kimlər idarə etməlidir və bu idarəetmədə funksiyalar necə bölüşdürülməlidir? Bu suala cavab verənlər mövcud olan iki əsas xətti müqayisəli şəkildə təhlil edərək müəyyən nəticələr çıxartmaq və mülahizələr irəli sürmək olar.

Birinci xətt ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin idarə olunması haqqında müəyyən fikir söyləyən müəlliflər və tədqiqatçılar optimal dövlət quruluşunu, məqbul idarəetmə formasını cəmiyyətin bütöv bir tam kimi, onun bütün elementlərinin məqsədli reallaşmasında deyil, cəmiyyəti təşkil edən hansısa bir hissəsinin (yaxud hissələrinin) tarixi rolunun, missiyasının artırılmasında görüblər. Cəmiyyətin inkişafında təbii yaranan müəyyən xüsusiyyətlər (xüsusi mülkiyyətin, sosial diferensasiyanın baş verməsi, təbəqələrin yaranması və s.) bəzən tarixi zaman baxımından anlaşılarsa da, çox vaxt bunların mövcudluğu şübhə altına alınaraq məqbul hesab olunmamışdır.

Bəzən də bu xüsusiyyətlərin mövcudluğunu "rahat cəmiyyət" naminə dəyişilməz çərçivələr daxilində əbədi qərarlaşdırmaq, zaman baxımından daimi invariantlara çevirmək cəhdləri özünü göstərmiş-

dir. (məsələn, Platonda) Bu yanaşmanı ayrıca, xüsusi bir xətt kimi də qiymətləndirmək olar. Burada "optimal cəmiyyət" ideyası "hər kəs öz yerini bilməlidir və tutduğu yerə görə öz rolunu ifa etməlidir" tezisi üzərində qurulur. Araşdıranda görürük ki, Platondan başqa bir sıra görkəmli mütəfəkkirlər də (məsələn Kunifuşi) belə yanaşmanın tərəfdarları olublar. Ümumi sosial-siyasi inkişaf dinamikasında bu xəttin özünəməxsus əhəmiyyəti olsa da, tarixi proseslərə təsiri, yaradıcılıq təşəbbüskarlığı, özünütənzimləmə və özünütəşkilatlandırma qabiliyyəti söndürülür, fərdi özünüifadəyə sipər çəkilir. Başlıca səhv buradadır ki, optimal cəmiyyət quruluşu və optimal idarəetmə axtarışında tamın özünün mahiyyəti kölgədə qalır, bütöv varlığın tərəqqi amili onun hansısa tərkib hissəsində (yaxud hissələrində) axtarılır və bu tərkib hissəsindən çıxış edilərək tamın izahı verilir. Bütün bunların nəticəsində tamın mahiyyəti təhrif olunur, o, sanki xırdalaşaraq cılızlaşır, hissə isə, əksinə, tamdan yüksəyə qaldırılır. Bu hal ifratçılığa gətirib çıxarır ki, öz növbəsində cəmiyyətin bir sistem kimi tənəzzülünə və dağılmasına səbəb olur. Ancaq bu xəttin tamamilə səhv olması və burada heç bir mütərəqqi fikrin olmaması demək deyil. Birinci xəttin özünün də müsbət cəhətləri olmuşdur. Lakin bu müsbət cəhətlər o biri, ikinci xəttin reallaşmasına daha çox təsir göstərmişdir.

İkinci xətdə, birincidən fərqli olaraq, bəşər tarixinin özünün ortaya çıxardığı təbii atributlar məqbul hesab edilərək etiraf olunur. Cəmiyyətin müəyyən təkamül pilləsində müxtəlif səbəblər üzündən təbəqələrin, mülkiyyət müxtəlifliyinin yaran təbii sayılır. Xüsusi mülkiyyətin özü isə bəşər tarixinin inkişafında irəliyə doğru atılan addım kimi qəbul olunur. Dahi mütəfəkkirlərin əksəriyyəti - Perikl, Sokrat, Aristotel, Siseron, Tusi, Fərabı, Lokk, Kant, Hegel və başqaları belə münasibətdə olublar. Onlar inkişaf yolunu meydana çıxmış təbii xüsusiyyətlərin ləğvində, onların təzədən dağıdılmasında deyil, mövcud olanı nəzərə almaqda, istifadə edib kamilləşdirməkdə görürdülər. Çalışdırdılar ki, təbiiliyi pozmadan, bəşər tarixinin təkamül xüsusiyyətlərinə hörməti saxlamaqla yeni, məqbul inkişaf yollarını müəyyən etsinlər.

Bu xətt birinci xətdən köklü surətdə fərqlənir. Ona görə ki, burada (xüsusən də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən) cəmiyyə-

ti təşkil edən ayrı-ayrı hissələrin hamısına hörmət aşılır, hissələrin tarixi missiyasının yeri inkar edilmir, onların rolu qiymətləndirilir. Əsas diqqət tamdaxili hissələr arasında ahəngdarlıq və harmoniyanın təmin edilməsinə yönəldilir.

Əgər birinci halda sosial idraka qarşıdurma şüuru hakim kəsilirsə, ikincidə isə cəmiyyəti təşkil edən hissələrin bir-birini həzmetmə, bir-birinə dözmə ideologiyası ortaya çıxır. Bu yanaşma sosial qrupların hər birinin mövcudluğuna, təbiətinə hörmət bəsləyir, cəmiyyətdə tamın dolğunluğuna və hissələrin birgə yaşayış qabiliyyətinin üzə çıxmasına zəmin yaradır. Bu əsasda da fərdi yaradıcılığa, təşəbbüskarlığa, insanın mütərəqqi təkamülünə, inkişafına yol açılır və imkanlar artır. Sosial idrakın bu yönümündə bəşər tarixinə hörmət aşılır; bəşər tarixini təkzib etmək, onu bütövlükdə şübhə altına almaq meyli məqbul sayılmır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ikinci xətdə həmrəylik, bir-birini məqbul hesab etmək, bir-birini mütləq mənada təkzib etmədən birgə yaşayış formasını tapmaq istəyi öz əksini tapır. Bütün bu deyilənlər isə ancaq açıq tipli cəmiyyətdə mümkündür. Qapalı cəmiyyətdə isə totalitar vərdişlər və üsullar formalaşdığından həqiqi anlaşmadan, qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlıqdan, fikir və əməl birliyindən danışmaq əbəddir. Açıq cəmiyyətdə ideyalar, faktlar, rəylər mümkün qədər xalqa düzgün çatdırılır, insanların varlığına, onların şüuruna zorakı təcavüz edilmir, şəxsin «Mən»inə qayğı göstərilir, fərdin sərbəstlik dərəcələrinin yüksəlməsinə şərait yaradılır. Açıq cəmiyyət kortəbii demokratiya deyil. Onun mümkünlüyü, konstruktivliyi, rasionallığı, təfəkkürdə və əməldə düşünülmüş nizamlığı tələb edir. O, xalq hakimiyyəti anlayışının bayağılaşması üzərində qurulmur. İdarəedənlər elitasının generasiyası və sirkulyasiyası cəmiyyətin dayanıqlığının və optimal inkişafının başlıca şərtidir. Əgər cəmiyyətdə belə elita formalaşmırsa, dövlət tənəzzülə və fəlakətlərə məruz qalar.

Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakın spesifikliyi baxımından dövlətin özü də həmrəylik yaradan təsisat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Dövlət ayrı-ayrı qrup və təbəqələrin maraqlarını əlaqələndirmək alətidir. Dövlət ayrıca bir sinfin yox, bütövlükdə cəmiyyəti təşkil edən sosial qrupların maraq və mənafeələrini ifadə etməlidir.

Marksizmdə proletariat sinfi əsas götürülürdü. Bütün cəmiyyətin marağ manefeləri də uyğun olaraq o sinfin marağ və mənafeələrinə uzlaşdırılırdı. Bu özlüyündə qeyri-məqbul yanaşma olduğuna görə, nəticədə dövlət zəhmətkeşin özünün hüquqlarını tapdalayan, insanı əzən istismarçı aparata çevrilmişdi. Dövlətin həmrəylik, sinergizm yaratmaq vəzifəsi daim əsas götürülməlidir. İdarəçilik bu məqsədə istiqamətləndirilməlidir. Uyğun təfəkkür tipinin formalaşdırılması da bu məqsədə xidmət etməlidir. Bu təfəkkür tipində tarixi keçmişin mütərəqqi, müsbət amilləri saxlanılmalı, ziyanverici amillər isə kənara atılmalıdır. Yeni təfəkkür tərzində sinergizm, qarşılıqlı fayda verən həmrəylik, əməkdaşlıq yükü güclü olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiətin özünün tədqiq olunmasında belə ən sərfəli təfəkkür üslubu sinergetik təfəkkür üslubudur. Riyaziyyatın, fizikanın, kimyanın, biologianın, ümumiyyətlə, təbiət elmlərinin inkişafı bizi gətirib sinergizmə çıxarır. Sosial idrakda da bu qanunauyğunluq sosial elmlərlə təbiət elmlərinin vahidliyinin üzə çıxmasında indi də özünün göstərir. Bu təfəkkür tipi zəminində "Təbiət- Cəmiyyət-İnsan" üçlüyünün birliyi mümkündür. "Qlobal optimuma" doğru gedişətdə bu, təbiətin, təbii biliklərin, sosisumun, sosial biliklərin, insan və onun ictimai praktikasının bir-birinə üzvü uyğunlaşması, harmoniyasıdır.

Bizim inkişaf etdirməyə çalışdığımız ideyanın əsas məğzi bəşər tarixinə, insan varlığına və insanların təbii biliklərinə hörmət etməkdən ibarətdir. Bəşər tarixinin əldə etdiyi reallıqlara düzgün münasibət, hörmət göstərməklə utopiyalardan xilas oluruq. Gerçəklikdən, məntiqdən sağlam düşüncədən çıxış edərək gələcəyi təkmilləşdirmək arzusu məhz mütərəqqi dünyagörüşünə malik olmaq deməkdir.

Biz fikrimizi insanın müxtəlifliyinin etiraf olunması, onun azadlıq dərəcələrinin artması ideyaları üzərində qurmağa çalışırıq. Cəmiyyətdə ziddiyyətlər yaratmaq, utopiyalar irəli sürmək, millətləri zorən hansısa mücərrəd ideyaya doğru aparmaq, vətəndaş müharibələrinə təhrik etmək, bir sinfi başqa sinfin əli ilə məhv etmək, bəşər tarixinə şübhə yaratmaq, cəmiyyətin təbii qanunauyğunluqlarını təhrib etmək, tamın özünəməxsus təbii diferensiasiyasını pozmaq, konkret bir etnosun və ya xalqın səciyyəvi keyfiyyətlərini görməmək kimi

neqativ xüsusiyyət müdafiə etdiyimiz dünyagörüşünə və metodologiyaya ziddir.

Xalq o zaman formalaşır ki, cəmiyyətdə təbii diferensasiya baş verir. Əks halda o kütləyə çevrilir. Əgər hər hansı bir xalq uzun müddət ərzində anormal cəmiyyət şəraitində yaşayırsa, bu cəmiyyətin daxili quruluşu qərarlaşmayıbsa və strukturunun diferensiasiyasında təbiilik pozulubsa, o xalq tədricən kütləyə çevrilir. Məsələn, keçmiş Sovetlər birliyində demək olar ki, hər adama öz yeri göstərilirdi, az qala gündəlik fəaliyyəti də müəyyənləşdirilirdi. Belə olarkən həm xalq, həm də xalqı idarə edən elita simasızlaşır. Həmin elita cəmiyyətin adından danışaraq onu istismar edir, üstüörtülü sosial ədalətsizliyə yol açır, dövlət maraqlarını müəyyən qrup maraqlarına qurban verir. Sonra həmin cəmiyyəti qoruyub saxlamaq olmur, necə ki, SSRİ-ni saxlamaq mümkün olmadı.

Biz Azərbaycan cəmiyyətinin tarixini, milli xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və eyni zamanda, bəşər tarixinin əldə etdiyi nailiyyətlərə söykənməliyik. "Hansı cəmiyyətlərdə insanlar daha yaxşı yaşayırlar?" sualına artıq bəşər tarixinin özü cavab verir. Yaxşı yaşamaq üçün açıq cəmiyyətə və sinergetik təfəkkür tərzinə doğru irəliləmək gərəkdir.

Mahiyyətə fəlsəfi konseptual əsaslarına görə, bu iki xətt arasında fərqlər barədə biz artıq yuxarıda məlumat verdik. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, əgər birinci xəttə şəxsiyyət bilavasitə ictimai münasibətlərin törəməsi kimi götürülürsə və cəmiyyətə, fərdə məxsus təbii cəhətlər, istəklər inkar edilirsə, hətta şüurlu surətdə onların gerçəkləşməsinin qarşısı alınarsa və özünəməxsusluğu hansısa bir ümumiliyə, "vahid standart" tabe etmək cəhdləri meydana çıxırsa, ikinci xəttə cəmiyyətə və şəxsə özünüifadə, özünütəşkil imkanı verilir.

Məhz ikinci xətdə aydınlaşır ki, maddi və intellektual nemətlərə çatmaqda şəxsiyyətin öz təbii mahiyyətini ifadə etməsi mühüm əhəmiyyətlidir. Bu yönümdə sosial ədalətin məğzi açıqlanır. Axı, şəxsiyyət nə qədər öz qabiliyyətini inkişaf etdirib daha çox uğur qazana bilərsə, o cəmiyyətdə daha çox nüfuza, əmlaka, maddi və mənəvi nemətlərə sahib ola bilər ki, bu da perspektiv inkişaf üçün yeni stimula yaradar. Əgər şəxsiyyət kamilləşmə, özünüifadə, özünü reallaş-

dırma istiqamətində inkişaf edərsə, onun mənsub olduğu sosial qrup və həm də bütövlükdə cəmiyyət inkişaf edə bilər. Sosial ədalətin həqiqi mənada qərarlaşması şəxsiyyətin öz-özünü kamilləşdirmə və idarə etmək qabiliyyətini artırır. O, total surətdə nədənsə asılı vəziyyətdə yaşamağa məcbur olunmur. Onda daim məqsədə doğru cəhd göstərmək məsələlərə yaradıcı yanaşmaq istəyi güclənir. Bəli, ikinci xətt boyunca yaşayan cəmiyyətlərdə inkişaf daha güclü və təminatlı olur, sinergizmə əməl olunur. Buradan sinergizmin mahiyyətini dərk etmək, onun barəsində ətraflı məlumat vermək zərurəti meydana çıxır. Əvvəlcə, onu qeyd edək ki, "sinergetika"nın Azərbaycan dilinə lüğəti tərcüməsi "qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlıq" mənasını verir. Bu termin ilk dəfə elmə görkəmli alman fiziki, Nobel mükafatı laureatı German Hagen tərəfindən gətirilmişdir. "Özünü-tənzimləmə prosesləri, müxtəlif təbiətə (fiziki, kimyəvi bioloji və s.) malik strukturların yaranması, inkişafı və dağılması, sistemlərin təkamülündə xüsusi böhran vəziyyətlərinin mahiyyəti və məzmunu, təkamüldə yeni struktur-funksional səviyyəyə çıxma qanunauyğunluqlarından bəhs edən sinergetika elminin yaranmasında bir sıra dünya şöhrətli alimlərin rolu olmuşdur. Belçikalı alim, Nobel mükafatı laureatı İlya Priqojin hələ vaxtilə Brüssel Universitetinin termodinamika və statistik fizika institutunun direktoru vəzifələrində işləyərkən özünün məşhur elmi nailiyyətləri ilə (xüsusən, dissipativ strukturlar nəzəriyyəsi) dünyaya səs salmış mahiyyətcə yeni kəşflərlə elm ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. G.Hagen «Sinergetika», İ.Priqojin «Mövcud olandan yaranana doğru» və İ.Stengerslə birgə yazdığı «Xaosdan doğan nizam» kitablarında indiyə qədər məlum olmayan prinsiplial əhəmiyyətli elmi yeniliklərin mahiyyətini ustalıqla açıq, yeni elmi dünyagörüşün, metodologiyanın meydana çıxmasını təsdiq edir.

Hələ XIX əsrdə Furrye və Klauzisin əsərlərindən başlayaraq, maraqlı doğurmuş dissipativ sistemlər barədə təsəvvürlər sıçrayışlı qaydada yeniləşdi, Priqojin dönməz proseslərin sirlərinə varan dissipativ sistemlər nəzəriyyəsini irəli sürdü. Ənənəvi təsəvvürlərin sərhəddini ciddi surətdə genişləndirən, hətta çox anlarda klassik elmi prinsipləri şübhə altına qoyan bu nəzəriyyənin nəticələri elə Priqoji-

nin özü və başqaları tərəfindən qeyri-fiziki obyektlərə də şamil olunmağa başladı. G.Hagenin sinergetikası ilə birgə dissipativ sistemlər nəzəriyyəsi bioloji və sosiohumanitar obyektlərin tədqiqində idrakı fəzanı xeyli yeniləşdirdi. Artıq riyazi elmlər sahəsində əsaslı dərəcədə işlənmiş bifurkasiya nəzəriyyəsi bu idrakı fəzanın təsiri altında sosial, iqtisadi, ekoloji, psixoloji və bioloji sistemlərin tədqiqi nöqtəyi-nəzərindən tam yeni dəyər qazanmağa başladı. Biososial sistemlərin təkamülündə obyektiv olaraq yaranan xüsusi «nöqtələr», böhranlı vəziyyətlər bifurkasiya nəzəriyyəsi prizmasından tədqiqat predmetinə çevrildilər: simmetriya və asimmetriya, dayanıqlıq, nizam və korrelyasiya, ehtimal və təsadüf, hətta zaman və məkan məsələləri yenidən nəzərdən keçirildi. Tədqiqat dalğası kritik halların, sistemlərin təşkilatlanmasında və davranışında təkamül parametrlərinin mahiyyətinə dair yeni biliklərin formalaşmasını stimullaşdırdı, kritik hadisələrin müasir nəzəriyyəsi meydana çıxdı, xaosların roluna dair köhnə baxışlardan uzaqlaşma baş verdi, ehtimal nəzəriyyəsinin təbiəti mürəkkəb sistemlərin mövcudluğu və fəaliyyəti ilə əlaqədar həddləri genişləndirdi, lazerlər və bərk cismlər fizikasından, kimya və meteorologiyadan tutmuş bioloji, ekoloji, psixoloji inkişaf modelləri də daxil qeyri-xətti mürəkkəb proseslərin dinamikasının daha dolğun izahı məqsədilə fəlakətlər nəzəriyyəsi təşəkkül tapıb formalaşdı.

Bir sözlə, yeni elmi dünyagörüşünə nəfəs və qida verən fundamental əsaslar, nəzəriyyə və ideyalar bazisi yarandı ki, yeni funksional elmi paradigmanın qərarlaşması obyektiv zərurət xarakteri aldı. Bu obyektiv zərurət yalnız təbiət elmlərinin və riyaziyyatın inkişafı ilə şərtlənmişdir. Funksional elmi paradigmanın qərarlaşmasında sosiohumanitar elmlərin özünün də, ümumiyyətlə, sosial idrakın inkişafının da rolu əhəmiyyətli olmuşdur. Ən azı XX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq bütün görkəmli sosioloqların, psixoloqların, filosofların yaradıcılıq istiqaməti «sinergetik anlam»a tuşlanmışdı. İnsan fenomeninin açıqlanmasında, cəmiyyətin təhlilində, sosial və psixoloji proseslərin şərhində bu və ya digər formada sinergizmə yönüm özünü göstərirdi.

Lakin ümumən götürdükdə, müasir funksional elmi paradigmanın və elmi təfəkkür tərzinin formalaşmasında texnokratik biliklər

sisteminin təsiri daha önəmli olmuşdur. Texnokratik biliklər sistemi yeni elmi paradiqmanın qərarlaşmasını müəyyən etməklə yanaşı, sosial idrakın özünü köklü yeniləşmə qarşısında qoyub.

Bir çox universal xarakterli qanunauyğunluqlar və prinsiplərin ilkin etiraflarını fiziki-kimyəvi elmlər sahəsində tapıblar. Həqiqətən də mürəkkəb sistemlərdə makroskopik hadisələrin yaranma prosesinin və bir sıra digər halların izahı kimi ilkin olaraq fiziki-kimyəvi elmlər tərəfindən daha dəqiqliklə verilib, müəyyən yeni prinsiplər əsaslandırılmış qaydada irəli sürülüb. Təsadüfi deyildir ki, sinergetikanın iki ən məşhur klassik obyektı - «Benar dayanıqsızlığı» və «Jabotinski reaksiyası» məhz fizika və kimyada kəşf edilib. "Benar dayanıqsızlığı"nı bəzi ədəbiyyatlarda "konvektiv dayanıqsızlıq" kimi də işlədirlər. Bu reaksiya müəyyən formalı qablardakı mayeyə təsir etməklə baş verir. «Mayeyə cazibə qüvvəsi təsir edir. Onun alt səthi qızdırılır, üst səthinin hərəti isə sabit saxlanılır. Nəticədə, hərət fərqi yaxud hərət qradiyenti yaranır. Hərət qradiyenti aşağıdan yuxarı hərəkət edən istilik seli yaradır. Hərət qradiyenti azdırsa, istilik yayımı mikroskopik səviyyədə baş verir və heç bir makroskopik hərəkət müşahidə olunmur. Hərət qradiyenti müəyyən səddə (kritik qiymətə) çatdıqda, birdən makroskopik hərəkət qərarlaşır. Dəqiq ifadə olunmuş strukturlar yaranır: maye malekulları sanki razılaşdırılmış tərzdə hərəkət edirlər (buna kogerent hərəkət də deyirlər). Hərəkət nəticəsində bərabərtərəfli altıbucaqlı konvektiv özəklər yaranır. Baş vermiş konvensiya istiliyin keçirilməsini intensivləşdirir. Yəni, mayenin dayanıqsız vəziyyəti konkret məkanda təşkilatlanma qabiliyyəti əldə edir. Konvektiv özəklər üzrə hərəkət (altıbucaqlı silindrik borucuqlar boyunca) mayenin yuxarı və alt laylarının tarazlığa doğru cəhdinə cavab kimi meydana çıxır. Nəticədə mayenin yeni "rahatlıq" halı - dinamik dayanıqlıq vəziyyəti alınır: bir sahədə isti maye yuxarı qalxaraq üst səthdə soyuyur, başqa sahədə soyuq maye aşağı hərəkət edərək alt səthdə istiləşir».

Belousov-Jabotinski tipli reaksiyalar sistemi isə dörd və yaxud beş kimyəvi birləşmənin qarışdırılmasında cərəyan edir və nəticədə makroskopik ölçülü dissipativ strukturların özünütəşkili baş verir.

"Təəccüblüdür, ancaq faktdır: eyni və taraz olmayan təsirlər nizama, razılığa, harmoniyaya gətirib çıxarır».

Ə.F.Abbasov şərh olunan hadisənin fəlsəfi mahiyyətini açaraq göstərir ki, «hətta qeyri-üzvi təbiətə malik sistem özünütəşkilatlandırma xassəsinə qadirdir. Cansız aləmdə də, şəraitdən asılı olaraq, xaotik rejimlərdən dinamik nizamlı rejimlərə keçid mümkündür». Bu şərh verməklə Ə.F.Abbasov V.Q. Afanasyevin «Cansız aləmdə, təbiətdə özünüidarə qabiliyyəti yoxdur. Burada bütöv bir sistem kənar müdaxilə nəticəsində öz nizamını pozur, öz əvvəlki keyfiyyətini itirir» fikrinin yanlış olduğunu sübut etdi.

Ümumiyyətlə, sinergetika müasir elmdə yeni istiqamət kimi qəbul olunur ki, burada insanın dünyaya və dünyada insanın öz-özünə yeni baxışı təcəssüm olunur. Sinergetika qeyri-stabilliyin, nizam-sızılığın, böhranların dərk olunmasına yeni yanaşmadır. Qeyri-sabit vəziyyətdə olan mürəkkəb sistemlərin qeyri-xətti idarə edilməsi metodlarının mənimsənilməsi sinergetika dairəsindədir. Elmi axtarışın fənlərarası istiqaməti kimi sinergetikanın dərin dünyagörüşü əhəmiyyəti vardır ki, o, nəinki təkcə təfəkkürün anlayış quruluşunu dəyişir, habelə bizim dünyanı anlamağımızı (məkan və zamanın qavranılması, bizim dünyaya münasibətlərimizi) yenidən başqa cür qurur. Sinergetika aləmin digər tərəfini bürüzə verir: onun qeyri-xəttiliyini, qeyri-stabilliyini, açıqlığını (gələcəyin müxtəlif variantlarını). "Sinergetika" bir termin kimi hələlik tamamilə qəbul olunmadığına görə onu bəzən başqa sözlərlə (təkamül, özünütəşkil, mürəkkəblik, kaos, qeyri-xəttilik, qeyri-stabillik, açıqlıq) ifadə edirlər. Sinergetika özünütəşkil proseslərini materiyanın bütün təşkil səviyyələrində öyrənir.

Özünütəşkil fiziki, kimyəvi, bioloji və başqa sistemlərdə baş verən proseslərə xas olanları ehtiva edir. Bu proseslər üçün müəyyən şərtlərin olması vacibdir: 1) Sistem açıq olmalıdır, yəni ətraf mühitlə şey, yaxud enerji mübadiləsi olmalıdır; 2) Sistem qeyri-xətti olmalıdır, yəni onda özütəsiretmə qabiliyyəti olmalıdır; 3) Sistemdə qeyri-tarazlıq olmalıdır.

Bəzi tədqiqatçılar isə sinergetikanı daxili, mənəvi güc, enerji ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, T.P.Qriqoryeva «Sinergetika və Şərq» məqaləsində S.S.Xorucevin «Sinerqiya» kitabına istinad edərək gös-

tərir ki, «sinergetika» Səma və Yer in müxtəlif enerjilərinin birləşməsindən yaranmış enerjililik, mənəvi söz olan sinerjiyadan götürülüb. Yenə orada göstərilir ki, "Allah hər şeydən əvvəl qayda-qanun yaradıb, bu qayda-qanun əsasında dünya bütövləşir. Ancaq insanlar şəxsi maraq və qürurlarına uyğun olaraq həmin qaydaları pozaraq bu tamı dağıdırlar: gah hissə tamdan yüksəyə qalxır, gah da hissə ilə tam eyniləşdirilir». Bəzi müəlliflər isə sinergetikanı "özünü təşkil edən xətti açıq sistemlərin təsvirini verən nəzəri-metodoloji yanaşma kimi" qəbul edirlər.

Hamburq Universitetinin professoru Q.Şefərə görə «Sinergetika» öz-özünə inkişaf edən dinamik və hətta canlı sistemlərin hərəkətini təsvir, izah etmək, başa düşmək və hətta qabaqcadan söyləmək üçün yeni nikbin sınaq, təcrübədir. Sinergetika məlum olduğu gündən əksər elmlərin ənənəvi sərhədlərini üstələyir və mürəkkəb sistemlərin yeni metaelmi kimi çıxış edir. Mürəkkəbli, çoxluq, sürətlik sinergetikanın əsas atributlarıdır.

Sinergetik yanaşma bizi global və universal təkamül problemlərinə, mövqeyinə gətirib çıxarır. Burada dünya təkamül prosesi bir tam kimi götürülür. Dünya təkamül prosesi sinergetik anlamda Kainatın, biosferanın və insanın inkişafını əhatə edir. Bu həm də cəmiyyətdəki prosesləri özündə ehtiva edilməsi deməkdir. Sinergetika dünya təkamül prosesinin özünü təşkil əsasında baş verdiyini ifadə edir.

Sinergetik yanaşma nöqtəyi-nəzərindən nizam razılıq və qeyri-xəttiliyin orqanik qarşılıqlı təsiridir. Bu mənada nizam heç də sistemin element və hissələri arasındakı məcburi sərt münasibətləri deyil, əksinə özündə hərəkət və dəyişilməni ehtiva edən fenomendir. Buradan, qeyri-sabitlik iyerarxiyası ölkənin inkişaf mərhələlərini inikas etdirir. Hər bir müəyyən nizamla xarakterizə olunan vəziyyət, özündən əvvəlki vəziyyətin özünü təşkil yolu ilə yaranır. Bu isə bir nizam növünün başqasına keçməsi ilə səciyyələnir. Bu mənada xaos obyekt haqqında bizim biliyimizin son həddi kimi çıxış edir. Bu son həddin irəliləməsi nəticəsində xaos nizamla «çevrilir». Bu mühakimələr mətnində özünü təşkil və nizam sıx qarşılıqlı əlaqəli anlayışlar kimi təzahür edir. Əgər özünü təşkil prosesi istiqamətlidirsə, nizam bu prosesin nəticəsini inikas etdirir. Özünü təşkil nizamın mənbəyi-

dirsə, hər bir nizamın mənbəyi özünütəşkil deyil. Nizam özünütəşkil-dən daha genişdir.

Sinergetika üçün dinamizm, dəyişkənlik, qeyri-xəttilik dünyanın fundamental atributlarındanıdır. Sinergetika təkamül edən böhranların, qeyri stabilliyin və xaosun dərk edilməsinə, dayanıqsız vəziyyətdə olan mürəkkəb sistemlərin qeyri-xətti idarəetmə metodlarına yiyələnməyə yeni yanaşmadır.

Özünütəşkil açıq və mürəkkəb sistemlərdə xaosdan nizamlılığa doğru gedən prosesdir. Özünütəşkil dayanıqlıq ilə də sıx bağlıdır. Özünütəşkil bir dayanıqlığın başqası ilə əvəzlənməsinə səbəb olur. «Qeyri-xəttilik özünütəşkilin birbaşa səbəbidir». Özünütəşkil isə qeyri-xəttiliyin təzahür formalarından biridir. Qeyri-xəttilik proseslərin gözlənilməz yöndə dəyişməsinə şərtləndirir.

Bu gün sinergetika mürəkkəb sistemlərin təkamülü prosesində qanunauyğunluq, patterna (tam təşkil olunma) axtarır. Mürəkkəb struktur və sosial aləmin müxtəlif təzahürlərinin bütün ümumi cizgiləri sinergetika mövqeyindən baxanda daha aydın və dəqiq görünür.

Sinergetika öz ümumi qanunları və hər bir tarixi anda yeni fikir və ideyalar əmələ gətirmək funksiyası ilə mədəniyyətin içərisində də yarana bilər. Qeyd etmək zəruridir ki, burada heç də söhbət mədəni adət-ənənənin inkarından getmir. Əksinə, sinergetikanın inkişafı mədəniyyətin müxtəlif simvol, obraz, dəyərlərinin yenidən açılmasına kömək edir, yaddan çıxmış bəzi ənənələri bərpa edir. Sinergetikadan biliyin fənlərarası sintezinin, təbiətşünaslıq və humanitar sahənin tədqiqatçıları arasındakı dialoqun, incəsənət və elm, din və elm, Şərq və Qərb dünya duyumları arasındakı dialoqun əsası kimi istifadə oluna bilər.

Dunyaya yeni baxışın formalaşması, tarixi proseslərin gedişatını dərk etmək və əvvəlcədən söyləmək sinergetika ilə sıx bağlıdır. Sinergetika mürəkkəb sosial sistemlərin, böhranların, fəlakətlərin, proqnozların dürüstlüyünü və təkamülünü yeni dərk olunma metodologiyası ilə təmin edə bilər. Sinergetika həm də mürəkkəb sosial sistemlərin təkamülünün konstruktiv prinsipləri, müxtəlif inkişaf mərhələsində olan ölkə və regionların təkamülü haqqında bizə məlumat verir. Ona görə də sinergetika çətin vəziyyətlərdə düzgün

qərarların çıxarılması üçün əsas rol oynaya bilər. Sinergetika təbiətin və bəşəriyyətin, dünyanın geopolitik region, azad dövlətlər birliyi, bircə yaşayış tərz, Şərq və Qərbin, Cənub və Şimalın birliyinin təkamül prinsiplərinə olan mövcud baxış və ideyaları inkişaf etdirə bilər.

Sosial hadisə və proseslərə bir mürəkkəblilik kimi yanaşmada sinergetika optimal cəmiyyət təşkili, sosial və iqtisadi idarəetmə üçün səmərəli metodoloji dünyagörüşü zəmini yaradır. O, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin normal qərarlaşması və tənzimlənməsi baxımından geniş perspektivlər açır. Ümumiyyətlə, müxtəlif təbiətə malik varlıqlara dair bir çox əlaqə və nisbətləri, qanunauyğunluqları (tam və hissə, təkcə, xüsusi və ümumi nisbətləri, struktur və funksiya, dayanıqlıq və qeyri-tarazlıq, səbəb-nəticə əlaqələri, kooperativ və kogerent fəaliyyət qanunauyğunluqları və s.) sinergetikanı əxz etməklə və ona arxalanaraq tədqiq edib öyrənmək bir çox cəhətdən faydalı və hətta zəruridir.

“Global optimum”a doğru gedişatı bu gün artıq texniki və təbiət elmlərinin inkişafı da diktə edir. Fizika, kimya, riyaziyyat, biologiya elmlərinin əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlər bütün bu sahələrə aid sistemlərin fəaliyyətində sinergizm, özünütəşkil xüsusiyyətlərinin kəşfi ilə bağlıdır. İctimai-sosial tarixin dinamikasını tədqiq edərkən də gəlib sinergizmə çıxırıq. Artıq burada Təbiət-Cəmiyyət-İnsanın üzvi vəhdəti ortaya çıxır. Bu üzvi vəhdətə nəzər yetirdikdə görürük ki, sinergizmin kökləri Uzaq Şərqlə daha çox bağlıdır. Biz Uzaq Şərq dedikdə, ilk növbədə Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələri nəzərdə tuturuq. Tarixi araşdıranda görürük ki, keçmişdə, elə indinin özündə də özünütəşkil, fərdi “mən”i qorumaqla ətraf mühitə uyğunlaşma, sinergizmə nailolma xüsusiyyətləri bu ölkələrdə güclü inkişaf edib və müəyyən dəyərlərin formalaşmasına gətirib çıxararaq cəmiyyətin mövcudluğunu təmin edən prinsiplərə, qanunlara çevriliblər.

Ə. Abbasovun fikrincə, hazırda sinergetikanın əldə etdiyi biliklər daha çox texniki, fiziki, kimyəvi və bir qədər də bioloji sistemlər üçün yararlıdır. Sosial-siyasi sistemlər üçün sinergetikanın gücü hələ kifayət deyil. Alim göstərir ki, formalaşmaqda olan bu ümumelmi nəzəriyyə artıq müxtəlif cəmiyyətlərdə idarəetmənin əsasını təşkil

edir. Azad iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi və sosial-siyasi proseslərin, böyük müəssisələrin idarə olunması artıq bu metodologiyaya üzrə aparılmalıdır. Ə.Əbbasov bu metodologiyaya uyğun yeni təfəkkür tipinin formalaşmasının zəruri olduğunu elan edir. O bu təfəkkür tipini funksional «tənqidi-sinergetik təfəkkür tipi» adlandırır.

Klassik elm dünyanın əsasında sabitlik, sadəlik, tarazlıq, xəttilik olduğunu iddia edir, postqeyriklassik nəzəriyyələr üçün isə dünya qarşılıqlı əlaqəli, koqerent, dəyişilən, mürəkkəb, qeyri-sabit, dönməz xarakterli fundamental proseslərlə ehtiva olunur.

Artıq, demokratik cəmiyyətlərin idarə olunmasında özünütəşkil və sinergizm ideyalarına üstünlük verilir. Ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə müxtəlif vaxtlarda heç bir xarici təsir olmadan bifurkasion yaxud xaos vəziyyətində olan cəmiyyət özünütəşkil edərək şəraitdən çıxış yolunu tapır. Elə götürək 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyətini. Tarixə qısa ekskurs etsək həmin illərin Azərbaycan üçün çox ağır illərdən hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, idarəetmədə sinergizmin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün müxtəlif sahələrə müraciət etmək olar. Dövlət iqtidar idarə edir, siyasi partiyalar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparır, qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyətdəki böhranlı vəziyyətdən çıxmanın yollarını arayır. Ölkənin normal inkişafı, qabaqcıl ölkələrlə bir sırada olması, mövcud problemlərin həlli istiqamətində iqtidar və müxalifət qüvvələri arasında sinergizmin olması obyektiv zərurətdən doğur.

MÖVZUYA AID SUALLAR:

1. Sinergetika nədir?
2. Sinergizm cəmiyyətin necə idarə olunmasıdır?
3. Azərbaycanda sinejizmin ilk tədqiqatçıları kimlərdir və onlar hansı ideyalarla çıxış ediblər?
4. Sinergizm hansı cəhətlərinə görə faydalıdır?

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. F. Yeni metodoloji paradıqma. B., Adiloğlu, 2003.
2. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı, «MBM» NPM, 2006, 212 səh.
3. Abbasov Ə.F., Rüstəмова A.B., İsmayılov D.Y., Hacıyev H.M. İctimai inkişaf: Qnoseologiya və metodologiya problemləri. B., 2003, 134 səh.
4. Abbasov Ə., Əsgərov İ. Keçid dövrü və yeni iqtisadi təfəkkür. Bakı, Nafta-Press, 2001, 142 səh
5. Abdinov Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. Bakı Dövlət Universiteti. Xəbərlər, № 1, 1998, s. 19.
6. Azadov E. N. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmənin təşkilati formasıdır. Bakı, 1998, 55 səh.
7. Azərbaycan cəmiyyəti transformasiya şəraitində. Bakı, TS, 2001, 159 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2003, 48 səh.
9. Allahyarova T. Sinergetika- I. Sinergetik ontologiya: təbiətin vəhdətdə özünütəşkili. Bakı, Elm, 2005, 376 s.
10. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
11. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, Təfəkkür, 2004, 136 s.
12. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
13. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagil evi, 2001
14. Qurbanov F.M. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları. Bakı, Adiloğlu, 2007, 486 s.
14. Qurbanov F.M. Elmə sinergetik yanaşma. Bakı, Elm, 2005, 364 s.
15. Əliyev A. Partiyaların mətbuat xidməti və pablik rileyşnz. Bakı, 1999
16. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
17. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: Nurlar NPM, 2009, 144 səh.

- 18.Şabanov Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakin spesifikliyi. Fəls. Elm. nam. alim. dərəcəsi almaq üçün diss. AMEA-nın Elmi kitabxanası. B., 2004.
- 19.Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, Təhsil işçisi, 2010, 220 səh.
- 20.Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslik. B.: Təhsil, 2005
- 21.Аббасов А.Ф. Демократия личная и наличная. Баку, Эльм, 2008, 226 с.
- 22.Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
- 23.Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления// Вопросы философии, 1974, №7
- 24.Афанасьев В.Г.Научное управление обществом. Москва, Политиздат, 1973,392 с.
- 25.Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
- 26.Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
- 26.Гурней Б. Введение в науку управления.Москва, 1969, 324 с.
- 27.Драго Р. Административная наука.М., 1982
- 28.Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. 1992, №12
- 29.Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика теория самоорганизации: идеи, методы, перспективы. М., 1983
- 30.Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992
- 31.Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода(политико-методологические аспекты). Б.: Тэкнур, 2010, 160 с.
- 32.Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
- 33.Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. М.: Моск. Ун., 1991

34. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М., 1986
35. Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред. Игнатов В.Г., 1998, с.326.
36. Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред. Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
37. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. // Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
38. Файол Анри. Учение об управлении. М., Феникс, 1992, 226 с.
38. Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) 1998, с. 218
39. Zadeh L., Polak E. System theory. N.Y., 1969
40. Dani Rodric. Has Globalization Gone Too Far?. System theory. N.Y., 2003

IX FƏSİL

QLOBALLAŞMA VƏ ÇAĞDAŞ DÖVRÜN İDARETMƏ PROBLEMLƏRİ

9.1. Qloballaşmanın mahiyyəti

«Qloballaşma» anlayışı dedikdə ilk növbədə adamların fikrində müəyyən qlobal xarakterli təsirlərin nəticəsində dünyada baş verən proseslər haqqında müxtəlif cür təsəvvürlər yaranır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qloballaşma - ümumbəşəri bir təhlükə kimi. Qloballaşmada başlıca təhlükələr bunlardır: millilik tədricən yox olmağa başlayır; milliliyə xas olan özünəməxsus dəyərlər sistemi yeni tələblər çərçivəsində digər, standartlaşdırılmış dəyərlərlə əvəzlənməyə başlayır; Dövlətlər arası sərhədlər tədricən öz mənasını itirir və bu da öz növbəsində insanların şüurunda dövlətçilik təfəkkürünü sarsıdır; antropogen təsirlərin nəticəsində ətraf mühit problemlərinin kəskinləşməsi və təbii fəlakətlərin kumuliyasiyası şiddətlənir; mədəniyyətlərarası ekstremist provakasiyalar üçün zəmin yaranır; elmi-bioloji provakasiyalar (gen mühəndisliyi, süni kənd təsərrüfatı məhsullarının yaradılması və s.) leqallaşır; ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən qlobal xarakterli texnoloji diversiyaların artması təhlükəsi genişlənir və s.

2. Qloballaşma - ümumbəşəri dinamik inkişaf prosesi kimi.

3. Qloballaşma yeni texnologiyalar, xüsusilə kompüterləşmə bazasında vahid ümumdünya maliyyə-informasiya məkanı yaratmağa meyilli prosesdir.

Qloballaşma integrasiyanın ən yüksək mərhələsi sayılsa da ondan fərqlidir. Qloballaşma prosesi 10 il bundan əvvəl 20-ci əsrin 1990-cı illərində başlasa da hələlik bitkin bir proses kimi formalaşmamışdır.

Dünya maliyyə bazarında cərəyan edən kapitalların «maliyyə sunamisi» 1997-99-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında XX əsrin ən bö-

yük böhranına səbəb olur və 2008-ci ildə bu proses təkrarlanaraq, bütün ölkələrin iqtisadiyatını sarsıtmışdır. Buna baxmayaraq xarici atributlar və qloballaşma vasitələri əsasında - yeni informasiya texnologiyasının cəmiyyətə, ümumiyyətlə, bəşəriyyətə etdiyi təsirlər nəticəsiz qalmır. Keyfiyyətə yeni nəsil informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yeni biznes sahələri əmələ gəlmiş, qlobal dünyanın formalaşması prosesi sürətlənmişdir.

Qloballaşmada əsas gözə çarpan mövcud əmək alətlərinin dəyişməsidir. Yüksək texnologiyaların sürətlə dəyişdirilməsi, məhsuldar istehsal, internet, operativ informasiya mübadiləsi, interaktivlik, elektron hökumət, hamıya sərbəst və keyfiyyətli formada təhsil və tibbi yardım almaq imkanları, sərbəst formada ölkələrarası yerdəyişmə, özünün qabiliyyətini reallaşdırmaq imkanlarının genişlənməsi, virtual məkanların formalaşması (kompüter vasitəsilə müəyyən virtual layihələrin qurulması), insanların sərbəst virtual qovuşmaları və s.

3. Qloballaşma - müxtəlif xalqlar və ölkələrin bir-birilərindən asılılığının artması və onlar arasında olan fərqlərin tarazlaşması prosesi kimi.

4. Qloballaşma - müxtəlif xalqlar və ölkələr arasında olan fərqlərin pozitiv eliminasiyası prosesi kimi.

Artıq heç kimə sirr deyil ki, bəziləri üçün vətən anlayışı onların tələbatlarının yaxşı təmin olunduğu yer kimi qəbul edilir. Bu baxımdan çox sayda vətəndaşların asanlıqla öz ölkələrini tərk etmələri və sosial rifah şəraiti yüksək olan Avropa, Şimali Amerika ölkələrinə miqrasiya etmələri faktı danılmazdır. Sanki, həmin şəxslərin qismində (onların maddi rifahlarının yüksəlməsi ilə əlaqədar) yoxsul ölkələrin bir-birilərinə yaxınlaşması kimi də qəbul oluna bilər.

Bununla belə, o da faktır ki, dünyada yaranmış olan iqtisadi bərabərsizlik, ifrat yoxsulluq və bəzilərinin həddən artıq varlı olması müxtəlif dərəcəli gərginliklərin və münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Bunu bir çox ekspertlər qlobal çevrilişlərin ilk əlamətləridilər. Qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış olan yeni problemlər daha atriq təhlükələr törədir.

XIX əsrin axırlarında başlayan qloballaşma prosesi, ən geniş mənada, ölkələr arasındakı maneələrin ortadan qalxması nəticəsində

ölkələrin bir birlərinə yaxınlaşması, bütünləşməsi deməkdir. Bu maneələrin növlərindən asılı olaraq, qloballaşma da müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər; məsələn, siyasi, iqtisadi, hüquqi qloballaşma və s. İqtisadçılar üçün daha maraqlı olan iqtisadi qloballaşmanın özü də üç istiqamətdə ola bilər: beynəlxalq ticarətin sərbəstləşməsi, beynəlxalq kapital hərəkətlərinin sərbəstləşməsi və nəhayət istehsalın qloballaşması (internationalization of production).

Qloballaşmaya tək bir tərifin verilməsi çətin olsa da, mütəxəssislər bunun "kapitalizmin yenidən qurulması ideologiyası" kimi ortaqlıq bir tərifini üzərində birləşirlər. Hələ 1947-ci ildə Cenevrədə ticarətin sərbəstləşməsi istiqamətində başlayan müzakirələr, 1970-ci illərdə kapital hərəkətlərinin sərbəstləşməsini də gündəmə daxil etdi. Bu gün isə artıq dünya miqyasında istehsalın qloballaşma prosesi başlayıb.

Artıq bu günün dünyası bir-birindən coğrafi baxımdan nə qədər uzaq və mədəniyyət baxımından nə qədər fərqli olursa olsun, insanları eyni qlobal informasiya mənbələri ilə bağlayan bir dünyadır. Şübhəsiz ki, informasiyanın yayılma sürəti fərqli ola bilər. Ayrıca da avtoritar rejimlər buna müxtəlif maneələr və nəzarətlər gətirməyə təşəbbüs göstərə bilərlər. Lakin, buna cəhd etsələr belə, maneələr sonsuz qədər sürməyəcək və bu sədlər hər yerdə aşılacaq. Müxtəlif insan qrupları, hansı mədəniyyətə mənsub olursa olsunlar, indi başqa insan qruplarının necə yaşadığını, hansı növ malları satın aldığı, istehlakçı olaraq zövq və davranışlarının necə dəyişdiyi haqqında anında məlumat almaqdadırlar.

Həmçinin qloballaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrdən də yan keçmir. Sadəcə 2.5 milyonluq bir əhalisi ilə heç bir təbii sərvətə malik olmayan Sinqapur qlobal iqtisadiyyatı qəbul etməsəydi indiki rifaha çata bilməzdi.

Aqrar sektorun və fermerçiliyin olmamasına baxmayaraq, sinqapurlular yaponlardan daha çox ucuz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehlak edirlər. Eyni şey Sinqapurda daha çox ucuz olan inşaat materialları üçün də keçərlidir. Ayrıca, əhalisi bizimlə haradasa eyni olan İrlandiya son on il ərzində ölkəyə 157

milyard dollar xarici kapital cəlb etməyi bacarıb ki, bu da ölkənin sürətli inkişafını təmin etmişdir.

İqtisadi sərhədlərin getdikcə ortadan qalxdığı bir dünyada, milli dövlətlərin iqtisadi həyata himayəçi (proteksionist) və mədəni müdaxilələri iqtisadi baxımdan bir məna kəsb etməkdədirmi? Bunun üçün dünyada 4 fərqli faktordakı dəyişmələri incələmək gərəkdir:

Birincisi, inkişaf etmiş ölkələrin kapital bazarında investisiya üçün ifrat miqdarda kapital ehtiyatları mövcuddur. Məsələn, Yaponiya 10 trilyon dollarlıq bir kapital ehtiyatına malikdir. Əsas məsələ bu kapitalın olduğu ölkələrdə yetərincə investisiya fürsətinin olmamasıdır. Ona görə də bunu başqa ölkələrdə dəyərləndirmək üçün müxtəlif mexanizmlər ortaya atılır. Harada olursan ol, əgər cəlbədicə fürsətləriniz varsa kapital sizə də göz atacaqdır.

İkincisi, sənayelərin 10 il öncəsi ilə müqayisədə daha da qlobal hala gəlməsidir. Bu gün Amerika və Avropa şirkətləri Çin və Hindistana öz gələcəklərini orada gördüklərinə görə getməkdədirlər. Hissələrinin 80 faizi idxala dayanan bir amerikan məhsulunun sadəcə bu ölkəyə mənsub olması da mübahisəlidir.

Üçüncüsü, inkişaf edən informasiya texnologiyası firmanın, hər ölkədə ayrı bir müəssisə qurmadan, dünyanın istənilən yerində işlərini yürüdə bilməsini təmin edir.

Günümüzdə yaşanan qloballaşma fenomeni yeni deyildir. Dani Rodrikin «Qloballaşma sərhədi aşdımı» (Globalization Has Gone Too Far) adlı kitabında söylədiyi kimi, 19-cu əsrin sonlarında mal və xidmət ticarətinin dünyanın toplam ÜDM-si içərisindəki payı (xüsusən o zamankı inkişaf etmiş ölkələr baxımından) indikindən çox idi. Məsələn, o zamankı ABŞ-ın xaricə açıqlıq səviyyəsi indikindən daha yüksək idi. Yenə yeni qitəyə müstəmləkə ölkələrindən gətirilən yüksək miqdarda əmək axını da əməyin mobilliyini (hərəkətliliyini) günümüzdəkinə görə daha da artırmışdı. Həmçinin sərmayə hərəkətləri rahat bir şəkildə ölkələr arasında dolaşa bilməkdə idi. Fəqət o zamankı dünya şərtləri əlverişli olmadığı üçün qloballaşma prosesi də daimi olmadı. Çünki milli dövlətlər buna hazır deyildi və ölkə bazarları istehsal edilən mal və xidmətlərin tamamını istehlak edə biləcək vəziyyətdə idi. Yenə iki

dünya müharibəsi və ardından yaşanan iki qütblülük bu prosesi ciddi bir şəkildə axsatdı. Xüsusilə 1960-cı illərdə, Afrikada yaşanan milli dövlətləşmə (müstəqillik) hərəkatları da bunda rol oynadı.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Qloballaşma nədir?
2. Qloballaşmanın əsas problemləri hansılardır?
3. Qloballaşma dövründə hansı idarəetmə problemləri meydana çıxmışdır?
4. Qloballaşma dövründə problemlərin hansı həlli yolları var?

9.2. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin cəmiyyətin bütün sahələrinə və idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsinə təsirinin sosial-fəlsəfi təhlil

XX yüzilliyin II yarısı bəşəriyyət tarixinə elmi- texniki inqilab (ETİ) dövrü kimi də daxil olmuşdur. ETİ məhsuldar qüvvələrin inkişafında keyfiyyət sıçrayışı olmaqla, elmin, istehsalın aparıcı qüvvəsinə, cəmiyyətin inkişafının həlledici amilinə çevrilməsilə xarakterizə olunur. XVIII əsrdən etibarən maşın və yeni avadanlığın istehsalata küləvi tətbiqi sənaye çevrilişinin əsas mahiyyətini təşkil etməklə yanaşı, sonrakı sosial-iqtisadi inkişafa da dərin və həlledici təsir göstərdi. Bütün XIX əsr ərzində kapitalizm iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dərininə və eninə nüfuz etmişdir.

XX əsrdə son dərəcə sürətli inkişaf nəticəsində cəmiyyət həyatını bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Yeni maşın və avadanlıq növlərinin, elektrik enerjisinin sənayeyə tətbiqi istehsalın və əmək məhsuldarlığının sürətlə artırılmasında həlledici rol oynadı. Təbiətşünaslıqdakı mühüm kəşflər elmi-texniki tərəqqini sürətləndirdi. Müasir elmi-texniki inqilab nəticəsində istehsalın kompleks avtomatlaşdırılması, kompüterlərin tətbiqi ilə nəzarət və idarəetmə, insanın kosmosa daxil olması və kainatın sirlərinə yiyələnməsi, enerjinin yeni növlərinin (atom, nüvə, külək, günəş və

s.) kəşfi, konstruktör materiallarının yeni növlərinin yaradılması və istifadəyə verilməsi kimi ciddi nailiyyətlər əldə edildi.

Keçmiş ŞŞRİ-də şəxsiyyətə pərəstiş, inzibati-amirlik sisteminin hökm sürməsinə baxmayaraq, elmin inkişafına müəyyən şərait yaradılmışdı və elmi-exniki tərəqqi sahəsində sovet dövləti dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu. 1954-cü ildə dünyada ilk atom elektrik stansiyası, 1955-ci ildə ilk atom buzqırın gəmisi işə salınmış, 1957-ci ildə yerin ilk süni peyki buraxılmış, 1961-ci ildə ilk sovet adamı kosmosa uçmuşdur.

Dünya ictimaiyyətinin etiraf etdiyi kimi, sovet təhsil sistemi dünyada ən yaxşı təhsil sistemlərindən biri idi. Təbii ki, bu proseslər Azərbaycanda da elm və texnikanın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Azərbaycan da təhsilin səviyyəsi qalxmış, təhsil sistemində çoxşaxəli və çoxpilləli tədris şəbəkəsi formalaşmışdı. Sovet imperiyası elmi-texniki tərəqqi vasitəsilə hərbi gücünü, beynəlxalq nüfuzunu artırmaq məqsədilə Azərbaycanda yaranmış elmi-intellektual potensialdan səmərəli istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin üzə çıxarılmasında, xalqın mənəvi qüvvələrinin dövlətin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə səfərbər edilməsində vacib olan fundamental tətbiqi elm sahələrinin inkişafına imkanlar yaradılmış, neft geologiyasının əsası qoyulmuşdu. Lakin respublikada elmin maddi-texniki bazasının inkişafına lazımi qədər vəsait ayrılmırdı, müasir avadanlıq, hesablama texnikası, cihazlar çatışmırdı. Elm və təhsil üzərində inzibati-amiranə iş üsulunun güclənməsi nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin aparıcı sahələrində geriləmə getdikcə sürətlənirdi. Xüsusilə onun kibernetika, fiziologiya, fizika, genetika, demorqafik geologiya, müasir idarəetmə, menecment, çoçilologiya və s. Sahələrinin müasir tələblər səviyyəsində inkişafına lazımi diqqət yetirilmirdi. Bütün bunlarla yanaşı, elmi-texniki inqilab cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən idarəetmə sahəsinə də təsir göstərirdi.

Elmi-texniki inqilab istehsalatda müxtəlif siniflər və sosial qrupların qarşılıqlı münasibətlərində, adamların mənəvi simasında, xarakterində ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. Məhz texniki tərəqqi

məhsuldar qüvələrin artması, istehsalın təşkili və idarə olunmasında elmiliyin və səmərəliliyin daha da yüksəlməsinin əsasıdır.

Texniki tərəqi müasir dünyanın mürəkkəb iqtisadi, sosial və siyasi həyatının bütün sahələrində aparıcı rol oynayır, tarixi prosesin gedişinə təsir göstərir. ETİ-nin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərdə yeni meyllərin artması, əməyin ictimailəşdirilməsi səviyyəsinin güclənməsidir. Bu inqilab insanların sosial fəallığının lokal sərhədlərini aradan qaldırmışdır. Dünya dövlətləri arasında qarşılıqlı zəifləməsilə sosial məkan genişlənmiş, ümumbəşəri dəyərlərin daha geniş miqyasda əxz edilməsi üçün şərait yaratmışdır. ETİ-nin digər xüsusiyyəti insanların həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrinə fəal təsir və nüfuz etməsindən ibarətdir. Öz inkişafının gedişində bu inqilab bəşəri, qlobal xarakter almışdır. İndi ETİ inkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən, Azərbaycana da təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında da elmi-texniki inqilab cəmiyyət həyatının məzmununda, insanlar arasında, vətəndaşlarla dövlət arasında münasibətlərdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun taleyi bu münasibətlərin necə qurulmasından, insanların bir-biri ilə, dövlətin öz vətəndaşları ilə münasibətlərindən, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

ETİ-nin nailiyyətlərinin müasir Azərbaycanın dövlət idarəetmə sisteminin effektivliyinin artırılmasına da müsbət təsiri danılmazdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət idarəetməsinin effektivliyi təkcə texnoloji problem olmayıb, tarixi köklərə malikdir. Yəni qeyri-effektiv dövlət idarəetməsi böyük insan kütlələrini fəal sosial mexanizmlərə cəlb edə bilməyən ictimai quruluşun nəticəsidir. Bu cəhətdən idarəetmə effektivliyinin sosial-siyasi aspektinə diqqət yetirilməsi vacibdir. İctimai quruluşun mahiyyətini başa düşməyin əhəmiyyəti böyükdür. İctimai quruluşun mahiyyəti dedikdə, ölkədə ictimai qüvvələrin mövqeyi və nisbəti, onların maraq və mənafeləri, sosial ziddiyyətlərin kökləri və onların həlli məqsədilə cəmiyyət və ictimai-siyasi qüvvələr qarşısında duran vəzifələr, dövlət orqanları və cəmiyyətin bu vəzifələri həll etmək

bacarığı və imkanları nəzərdə tutulur. İctimai quruluşun real məzmunu, həqiqi sifəti iki mühüm faktorun – iqtisadiyyat və siyasət, mülkiyyət tipi və hakimiyyət tipi ilə müəyyən edilir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində dövlətin və cəmiyyətin böhransız, şabit inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün idarəetmənin effektivliyinin artırılması xüsusilə vacibdir. Son tədqiqatlar göstərir ki, dövlət idarəetməsinin effektivliyi müxtəlif faktorların mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu faktorlar arasında insan faktoru və sosial-ekoloji faktorlar prioritet mövqeyə malikdirlər. Bu baxımdan hakimiyyətin effektivliyi dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının balanslaşdırılması və qorunması səviyyəsi ilə qiymətləndirilməlidir. «Dövlət aparatının işini o zaman effektiv hesab etmək olar ki, dövlətin, əhalinin, sosial qururların və hər bir insanın maraqlarının optimal müdafiəsi problemini müvəffəqiyyətlə həll edə bilsin.

Beləliklə, müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində sosial idarəetmənin effektivliyi meyarlarını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

-idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinin istiqamətlərinin, məzmununun və nəticələrinin idarəetmə məmurlarının funksiya və statusunu müəyyən edən parametrlərə uyğunluğu səviyyəsi.

-müvafiq idarəetmə strukturlarının və məmurların qərar və hərəkətlərinin qanuniliyi (məhz bu cəhət idarəetmənin effektivliyinin əsas şərtidir).

-idarəetmə fəaliyyətinin idarə edilən obyektlərin vəziyyəti və inkişafına real təsiri; belə ki, istənilən idarəetmə qərar və hərəkətləri idarə edilən obyektlərə yönəlmədikdə mənasını itirir.

-idarəetmə fəaliyyətində cəmiyyətin və insanların kompleks tələbatlarının, maraqlarının və məqsədlərinin əks olunması.

-dövlət idarəetmə orqanlarının əmək kollektivləri, geniş insan dairəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri və həcmi, fəaliyyətin məhsuldarlığını artıran demokratizm.

-idarəetmə strukturları və məmurlarının idarəetmə məsələlərinə dair verdikləri informasiyanın düzgünlüyü və məqsədəuyğunluğu.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son illərdə əldə edilmiş uğurlara baxmayaraq, Azərbaycanda hələ də müasir dövrün tələblərinə cavab verən, sivil, effektiv fəaliyyət göstərən idarəetmə sistemi yaranmamışdır. Bu gün Azərbaycan öz tarixinin ən mürəkkəb dövrünü – sivil, demokratik, hüquqi dövlət qurulması mərhələsini yaşayır. Məqsədyönlü şəkildə aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində son illər sürətli iqtisadi artıma nail olunmuşdursa da, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi hələ də 80-ci illərin ortaları üçün olan səviyyedən aşağıdır. Azad, açıq vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması sahəsində vəziyyət ürəkəçən deyil. Belə ki, insanların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları hələ tam təmin edilməmişdir, cinayətkarlıq artmaqdadır. Dövlət aparatı total korrupsiyaya uğramışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ciddi cəhdlərinə, kədr dəyişikliklərinə baxmayaraq, hakimiyyətin antikorrupsiya fəaliyyəti effektiv deyil. Cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə, kardinal qütbləşmə, dövlət və cəmiyyət qarşılıqlı düşmənçiliyi dərinləşmişdir. Dövlət idarəetməsinin effektivliyinin artırılmasının yeni yollarının tapılması və reallaşması dövlət hakimiyyəti böhranının qarşısını almağın və onun sabit fəaliyyətinin zəruri obyektiv şərtidir. Dövlət idarəetməsinin qeyri-effektivliyinin əsas səbəbi dövlətin yeni konstitusion quruluşu, qarşısında duran yeni vəzifələrlə idarəetmənin sovet dövrünə xas olan köhnə struktur və metodlarının saxlanmasıdır.

Sadalanan problemləri nəzərə çatdırmaqla yanaşı, Azərbaycanda dövlət idarəetməsinin effektivliyinin artırılması üçün hansı tədbirlərin həyata keçirilməli olduğu barədə mülahizələrimizi bildirmək istəyirik:

-dövlət aparatının maliyyələşdirilməsi prinsiplərinə yenidən baxılması, mövcud büdcə xərcləri çərçivəsində idarəetmə ilə məşğul olan məmurların əməyinin səmərəliliyinin artırılması, dövlət aparatı işçilərinin say artımının məhdudlaşdırılmasına çalışmaq;

-mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları üçün dövlət qulluqçularının xidmətlərinin yüksəldilməsi, habelə, dövlət xidməti sistemində kədr ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üzrə vahid prinsiplərin işlənib hazırlanması;

-dövlət hakimiyyəti və idarəetməsi, yerli idarəetmə və özünüidarəetmənin normal fəaliyyəti üçün normativ hüquqi baza və müasir infrastrukturun yaradılması;

-dövlət məmurlarının inzibati və maddi məsuliyyətə cəlb olunması üçün dəqiq normativ əsasların və konkret prosedur qaydaların müəyyən edilməsi.

Yuxarıda sadalanan problemlər dövlət idarəetməsinin subyektiv faktoruna – yəni, insanlara, dövlət strukturlarında qəbul edilmiş qərarları həyata keçirməli olan personala diqqət yetirmək zərurəti yaradır. Azərbaycanda dövlət xidməti islahatının əsas məqsədi dövlət qulluğu və kadr siyasəti təsisatının formalaşdırılması, hakimiyyət orqanları üçün etibarlı, təşəbbüskar, peşəkar, savadlı, üzərinə qoyulmuş vəzifələri layiqincə yerinə yetirə bilən mütəxəssislər hazırlamaqdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi islahatların gedişi, demokratikləşmə prosesinin sürətlənməsi, hüquqi dövlətin təşəkkül tapması, icra hakimiyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi dövlət qulluqçuları korpusunun keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Dövlət idarəçiliyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində idarəetmə sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanması işinin müasir tələblərə uyğun qurulması, dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi tədqiqatların aparılmasının təşkili və həmin sahənin informasiya təminatının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə H.Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası yaradılmışdır.

Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi idarəetmə sisteminin həm dövlət, həm də cəmiyyət kimi komponentləri ilə müəyyən edilir. Bu səmərəlilik ümumi xarakter daşıyır və hər bir komponentin rolunu dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buna görə də ali idarəetmə proseslərinin subyektivi kimi dövlətin özünün fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə aşağıda göstərilən səmərəlilik meyarları müəyyən edilir:

1) Dövlət idarəetmə sisteminin, onun iri alt sistemlərinin və digər strukturlarının təşkil olunmasının və fəaliyyətinin məqsədyönlülüyü. Bu meyar dövlət orqanlarının idarəetmə təsirlərinin məqsədəuyğunluq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan

verir, sistemin təşkilati, normativ və digər fəaliyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək yolu ilə müəyyən olunur.

2) İdarəetmə problemlərinin həllinə və idarəetmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə istifadə olunmuş vaxt sərfi. Bu meyar idarəetmə informasiyasının təhlilinə, idarəetmə sistemi daxilində göstərilən fəaliyyətə sərf olunan vaxtla müəyyən edilir.

3) Dövlət idarəetmə sisteminin, onun alt sistemlərinin və digər strukturlarının fəaliyyət üslubu. Fəaliyyət üslubu qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan forma, metod və vasitələrdən ibarətdir.

4) Dövlət idarəetmə sisteminin saxlanılmasına və fəaliyyətinin təmin olunmasına çəkilən ümumi xərclər. Bu meyar faydalı iş fəaliyyətinin xərclənmiş resurslara nisbətini nəzərdə tutur.

Bir sıra mütəxəssislərin də tərəfdar çıxdıqları dövlət idarəetmə orqanlarını siyasi rəhbərlikdən ayırmaq cəhdlərinin heç bir obyektiv əsası yoxdur. Strateji məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində siyasətə üstünlük verilməsi dövlət idarəetməsinin prinsiplərindən birini təşkil edir. İstənilən səviyyəli inzibati dövlət qərarları bu və ya digər siyasi strategiya çərçivəsində işlənib-hazırlanır və həyata keçirilir. Bu baxımdan dövlət idarəetmə nəzəriyyəsi idarəetmə prosesinin obyektiv qanunlarını aşkara çıxarır və şərh edir.

Dövlət xidməti və onun heyətinin fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi, kadrların seçilməsi, dəyişdirilməsi, qiymətləndirilməsi proseslərinin nizamlanma qaydalarının müəyyən edilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll edilməsi üçün zəruri şərtlərdir. Heyətin idarə edilməsinin səmərəliliyi yalnız onun subyektinin və obyektinin dəqiq müəyyən edilməsi, rəhbərlik və kadr xidmətində funksiyaların sonuncuların xeyrinə bölünməsi sayəsində təmin oluna bilər.

Personalın idarə olunması funksiyaları idarəetmə nəzəriyyəsinin mühüm elementi olduğundan, dəqiq elmi əsaslandırmaya ehtiyacı vardır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti belə fikirdədirlər ki, idarəetmə funksiyaları sırf fəaliyyətlə bağlıdır və əfaliyyətdə olan obyektin (idarəetmə subyektinin) mahiyyətini və əsas cəhətlərini əks etdirir. Elmi ədəbiyyatda universal və spesifik funksiyalar qeyd

edilir. Universal funksiyalar istənilən idarəetmə prosesinə yararlıdır. Konkret, spesifik kadr funksiyaları isə, onun idarəetmə təsirinin məzmununu əks etdirir. Universal funksiyalara aşağıdakılar aiddir: planlaşdırma, təşkilat, əlaqələndirmə, tənzimləmə və nəzarət. Bu funksiyalar idarəetmə prosesinin mahiyyətini əks etdirir. Kadr və idarəetmə xidmətlərinin spesifik funksiyalarına proqnozlaşdırma, sosial funksiya, analitik-informasiya funksiyası aiddir. Qeyd etməliyik ki, spesifik funksiyalar çox mütəhərrik, hərəkətlidirlər.

1993-cü ildən etibarən dövlət hakimiyyəti sistemində, icra hakimiyyəti strukturunda aparılan islahatlar dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşməsi, çevik idarəetmə yaradılması istiqamətində atılan mühüm dövlət tədbiri kimi qiymətləndirilməlidir. Mərkəzi icra orqanlarının funksional vəzifələri üzrə islahatların aparılması dövlətin funksiyaları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. İcra hakimiyyəti sistemində islahat aparılması dövlətin iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək kimi funksiyalarını saxlayır, eyni zamanda onları yeni məzmunla müəyyənləşdirir. Hüquqi dövlətin, bazar istiqamətli və sosial yönümlü iqtisadi sistemin formalaşması icra hakimiyyətinin funksiyalarına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişafının müasir tendensiyalarını və mövcud qanunvericiliyi analiz edərək, bu sahədə aparılmalı olan islahatların istiqamətləri barədə müəyyən nəticələrə gəlmək olar.

Müasir dövlət qarşısında duran müxtəlif vəzifələr və funksiyalarla xarakterizə olunur. Bütün ictimai-siyasi sistemin mövcudluğu bu vəzifə və funksiyaların dəqiq, professional səviyyədə həyata keçirilməsindən asılıdır. Buna görə də dövlət orqanları tərkibində fəaliyyəti qanunverici aktlarla tənzimlənən peşəkar xidmət korpusuna malik olmalıdır. Burada söhbət «dövlət xidməti» adlanan dövlət-hüquq institutundan gedir. Bir sıra ölkələrdə bu xidmət «ictimai xidmət» (Almaniya, İspaniya, Belçika), digərlərində «mülki xidmət» adlandırırlar. «Dövlət xidməti» termini Rusiya, İngiltərə, İrlandiya da yayılmışdır. Müasir Azərbaycanın dövlət qulluğunda gələcəkdə köklü dəyişikliklər aparılmalıdır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən deyə bilərik ki, müstəqil Azərbaycan

Respublikasında peşəkar məmur institutu yaradılmaq üzrədir. Peşəkarlıq, siyasi neytralitetə əsaslanan bu institut bir çox ölkələrdə dövlətin sabit idarə olunmasını təmin edir, dövlətçiliyin qorunması və mütərəqqi inkişafı faktoru kimi çıxış edir.

Dövlət xidməti inzibati-hüquqi normalar və hüququn digər sahələrinin (dövlət hüququ, bələdiyyə hüququ, əmək hüququ) normaları ilə tənzimlənən hüquq münasibətləri sistemidir. Zaman keçdikcə, analogi hüquq münasibətlərinin vahid hüquq sahəsinə birləşdirilməsinə ehtiyac yaranacaqdır. Çox güman ki, yaxın gələcəkdə yeni hüquq institutu-xidmət hüququ yaranacaqdır və dövlət xidməti qeyri-effektiv orqandan müasir ictimai xidmət növünə çevriləcəkdir. Xidmət hüququ dövlət xidməti münasibətlərini nəinki dövlət orqanlarının, habelə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti sahəsində də tənzimləmək vəzifəsinə yerinə yetirməlidir. Dövlət sistemi sistemində məmurların hüquqi statusundan fərqli hüquqi vəziyyətə malik olan digər qulluqçular da fəaliyyət göstərməlidirlər. Məmurlar xüsusi hüquq və vəzifələrə malik olan qulluqçulardır. Bir çox ölkələrdə onlar dövlət hakimiyyətinin siyasi səlahiyyətlərini həyata keçirən subyektlər rolunda çıxış edir, xüsusilə mühüm dövlət funksiyalarını yerinə yetirir, dövlətlə xüsusi münasibətlərdə olurlar.

Bu islahat konsepsiyası aşağıda göstərilən mərhələlərdən keçməlidir:

-dövlət xidməti (qulluğu) institutu Konstitusiyada təsbit olunmalıdır;

-dövlət qulluqçusunun statusu müəyyən edilməlidir;

-dövlət xidmətinin (qulluğunun) keçilməsi prosesi sistemləşdirilməli və spesifikasişdirilməlidir;

-dövlət xidmətinin (qulluğunun) vahid sistemi formalaşdırılmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqi fonunda dövlət idarəetməsinin effektivliyinin yüksəldilməsinin informasiya aspektini də ön plana çıxarır. Elmi-texniki inqilab başlandıqdan bəri dünya ictimaiyyəti baş verən bütün hadisələrə aqrar cəmiyyət-sənaye cəmiyyəti-informasiya cəmiyyəti (postsənaye) paradigması çərçivəsində baxır. Tam əsasla

deyə bilərik ki, biz informasiya cəmiyyətində yaşayırıq. İnformasiya müasir cəmiyyətin mövcudluğunun baza əsaslarından biridir. Müasir dünyada belə bir aksioma vardır; «informasiyaya malik olan dünyanın sahibidir». Dövlət aparatının idarəetmə fəaliyyəti informasiya təminatı üzərində qurulmuşdur. İnformasiya məfhumuna müvafiq hadisələr, proseslər haqqında məlumatlar, xəbərlər məcmusu kimi baxılmalıdır toplanıb sistemləşdirilən, istifadə üçün yararlı formaya salınan bu məlumatlar idarəetmədə müstəsna rol oynayırlar. Dövlət idarəetmə orqanlarında sirkulyasiya edən informasiya müxtəlif olub, xarici siyasət, iqtisadiyyat, sosial-siyasi və ekoloji sahələrə aid ola bilər. Dövlət idarəetmə orqanlarında informasiyanı müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif etmək olar. Elmi ədəbiyyatda sosial məkanın informatizasiyası və texnologizasiyası problemlərinin öyrənilməsi zamanı sosial-idarəetmə informasiyasını təsnifləndirməyə cəhd göstərilmişdir. İdarəetmə informasiyasının sosial gerçəkliyin inikası olduğunu nəzərə alsaq, onu daxilində baş verən real proseslərə əsasən təsnifləndirmək lazımdır.

İnformasiya rəsmi və qeyri-rəsmi, ümumi və sahəvi, üfüqi və şaquli ola bilər. Dövlət orqanlarını informasiyanın təsnifatı barədə danışarkən onu ilk növbədə struktur bölmələr səviyyəsində nəzərdən keçirmək lazımdır. Bundan sonra idarəetmə orqanlarından keçən informasiyanı xarakterizə edən sosial məlumatlar, xəbərlər və faktlar seçilərək təhlil edilir. İdarəetmə orqanının struktur bölmələrində informasiyanı aşağıda göstərilən əlamətlərə görə təsnifləndirmək olar:

- struktur bölmələrin funksional təyinatı və fəaliyyət xarakterinə;
- məlumatın struktur bölməni idarə edən subyektə münasibətinə;
- struktur bölmənin və xarici mühitin əlaqəsi tipinə;
- struktur bölmənin təyinat funksiyasını münasibətə;
- məntiqi məzmununa;
- təqdimatın fiziki formasına;
- dəyişiklik prosedurlarına (nisbi, sosioloji, analitik, hesablama və s.);

– dəyişilmə səviyyəsinə (əsas və yeni daxil olan, analitik və proqnoz formasında işlənmiş, tele-radio-foto materiallar, informasiya həftəlikləri və bülletenləri).

Təqdim olunan təsnifat mübahisə obyektinə ola bilər, lakin bütövlükdə tam təsir bağışlayır. Yümmüyyətlə, təsnifləndirilmə dövlət aparatının struktur bölmələrində mövcud informasiya haqqında məlumat əldə etməyə, dövlət idarəetməsinin informasiya sisteminin prinsiplərini məsələlərinin həll edilməsinə və onların müvafiq informasiya təminatına imkan yaradır. İnformasiyanın xarakteri və mühüm cəhətləri haqqında tam məlumata malik olmadan onu optimallaşdırmaq, istifadə effektivliyini təmin etmək mümkün deyil. Dövlət idarəetməsinin effektivliyini yüksəldən bir vasitə kimi informasiyaya aşağıdakı tələbləri irəli sürmək olar:

İnformasiya strateji peşursdur. O, tam, aktual, dəqiq olmalı, dövlət strukturlarını maraqlandıran problemlərin bütün spektrini əhatə etməli, müntəzəm surətdə və zəruri həcmdə toplanılmalıdır.

İnformasiya idarəetmə strukturunun qarşısında duran məqsədlərin tam kombinasiyasını təmin etməlidir. Onun keyfiyyəti dövlət strukturuna dəqiq fəaliyyət planı tərtib etməyə, idarə etmə təsirlərinin real məqsədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Daxil olan informasiyanın sistemləşdirilməsi, işlənməsi, analizi işini müvafiq orqana, məsələn, analitik-informasiya şöbəsinə və ya analitik qrupa tapşırmaq olar. Bu şöbə və ya qrup daxil olan informasiyanın məhsuldarlığını müəyyən etməklə yanaşı, onun dövlət idarəetmə orqanının fəaliyyətinə təsirini proqnozlaşdırmalıdır. Analitik-informasiya xidmətinin təşkilində dövlət idarəetmə orqanlarının informasiya təminatı üçün məsuliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Əks-təqdirdə, idarəetmə strukturlarına daxil olan informasiya keyfiyyətini itirir.

Rəsmi informasiya sistemindən əlavə, qeyri-formal sistemdən də istifadə edilməlidir. Belə ki, qeyri-formal sistem struktur məhdudiyətləri ilə məhdudlaşmır.

İnformasiyanın nə qədər səmərəli olduğunu müəyyən etmək üçün vaxt tələb olunur. Bəzən informasiyanın əsil qiyməti bir neçə

ildən sonra məlum olur. Bu səbəbdən Yaponiyada idarəetmə strukturları əldə edilən informasiyanı lazımı və lazımsıza bölmürlər.

Elmi-texniki tərəqqinin irəli sürdüyü texnoloji yeniliklər içərisində məlumat bazasının idarə edilməsi imkanlarının genişlənməsini qeyd etmək lazımdır. Hal-hazırda bütün məlumatların vahid mərkəzi bankda toplanmasına imkan verən texnologiyalar mövcuddur.

Müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində informasiya sistemləri və texnologiyaları dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini artırmaq imkanlarına malikdir. Lakin tək-cə texnologiyailə müvəffəqiyyəti təmin edə bilməz. Burada səlahiyyətli və məsuliyyətli rəhbərlik tələb olunur. Eyni zamanda idarəetmənin məsuliyyəti və effektivliyi sıx əlaqəli və qarşılıqlı asılılıqdadır. Məsuliyyətlik idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinin tərkib hissəsi, subyektin qarşısında duran vəzifələri məhsuldar və səmərəli yerinə yetirmək bacarığıdır.

Müasir dövrdə kommunikativ informasiya demokratik özünüidarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinə güclü təsir göstərir. Hələ formalaşma mərhələsində olan bu texnologiyalar siyasi fəallığın ənənəvi formalarını müəyyən də bilirlər. İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə qlobal internet şəbəkəsi elektoratın sosial və siyasi cəhətdən əhəmiyyətli kateqoriyasına çevrilmişdir. Azərbaycanda da Milli Məclisə keçirilən son seçkilərdə internet kommunikasiyalarından müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. Virtual məkanda siyasi reklam və marketinq texnologiyalarının imkanları da getdikcə genişlənir. İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə son dövrlərdə geniş yayılmış üsullardan biri də «elektron hökumətidir». Elektron hökuməti müxtəlif səviyyəli hökumət informasiyasının vətəndaşlara çatdırmaq məqsədilə yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. elektron hökuməti idarəetmənin effektivliyini artıran yeni xidmətlər təklif edir, vətəndaşların siyasi həyatda iştirakını aktivləşdirir. Elektron hökuməti dövlət idarəetmə orqanları, dövlət və biznes strukturları, dövlət və vətəndaşlar arasında münasibətləri tənzimləmək və əlaqələndirmək imkanlarına malikdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə keçid dövrü demokratiyalarının təcrübəsi göstərir ki, elektron hökumətin daha

geniş tətbiq edilməsi siyasi liderlərlərin təşəbbüsündən və cəmiyyətdə informasiya texnologiyaları haqqında təsəvvürlərin inkişafı səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Elektron hökumət dövlət idarəetməsini təkmilləşdirməyə, vətəndaşları dövlətin idarə olunmasına daha fəal surətdə cəlb etməyə qadirdir.

Son on il ərzində dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın da siyasi və iqtisadi sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, ölkədə demokratik cəmiyyət, bazar iqtisadiyyatı qurulması xətti götürülmüşdür. Müasir qloballaşma şəraitdə informasiya axını, sərbəst və azad şəkildə informasiya almaq imkanları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, informasiya alan auditoriya xeyli genişlənmiş və öz ölkələrinin sərhədlərini aşmışdır. Siyasi və iqtisadi sistemləri kifayət qədər açıq olmayan dövlət və cəmiyyətlərdə adətən korrupsiya və məmur özbaşınalığı hökm sürür. Bu isə dövlətin qeyri-effektivliyini artırır. Ölkələr arasında çoxsaylı, sıx əlaqələrin olduğu müasir dünyada hər hansı bir dövlət üçün xarakterik olan qeyri-effektivlik onun beynəlxalq aləmdə rəqabətə davamlılığına və son nəticədə vətəndaşlarının həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Elmi-texniki tərəqqi şəraitində müasir Azərbaycanda dövlət idarəetməsi sahəsində islahatların zəruriliyi barədə əvvəlki bölmələrdə danışmışıq. Keçən əsrin 60-70-ci illərində Qərbdə dövlətin siyasi kursunun müəyyən edilməsində etatist baxışlara üstünlük verilirdi. Dövlət idarəetməsinə müasir yanaşmaya müvafiq olaraq, siyasi kursun müəyyən edilməsi müqavilə münasibətlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Dövlət və cəmiyyət arasında münasibətlərin dəyişməsi dövlət idarəetməsinin effektivliyi problemini ön plana çıxardı. Tənzimləyici rolu köklü dəyişikliyə uğrayan dövlət postsənaye ölkələrində artıq dövlətin idarə edilməsi prosesinin yeganə iştirakçısı deyildir. Belə ki, bu prosesə getdikcə daha çox yeni maraq qrupları qatılır. Belə şəraitdə dövlətin rolunun effektivliyi ictimai-iqtisadi sistemlə pozitiv qarşılıqlı əlaqələrlə şərtlənir. Cəmiyyətin idarə olunmasında rolu getdikcə azalan dövlət idarəçiliyi məcburiyyətdən daha çox tənzimləməyə və kooperasiyaya üstünlük verməyə başlayır. Beləliklə, idarəetmənin formaları, dövlət

idarəetməsinin strategiyası dəyişir. Dövlət idarəetməsinin rasionallaşması dövlətin kommersionlaşması ilə eyni zamanda baş verir. Bunu nəticəsində şəxsi korporasiyaların idarəetmə personalı fəal surətdə dövlətin inzibati strukturlarına daxil olaraq, məmur aparatının əvvəlki qapalılığını pozurlar. İdarəetmənin mərkəzləşdirilməsinin zəifləməsi yerli orqanların fəaliyyətinin aktivləşməsində əks olunur, qeyri-dövlət institutlarının potensialından istifadə edilməsinin miqyasını genişləndirir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə dövlət menecmenti ölkənin iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsinə xidmət etmiş, dövlət xərclərini xeyli azaltmışdır. Elmi-texniki tərəqqi dövlət hakimiyyətinin və idarəetməsinin rasionallaşdırılması prosesinə ciddi təsir göstərir. İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, elmi kəşflər və tədqiqatlar, yeni kommunikasiya və texniki vasitələrin inkişafı bütün dünyanı vahid bir sivilizasiyada birləşdirir. Belə bir şəraitdə inkişaf təməllərində və rasionallaşmada geriləmədövlətin suverenliyinə təhlükə yaradır.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Elmi-texniki tərəqqi nədir?
2. Məhsuldar qüvvələrin inkişafında keyfiyyət sıçrayışı barəsində fikirlərin?
3. Maşın və yeni avadanlığın istehsalata kütləvi tətbiqini şərh et.
4. Təbiətşünaslıqdakı mühüm kəşflər hansılardır?
5. ETİ - cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərdirmi?

9.3. Qloballaşmaya təsir edən amillər çərçivəsində yeni tipli idarəetmə sisteminin Azərbaycanda təzahürü məsələləri.

Müasir kommunikasiya və informasiya vasitələrinin çox sürətli inkişafı, kompüter, internet, mobil rabitə, peyk televiziya, elm və texnikanın digər nailiyyətlərinin hər tərəfdə bərqərar olması, planetimizin kiçildiyi illyuzasiyasını yaratmışdır. Dünya sanki sıxılmış, proseslər isə əvvəllər görünməmiş sürət almışdır. KİV-in səyi nəticəsində gündəlik həyatımıza qloballaşma anlayışı, məfhumu

daxil olmuşdur. Qloballaşma prosesi bəzi insanlarda bəşəriyyətin gələcəyinin təsəvvürünü yaradır, bəzilərinə isə qəti etiraz hissini oyadır.

Qloballaşma dedikdə, təmayül və təzahurun qarşılıqlı əlaqələrinin cəmi nəzərdə tutulur, bunlar arasında hər şeydən əvvəl dövlətlərarası sərhədlərin artan şəffaflığı xüsusi diqqət cəlb edir. Dünya iqtisadiyyatında transmilli korporasiyaların artan rolu kapitalın, informasiyanın, xidmət və resursların dünya üzərində geniş hərəkəti, milli sərhədlərlə hesablaşmayan elektron kommunikasiya ünsiyyətinin və informasiyanın virtual məkanın formalaşması qloballaşdırmanı şərtləndirən amillərdir.

Qloballaşma Qərb sivilizasiyasının dünya üzərində genişlənməsi prosesi ilə üst-üstə düşür. Hal-hazırda 500 iri qərb korporasiyası ümumdünya mal və xidmət həcminin dördü birini istehsal edir, onlardan 300-ü isə, müxtəlif sahələrə yönəlmiş investisiya resurslarının 70%-ni əlində cəmləşdirmişdir. Əsas valyuta kimi ABŞ dollarının, avropa avrosunun və yapon yeninin mövqeləri demək olar ki, mütləqdir. Qlobal televiziya və internet informasiya məkanında qərb xəbərləri, şərhləri və dünya görüşləri üstünlük təşkil edir. Qərb həmçinin, kino, ədəbiyyat və musiqi sahələrində də modanı diqtə edir. ABŞ liderliyi ilə aparıcı qərb ölkələri dünya iqtisadiyyatının və siyasətinin istiqamətini təyin edir. İngilis dilinin əsas beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi, xüsusilə təhsilli və imkanlı əhali qrupları arasında əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Qloballaşmanın tərəfdarları (qlobalistlər), eləcə də sabit inkişafa meyilli olanlar ondan çıxış edirlər ki, müvafiq tendensiyalar inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ziddiyyətləri yumşaldan prosesləri genişləndirir. Qeyd olunur ki, vesternizasiya gedir, əlbəttə ağrısız sovuşmur («yumurtalar hər halda sınıır»). Buna baxmayaraq təsdiqləndiyi kimi «alınan qayğanaq» planet əhalisinin böyük kəmiyyəti tərəfindən yeyilə bilər.

Qloballaşmanı əleyhdarları onun səbəb olacağı qeyri-bərabərlik, sosial-iqtisadi ədalətsizlik tezisindən var gücü ilə istifadə edir və buna paralel olaraq, millətin eyniliyi üçün, ölümcül təhlükə təşkil edirmiş kimi, onun tarazlayıcı meyllərini şişirdirlər. Həqiqətən,

insanların yaşayış tərzində, bir çoxlarının televiziya, mobil telefonlardan, kompyuterlərdən və internetdən, avtomobil və təyyarələrdən istifadə etdiyi istehlakçı davranışların kütləvi şəkildə yayılması, bu yaşayışı bir-birinə çox yaxınlaşmışdır. Sadalanan yeniliklərin Qərbdən gəlməsi faktı, bütün dünyanın qərb sivilizasiyasına transformasiya olduğu təsəvvürünü yaradır. Qloballaşmanın tənqidçiləri (antiqlobalistlər), eləcə də sabit inkişafın tənqidçiləri təsdiq edirlər ki, müvafiq təsəvvürlərin realizasiyası yalnız inkişaf etmiş ölkələrin xeyrinədir, digər dövlətlərin isə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Söhbət ondan gedir ki, vesternizasiyanın (qərbləşmənin) yaranmış formaları Qərbin bütün dünyadan «yumurtaları yığıb öz səbətinə» qoymaq cəhdini ifadə edir.

Qloballaşan dünya birliyinə sürətlə cəlb olunan ölkələr müəyyən risklərlə qarşılaşırlar. İqtisadiyyat zahirən normal fəaliyyət göstərsə də, mədəniyyət yeniliklərə uyğunlaşmaqda sadəcə gecikir. Nəticədə, qıcıqlanma və qıti etiraz potensialı toplanaraq, özünü səsküylü çıxışlar və genişlənən antiqlobalist hərəkatlar şəklində göstərir.

Göründüyü kimi, diametral zidd nöqtəyi – nəzərlər tam şəkildə qloballaşmanın və sabit inkişafın mahiyyətini əks etdirmir. Həqiqətən də, bir tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi potensialı və siyasi çəkisi (möhkəmləndirilmiş hərbi qüdrəti) belədir ki, dünyada məhz onların maraqları dominantdır (üstünlük təşkil edir). Digər tərəfdən, real şəkildə dünya sosial-təbii sisteminin müxtəlif qollarının (resurs, ekoloji, sosial-mədəni və s.) qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı əlaqəsi güclənir, müasir sivilizasiya prosesinin bütün subyektləri arasında kompromis axtarışının zəruriliyini şərtləndirir. Əks halda «sivilizasiyanın toqquşması» tək bir hadisə olmayacaq (sentyabr «Amerika faciəsi»), dünya sivilizasiyasını «kataklitik (fəlakətli) finiş» aparan tarixi inkişafın immanent forması olacaqdır.

Qloballaşma Qərb və Şərq arasında «körpülərin salınmasıdır». Qlobalizm sosial- mədəni düşüncənin, avrasiya tipinin, yeninin təzahürü, formalaşması və həyata keçirilməsidir. Onun çərçivəsində Qərb və Şərq stereotiplərinin inteqrasiya prosesləri nəzərdə tutulur.

Qərb aktivliyi və dinamikliyi Şərq harmoniyası və plastikliyi ilə qovuşaraq XX yüzil paradığımasına uyğun olan yeni düşüncə tipinə (və inkişafına) doğru aparır.

Qloballaşma özünü əsasən üç sahədə göstərir: iqtisadi, siyasi və mədəni.

Qloballaşmanın siyasi təzahürü müxtəlif beynəlxalq siyasi və iqtisadi birlik formasiyalarıdır. Bu prosesdə, bir sıra təməl milli hegemonluqlar Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı, Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatı (International Transparency), Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi, İnsan Haqları İzləmə Komitəsi (Human Rights Watch) və s. kimi transmilli, Avropa Birliyi, NAFTA, BMT kimi beynəlxalq qurumlara verilmişdir. Yəni iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və s. sahələrdə səlahiyyətlər əlaqədar qurumların məsuliyyətinə buraxılmaqdadır.

Qloballaşmanın mədəni istiqaməti universal ictimai normaların lokallaşmasıdır. Yəni, liberal-demokratik dəyərlər artıq millətlərin adi həyat tərzinə çevrilməkdədir.

Qloballaşmanın üçüncü və bizcə ən önəmli istiqaməti iqtisadi sahədə özünü göstərir. Bu istiqamətin qlobal arenadakı təmsilçiləri beynəlxalq (çoxmillətli-internasional) və transmilli (millətüstü-transnational) firmalardır. İqtisadi istiqamət üç mərhələlidir:

-Mal və xidmətlərin sərbəst dövriyyəsi (beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi);

-Sərmayə hərəkətlərinin derequlyasiyası;

-Əməyin sərbəst dövriyyəsi (mobilitəsi).

Qloballaşmanın milli dövlətlər üzərindəki təsirini araşdırmaq üçün üç ölçüdən istifadə edilir: Ölkənin xaricə açılma nisbəti (ixracat + idxalat/ ÜDM), xarici risqlərə məruz qalma meylı (xarici ticarət səviyyələrinin qeyri-müəyyənlik səviyyəsi, yəni alqı-satqısı gerçəkləşdirilən malların miqdar və qiymətlərindəki qeyri-müəyyənlik) və dövlət xərcləri (sosial təminat xərcləri və cari dövlət xərcləri). ABŞ-ın Harvard Universitetinin iqtisadçı professoru Dani Rodrik "Qloballaşma Sərhədi Aşdı mı?" adlı kitabındakı empirik araşdırmaları nəticəsində xarici risq nəzarət altına alınmadan xaricə

açılma nisbəti artarsa dövlətin iqtisadiyyatdakı çəkisinin də artacağını müşahidə etmişdir (197, 34).

Yuxarıda deyilənlərin Azərbaycana təsirini nəzərdən keçirək. Azərbaycanın ÜDM-si 14, 2 milyard dollardır (2006-cü il). 2006-cü ilin yanvar-noyabr aylarında ixracatın həcmi 7,163 milyard dollar, idxalat isə 6, 316 milyard dollar olmuşdur. Buna görə, ölkənin xaricə açılma nisbəti 62, 5 faizdir. Göründüyü kimi, son on bir ayın xarici ticarət rəqəmləri ölkənin xaricə açılma nisbətinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərməkdədir. Xatırladaq ki, buraya xarici investisiyalar toplamı (birbaşa və dolaylı) daxil deyildir. Qeyd edək ki, xaricə açılma nisbətini müəyyənləşdirən başqa bir amil də, xarici ticarət əməliyyatlarını reallaşdırmadakı asanlıq dərəcəsidir. Azərbaycanda isə, neft sektoru xaric bu olduqca çətin və qalmaqallı proseduralara tabedir.

Dövlətin iqtisadiyyatdakı çəkisi 30 faizdir. Bu rəqəm, kiçik görünə də, bizcə dövlətin iqtisadiyyatdakı ağırlığını müəyyənləşdirən əsas amil iqtisadi qərarlarda onun üzərinə götürmüş olduğu təyinedici (emperatif) roldur. Bugün Azərbaycanda əsas iqtisadi qərarlar sərbəst bazarda deyil, dövlət orqanlarında verilir.

İxracatın 44 faizi xam neft və neft məhsullarının payına düşür. İdxalatın da böyük hissəsini neft avadanlıqları təşkil edir. İxracatda ən çox pay İtaliyaya (52 faiz) düşməkdədir. İdxalatda isə ən çox pay 14, 82 faizlə Rusiyaya məxsusdur. Görüldüyü kimi, ixracatımız həm məhsul, həm də ölkə bazında ifrat şəkildə xarici konyukturadan asılıdır. 120 ölkə ilə ticarət əməliyyatları apardığımız halda, ixracatımızın yarısından çoxu bir ölkəyə aiddir. Qısacası, xarici risq olduqca yüksəkdir ki, bu da xarici ticarət səviyyələrinin qeyri-müəyyən olduğu mənasına gəlməkdədir. Xarici bazarlarda neftin qiymətindəki ani düşmə ölkədə ciddi durğunluq yarada bilər. Hətta həmin proses bir neçə il davam edərsə ölkədə sözün həqiqi mənasında iqtisadi böhran baş verə bilər.

Müasir dövrümüzün ən mühüm beynəlxalq məsələlərinin həllinə yönəlmiş təşəbbüslər, özünün məzmunu ilə sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliyi təmn etmək, müxtəlif dinlərə, irqlərə, dillərə və mədəniyyətlərə mənsub olan dövlətlərin dinc yanaşı

yaşamaq istəyinə nail olmaq, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığını inkişaf etdirmək, bütün böyük və kiçik dövlətlərin sülh və bərabərliyini təmin etmək kimi çox mühüm problemləri əhatə edir.

Bütün bu problemlərin həllində dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaqla, bütün dünyada sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə, dövlətlərin dinc yanaşı yaşamaşının təmin edilməsinə xidmət edən müasir beynəlxalq hüququn böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz müasir beynəlxalq hüququn ən böyük əhəmiyyəti, əsas təyinatı da onun bütün dövlətlər tərəfindən qəbul olunan ümumi demokratik norma və prinsiplərinin dövlətlər arasında sülh və əməkdaşlıq uğrunda güclü bir vasitə olması ilə izah olunur.

Beynəlxalq hüquq – subyektlər arasında, ilk növbədə, dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən, bu münasibətlərdə iştirak edənlərin razılaşdırılmış iradəsini ifadə edən hüquq normalarının məcmusudur. Qloballaşmanın sürətləndiyi müasir dövrdə beynəlxalq hüquq suveren və bərabər hüquqlu dövlətlərin işgüzar əlaqələrinin məhsulu kimi, başlıca olaraq müqavilə yolu ilə meydana çıxır, könüllü demokratik əməkdaşlığa əsaslanır. Bu o deməkdir ki, hər bir dövlət daxili və xarici siyasət məsələlərini sərbəst olaraq özü həll edir.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri universal beynəlxalq aktda – BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Həmin sənədlər içərisində xüsusi olaraq BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən 1970-ci il oktyabrın 24-də qəbul edilmiş «Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyannaməni və 1975-ci il 1 vqust tarixli «Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Haqqında Müşavirənin Yekun Aktı»-ni qeyd etmək olar.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci və 2-ci maddələrində beynəlxalq hüququn yeddi əsas prinsipi göstərilmişdir: 1) zor və zorla təhdadla tətbiq etməmək; 2) beynəlxalq münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək; 3) başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq; 4) xalqların bərabərliyi və öz müqəddaratını təyin etməsi hüququ; 5) dövlətlərin

suveren bərabərliyi; 6) dövlətlərin əməkdaşlığı; 7) beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq müşavirəsinin Yekun Aktında yuxarıda sadalanan yeddi prinsipdən əlavə daha üç prinsip öz əksini tapmışdır: 1) ərazi bütövlüyü prinsipi, 2) sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi, 3) insan hüquqlarını və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi. Sadalanan prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin sabit və davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Odur ki, hər bir dövlət bu prinsiplərə əməl etməli və öz fəaliyyətində rəhbər tutmalıdır (55, 40).

İnkişaf etməkdə olan ümumdünya kommunitar hüquq sisteminin özəyi olan insan hüquqları və azadlıqlarının möhkəmləndirilməsi, təmin oluması müasir beynəlxalq hüququn məna və mahiyyətini təşkil edir. Qərbi Avropanın vahid hüquq məkanının formalaşması və inkişafı buna bariz nümunədir. Kommunitar hüququn formalaşması tendensiyası dünyanın digər regionları – Afrika və Amerika kontinentləri üçün dəyişiklikliyə xarakterikdir (Afrika Birliyi Təşkilatı, Amerika dövlətləri Təşkilatı). BMT-nin qəbul etdiyi beynəlxalq hüquq aktları insan hüquqları haqqında müvafiq regional konvensiyalarla tamamlanırlar: Avropa Konvensiyası (1950); Amerika Konvensiyası (1969); İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası (1982) və s. ümumi və regional xarakterli bu aktlar BMT-nin üzvü, Avropa İttifaqına, Afrika Birliyi Təşkilatına, Amerika Dövlətləri Təşkilatına daxil olan ölkələrin ərazilərində birbaşa fəaliyyət göstərirlər.

Ümumdünya və regional kommunitar hüququn inkişafının əsasında dünya birliyinin ictimai həyatının iqtisadi və digər tərəflərinin beynəlmilləşdirilməsi prosesi durur. Bu proses dəyişiklikliyə öz növbəsində insan hüquqları və azadlıqlarında təcəssüm olunan ümumbəşəri dəyərlərə, milli və beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə əsaslanır. Müasir demokratik dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaları insanın hüquq və azadlıqları, vətəndaş sülh və razılığını təsbit edərkən ilk növbədə «İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»ndə (1948), «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar

haqqında beynəlxalq pakt»da (1966) və «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt»da (1966) bəyan edilən hüquqlara əsaslanırlar.

Milli və beynəlxalq hüququn nisbəti məsələsi hüquq nəzəriyyəsində əsas məsələlərdən biri olub, müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət malikdir. Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı fəaliyyəti dünya dövlətlərinin daxili və xarici siyasətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq qanunçulğunun vəhdəti ilə şərtlənir. Beləliklə, milli və beynəlxalq hüququn nisbəti hüquqi tənzimlənmə predmetinin vəhdəti ilə, yəni eyni zamanda hər iki hüquq sisteminin normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərlə müəyən olunur. Xalqlar arasında sülh, ümumi təhlükəsizlik və əmin-amanlıq yalnız insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmətə, qanunun aliliyinə əsaslanan bəşəri dəyərlər dünyanın bütün ölkələrində başlıca prinsiplərə çevrildikləri zaman bərqərar ola bilər.

Dünyada gedən proseslərin qarşılıqlı asılılığı və vəhdəti beynəlxalq kommunitar hüquq sisteminin formalaşan hissəsi olan milli konstitusiyaya hüququnun inkişafını müəyyən edir. Hər iki hüquq sisteminin qarşılıqlı fəaliyyəti və nisbəti tənzimlədikləri ictimai münasibətlərlə təyin olunduğuna görə, milli və beynəlxalq hüquq normaları eyni sosial və hüquqi köklərə malik olan normalar məcmusuna çevrilirlər. Buna görə dəyişiklikliyə beynəlxalq müqavilələrin milli konstitusiyaya hüququnun mənbəyi olması haqqında ümumi hüquq nəzəriyyəsinin çıxardığı nəticə qanuni və əsaslandırılmış görünür. Hər bir dövlət dövlətlərin suveren bərabərliyi haqqında prinsiplərə uyğun olaraq, öz hüquq sisteminin təyin edilməsində müstəqildir. Yalnız dövlət milli hüququn beynəlxalq hüquqla qarşılıqlı fəaliyyəti qaydalarını təyin etməyə səlahiyyətlidir. Hər bir ölkənin milli hüquq sisteminin əsasını konstitusiyaya hüququ təşkil edir. Deməli, milli hüququn beynəlxalq hüquqla qarşılıqlı münasibətinin təyin olunmasında əsas rol Konstitusiyaya məxsusdur. Konstitusiyaya hüququ həm dəyişiklikliyə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq olunmasında dövlət

orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edir. Bu normalar beynəlxalq hüquqda da özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Müasir konstitusiyalarda mövcud olan qaydalara görə konstitusiyaya zidd olan beynəlxalq müqavilələr yalnız konstitusiya qanunlarında dəyişikliklər edildikdən sonra bağlana bilərlər. Dünya birliyinə daxil olan dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, ratifikasiya üçün nəzərdə tutulmuş beynəlxalq müqavilələrin konstitusiyaya uyğunluğu parlament komissiyası və konstitusiya məhkəməsi tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu halda beynəlxalq hüquq normaları arasındakı ziddiyyətlərin profilaktikasına üstünlük verilir. Normalar arasındakı ziddiyyət yalnız beynəlxalq müqavilə normalarının həyata keçməsi mərhələsində özünü biruzə verə bilər. Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi zamanı bu normalarla konstitusiya qanunları arasında da ziddiyyətlər yarana bilər. Bu halda beynəlxalq hüquq milli hüquq kateqoriyaları arasında fərq qoymur.

Müasir qloballaşma şəraitində insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasında, dünya birliyi dövlətlərinin maraqlarının təmin olunmasında beynəlxalq müqavilələrin mühüm rolu vardır. Azərbaycanın bağladığı beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüququn ümumi prinsip və normaları ilə birlikdə onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə münasibətlərinin, hüquqi dövlət kimi fəaliyyətinin əhəmiyyətli sabitlik elementidir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələr və adi normalara qeydsiz-şərtsiz əməl olunmasının tərəfdarıdır və beynəlxalq hüququn əsas prinsipi – beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipinə sadiqliyini təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (1995-ci il, 13 iyunda qəbul edilib) 145-ci maddəsində göstərilir:

Qloballaşma prosesi «sabit inkişaf» fenomeninə uyğun gəlir. Sabit inkişaf səviyyəsinə çıxış bütövlükdə dünya sivilizasiyasının, eləcə də onu təşkil edən milli subyektlərin stereotiplərinin sistemli dəyişməsinə nəzərdə tutur. Sabit inkişaf strategiyası təkcə yaşamağın yox, həm də dünya ictimaiyyətinin konstruktiv birgə inkişafının

yoludur. Digər tərəfdən, əgər sabit inkişafa yaxın iyirmi il (2005-ci ildən başlayaraq) üçün sivilizasiya strategiyası kimi baxılırsa, qlobalizasiya mahiyyətə zaman məhdudiyəti olmayan, keçmiş, indini və gələcəyi əlaqələndirən proses kimi qarşıda dayanır. Elə bu kontekstdə avrasiya tipli qlobalizm Azərbaycan qarşısında XXI yüzilin immanent tarixi perspektivlərini açır.

Müxtəlif regionların beynəlxalq əlaqələr sisteminə cəlb edilməsi üzrə bəşəriyyətin tarixi təcrübəsini analiz edən İ.Vallersteyn dünya düzəninin iki modelinin mövcudluğu fikrini irəli sürmüşdür: «dünya-iqtisadiyyat», «dünya-imperiya». Yeni dünya düzəni şərtləndirən mühüm amillərdən biri demokratikləşmə prosesinin qlobal əhəmiyyət kəsb etməsidir. Əlbəttə, bu tendensiya dünyanın siyasi inkişafının heç də yeni istiqaməti deyil. Lakin tarix boyu birinci dəfədir ki, demokratikləşmə bəşəriyyətin inkişafının yeganə alternativini kimi siyasi sistemindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlər üçün zəruri yaşam tərzini hesab olunur (56, 176). Bununla belə, dünya düzəninin yuxarıda göstərilən modellərini diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Bu modellərdən hər hansı birinin seçilməsi və tətbiq edilməsi bir çox obyektiv və subyektiv cəhətlərdən asılıdır. Müasir dünyada bu gün də qarşılıqlı münasibətlərin qlobal modelinin axtarışı prosesi gedir. Söhbət özünü çoxqütblü və birqütblü dünya kimi ifrat təzürdə göstərən qlobal inkişaf variantlarının həyata keçirilməsindən gedir.

Birinci konsepsiyanın həyata keçirilməsi özünü dövlətlərin və onların inteqrasiya birliklərinin iqtisadi və siyasi mövqələrinin möhkəmləndirilməsində və beynəlxalq proseslərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, beynəlxalq hüququn övlətlərarası münasibətlərdə nüfuzunun təsdiq olunmasında göstərir. Bu zaman iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, informasiya və ekoloji əməkdaşlığın əhəmiyyəti daha da artır.

İkinci tendensiyanın həyata keçirilməsini xarakterizə edən tendensiyalar dünya birliyində ABŞ-ın rəhbərliyi altında qabaqcıl Qərbi ölkələrinin hegemonluğuna əsaslanan beynəlxalq münasibətlər strukturunun yaradılması cəhdlərində təzahür edir. Bu konsepsiya bəşəriyyətin mühüm problemlərinin beynəlxalq hüquq

nörmələrindən yan keçməklə, hərbi güc yolu ilə həll edilməsinə əsaslanır. İraq konfliktinin hərbi yolla həll edilməsi də birqütblü inkişaf tendensiyasının təzahürlərindən biridir. Müasir dövrdə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyindən danışarkən qloballaşmanın geosiyasi proseslərə təsirinin nəzərə alınması zəruridir. XX əsrdə beynəlxalq həyatın beynəlmilləşməsi tendensiyası xeyli gücləndi. Hələ əsrin əvvəllərində elmi və siyasi dairələrdə Birləşmiş Avropa Ştatları ideyası geniş müzakirə olunurdu. Nəhayət bu tendensiyalar öz təzahürünü Avropa Birliyində tapdı.

Qloballaşan müasir dünyada həlli bütün dünya birliyinin fəal müdaxiləsini tələb edən problemlər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bütün dünyada , ocümlədən Azərbaycanda da terrorizm problemi kəskinləşmiş, dünyada sabitliyi təhlükə altına alan transmilli xarakter əxz etmişdir. Bu tendensiya terrorizmlə mübarizə forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, effektivliyinin artırılması üzrə təcili tədbirlər görülməsi zərurətini şərtləndirir. Belə təhlükələrdən kütləvi qırğın silahlarının, regional və ərazi konfliktlərinin, narkomafiyanın adını çəkmək olar. Bu faktı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, qloballaşma milli həyata meyli gücləndirir. XX əsrin əvvəllərində Avropa xəritəsində 17 dövlət var idisə, əsrin sonlarında artıq 44 dövlət mövcuddur. Milli və məhəlli separatçılığın güclənməsi tendensiyası bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da mövcuddur. Qloballaşma ilə əlaqədar proseslərin ziddiyyətləri Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün mövcud olan təhdidləri analiz edərkən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bəşəriyyət üçün ciddi təhlükəyə çevrilmiş global ekoloji problemlərin həlli yolları son vaxtlar daha çox narahatlıqla araşdırılır. Ekoloji problemlər kəskinləşdikcə onların aradan qaldırılması təkcə texnoloji və iqtisadi dəyişikliklərin aparılmasını nəzərdə tutan məsələ kimi deyil, eyni zamanda sosial-fəlsəfi və mədəni araşdırmaların genişləndirilməsini tələb edir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanın beynəlxalq təşkilat və qurumlara inteqrasiyasının sürətləndirilməsi və genişləndirilməsinin əhəmiyyəti xüsusilə artır. BMT çərçivəsində insan fəaliyyətinin və dövlətlərarası ünsiyyətin bütün sahələrini tənzimləyən mexanizmlər

yaradılmışdır. Bunlardan tərksilah və nüvə silahının yayılmaması, terrorizm və qanunsuz narkotik dövriyyəsi ilə mübarizə, sosial-iqtisadi inkişaf, demoqrafiya, ekologiya, bir sözlə, müasir dövrdə bəşəriyyət üçün təhlükə törədən bütün problemlər kompleksini göstərmək olar.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Qloballaşmaya təsir edən amillər hansılardır?
2. Qloballaşma prosesi nədir?
3. Qərb sivilizasiyasının dünya üzərində genişlənməsi prosesinə münasibətini bildir
4. Qloballaşmanı əleyhdarları hansı fikirləri irəli sürürlər?
5. «Sivilizasiyaların toqquşması» na münasibətin?
6. Qloballaşma Qərb və Şərq arasında «körpülərin salınmasıdır»mı?
7. Qloballaşmanın siyasi təzahürü, qloballaşmanın mədəni və iqtisadi istiqaməti barədə nə bilirsən?

9.4. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət (müəllif mövqeyi)

Ramiz MEHDİYEV
Azərbaycan Respublikası
Prezidenti Administrasiyasının
rəhbəri, həqiqi dövlət müşaviri, akademik

Dünyada gedən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Bu da qanunauyğundur, çünki biz tarixdə ilk dəfə olaraq Şeksprin ritorik "olum, ya ölüm" sualının bəşəriyyət qarşısında duran problem kimi yeni səpkidə səsləndiyi və yeni məna kəsb etdiyi bir dövrə qədəm qoymuşuq. Qloballaşma prosesi yeni hadisə deyildir. Bəşəriyyət tarix boyu həmişə

inteqrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi, yaxud sosiomədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. Tarix belə nümunələr yaradaraq bu və ya digər imperiyaya öz hərbi-siyasi və iqtisadi nüfuz dairəsini iki, bəzən də üç qitəyə genişləndirmək imkanı vermişdir. Üç dünya dininin meydana gəlməsi dünya məkanının qlobal inteqrasiyasının yeni nümunəsini yaratmışdır. İudaizm, xristianlıq, sonra isə islam gerçəkliyin sosiomədəni, siyasi və iqtisadi qavrayışına təsirin hüdudlarını genişləndirərək başlıca olaraq, bu və ya digər dinin nümayəndələrinin məskunlaşdığı məkanlar yaratdılar.

Lakin dünya tarixində bəşəriyyət hələ heç vaxt bütün dünya məkanının sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin etməli olan ümumi siyasi və iqtisadi məkan yaradılmasına könüllü cəhd etmək üçün ümumi məqsədə çatmağa belə yönəlməmişdir. XIX əsrdə başlanan, XX əsrdə fasilələrlə davam edən və hazırda da baş verən ümumdünya inteqrasiya prosesinin tarixi analoqu olmayıb və yoxdur, ona görə də ümumdünya inteqrasiyasının faydalı və mənfi cəhətlərinə ölçülüb-biçilmiş və əlaqələndirilmiş şəkildə yanaşmaq son dərəcə vacibdir.

Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbəşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik "çempion"larını, yəni, inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir.

Beləliklə, yeni minilliyin əvvəlində qloballaşma dünya təfəkkürünün və tərəqqinin yeni, öncül istiqamətinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, ümumiyyətlə, XXI əsr qloballaşma əlaməti altında keçəcəkdir.

Qloballaşmanın milli məkanlara təsiri prosesində dövlətin daxili siyasi inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnteqrasiya

proseslərinin təsiri yeni qavrayış, təfəkkür tərzı formalaşdırır, sonra isə yeni dövrün bu komponentlərinə həyat verir. Davranışın yeni stereotipləri və formaları meydana gəlir. Demokratik dövlət kimi Azərbaycan hüquqi və demokratik əsasları möhkəmləndirmək istiqamətində irəliləyir. (Seçmələr bizimdir - red).

Müstəqillik əldə edildiyi gündən 16 il keçəndən sonra əminliklə demək olar ki, əslində, totalitar dövrün kütləvi şüur formasının açıq, şəffaf və demokratik cəmiyyət elementləri ilə zənginləşmiş şüur forması ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutan ictimai transformasiya baş vermişdir. Bu, bütövlükdə cəmiyyətdə yeni siyasi oriyentirlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir, funksional baxımdan yeni siyasi təşkilatların yaradılmasına gətirib çıxarır. Formalaşan siyasi məkan xeyli dərəcədə əhalinin bütün təbəqələrinin mənafeələrini ifadə edir. Demokratik cəmiyyətdə monosentrik siyasi sistemlərdən danışmağın əsassız olması tamamilə təbiidir. Lakin siyasi məkan hətta ikiqütblü, yaxud polisentrik olsa belə, kütlənin tələblərinə cavab verməli, əhalinin mənafeələrini ifadə etməli, inkişafa və tərəqqiyə kömək göstərməli, başlıcası isə dövlət müstəqilliyinin əsası kimi milli suverenliyi, - o cümlədən daxili siyasi məsələlərdə, - qoruyub saxlamalıdır.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna nail olmaq siyasi hakimiyyətin bütün dairələri üçün öncül istiqamət sayılan məqsəddir. Kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst fəaliyyət göstərməsi, üçüncü sektorun - qeyri-hökumət təşkilatlarının, birlik və assosiasiyaların maneəsiz işləməsi, söz, iradə, fikir, dini etiqad azadlığı müasir Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafının öncül istiqamətləridir.

Demokratiya monosentrik siyasi ideyaları qəbul etmir. İnsan zəkası cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatında onun inteqratoru olan bir baxış, yaxud ideya çərçivəsində olan varlığı qəbul etmir. Dünya tarixi dəfələrlə sübut etmişdir ki, ideyaların avtoritarizmi, bəzən nə qədər açıq görünərsə də, bu və ya digər sistemin legitimliyini, yaxud disfunksonallığını itirməsi ilə şərtlənən müəyyən çərçivələrə və sərhədlərə malikdir.

Antik dövrlərdən tutmuş SSRİ-nin dağılmasına qədər bəşəriyyət həmişə hər bir fərdin böyük azadlığa və geniş seçim hüququna malik olduğu polisentrik siyasi sistemə can atmışdır. Müasir dövrdə "seçim hüququ" anlayışının fəlsəfi qavrayışı dövlətin milli suverenliyinin qorunması məsələsində və beynəlxalq münasibətlərdə, bəlkə də əsas əngəldir. Ona görə də belə bir mülahizə də əsassız deyildir ki, bəşəriyyət "demokratiyadan yorulmaq" kimi səciyyələndirilən həddə çata bilər, elə bir həddə ki, monosentrik qloballaşma və milli suverenliyin məhdudlaşması "xalqların nüfuzdan və qərar qəbul etmək hüququndan məhrum olması" kimi qəbul edilə bilər.

Buna görə də aydındır ki, ölkəni tərəqqiyə və inkişafa aparmağa qadir olan yeni siyasi elitanı elə bir nəsil formalaşdıracaq ki, ondan ötrü milli "Mən", milli eyniyyət, təkcə regional planda deyil, həm də global miqyasda milli müstəqilliyin və dövlət suverenliyinin qorunub saxlanması, ölkənin iqtisadi baxımdan güclənməsi mühüm amildir.

Milli eyniyyətdən danışarkən dinin bəzi qloballaşma məkanlarında aradan qalxan, digərlərində isə, əksinə, fəallaşaraq dövlət həyatının bütün sahələrinə getdikcə daha çox təsir göstərən rolunu unutmamaq olmaz. Bəzi Qərb tədqiqatçılarının fikrincə, Qərbdə din siyasi və sosial məsələlərdə artıq həlledici rol oynamır. O, sosial münasibətləri nizamlamır. Din sosial ədalət haqqında təsəvvürlərin inkişafında müsbət rolunu oynamışdır.

Bütövlükdə, ötən əsrə təhlil etsək görərik ki, əsrin sonları dinin hər yerdə dirçəliş dövrü (la Revanche den Dieu) olmuşdur. XX əsrin ortalarında baş verən hadisələr konkret məkanlarda xristianlığın və islamın rolunun və əhəmiyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdur: II Vatikan Məclisi, - onun çağırılması barədə ideya 1959-cu il iyulun 3-də XXIII İohann tərəfindən rəsmən elan olunmuşdu, - katolik kilsəsinin yeni xəttini daha müfəssəl və hərtərəfli işləyib hazırlamalı idi. 1970-1980-ci illərdə "islamın canlanması" baş verdi və müsəlmanlıq Avropa və Amerika ölkələrində intensiv yayılmağa başladı. Eyni zamanda, islam və xristian ilahiyyatçıları arasında dialoqun konkret oriyentirləri meydana gəldi.

Qitələrin qarşılıqlı asılılığının artdığı indiki dövrdə din milli dövlətdə yeni əlamətlər kəsb etməyə başlamışdır. Eyni zamanda, üçüncü demokratik dalğa da kommunizmlə mübarizədə, eləcə də millətçiliklə şiddətli toqquşmada dindən istifadə edir. Din təmsilçiləri, ayrı-ayrı dini qruplar xristian ölkələrində avtoritar rejimlərə müqavimət göstərilməsində əsas rol oynamışlar. Məscidlərdə birləşən üləmalar və islamçılar da müsəlman ölkələrində eyni müxalifət rolu oynamışlar. Misallar kifayət qədər çoxdur. Polşada kommunist rejimi ilə mübarizədə Papa başlıca fiqur idi, ayətullah Xomeyni isə İranda şahlıq rejimini devirmişdir, 1986-1987-ci illərdə kardinal Kim, katolik liderləri və baş protestant təşkilatı - Milli Kilsə Şurası Cənubi Koreyada müxalifətin prezidentin birbaşa seçkisi uğrunda mübarizəsini dəstəklədilər.

Müasir demokratik cəmiyyətdə dini etiqad azadlığı hər bir vətəndaşın konstitusiyaya hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yaradanın qüdrətinə inam insanın mənəvi-əxlaqi, psixoloji ovqatını şərtləndirir, dünyagörüşünü kamilləşdirir, təfəkkür tərzini və formasını tənzimləyir. Azərbaycan 1000 ildən çoxdur ki, əsasən müsəlman əhalili dövlətdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın tarixi təkcə islam tarixi deyildir. Odlar yurdu zərdüştiliyin vətənidir, birinci minilliyin əvvəllərində onun ərazisində xristian dövlətləri mövcud olmuşdur. Müasir Azərbaycanda isə üç dünya dininin nümayəndələri - müsəlmanlar, xristianlar və üidaistlər dözümlülük şəraitində yaşayırlar.

SSRİ-nin dağılmasının gətirdiyi ideoloji plüralizm respublika vətəndaşlarının öz dini hissələrini tam gerçəkləşdirməsinə zəmin yaratmışdır. Bununla yanaşı, keçmiş kommunist hakimiyyəti illəri Azərbaycan xalqını "elmi ateizmin" düzgünlüyünə inandıra bilməmişdi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanda birdən-birə fikir və etiqad azadlığının hiss olunması məscidlərin, mədrəsələrin və ilahiyat fakültələrinin sayının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır. Dini etiqadı ilə heç vaxt fərqlənməyən, orta məktəblərin, kitabxanaların, poliklinikaların, xəstəxanaların, sosial təyinatlı digər obyektlərin fəaliyyəti üçün normal şəraiti olmayan

bölgələrdə "mesenatların" köməyi ilə məscidlər yağışdan sonra çıxan göbələklər kimi artmağa başladı.

Faktlara müraciət edək. Sovet dövründə Azərbaycanda rəsmən 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Müstəqillik illərində onların sayı 1300-ə çatmışdır. 1990-2000-ci illərdə xarici dövlətlərin (Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə, İran və s.) müxtəlif strukturları bölgələrdə 150 məscid tikmişlər. Hazırda əslində, hər iri kənddə bir məscid vardır. Bir sıra iri rayon mərkəzlərində 5-6 məscid inşa edilmişdir. Bakı şəhərində və ona bitişik Abşeron rayonunda qeydiyyatdan keçmiş 50 məscid fəaliyyət göstərir.

Əlbəttə, kollektiv dini ayinlərin keçirilməsi üçün ibadət xanalar lazımdır. Biz bunu şübhə altına almırıq. Lakin tamamilə qanunauyğun bir sual doğur: bölgələrdə istehsal obyektlərinin, təhsilin, səhiyyənin inkişafına yönəldilmiş mühüm sosial və humanitar layihələrin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac olduğu halda, bu və ya digər dinə sədaqət hisslərinin belə ifadəsi nə dərəcədə aktualdır? İslam dəyərlərinin Azərbaycan ictimai həyatına qaydışını təcəssüm etdirən məscidlərin və digər obyektlərin belə tələm-tələsik inşası, sadəcə olaraq, dəbdə olan mömin sayılmaq əlaməti deyilmi? Yoxsa bu, milli eyniyyəti vurğulamaq, islam sivilizasiyasına mənsubiyyəti gözə çarpdırmaq cəhdidir?

Bizim fikrimizcə, məsələnin mahiyyəti başqa müstəvidədir. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan vətəndaşlarınınin təhsil sahəsi kimi, dini baxışlar sahəsi də iri dövlətlərin dini modellərinin təzyiqi altında olmuşdur. Demokratikləşmə eyforiyası bir tərəfdən, dini etiqad azadlığına gətirib çıxarmış, digər tərəfdən isə ölkənin milli təhlükəsizliyinə qorxu yaratmışdır. Təriqətçilik cərəyanlarının sayı artmağa başlamış, Azərbaycanda din yeni Avropa (xristian), İran, Türkiyə, ərəb dini modellərinə, ya da "liberal islam" modelinə yönəlmənin təcrübə obyektinə çevrilmişdi.

Siyasi partiya bayrağı altında radikal islam qruplarını birləşdirməyə cəhdlər göstərilir. Həmin modellərin hər biri transformasiya dövrü yaşayan Azərbaycanın milli reallıqlarında müstəsnaıq iddiasında idilər. Bu sahədə milli inkişaf strategiyasını düşünülmüş şəkildə müəyyənləşdirmək və Azərbaycanda dinin

yerini və rolunu inamla səciyyələndirmək üçün on ilə yaxın vaxt lazım olmuşdur. Azərbaycanın dünyəvi idarəetmə formasına malik demokratik dövlət olduğu bu gün heç kəsdə şübhə doğurmur. Bu, müsəlman və eyni zamanda, nəzərəcarpacaq Avropa aksenti olan çoxkonfessiyalı ölkədir.

Lakin buna baxmayaraq, yeni təfəkkürün formalaşması prosesinə kömək edən bir sıra digər amillər Azərbaycan vətəndaşlarının şüurunu, çoxsaylı dini sistemlərin, daha çox isə yalançı təriqət ideologiyalarının sınaq meydanına çevirmişdir. Sosioloqların tədqiqatları göstərmişdir ki, bədnam "Aum Senrike" də daxil olmaqla heç bir dini təriqət birliyi Azərbaycandan yan ötməmişdir.

Postkommunist Azərbaycanda xristianlığın protestant yönümlü müxtəlif təriqətçi missioner təşkilatları daha fəal işləməyə başladılar. 1991-ci ildən sonra qısa müddətdə onlar ölkənin müxtəlif bölgələrində 20-dən çox dayaq məntəqəsi yaradaraq müxtəlif məlumatlara görə, üç mindən beş minədək etnik azərbaycanlıyı sekta üzvlüyünə cəlb etmişlər. Respublikanın yerli əhalisini xristianlaşdırmaq məqsədi ilə xeyli maliyyə vəsaiti xərclənmiş, onlarca adda xüsusi ədəbiyyat buraxılmış, onlarca seminarlar keçirilmiş, təriqətlərin ən perspektivli və sadıq ardıcılıarı daha yüksək səviyyəli hazırlıq keçmək üçün Qərbin müxtəlif xristian mərkəzlərinə göndərilmişlər.

"Qreyter Qreyts Uorld Austriç" ("Həyatverən nemət") Ümumdünya Kilsəsi, "Həyatın sözü" kilsəsi, "Adventistlərin 7-ci gününün presviterianları", "Gideon qardaşlığı", "İxtus" kilsəsi kimi beynəlxalq baptist təriqət təşkilatları burada xüsusilə fəallıq göstərirdilər. "İncilləşdirmə-2000" proqramı təriqət missionerlərinin məqsəd və vəzifələrinin miqyasından xəbər verir. Proqramda iki mininci ilədək Bibliyanı hər beş azərbaycanlı ailəsindən birində yaymaq, respublikanın hər beş vətəndaşından birini xristian missioner təşkilatlarının fəal üzvlüyünə cəlb etmək nəzərdə tutulurdu.

Səciyyəvi haldır ki, göstərilən təriqət təşkilatlarının əksəriyyətinin fəaliyyəti bu və ya digər səbəblərdən hətta bir sıra

xristian Avropa ölkələrində və postsovet dövlətlərində qadağan olunmuşdur. Məsələn, Ermənistanda 1995-ci il aprelin 24-də - bədnam "erməni soyqırımı"nın ildönümü günü Yerevanda qeyri-ənənəvi təriqətlərin üzvləri kütləvi surətdə döyülmüş, nəticədə şəhər qriqorian kilsəsinə mənsub olmayan "müqəddəs atalar"dan təmizlənmişdir.

Azərbaycanda isə yaranmış boşluqdan təriqətçilik ideyalarının və baxışlarının kütləvi şüura yeridilməsi üçün məharətlə istifadə edilmişdir. Məsələn, Bakının mərkəzində - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Bakı Bibliya İnstitutu deyilən qurum yaradılmışdı və geniş fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatların ideologiyası təriqət qanunlarına ciddi riayət və dünyəvi həyatın inkar olunmasını tələb edirdi. Bunların əksəriyyəti təriqət üzvlərinə onların ardıcılıqları olmayanlara qarşı davakar-mənfi münasibət aşılayırdı. Ermənistan və Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bəzi təşkilatlar ermənilərə "din qardaşları" kimi baxmağa çağırır, "Qarabağ münaqişəsinə və dövlətçilik ideyalarına biganəliyi, qüvvə və vaxtlarını özlərinin və yaxınlarının nicatına yönəltməyi" təbliğ edirdilər.

Bu qəbil təşkilatların məqsədləri aşağıdakılar idi:

- respublikanın müsəlman əhalisini xristianlaşdırmaq;
- müsəlman dini-etnik konsepsiyası ilə polemika aparmaq, islamı ləkələyən tezislər yaymaq;
- İrana, Türkiyəyə və Orta Asiyaya soxulmaq üçün Azərbaycanda əməliyyat meydanı hazırlamaq və i.a.

"Əlverişli" şəraitdən istifadə edən missioner təriqətləri əhalinin müəyyən qrupları arasında çox geniş təbliğat aparır, ilahiyat baxışları və qneseoloji cəhətdən müxtəlif yalançı dini ideologiyaları, sözün həqiqi mənasında, zorla sırıyırdılar. Bütün bu baxışları və ideologiyaları bir şey biləşdirirdi: Azərbaycan istehlakçısına təklif olunan bütün ideoloji surroqat Azərbaycanı parçalamaq və dağıtmaq niyyəti güdən erməni siyasətinin proqram məqsədlərinin yerinə yetirildiyini əyani surətdə göstərirdi.

Erməni separatçılarına sərfəlidir ki, işğal edilmiş ərazilərdən olan məcburi köçkünlər nəinki əzəli torpaqlarına qayıtmaq uğrunda mübarizə üçün təşkilatlanmasınlar, əksinə, təriqət ehkamlarını qəbul edərək yeganə nicat yolunu hər şeyi unutmaqda, onların ailələrini doğma ocaqlarından didərgin salanları və yurdlarını viran qoymaları bağışlamaqda görsünlər.

Biz dini etiqad azadlığı prinsipini şübhə altına almırıq. Bu mövqə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəqiq əksini tapmışdır. Dini plüralizm bütün dini cərəyanların nümayəndələrinə münasibətdə tolerantlığın öncül olduğu Azərbaycan cəmiyyətinin əsaslarından biridir. Lakin Azərbaycanın heç bir vətəndaşı din pərdəsi altında antimillə təbliğat apararı, habelə dövlətçiliyin dağılmasına kömək göstərən, gələcək vətəndaş münasibətlərinin təməlini qoyarı, ölkə vətəndaşlarını dini dözümsüzlüyə, dövlət və dünyəviliklə bağlı hər şeyə biganəliyə çağırarı, müsəlmanların, təriqətçi olmayan xristianların və iudaistlərin baxışlarına qeyri-müqabil və dözümsüz münasibət göstərən təşkilatların qanun qarşısında labüd surətdə məsuliyyət daşdığıarı da şübhə altına almamalıdır.

Başçıları bu və ya digər təriqətçi missioner təşkilatın üzvü olan bəzi qeyri-hökumət birlikləri Qərb donorlarından iri qrant alıcıları statusuna malik olmuşlar, halbuki onlarca digər qeyri-hökumət cəmiyyətləri də bu donorların diqqətindən kənarında qalmışdır. Beləliklə, üçüncü sektorun təsiri vasitəsilə həmin donor təşkilatların əsas ideyaları kütləvi şüura yeridilir. Lakin Azərbaycan cəmiyyətinin sağlam mənəvi-əxlaqi simasının formalaşmasında problemlər yaradarı təkəcə ölkəni incilləşdirmək məqsədi güdən təriqətçi missioner təşkilatları deyildi.

1997-ci ildə "Dini etiqad haqqında qanun"da xaricilərin Azərbaycan ərazisində missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan edən dəyişikliklər olunması ölkənin incilləşdirilməsi təhlükəsinin qarşısını qismən alsarı da, bu dini qurumların qeyri-qanuni fəaliyyəti və cəmiyyətin dini identikliyi problemi hələ də aktual olaraq qalır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, müstəqillik əldə edəndən sonra Azərbaycan islamın Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı modellərinin ölkənin ictimai həyatında sınaqdan keçirilməsi üçün meydana çevrilmişdi. Müstəqillik qazanıldıqdan az sonra ölkədə İran tərəfindən maliyyələşdirilən çoxlu sayda mədrəsələr meydana gəldi. Ali məktəblərdə ilahiyyat fakültələri açıldı, burada Türkiyədən gəlmiş müəllimlər çalışırdılar. Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt xeyriyyə cəmiyyətləri Azərbaycanda çox böyük İslam Universitetinin tikintisini maliyyələşdirməyə başladılar.

Nəticədə, əhali Azərbaycan cəmiyyətinin eyniləşdirilməsinə imkan verən milli dini modeli axtarmaq dilemması qarşısında qaldı. Tamamilə aydındır ki, əhalinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkə üçün global qərbəşmə müstəmləkəçiliyi epoxasında cəmiyyətdə islamın rolu və yeri haqqında dəqiq müəyyən edilmiş xəttin olmaması ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ən görkəmli islam alimlərindən olan Yusif əl-Kərdavi yazır: "Müstəmləkəçiliyin növlərindən ən təhlükəlisi ideya müstəmləkəçiliyidir. O, torpaqları deyil, zehnləri zəbt edir, zəka isə toplardan deyil, qələmdən istifadə edirE" Sosiomədəni məkanın bu cür müstəmləkələşdirilməsi "yeni demokratiyaların" transformasiyası nəticəsində baş verir.

Lakin cəmiyyətdə demokratik meyillərin genişlənməsi ilə müşayiət edilən liberallaşma dini kosmopolitizmə gətirib çıxarmamalıdır. Çünki müəyyən mənəvi-əxlaqi meyarlar və qaydalar olmadan cəmiyyət öz üzvlərinin kamil və hərtərəfli inkişafına təminat verə bilməz. SSRİ-də kommunist ideologiyası uzun illər boyu insanları dindən ayırmağa, onları sosial gerçəkliyi ateistcəsinə qavramaq ruhunda tərbiyə etməyə cəhd göstərmişdir. Lakin bu ideya-siyasi layihə iflasa uğradı. Bütün bu illər ərzində dini ənənələr qorunub saxlanaraq nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Ona görə də dini siyasi konyunktura silahına çevirmək deyil, cəmiyyətə xidmətə yönəltmək çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda cəmiyyətin indiki dini qavrayışı bir neçə amilin təsiri altında formalaşır. Əvvəla, bu, keçmiş sovet dövründən miras qalan mənəvi-əxlaqi boşluğun doldurulmasıdır. SSRİ-nin süqutu dini ibadət müəssisələrinin mükəmməl şəkildə fəaliyyətə başlamasını,

dini ənənələrin cəmiyyətə qayıtmasını, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dayaqlarının təşəkkülündə dinin üstün rolunu şərtləndirdi. İkincisi, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünyada gedən qlobal proseslər, - yəni, (1) keçid cəmiyyətlərində "islam dirçəlişi", (2) Qərb və Şərq dünyalarının geosiyasi toqquşması, - əhalinin dini şüuruna əhəmiyyətli təsir göstərir. Əgər ötən əsrin ortalarında bəşəriyyət SSRİ ilə ABŞ arasında müharibə təhlükəsi qarşısında durmuşdusa, hazırda bu təhlükə sivilizasiyalı dünya ilə təəssüf ki, müəyyən siyasət nəticəsində müsəlman siması almağa başlayan terrorizm arasında müharibə qorxusudur.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, belə geosiyasi toqquşma dünyada islamın rolunun artması ilə bağlıdır. S.Hantinqton yazır: "Xristianlıq, ilk növbədə, başqa dinlərin tərəfdarlarını döndərmək yolu ilə, islam isə həm döndərmək hesabına, həm də əhalinin yüksək artımı vasitəsilə genişlənir. Ötən əsrin 80-ci illərində dünyada sayı ən yüksək həddə - 30 faizə çatan xristianların faiz nisbəti bərabərləşmişdir, hazırda isə aşağı düşür və yaqın ki, 2025-ci ildə onların sayı dünya əhalisinin 25 faizini təşkil edəcəkdir. Əhalinin son dərəcə yüksək temple artması nəticəsində dünyada müsəlmanların sayı böyük sürətlə armtaqda davam edərək üçüncü minilliyin əvvəlində dünya əhalisinin 20 faizinə çatacaq və sonrakı bir neçə il ərzində xristianların sayını ötərək ehtimal ki, 2025-ci ildə 30 faizə çatacaqdır". Üçüncüsü, transformasiya dövlətlərinin "siyasi modernləşmə"si cəmiyyətdə dinin rolunun güclənməsinə şərait yaradır, çünki yeni siyasi elita təşəkkül tapır. Tarixə müraciət etsək görərik ki, istər Qərbi Avropada, istərsə də Şərqdə din yönümlü siyasi qüvvələr dövlətin siyasi modernləşməsi dövründə və yeni sosiomədəni meyllərin təsiri ilə meydana gəlmişlər. Hərçənd Amerikanın "inkişafın sosiologiyası" nümayəndələri tərəfindən işlənib hazırlanmış "siyasi modernləşmə" nəzəriyyəsi Qərb sentrizmi yönümlü olduğundan islamın Afrika-Asiya dövlətlərinin ictimai-siyasi həyatına sabit təsir göstərməsi amilini nəzərə almırdı. Bu ictimai-siyasi həyat islamın din kimi spesifikliyi, başlıcası isə, həmin dövlətlərin ictimai inkışafının baş verdiyi tarixi, iqtisadi və siyasi şəraitlə bağlı idi. Belə səhv araşdırma nəticəsində islamın rolu onun

yayıldığı ölkələrin siyasi inkişafına, əslində, təsir göstərməyən amil səviyyəsinə endirilirdi, halbuki bunun tam əksi açıq-aşkar idi. Ona görə də "siyasi modernləşmə" mərhələsində transformasiya məkanlarının dünyəviləşməsindən son dərəcə ehtiyatla danışmaq lazımdır. Qlobal dini dirçəlişin digər təzahürləri kimi, islam dirçəlişi də eyni vaxtda həm modernləşmənin nəticəsi, həm də onunla əlbəyaxa döyüşə girmək cəhdidir".

Modernləşmə prosesində ön səhnəyə, adətən, dini siyasi qüvvələr çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar praktiki surətdə bu qəbil transformasiya cəmiyyətlərinə xas olan vahid xarakteristikalara malik olurlar. Ötən əsrin 70-ci illərinə nəzər salsaq, islam dəyərlərinin yayılmasının və cəmiyyətin "islamlaşdırılması"nın baş verdiyi oxşar meyilləri müşahidə edə bilərik. Bu, "islam dünyası"nda urbanizasiyanın görünməmiş sürəti, "kommunikasiya inqilabı", əhalinin ənənəvi təbəqələrinin modernləşmə proseslərinə cəlb olunması ilə bağlı idi. Bu isə "kütlələrin görünməmiş miqyasda siyasətə cəlb edilməsinə" kömək göstərirdi.

Təbiidir ki, müasir dövrdə islamın ictimai şüura təsirindən danışmamaq və iyirminci əsrin sonunda "islam dirçəlişi"nin Şərqi yarımkürəsinə təsirinə məhəl qoymamaq, əslində, on altıncı əsrin sonunda protestant reformasiyasının Avropa siyasətinə təsirini inkar etmək kimidir.

İslam hazırda Azərbaycanda kütləvi şüurun formalaşmasına müəyyən təsir göstərməkdə davam edir. Sosial və siyasi layihələr həyata keçirilərkən bunu nəzərə almaq lazımdır. Cəmiyyətdə dinin yeri həm tarixi, həm də sosial-siyasi amillərlə müəyyən olunmuşdur. Dünyada gedən proseslər, birüzlü qloballaşma müsəlmanların həyatında islam amilinin rolunu daha da gücləndirir, islam mədəniyyətində həmrəyliyin möhkəmlənməsinə və onun genişlənməsinə imkan yaradır. Azərbaycan (açıqını deyəcəyik) "islam dirçəlişi"nin reallıqlarını öz üzərində hiss edir və təsadüfi deyildir ki, cəmiyyətdə islam problemlərinə maraq getdikcə artır. Şübhəsiz ki, "islam dirçəlişi"ndən bəhs edərkən biz heç də dövlətin dünyəvilik xarakterini itirməsinin mümkünlüyündən danışmırıq. Əksinə, biz qloballaşma epoxasında islamın modernləşməsindən,

maarifçi islamdan danışırıq. Hesab edirik ki, müasir şəraitdə Türkiyənin laisizm (türkcə laıqlık-dünyəvilik) modeli Azərbaycanda maarifçi islam modelinin mümkün variantlarından biridir. Bu da təbiidir, çünki "islam dirçəlişi" bütövlükdə fundamental islahatı nəzərdə tutur və bu halda "oyanış ümumdür və heç də təkə fərdi möminliyə aid deyildir".

Dünyəvi dövətdə din əzəldən cəmiyyətin ancaq mənəvi-əxlaqi yolğöstərəni olmalıdır, onun sosial-siyasi mövqeyi siyasi oyunlar və kombinasiyalar vasitəsinə çevrilə bilməz. Vətəndaşların kütləvi şüuru dini normaları ictimai-siyasi həyatda ülviləşdirməyə can atan müəyyən qruplaşmaların radikal-təməlçi əhval-ruhiyyəsinin və baxışlarının yalançı nümayiş meydanına çevrilməməlidir.

Cəmiyyətdə din amili lazımdır. Lakin təfəkkürün və informasiyanın sirkulyasiyası, qlobal təbəddülatlar və proqnozlaşdırılan "sivilizasiyaların toqquşması" erasında yalnız konfessiyalararası dialoq, tolerantlıq milli eyniyyəti qoruyub saxlamağa və onun postindustrial epoxaya keçməsinə imkan yarada bilər.

Çox vaxt dövətlərin transformasiyası ilə yanaşı, milli eyniyyətin itirilməsi cəmiyyətin mükəmməl inkişafını ləngidən böhrana gətirib çıxarır. Buna görə də filosoflar, politoloqlar və sosioloqlar tez-tez deyirlər ki, bəşəriyyət "böhranın normallaşması" dövründə yaşayır, yəni, mövcud dünya nizamı daimi, xroniki ümumi böhrandan ibarətdir və bu böhran vaxtaşırı normallaşaraq dövətlərin və cəmiyyətlərin qismən inkişafına kömək göstərir. "Tarixi təcrübə getdikcə qəhrəmanlıq eposundan acı bağırsağ kimi uzanan operaya çevrilir. Böhran və onun normallaşması haqqında deyilənlərin ən heyretləndirici əlamətlərindən biri sosial dəyişikliklər və tarixi təkamül haqqında nikbin söhbətlərin iflasa uğramasıdır".

Modernləşmə prosesində kütləvi şüurda dinin rolunun güclənməsi tez-tez baş verir. Lakin keçid cəmiyyətləri üçün relevant olan mədəni və mənəvi dini dəyərlər təməlciliyə çevrilməməlidir. Hərçənd tarixi təcrübə göstərir ki, "təməlçilik daha çox əhalinin öz islam irsini bilən və bununla fəxr edən savadlı təbəqələrinin

ideologiyasıdır. Bu, savadsız xalq kütlələrinin səfərbər edilməsində səmərəli vasitə ola bilsə də, onların dini deyildir".

S.Hantinqton bu fikirdədir. O, davakar Misir islam qruplaşmalarının liderlərini təhlil edərək yazır: "onların çoxu iyirmi-otuz yaşlı gənclər idi. Səksən faizi tələbə, yaxud universitet məzunları idilər. Yarıdan çoxu elit kolleclərdən, yaxud tibb, mühəndislik kimi ən elmtutumlu texniki ixtisas sahələrindən idi. 70 faizdən çoxu "adi, lakin kasıb olmayan təbəqələrdən çıxmışdılar və ailələrinin ali təhsil almış ilk nəslidilər".

Aydındır ki, qloballaşma dövründə yeni siyasi elitələr formalaşdıran siyasi modernləşmə çox vaxt ön səhnəyə siyasi fəaliyyətdə mənəvi dəyərləri başlıca prioritet hesab edən və siyasi məkanı daha da təkmilləşdirməyə qadir olan texnokrat siyasətçiləri çıxarır. Türkiyənin təcrübəsi buna əyani misaldır. Lakin başlıcası budur ki, din, - istər islam, istərsə də xristianlıq, - dünyəvi dövlətdə siyasi hakimiyyətə çatmaq vasitəsi kimi istifadə edilməsin, dinin cəmiyyətdə ancaq mənəvi-əxlaqi oriyentir rolunu yerinə yetirməsini nəzərdə tutan səmərəli dövlətçilik xəttinə mane olmasın.

Əlbəttə ki, modernləşmə islamı sıxışdırıb aradan çıxarmaq cəhdi kimi qəbul edilməməlidir. Qərbin hazırda regionumuza tətbiq etdiyi ideya - cəmiyyət və dövlət həyatının modernləşməsi, vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin qurulmasına kömək və i.a. - zamanın tələbidir. Lakin o, praktikada gerçəkləşdirilməyə başlayan kimi əhalinin savadlı təbəqələrinin bir qisminə Qərbin niyyətlərinin səmimiyyətinə şübhə yaranır, belə ki, bu niyyətlər ekspansiya cəhdi kimi təsəvvür edilir. Çox vaxt da bu şübhələr əsassız olmur. Məsələ bundadır ki, qloballaşmanın təbiətinin məhdud mənada başa düşülməsi bəzi hökumətlərin qarşılıqlı asılılıqdan sui-istifadə etməsinin, birtərəfli siyasətin köməyi ilə ondan ancaq öz mənafeləri üçün yararlanmağa çalışmalarının səbəblərindən biridir. Bu zaman da tilsimli dairə yaranır: dəyişikliklərə getməmək, vaxtı ötüb keçmiş köhnədən yapışmaq olmaz; hər şey olduğu kimi qalsa, təsəvvür edildiyindən daha pis olacaqdır.

Modernləşmə yolu bəzən əhalinin geri qalmış hissəsinin, dini radikalizm tərəfdarlarının müqaviməti ilə rastlaşır. Bunu biz bu və ya

digər formada Azərbaycanın müasir həyatında da müşahidə edirik. Lakin çətinliklər ictimai həyatın və dövlət həyatının yeniləşdirilməsinə mane olmamalıdır. Dünya birliyinin bir hissəsi kimi Azərbaycan bəşəriyyətin magistral inkişaf yolundan kənar qala bilməz.

Qloballaşma dövründə ideologiya yaşarıdırmı? Bu sualın aktuallığı bütövlükdə dünyanın inkişafının gedişindən doğur. Lakin onun birmənalı cavabı yoxdur. Bizcə, dəqiq ifadə olunmuş inkişaf strategiyasına malik dövlət qurmaq üçün təkə indiki nəsillər deyil, həm də gələcək nəsillər qarşıdakı konkret milli məqsədləri görməli və onlara doğru elə bu gündən irəliləməyə başlamalıdırlar.

Əvvəlcə, global transformasiyalar dövründə milli ideyanın nə demək olduğu sualına cavab verməyə çalışaq. Bu, millətin, yaxud etnosun ümumi ali mənafeələrini əks etdirən fenomendir, onu alimin və ya yazıçının kabinetində yaratmaq, quraşdırmaq olmaz. İnsanların zəkasına və ürəyinə səmərəli təsiri baxımından heç bir sosial ideya xalq ruhunun dərinliklərində yaşayan milli ideya ilə rəqabət apara bilməz və bu ideyanın daşıyıcısı yalnız xalqdır.

İdeologiya intellektualların yaratdıqları konsepsiyalarla məhdudlaşır və "elmi biliklərdən tutmuş, dinə qədər və həqiqiliyindən, yaxud saxtılığından asılı olmayaraq gündəlik məqbul davranış təsəvvürlərində" ictimai və fərdi şüurun bütün sahələrini əhatə edir. Bir sözlə, ideologiya ictimai və siyasi həyatı dolğunlaşdıran baxışlar və ideyalar sistemidir. Milli ideya yeni, əvvəllər mövcud olmayan reallıqlar yaradan insanın praktik fəaliyyəti prosesində gerçəkliyin dərk edilməsinin fəal əlaqə vasitəçisidir.

İdeyalar kütlələrə nüfuz etdikdə maddi qüvvəyə çevrilir; bu, ideyaların təşkiləddici, səfərbəredici və dəyişdirici fəaliyyəti olmadan ictimai həyatın maddi bazisinin inkişafının vaxtı çatmış məsələlərini həll etməyin mümkünsüzlüyünü iddia edən marksizmin müddəasıdır. Eyni zamanda, adi şüurun "nəzəriyyətsizliyini" ehkamlaşdırmaq və onu yalnız ictimai psixologiya ilə bağlamaq da düzgün deyildi. İdeologiyanın sinfin "mütəfəkkirləri" tərəfindən yaradıldığını hesab edən Marks, bununla belə, inkar etmirdi ki, "bütün sinif öz maddi

şəraiti və müvafiq ictimai münasibətlər zəminində" təkcə "xüsusi duyğular və xəyallarını" deyil, həm də "düşüncə və dünyagörüşü tərzlərini" yaradır.

Müasir sosial fenomenologiya hesab edir ki, davranışın tənzəimlənməsi dəyərləri və mənafeləri konseptuallaşdıran "gündəlik nəzəriyyələr" in köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman nəzəriyyənin gündəlik həyatda mənimsənilməsi "artıq davranışın mədəni formanın zahiri tələblərinə uyğunlaşması praktikasında başlayır və davranışın rəmzi cəhdlərinin mənasının tədricən izah edilməsi, başa düşülməsi və dəqiqləşdirilməsi səciyyəsi daşıyır".

Hazırda yeni minilliyin milli ideologiyası həm Qərbin, həm də qeyri-Qərbin, həm "yeni sağlar" ın, həm də "yeni sollar" ın, bəlkə də "yeni mərkəzçilər" in də, ən yeni nəzəri və ideya-siyasi doktrinalarını süzgcdən keçirmədən formalaşdırıla bilməz. Keçid, transformasiya dövrü şəraitində bəzən bu proses ictimai şüurda gözə çarpmadan gedir.

Sivilizasiyaların, dövlətlərin, siyasi rejimlərin tarixi sübut edir ki, aydın şəkildə ifadə edilmiş məqsədli yollar göstərilmədən, oykuməndə öz yerini müəyyənləşdirmədən, özünün "Mən-sivilizasiya" sını qoruyub saxlamağın təminatı sayılan dəyərlər və əxlaq sistemi olmadan sabit və inkişaf edən birliklər olmur. Bunlar dini baxışlarda, ictimai şüurda, dövlət aktlarında, tərbiyə və təhsilə dair məqsədli göstərişlərdə, nəhayət, milli ideologiyada əks olunmuşdur. Onların sayəsində insan öz dünyasını adekvat şəkildə qavrayır, öz sivilizasiyasının xüsusiyyətlərini mənimsəyir, siyasi və sosial məkanda şüurlu şəkildə hərəkət edir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında 2001-ci ildə imzaladığı fərmanlar, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması məsələləri barədə Azərbaycan xalqına müraciəti təkcə keçmişə ehtiram əlaməti, yaxud qoruyucu mühafizəkar əhval-ruhiyyənin təzahürü deyildir. Bu, zamanın tələblərinə, modernləşməyə keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə milli sosiomədəni prioritetləri siyasi prosesindən kənarlaşdırmağa qadir olan qloballaşmanın tələblərinə cavab idi.

Milli yönümlü belə siyasətin əsasında öz xalqının tarix və mədəniyyətini, onun milli mentalitetinin mahiyyətini, mənlilik şüurununu və milli "Mən"ini qoruyub saxlamaq səyləri durur.

Qeyd edək ki, bütün bunların əsasını milli ideologiya təşkil edir. Bu, son dərəcə mühüm fenomendir, çünki SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycanın keçirdiyi sosiomədəni böhranın başlıca səbəbi ənənəvi dəyərlərin və normaların tənzimləyici rolunun aşağı düşməsi idi. Bütün bunlar ənənəvi dəyərləri əvəzləyən, lakin hələ kök salmağa macal tapmayan universal dəyərlərin sürətlə ucuzlaşması fonunda baş verirdi. Böhranın aradan qaldırılması, cəmiyyətin yeni dəyər və mənəvi-etik seçim kimi milli birlik əsasında makrososial inteqrasiya üsullarının axtarışı ciddi problem olaraq meydana çıxmışdı. Nəticədə, sosial inteqrasiyanın və makrososial tənzimləmənin əldə olunmuş səviyyəsi saxlanılmaqla, universal göstərişlərin rolu güclənməyə başladı.

Bəşəriyyət tarixində belə vəziyyətlər dəfələrlə olmuşdur. Ancaq əsl milli mənafeləri yalnız yeni, modernləşməyə yönəlmiş, universal və milli başlanğıcların bərabərliyini qəbul edən ideologiya müdafiə edə bilər. XVI əsrdə İngiltərədə puritanlığın yayılmasına cavab olaraq, XVIII-XIX əsrlərdə kontinental Avropada Fransa inqilabının gətirdiyi dəyişikliklərə cavab olaraq, XX əsrdə sovet təhlükəsi ABŞ-da mühafizəkarları liberal dəyərlərin və təsisatların müdafiəçisinə, liberalları isə öz milli prioritetlərinin müdafiəsi üçün klassik liberalizmin ifadəçilərinə çevirəndə meydana çıxan konservatizm belə idi.

Dünya azərbaycanlılarının 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilən birinci qurultayını da bu mövqedən şərh etmək lazımdır. Məsələ bundadır ki, millətin gücünü təkcə onun birliyi və monolitliyi deyil, həm də milli özünüdərkli və mentaliteti qoruyub saxlamaq səyləri müəyyən edir.

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev öz fəaliyyəti ilə bizə məhz bu həqiqəti çatdırmışdır. Ona görə də Azərbaycanın yeni nəsildən olan siyasətçilərinin tarixi legitimliyinin dərəcəsi bu nəslin rəşional siyasi xəttinə varisliyi, onun mədəniyyət səviyyəsinə, tərəkür tərzinə uyğunluğu ilə ölçüləcəkdir.

Qloballaşma və qərbləşmə kontekstində Azərbaycanın modernləşməsi necə olmalıdır? Qərbləşməni rədd edərək və milli "Mən"-i qoruyub saxlayaraq modernləşə bilirikmi? Cavab həm sadə, həm də mürəkkəbdir. Bu tarixi yolu bütün Cənub-Şərqi Asiyanın əslində, bütün ölkələri keçmişdir. Yaponiya intellektuallarının modernləşmə konsepsiyası "Qərb texnologiyaları, yapon ruhu" aforizmi idi.

Azərbaycanda 1993-cü ildən başlayan modernləşmə ideologiyası çoxcəhətliliyi sayəsində səmərəli olmuşdur. O, inkişafının ilk səviyyəsində ideologiyaya az bənzəyirdi, daha çox qloballaşma şəraitində ölkənin strateji inkişaf konsepsiyası funksiyasını yerinə yetirirdi.

Modernləşmə ideologiyasının 1996-cı ildə formalaşan ikinci və əsas səviyyəsi ölkə əhalisinin ən fəal hissəsini özünə cəlb etdi. Bu səviyyədə yeni mühafizəkarlıq, liberalizm, sosializm və vətənpərvərlik prinsipləri vəhdət halında birləşdi. Digər ölkələrlə müqayisədə dünya kontekstində onlara çatmaq və regional kontekstdə isə qabaqlayıcı inkişaf ideyası modernləşmənin milli ideologiyasının əsası oldu. Bu ikili məqsəd ölkəmizdə son iki yüz ildə tətbiq edilmiş "müstəmləkə şüuru" komplekslərinin aradan qaldırılmasına kömək göstərir.

Milli ideologiyanın inkişafının üçüncü səviyyəsi cəmiyyətdə antimodernizm ovqatını "söndürə", ənənəçilik təzahürlərinin qalıqlarını neytrallaşdırma bilən kənar amortizator rolu oynamalı idi. Beləliklə, milli ideologiya əhalinin obyektiv olaraq ölkənin modernləşmə yolu ilə irəliləməsinə müqavimət göstərən təbəqələrinə yönəlmişdi. Bu zaman başlıca vəzifə Azərbaycanda sosial və texnoloji dəyişiklikləri həyata keçirmək, habelə milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına təminat vermək, etibarlı sosial müdafiəni və əlbəttə, şəxsiyyət azadlığını təmin etmək, beləliklə də, iqtisadi səmərəliliyi sosial ədaləti ilə birləşdirmək idi.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Bütün dünya məkanının sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin etməli olan ümumi siyasi və iqtisadi məkanı təsvir et.
2. Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdırmı?
3. İntegrasiya proseslərinin təsirini təhlil et
4. Davranışın yeni stereotipləri və formaları barədə nə bilirsən?
5. Totalitar dövrün kütləvi şüur formasına münasibət bildir.
6. Açıq, şəffaf və demokratik cəmiyyətin elementlərini sadala.
7. Yeni siyasi oriyentirlərin formalaşması, yeni siyasi təşkilatların yaradılmasının səbəbləri?
8. Söz, iradə, fikir, dini etiqad azadlığı barədə nə bilirsən?
9. Təriqətçilik ideyalarına və baxışlarına, missioner təriqətlərə münasibətini bildir.

HAZIRLIQ ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il iyunun 5-də keçirilən ilk iclasındakı nitqindən. «Qanunçuluq» jurnalı, № 1;2, 1996
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1998, 236 s.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmanı.
5. Azərbaycan Respublikasının Həmkarlar ittifaqları haqqında Qanunu. 24 fevral 1994
6. Azərbaycan Respublikasının dini etiqad azadlığı haqqında Qanunu. 1992-ci il. (1996-cı ildə, 2011-ci ildə bu qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir).
7. Abbasov Ə. F. Yeni metodoloji paradigma. B., Adiloğlu, 2003.
8. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. B., «MBM» NPM, 2006, 212 səh.

9. Abdinov Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. Bakı Dövlət Universiteti. Xəbərlər, № 1, 1998, s. 19.
10. Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, Elm, 2004, 264 s.
11. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
12. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
13. Qaraşov H.T. Həmkarlar ittifaqı rəhbəri: sosial idarəetmə subyekti kimi. Bakı, 2010
14. Demokratik cəmiyyətdə III sektor. B: 2001
15. Əliyev A. Partiyaların mətbuat xidməti və pablik rileyşnz. Bakı, 1999, 27 səh.
16. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
17. Əsrin müqaviləsi. 1994 – 1999. Bakı, 2000, 21 səh.
18. Cavadoğlu M. Azad seçki insan mənəviyyatının özünü təsdiqidir. B., 1998, 28 səh.
19. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. B., 2003
20. Cəfərova S. Yeni dünya düzəni müasir beynəlxalq-siyasi proseslərin təzahürüdür. «Tarix və onun problemləri», B., 2004, №1, s.176
21. Hacızadə H. Demokratiya: gediləsi uzun yol. Bakı, 2001, s.19.
22. Hacıyev H. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə və bələdiyyə seçkiləri. B., 1998.
23. Mehdiyev R. Ə. İnkişafın Azərbaycan yolu. Dirçəliş- XXI əsr. № 49, Bakı, 2002
24. Mehdiyev R. Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000, 288 səh.
25. Musabəyov R. Dövlət və cəmiyyət. Bakı, 2000, s.58.
26. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.:2009, 144 səh.

27. Xəlilov S. Lider – Dövlət – Cəmiyyət. B., AU, 2001, 358 səh.
28. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
29. Şaxtaxtinski M., Tağıyev Ə.M. Azərbaycanca milli hərəkət ideyalarının yaranması və tarixi təkamülü». Bakı, APU, 1994, 84 s.
30. Şəkərəliyev A.S. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət., B., 2000, s.54
31. Ануфриев Е.А. Субъективные основы и субъекты политики // Социально-политический журнал. 1996, №4
32. Арон Р. Эссе о свободах: Универсальной и единственной формулы свободы не существует // Политические исследования. 1996, №1
33. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. 1996, №5
34. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
35. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
36. Гаджиев К.С. Политическая наука. М., 1994
37. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы. М.: МП "Сувенир", БГ. 1993, 364 с.
38. Кадровое обеспечение государственной службы. Коллективная монография (Игнатов В., Сулемов В., Радченко А., Ивлев А., Огарев А., Понеделков А). Р-на-Дону. 1994, 284 с.
39. Левантовский Л.В. Особенности границы области устойчивости // Функциональный анализ и его приложения. 1982, Т.16, Вып.1 с.44-48.

- 40.Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода(политико-методологические аспекты).Б.:2010
- 41.Маркевич В. Гражданское общество и демократия // Политология вчера и сегодня.Вып. 3.М., 1991
- 42.Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. М., 1987,с.42
- 43.Моска Г. Основы политической науки. М., 1939, с.248
- 44.Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. М.,1992, с.366
- 45.Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред.Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
46. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. //Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
- 47.Управленческие информационные системы. //Проблемы теории и практики управления. 1996, №2
- 48.Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) Р-Д, 1998, с. 218
- 49.Almond G.A. Political Development: Essays in Heuristic Theory. Boston, 1970
- 50.Bowker G. How to Be Universal: Some Cybernetic Strategies, 1943, //Social Studies of Science. L., 1993, V.23, №1
- 51.Dahl R. Polyarchy. New Haven, 1971;
- 52.Doyle Ph.A History of Political Thought. London, 1949
- 53.F.Altheim und R.Stiehl. Feudalismus unter den Sasaniden und Chren nachbarn, Wiesbader, 1954, p.396
- 54.Hoghughy M. The delinguent. Directions for Sojial Control. L., 1983
- 55.Lipset S. Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, 1963
- 56.Parsons T. Politics and Social Structure.N.Y. - London, 1969

57. Pye L., Verba S. Political Culture and Political Development. Prinseton, 1965
58. Rostow W.W. Politics and the stages of growth. Camb., 1971
59. Simon G. A., Smithburg D.W., Thompson V.A. Public Administration. N.Y., 1970
60. Sutherland C.W. Systems: analysis, administration and architecture. N.Y., 1975
61. Toffler A. Future Shock. N.Y., 1970
62. Vereker Ch. The Development of Political Theory. London, 1957

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən 1970-ci il oktyabrın 24-də qəbul edilmiş «Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyannamə
2. BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948)
3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt (1966)
4. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt (1966).
5. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Haqqında Müşavirənin Yekun Aktı. 1 avqust 1975-ci il.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
7. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il iyunun 5-də keçirilən ilk iclasındakı nitqindən. «Qanunçuluq» jurnalı, № 1;2, 1996
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1998, 236 s.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmanı.
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçkiləri haqqında Qanun. 9 iyun 1998-ci il.
11. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Qanunu (1995-ci il, 13 iyunda qəbul edilib).
12. Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar fəaliyyəti haqqında (4 mart 1993-cü il) Qanunu
13. Azərbaycan Respublikasının İctimai birliklər haqqında Qanunu. 10 noyabr 1992-ci il.
14. Azərbaycan Respublikasının İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında Qanunu. 19 sentyabr 1995-ci il.
15. Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında Qanunu. 08.02.2000-ci il.

16. Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr haqqında Qanunu. 1 iyul 1994.
17. Azərbaycan Respublikasının Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunu. 10 iyun 1997-ci il.
18. Azərbaycan Respublikasının Siyasi partiyalar haqqında Qanunu. 3 iyun 1992-ci il.
19. Azərbaycan Respublikasının Həmkarlar ittifaqları haqqında Qanunu. 24 fevral 1994-cü il.
20. Azərbaycan Respublikasının dini etiqad azadlığı haqqında Qanunu. 1992-ci il. (1996-cı ildə, 2011-ci ildə bu qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir).
21. Azərbaycan Respublikasının Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Qanunu. 1993-cü il 7 yanvar.
22. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı
23. Abbasov Ə. F. Yeni metodoloji paradigma. B., Adiloğlu, 2003.
24. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. B., «MBM» NPM, 2006, 212 səh.
25. Abbasov Ə.F., Rüstəmov A.B., İsmayılov D.Y., Hacıyev H.M. İctimai inkişaf: Qnoseologiya və metodologiya problemləri. B., Adiloğlu, 2003, 134 səh.
26. Abbasov Ə., Əsgərov İ. Keçid dövrü və yeni iqtisadi təfəkkür. Bakı, Nafta-Press, 2001, 142 səh
27. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. B., Ayna mətbuat evi, 2001, 506 səh.
28. Abdinov Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. Bakı Dövlət Universiteti. Xəbərlər, № 1, 1998, s. 19.
29. Azadov E. N. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmənin təşkilati formasıdır. Bakı, 1998, 55 səh.
30. Azərbaycan cəmiyyəti transformasiya şəraitində. Bakı, TS, 2001, 159 səh.

31. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2003, 48 səh.
32. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV – V cildlər. Bakı, 1981.
33. Allahyarova T. Sinergetika- I. Sinergetik ontologiya: təbiətin vəhdətdə özünütəşkili. Bakı, Elm, 2005, 376 s.
34. Aslanova R.N. İslam və mədəniyyət. Bakı, AU, 2002, 405 s.
35. Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, Elm, 2004, 264 s.
36. Axundov M.F. Əsərləri, II cild, B., 1991, s.196
37. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2001
38. Atakişiyev M.S., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, Təfəkkür, 2004, 136 s.
39. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm.B.,1951,s.127.
40. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B:, 1989, 288 s.
41. Balsaqunlu Yusif. Qutadğu bilig. Bakı, «Şərq-Qərb», 2006
42. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 552 s.
43. Qanunun aliliyi. //Qanunçuluq jurnalı, 1996-cı il, № 1-2, s. 68
44. Qasımxadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B: 1972, 345 səh.
45. Qasımov M. Müasir geopolitika. Bakı, 1999, s. 440.
46. Qaraşov H.T. Həmkarlar ittifaqı rəhbəri: sosial idarəetmə subyekti kimi. Bakı, Elm və təhsil, 2010
47. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarəetmənin fəlsəfi və psixoloji problemləri. Ahəng yolu., Bakı, Elm,2008
48. Quliyev T.Q. İdarəetmənin əsasları. Bakı, Nagıl evi, 2001
49. Qurbanov F.M. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları. Bakı, Adiloğlu, 2007, 486 s.
50. Qurbanov F.M. Elmə sinergetik yanaşma. Bakı, Elm, 2005, 364 s.
51. Demokratik cəmiyyətdə III sektor. B: 2001
52. Eyvazov F. Dahi alim və filosof. B:, 1981, 254 s.

53. Əkbərov R., Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B.: 2003, s. 501.
54. Ələkbərov F.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı, «Elm», 2007
55. Ələkbərov F.Q. Mili ideologiya probleminə tarixi-fədləsi baxış. (I hissə), Bakı, Təknur, 2011, 408 səh.
56. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, Çəşioğlu, 2004
57. Əliyev A. Partiyaların mətbuat xidməti və pablik rileyşnz. Bakı, 1999, 27 səh.
58. Əliyev Q.C. Ordu və siyasət. Siyasi biliklərin əsasları. İnam plürəlizm mərkəzi. II cild, 1999, 317 səh.
59. Əliyev Q.C. Çağdaş demokratik proseslərin bəzi fəlsəfi problemləri. Bakı, Təbib, 1997, 129 səh.
60. Əliyev Q.C., Sadıxov E. Demokratiyanın mahiyyətinin müasir anlamı. Bakı, Zaman, 1996, 108 s.
61. Əliyev T.Ə. Menecment. B., 1998, 236 s.
62. Əsrin müqaviləsi. 1994 – 1999. Bakı, 2000, 21 səh.
63. Əhmədli C. Cəmiyyət – siyasət – ideologiya. Siyasi biliklərin əsasları. 1-ci buraxılış, B., «Ulu», 1997, səh.30 – 56.
64. Cavadoğlu M. Azad seçki insan mənəviyyətinin özünütəşdidir. B., 1998, 28 səh.
65. Cəlilov M., Paşayev V. Fəlsəfə. B., ADİU, 1990, 168 səh.
66. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. B.,2003., s.40
67. Cəfərova S. Yeni dünya düzəni müasir beynəlxalq-siyasi proseslərin təzahürüdür. «Tarix və onun problemləri», B., 2004, №1, s.176
68. İmaməddin Nəsimi. Divanlar. Bakı, Elm, 1982. 780 s.
69. Gəncəvi N. Xəmsə. Bakı, 1974. 464 s.
70. Hüseyinzadə Ə.H. Siyasəti-fürusət. Bakı, Elm, 1994, 236 s.
71. Hacızadə H. Demokratiya: gediləsi uzun yol. Bakı, 2001, s.19.

72. Hacıyev H. Azərbaycanca yerli özünüidarəetmə və bələdiyyə seçkiləri. B., 1998, 39 s.
73. Heydər Əliyev işiği – İpək yolu. Bakı, Qismət, 2001, 248 s.
74. Hüquqi dövlət və qanun. Bakı, Hüquq, 2001, № 1, 81 s.
75. Hüseynov T.H. Azərbaycanca bazar sisteminin iqtisadi problemləri (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2004, 227 s.
76. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri.B.,1960, s.146
77. Sosialist utopistlər - Kampanella T. Günəş şəhəri. Mor T. Utopiya. Bakı, 1976, 235 s.
78. Marks K., Engels F. Seç.əsərləri. s.1, M., 1960, s.215.
79. Mehdiyev R. Ə. İnkişafın Azərbaycan yolu. Dirçəliş- XXI əsr. № 49, Bakı, 2002, səh. 68-86.
80. Mehdiyev R. Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000, 288 səh.
81. Musabəyov R. Dövlət və cəmiyyət. Bakı, 2000, s.58.
82. Məlikova M., Bayramov B. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi (oçerklər). Bakı.,Maarif, 1984, s.7
83. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, 4-cü cild. Bakı, Azərneşr, 1985. 276 s.
84. Məmmədov Z.C. Siracəddin Urməvi. Bakı, Elm, 1990,s.14-15
85. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, Elm, 1990, s. 14-15
86. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, Bakı, 1974.
87. Məmmədov S., Abutalıbov R. və b. İdarəetmənin əsasları. B.: Nurlar NPM, 2009, 144 səh.
88. Politologiya. İzahlı lüğət. Ramiz Mehdiyevin baş redaktorluğu və rəhbərliyiylə. Bakı, «Şərç-Qərb», 2007, 352 s.
89. Nizamülmülk. Siyasətnamə. B., Elm , 1989, 154 s.
90. Nərimanov N.N. Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər. Bakı, Nurlar, 2002, 104 s.
91. Nəsibzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm, 1990, 95 s.

92. Rüstəmov Y.İ. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, BDU, 2000, 253 s.
93. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 112 s.
94. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
95. Şabanov Z.M. Cəmiyyətin idarə olunmasında sosial idrakin spesifikliyi. Fəls. Elm. nam. alim. dərəcəsi almaq üçün diss. AMEA-nın Elmi kitabxanası. B., 2004.
96. Şabanov Z.M. İdarəetmə təfəkkürü: tarix və müasirlik. Bakı, Təhsil işçisi, 2010, 220 səh.
97. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslik. B.: Təhsil, 2005
98. Sabir M.Ə. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, 1976.
99. Siyasi tarix. Bakı, Sirvannəşr, 1997, s.32.
100. Tusi N. Əxlaqi-nasiri (farscadan tərcümə), Bakı, Elm, 1987, 202 s.
101. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Az. Ensiklop Poliq. Birl., 1997, 518 s
102. Xəlilov S. Lider – Dövlət – Cəmiyyət. B., AU, 2001, 358 səh.
103. Xəlilov S. Qloballaşma, «ikili standart» və elmi – texniki tərəqqinin meyarları. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər, № 1 – 2, B., 2003, səh.73 – 79.
104. Şaxtaxtinski M., Tağıyev Ə.M. Azərbaycanda milli hərəkat ideyalarının yaranması və tarixi təkamülü». Bakı, APU, 1994, 84 s.
105. Şirəliyev H. İ., Pirişev A. M. Ə. Rəsulzadənin siyasi baxışları. BDU-nun xəbərləri., B., 1994, №1, s. 89
106. Şəkərəliyev A.S. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət., B., 2000, s.54
107. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. B., 1993, 333 s.
108. Аббасов А.Ф. Демократия личная и наличная. Баку, Эльм, 2008, 226 с.

109. Античная литература (под.ред.А.А.Тахо-Годы). М:1980,324с.
110. Антология мировой философии. Т.1, част 2-я, М.,Мысль, 1969, 830 с.
111. Ануфриев Е.А. Субъективные основы и субъекты политики // Социально-политический журнал. 1996, №4
112. Аристотел. Сочинение в 4-х томах. Т.1. Метафизика, пер.с древнегречес. Ред. В.Ф.Асмуса. М:1975, с.68
113. Арон Р. Эссе о свободах: Универсальной и единственной формулы свободы не существует // Политические исследования. 1996,№1
114. Атаманчук Г. В. Общая теория управления. М.: 1994, 355 с.
115. Атаманчук Г.В. К вопросу о взаимосвязи субъектов и объектов социального управления// Вопросы философии, 1974, №7
116. Афанасьев В.Г.Научное управление обществом. Москва, Политиздат, 1973,392 с.
117. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. 1996,№5
118. Батчиков С. А. и Глазьев Ю. С. Эффективность государственного управления. М., 1998, с. 810
119. Бачило И.Л. Организация советского государственного управления. М.:1984, с.384
120. Бонэм М., Сейферт Д. Потенциал «электронного правительства» для трансформации демократических систем переходного типа. Проблемы государственного управления. М.: с. 308
121. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы М.: Наука, 1987
122. Вейлл Питер. Искусство менеджмента. Пер. с англ. М.: Новости, 1993, 440 с.
123. Гаджиев К.С. Политическая наука. М., 1994

124. Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане. Б.,1968, 185 с.
125. Гобсс Т. Сочинения. Т.2. М.,Мысль, 1991, 295 с.
126. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. Опыт лучших промышленных фирм США, Японии и стран Западной Европы.М.: МП "Сувенир", БГ. 1993, 364 с.
127. Гурней Б. Введение в науку управления.Прогресс, Москва, 1969, 324 с.
128. Густав Лебон. Психология толпы. М., Институт психологии РАН, 1998, с.127.
129. Драго Р. Административная наука.М., 1982
130. Закуев А. Философия „Братьев чистоты». Б., 1961, 236 с.
131. История политических правовых учений. М.:Юридическая литература, 1988, с.144.
132. История политических и правовых учений. М.:Наука, 1998, с.163
133. История политических и правовых ученых (древний мир), М.:Наука, 1995, с.146-147
134. Кадровое обеспечение государственной службы. Коллективная монография (Игнатов В., Сулемов В., Радченко А., Ивлев А., Огарев А., Понеделков А). Р-на-Дону. 1994, 284 с.
135. Кант И. Сочинения. т.4, ч.2. М., 1965, с.432
136. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. 1992, №12
137. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Б., 1987
138. Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика теория самоорганизации: идеи, методы, перспективы. М., 1983

139. Кязым-Бек М. История ислама. Русское слово, 1860, №2, с.125
140. Ладанов И. Д. Практический менеджмент, ч. 1-3. М.: Дело, 1992
141. Левантовский Л.В. Особенности границы области устойчивости // Функциональный анализ и его приложения. 1982, Т.16, Вып.1 с.44-48.
142. Макиавелли Н. Государ. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Минск, Попурри, 1998, с.134.
143. Маковельский А.О. Авеста, Б.: 1960, с.168
144. Махмудов М.А. Особенности управленческого поведения индивида в условиях переходного периода(политико-методологические аспекты). Б.: Тэкнур, 2010, 160 с.
145. Маркевич В. Гражданское общество и демократия // Политология вчера и сегодня. Вып. 3. М., 1991
146. Маркс К. и Энгельс Ф.. Соч., т.7, М.: 1978, с.361, 347.
147. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.8, М.: 1979, с.16.
148. Мартынов С. Д. Профессионалы в управлении. Л.: Лениздат, 1991
149. Мойсеев Н.Н. Алгоритмы развития. М., 1987, с.42
150. Моска Г. Основы политической науки. М., 1939, с.248
151. Очерки по истории азербайджанской философии, Б.:1960, с.18-19
152. Парето В. Трактат по общей социологии. М., 1916, 126 с.
153. Платон. Сочинения. М., Мысль, 1994, с.254.
154. Плутарх. Мораль об Исиде и Осирисе. ВДИ, М.: 1977, Н4, с.112
155. Полибий. Всеобщая история. Т.3, М., 1999, 415 с.
156. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. М.: Моск. Ун., 1991
157. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. М., Культурная инициатива, Феникс, 1992, с.366

158. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М., 1986
159. Проблемы повышения эффективности государственной власти и управления в современном мире., ред.Игнатов В.Г., Р-на-Дону, 1998, с.326.
160. Рассолов М. Эффективность управления в системе новых экономических отношений. (ред.Игнатов В.Г.), Р-на-Дону, 1998, с.210
161. Румянцева З. Менеджмент на рубеже нового столетия. //Рос. экон. журнал, 1994, №11, с.47-63
162. Свенцинский А. Социально-психологический климат трудового коллектива. Соц. труд, 1989, №10, с. 33-38.
163. Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества // Политические исследования. 1996, №6
164. Социально-утопические идеи в Средней Азии. Ташкент, 1983, с.237
165. Струве В.В. История древнего Востока. Л., 1941, с.408.
166. Токтыбеков А. А. Теоретические основы механизма государственного управления. М.: 1996, с. 302
167. Управленческие информационные системы. //Проблемы теории и практики управления. 1996, №2
168. Файол Анри. Учение об управлении. М.,Феникс, 1992, 226 с.
169. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах.М., 1985
170. Хрестоматия по истории древнего Востока. М., 1980, с.320.
171. Цицерон. „Диалоги .М., Наука, 1966, с.234
172. Чернявский С. И. Новый пут Азербайджана. М. , 2002, с. 276
173. Эффективность государственной власти и управления в современной России. (под ред. Игнатова В. Г.) Р-на-Дону, 1998, с. 218

174. Almond G., Coleman C. The Politics of the Developing Areas. Princeton - New Cersey, 1960, p.17.
175. Almond G., Verba S. The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Boston, 1965
176. Almond G.A. Political Development: Essays in Heuristic Theory. Boston, 1970
177. Berkli R.N. The History of Political Thought .London, 1977
178. Bzejinsky Z. Tecnotron society. Boston, 1970, 328 p.
179. Blau P.M. Bureaucracy in Modern Sojiety. N.Y., 1956
180. Bowker G. How to Be Universal: Some Cybernetic Strategies, 1943, //Social Studies of Science. L., 1993, V.23, №1
181. Dahl R. Polyarckhy. New Haven, 1971;
182. Dahl R., Lindblom C. Politics, Economics and Welfare. N.Y., 1957
183. Deutsch K. The Nerves of Government. N.Y., 1966
184. Doyle Ph. A History of Political Trought. London, 1949
185. Duverger M. The Idea of Politics. Indianapolis, 1966
186. Easton D.A. Political System. N.Y., 1971
187. F.Altheim und R.Stiehl. Feudalismus unter den Sasaniden und Chren nachbarn, Wiesbader, 1954, p.396
188. Hesselberger D. Kommentar fuer die politische Bildung. Bonn: Bundeszentrale fuer politische Bildung, 1990, p. 263
189. Hoghughi M. The delinguent. Directions for Sojial Control. L., 1983
190. Lippman W. Prefase Politics. N.Y., 1950
191. Lipset S. Consensus and Conflict: Essays in Political Sosiology. New Brunswick - New Cersey, 1985.
192. Lipset S. Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, 1963
193. Merton R. Social Theory and Social Structure. N.Y., 1968
194. Muller. N.Wehrmacht und okkupation. Deutscher Militarverlaq Berlin, 1971

195. Parsons T. Politics and Social Structure. N.Y. - London, 1969
196. Pask G. Interaction Between a Group of Subjects and an Adaptive Automation to Produce a Self-organizing System for Decision Making // Self-organizing Systems. Washington, 1962.
197. Pye L., Verba S. Political Culture and Political Development. Princeton, 1965
198. Rostow W.W. Politics and the stages of growth. Camb., 1971
199. Simon G. A., Smithburg D.W., Thompson V.A. Public Administration. N.Y., 1970
200. Sutherland C.W. Systems: analysis, administration and architecture. N.Y., 1975
201. Tallero M. Applications of Qualitative Analysis Software: a View from the Field // Qualitative Sociology. N.Y., 1991., vol.14, №3.
202. Toffler A. Future Shock. N.Y., 1970
203. Vereker Ch. The Development of Political Theory. London, 1957
204. Zadeh L., Polak E. System theory. N.Y., 1969
205. Graham E. Fuller. Azerbaijan Geopolitics Conflict/ Baku, №1, 1999, p.17.
206. Dani Rodric. Has Globalization Gone Too Far?. System theory. N.Y., 2003

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

*Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı*

Yığılmağa verilmiş 25.06.2012
Çapa imzalanmış 14.07.2012
Şerti çap vərəqi 21,5. Sifariş № 305
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.